પુષ્ટિ સાહિત્ય પુસ્તકાલય
કાંદિવલી (વેસ્ટ)
C/o. સુરેન્દ્ર જમનાદાસ શાહ
M : 9833272383,
9320787642

શ્રીસુ[illegible]

દશમસ્કંધ

રાજસ સાધન પ્રકરણ

* * *

★ અનુવાદક ★

ગો.વા. શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી વકીલ, ધંધુકા-ગુજરાત.

ન્યોછાવર : ૩૦૦
પ્રત : ૫૦

◆ પ્રકાશક ◆

શ્રીસુબોધિનીજી પ્રચાર અને પ્રસાર સમિતિ
અને
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ
કંસારા બજાર, માંડવી, કચ્છ, ગુજરાત ૩૭૦૪૬૫
ટે.નં (H.O.):-૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૧૩,૨૨૪૩૦૧.
E-mail: gosharad@sancharnet.in
http://www.pushtimarg.net /

વિ. સં.
૨૦૬૦

ઈ. સ.
૨૦૦૫

વલ્લભાબ્દ:
૫૨૮

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત

શ્રીસુબોધિનીજી

રાજસસાધનપ્રકરણ.

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ
અધ્યાય ૧ થી ૭

શ્રીવલ્લભજીકૃત લેખના ભાવાર્થ સાથે.

ગુજરાતી સરલ અનુવાદ.

અનુવાદક:—નાનુલાલ નારણદાસ ગાંધી
એમ. એ., એલ. એલ. બી.,—ધંધુકા.

પ્રકાશક:—શ્રીનાથદ્વાર કૃષ્ણ ભંડાર તરફથી
પટવારી રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ
બી. એ., એલ. એલ. બી.,— રાજકોટ સદર.

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૨૫૦.

ન્યોચ્છાવર રૂા. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

સંવત ૨૦૦૧

પ્રાસંગિક નોંધ.

श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणाय नमः ॥
श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमाय नमः ॥
उपासनादिमार्गातिमुग्धमोहनिवारकाय नमः ॥

શ્રીમાન્ નાનુલાલ નારણદાસ ગાંધી વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી જ પુષ્ટિમાર્ગ સાહિત્યમાં રસ લેતા. સદ્ગત મગનલાલ શાસ્ત્રીના ગાઢ પરિચયમાં તેઓ આવ્યા હતા. શ્રી સુબોધિનીજીનું વાચન અને તેનો અભ્યાસ ગાંધીજીનું લાંબા વખતથી વ્યસન છે. શ્રી સુબોધિનીજીમાંથી શ્રી વલ્લભાધીશના ૯૪૦ વાક્યો ઉદ્ધૃત કરી, ભાષાંતર સાથે તેમણે તૈયાર કર્યાં. આ વાક્યોમાં ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અને ઉપદેશ છે. સંવત્ ૧૯૯૪ માં શાસ્ત્રી વસંતરામભાઈએ આ ગ્રંથ જોઈ, તે પ્રગટ કરવા પરવાનગી માગી. ગાંધીજીએ કોઈ પણ જાતના મહેનતાણાની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય એવી શરતે આપી કે આ પુસ્તકની જેટલી પ્રતો છપાવવામાં આવે તેટલી વગર ન્યોછાવરે આપવી. અમુક વૈષ્ણવોની આર્થિક મદદથી શાસ્ત્રીજીએ સંવત્ ૧૯૯૫ માં આ ગ્રંથની ૧૨૫૦ પ્રતો છપાવી.

"વિદ્વન્મંડન" જેવા સાંપ્રદાયિક આકર ગ્રંથનું સરલ ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરી ગાંધીજીએ તે સંવત્ ૧૯૬૯ માં પ્રગટ કર્યું. શ્રી વલ્લભાધીશ રચિત "સર્વ નિર્ણય પ્રકરણ"માં "ભક્તિપ્રકરણ" છે. તે પણ ભાષાંતર સાથે ગાંધીજીએ છપાવ્યું છે. "પુષ્ટિપાઠાવલિ" ભાગ ૧, ૨ અને ૩ સરલ ભાષામાં તૈયાર કરી, તેમણે પ્રગટ કર્યા છે.

દશમ સ્કંધના અધ્યાય. ૧ થી ૨૧ ઉપરના શ્રી સુબોધિનીજીનું સરલ ગુજરાતીમાં ગાંધીજીએ ભાષાંતર તૈયાર કર્યું, અને ત્રણ ભાગમાં મુંબઈના પરમ વૈષ્ણવ ચુનીલાલ શાહે પોતાના ખર્ચથી છપાવ્યા છે. દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધના તમામ અધ્યાયો ઉપરના સુબોધિનીજીનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર તૈયાર કરવાનું ભગીરથ કામ ગાંધીજીએ હાથ ઉપર લીધું છે.

આ ગ્રંથમાં 'રાજસ સાધન પ્રકરણ' અધ્યાય ૫૦ થી ૫૬ નો અનુવાદ છે. રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ, રાજસ ફલ પ્રકરણ, સાત્વિક પ્રમેય પ્રકરણ અને ગુણ પ્રકરણના અનુવાદ તૈયાર છે, પરંતુ તે છપાયા નથી.

"વેદસ્તુતિ" ઉપરના શ્રી સુબોધિનીજીનો ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલ અનુવાદ વાંચી, કોટાના ગોસ્વામી ૧૦૮ શ્રી પુરુષોત્તમલાલજી મહારાજ રાજકોટથી કોટા લઈ ગયા. આ અનુવાદના આધારે ઝાલરાપાટણના વિદુષી બેન શકુન્તલાએ હીન્દી ભાષામાં અનુવાદ કરી આપ્યો, અને તે કોટાના 'સનાતન ભક્તિમાર્ગીય સાહિત્ય-સેવાસદન' તરફથી મુખિઆ પંડિત ગોકુલદાસજી શાસ્ત્રીએ સંવત્ ૧૯૯૮ માં છપાવ્યો છે.

છેલ્લા ૪૦ વર્ષમાં સદ્ગત મૂલચંદ તેલીવાળાએ, શ્રીમાન્ ધીરજભાઈએ અને ગાંધીજીએ સાહિત્ય દૃષ્ટિથી અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. તેલીવાળા અને ધીરજભાઈનો જન્મ થયો ન હોત, શ્રીવલ્લભાધીશે તેમને પ્રેરણા કરી ન હોત અને અમુક ગોસ્વામિ બાલકોએ તથા વૈષ્ણવોએ યોગ્ય સરલતા આપી ન હોત તો ષોડશ ગ્રંથ ઉપરની ૧૦૦ ઉપરાંત સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ટીકાઓના અને શ્રીરશ્મિજી જેવા ગ્રંથના દર્શન આપણને દુર્લભ થાત

ગાંધીજીના જે અનુવાદો છપાયા છે, જે તૈયાર કર્યા છે અને તૈયાર કરવાના છે, તે અનુવાદો મહેનતાણું આપી કોઈ સાંપ્રદાયિક પંડિત કે સાક્ષર પાસે કરાવવામાં આવે તો તે ઓછામાં ઓછા રૂા. ૬૦૦૦) ની અપેક્ષા રાખે, અને તે ઉપરાંત સ્ટેશનરી ખર્ચ બદલ યોગ્ય રકમ આપવી પડે. તેમ છતાં જેવો અને જેવી સરળ ભાષામાં ગાંધીજી પ્રમાણિક અનુવાદ કરે છે તેવો તો ન જ થાય.

અધ્યાય ૫૦ થી ૫૬. ઉપરના સંસ્કૃત સુબોધિનીજી નિત્ય લીલાસ્થ ટીલકાયત ગોસ્વામિશ્રી ૧૦૮ શ્રી ગોવર્ધનલાલજી મહારાજે પોતાના ખર્ચે છપાવ્યા હતા, અને તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ પણ શ્રીનાથદ્વારા કૃષ્ણ ભંડાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે એ આનંદની વાત છે.

ઉદયપુરના રેવન્યુ મીનીસ્ટર શ્રીમાન્ ડોકટર મોહનસિંહજી ઉચ્ચ કોટિના સાક્ષર અને સાહિત્ય પ્રેમી છે. અને સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પ્રગટ થાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે. સંવત્ ૨૦૦૦ ના બજેટમાં ગ્રંથ પ્રકાશન માટે તેમણે જે રકમ મંજુર કરી છે તેમાંથી આ ગ્રંથ છપાવવા મુનસરીમ શ્રીમાન્ લક્ષ્મણસિંહજીએ મંજુરી આપી છે તેના માટે મારા તરફથી અને સંપ્રદાય તરફથી હું ઉપકાર માનું છું.

હાલમાં કાગળો ઘણાં મોંઘા હોવાથી, અને તે પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ જણાય છે તેથી આ ગ્રંથની ફક્ત ૨૫૦ પ્રતો છપાવવામાં આવી છે. તેનો કુલ ખર્ચ આશરે રૂપીઆ ૭૬૦ નો થશે.

ગાંધીજીની ભાષા ઘણી સરલ હોવાથી, સંસ્કૃત ભાષાનું થોડું ઘણું જ્ઞાન હોય તેઓ પણ આ ગ્રંથ સમજી શકશે.

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું— શ્રીનાથદ્વારા, શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર.

રાજકોટ,
સંવત્ ૨૦૦૧ ના
કારતક શુદ ૧.

પટવારી રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ.

ઉપોદ્ઘાત.

चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैः ।
अवितृषषडमित्रो लब्धशान्तिः कथञ्चित् ॥
शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन् ।
अभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ॥

તામસ પ્રમાણ પ્રકરણના ઉપોદ્ઘાતમાં દશમ સ્કંધના પાંચ પ્રકરણો જણાવેલા છે. તે પાંચમાંનું ત્રીજું રાજસ પ્રકરણ છે. તેના પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ એવા ચાર પેટા–પ્રકરણો છે. તે પૈકી ત્રીજા રાજસ-સાધન પેટા પ્રકરણના શ્રીસુબોધિનીજીનું આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થાય છે.

રાજસ-સાધન પ્રકરણના પણ સાત અધ્યાયો છે. આ પહેલાનું રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધ સાથે પૂરું થયું. એટલે ઉત્તરાર્ધથી આ પ્રકરણનો આરંભ થાય છે. તેથી દશમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના પહેલા સાત અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે.

રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણથી ભગવાન રાજસભક્તોનો પોતામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે, રાજસ પ્રમેય પ્રકરણથી તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરાવે છે, અને આ રાજસ સાધન પ્રકરણથી પોતામાં તેઓનું વ્યસન કરાવે છે. આ પ્રકરણના સાત અધ્યાયો પૈકી પહેલા છ અધ્યાયોથી ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણોનું આપણને અનુક્રમે ભાન થાય છે, અને સાતમા અધ્યાયથી ધર્મી એટલે ભગવાનના સ્વરૂપનું આપણને ભાન થાય છે.

આ પ્રકરણમાં રાજસભક્તોનું ભગવાન પોતાની અંદર વ્યસન કરાવે છે, તેથી આ રાજસ-સાધન પ્રકરણ ગણાય છે. રાજસ ભક્તોને દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં ભગવાન તે દુઃખ દૂર કરે છે. તેથી જેઓનું ચિત્ત પોતાનું દુઃખ (દૂર કરવા)માં હતું, તેઓનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ રચ્યું પચ્યું રહે છે એટલે શ્રીકૃષ્ણમાં તેઓ વ્યસન પ્રાપ્ત કરે છે. 'ભગવાનમાં વ્યસન' એટલે ભગવાનનાં દર્શન વિગેરે અથવા ભગવાનના સંબંધી (ભગવદીય)નાં દર્શન વિગેરે વિના રહી ન શકાય તેવી સ્થિતિ.* આ પ્રકરણ ભગવાનમાં વ્યસન પ્રાપ્ત કરાવે છે, એટલે ભગવાનમાં વ્યસન કેવી રીતે થાય તેનું સાધન દેખાડે છે તેથી આ સાધન પ્રકરણ છે.

રાજસ ભક્તોને લૌકિક દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં, ભગવાન તે દુઃખ દૂર કરે છે. તેથી તેઓ ભગવાનમાં વ્યસન પ્રાપ્ત કરે છે. આ લૌકિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર ત્રણ છે (૧) જરાસંધ જેણે સત્તર વાર મથુરા ઉપર ચડાઈ કરી. (૨) યવન. (૩) અને બ્રાહ્મણ તથા શંકર પાસેથી વરદાન પ્રાપ્ત કરેલ જરાસંધ. પહેલાં જરાસંધે સત્તર ચડાઈ કરેલી તે પોતાના પુરુષાતનના બળથી જ કરેલી, પરંતુ અઢારમી વાર તે

---

* ભક્તિવર્ધિની ૫ ઉપર શ્રીમદ ગોકુલેશની ટીકા.

ચડાઇ કરવા આવ્યો ત્યારે પ્રમાણરૂપ બ્રાહ્મણો અને વેદરૂપ શંકરના બલથી* એટલે બંનેના વરદાન પ્રાપ્ત કરી આવેલો, તેથી જરસંધ અઢારમી ચડાઈ વખતે જૂદા પ્રકારનો હોવાથી. તેને જૂદો ગણતાં રાજસ ભક્તોને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર ત્રણ થાયછે. તે પૈકી સત્તર ચડાઇ કરનાર જરાસંધ રાજસ હતો, યવન તામસ હતો, અને અઢારમી ચડાઇ કરનાર જરાસંધ સાત્વિક હતો.

જરાસંધે પોતાના પુરૂષાતનના બલથી ચડાઇઓ કરેલી ત્યારે ભગવાને તેને હરાવેલો. તે જન્મેલો ત્યારે બે ફાડીઆ (ડાબું અને જમણું અંગ) જૂદાં હતાં. તેને જરા નામની રાક્ષસીએ સાંધેલા, તેથી તેનું નામ 'જરાસંધ' પડેલું. જરાને એને સાંધવાની પ્રેરણા કરનાર પજાપતિ હોવાથી, પ્રજાપતિએ જ તેને સાંધેલો એમ પણ કહેવાય. પ્રજાપતિ સત્તર હોવાથી તેણે એ પ્રમાણે સત્તર વાર ચડાઇ કરેલી

અઢારમી વાર જરાસંધ ચઢાઇ કરવા આવ્યો ત્યારે તે બ્રાહ્મણ અને શંકરના બલથી આવેલ હોવાથી તે જૂદા જ પ્રકારનો ઘણો બલવાન હતો, તેથી તેને જૂદા પ્રકારનો ગણેલ છે. તે દુઃખ દેવા આવ્યો ત્યારે ભગવાને પોતાનાં **ઐશ્વર્યથી** વિશ્વકર્માને બોલાવી મથુરાના જેવી સમુદ્રમાં દ્વારકા નગરી બંધાવી; અને પોતાના યોગના બલથી યાદવોને મથુરાથી દ્વારકા લઇ ગયા. એ પ્રમાણે બલવાન જરાસંધ જે દુઃખ આપવાનો હતો તે દુઃખ તેમનું ટળી ગયું અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થયા. એવી રીતે આ પહેલા અધ્યાયમાં એમ જણાવેલું છે કે ભગવાને સર્વ ભૂતોના દુઃખને ટાળ્યું.† સર્વના આધિભૌતિક અથવા દેહનાં દુઃખ ભગવાને ટાળ્યાં.

આ અધ્યાયમાં ભગવાનનાં ઐશ્વર્યનું આપણને ભાન થાય છે, ભગવાને જરાસંધને સત્તર વાર હરાવી નસાડ્યો અને સમુદ્રની અંદર દ્વારકા બંધાવી એ તેમનું ઐશ્વર્ય સ્પષ્ટ જ છે. જરાસંધ સાથે યુદ્ધ કરવાનો ભગવાને વિચાર કર્યો કે તરત જ આકાશમાંથી દિવ્ય રથ આયુધો વિગેરે આવ્યાં, એ પણ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય દર્શાવે છે. વળી ચોવીસમા શ્લોકમાં ભગવાનની યુદ્ધ કરવાની ચતુરાઈ વર્ણવેલી છે તેમાં તેમની ક્રિયાશક્તિ સર્વ સ્થલે સદા રહેનારી છે એમ પણ શ્રી સુબોધિનીમાં દર્શાવેલું છે.

બીજા અધ્યાયમાં આધ્યાત્મિક† દુઃખ ટાળવા માટે ભગવાન યવનનો ઘાત કરાવે છે. ભગવાન મથુરામાંથી સર્વ જનોને યોગના પ્રભાવથી દ્વારકા લઇ ગયા, છતાં બલભદ્ર ત્યાં રહેલા, તેમજ યવનને મરાવી નાખ્યા પછી ભગવાન તેનું ધન મથુરા તરફ લઈ જતા હતા, તેથી એમ જણાય છે કે બીજા પણ લોક* મથુરામાં હતા તેથી તેમનું દુઃખ ટાળવા ભગવાને યવનનો ઘાત કરાવ્યો. વળી મથુરામાં

---

* જૂઓ ૧૦-૪૭-૪૮ ની સુબોધિનીનો આભાસ.

† તત્વદીપનિબંધ ૩-૧૦-૧૮૭ થી ૧૯૩.

અધિદૈવિકો* પણ હતા, તેમના દુઃખનો પણ ભગવાને નાશ કર્યો એમ પહેલા ત્રણ અધ્યાયોથી કહેલું છે.

ભગવાનં આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દુઃખોમાંથી પણ બચાવે છે એમ રૂક્મિણીની કથા ઉપરથી જણાય છે. તે માટે તેમની કથા અહિં કહેલી છે. રૂક્મિણીના વાણીના શરીરના અને મનના એવા ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ ભગવાને આ પ્રકરણના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા એ ત્રણ અધ્યાયોથી દૂર કરેલાં છે. રૂક્મિણીએ ભગવાનને જે બ્રાહ્મણ સાથે સંદેશો મોકલેલો, તે બ્રાહ્મણ દ્વારા કહેવરાવેલા વચનોથી ભગવાને ત્રીજા અધ્યાયમાં રૂક્મિણીનાં મનનાં અથવા વાણીના દુઃખને દૂર કરેલા છે. ચોથા અધ્યાયમાં રૂક્મિણીનું હરણ કરીને તેના શરીરના દુઃખ દૂર કરેલાં છે. પાંચમાં અધ્યાયમાં રૂક્મિ વિગેરે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને તેના વાણીના તથા મનના દુઃખને દૂર કરેલાં છે.

આધ્યાત્મિક દુઃખ દૂર કરવા ભગવાને મુચુકુંદને પોતાનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવેલાં છે. મુચુકુંદ દેવોના રક્ષણ માટે રાક્ષસો સાથે નિરંતર યુદ્ધ કરી દુઃખ પામ્યો હતો. ઘણાં સમય સુધી તેમનું રક્ષણ કરતાં તે નિદ્રા પણ લઇ શકયો નહતો. તેથી તેણે દેવો પાસે નિદ્રા માગેલી. તે ઘણા સમય સુધી ઉંઘ્યો. લાંબા સમયની નિદ્રા દુઃખરૂપ છે. ભગવાને યવનદ્વારા તેનું તે દુઃખ દૂર કર્યું. પછી ભગવાને દેવો પોતાથી જૂદા નથી એમ જણાવવા તેને પોતાનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં, એટલે મુચુકુંદે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. તેણે સ્તુતિ કરી, છતાં પણ આ ફલ પ્રકરણ નહિ હોવાથી તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઇ નહિ, પરંતુ ભગવાને તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો ઉપદેશ કર્યો. ભગવાને જો પોતાના પ્રમેય બલથી મુચુકુંદનો ઉદ્ધાર કર્યો હોત તો તેને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત ન થાત. તેથી ભગવાને તેને મોક્ષ કેવી

---

* અહિં '**आध्यात्मिकाः**' અને '**आधिदैविकाः**' શબ્દો આધ્યાત્મિક એટલે આત્મા અથવા અંતઃકરણના અથવા મનના સંબંધવાળા દુઃખ, અને આધિદૈવિક એટલે દેવોથી થતા દુઃખો માટે યોજાએલ હોવાનું તેમજ આધ્યાત્મિક એટલે જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા લોકો માટે, અને આધિદૈવિક એટલે દેવોમાં નિષ્ઠાવાળા લોકો માટે યોજાએલ હોવાનું શ્રી પુરૂષોત્તમજીકૃત યોજના ઉપરથી જણાય છે. તેથી ૪૭ મા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં ભગવાન 'સર્વજન' ને યોગના પ્રભાવથી મથુરામાંથી દ્વારકા લઈ ગયા એમ જણાવ્યું ત્યાં સર્વ યાદવોને અથવા સર્વ પોતાના જનને લઈ ગયા, એમ માનવું રહ્યું. બાકીનાના રક્ષણ માટે બલભદ્ર મથુરામાં રહ્યા અને ભગવાન યવન સાથે યુદ્ધ કરવા પગે ચાલી મથુરાના દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યા. આધ્યાત્મિક દુઃખ એટલે મનના સંબંધવાળા દુઃખ. આનુ દૃષ્ટાંત યોજનામાં એવું આપ્યું છે કે 'બધા રાજાઓ સાથે વિરોધ થતાં ભગવાન તથા બલભદ્રના વિવાહ ક્યાં થશે?' એવી ચિંતારૂપ દુઃખ તે આધ્યાત્મિક દુઃખ. આવા દુઃખના મૂલ બનેલ 'દેવો તેવા વિવાહની સગવડ કરશે.' એવો વિચાર તે આધિદૈવિક દુઃખ. આવાં દુઃખ ભગવાન દૂર કરે છે એમ જણાવવા રૂક્મિણીની કથા કહેલી છે.

રીતે પ્રાપ્ત કરવો તેના સાધનનો ઉપદેશ જ કર્યો, અને તે સાધન મુચુકુંદ કરે તે માટે તેણે મૃગયા કરેલી તે કથા પણ કહી. મૃગયા એ તેનું પ્રારબ્ધ કર્મ હતું, પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી પણ ભોગવવું પડે છે એવી મર્યાદા ચોથા સ્કંધમાં કહેલી છે. તેથી તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે માટે ભગવાને મુચુકુંદને મોક્ષ નહિ આપતાં તેની પ્રાપ્તિના સાધનનો ઉપદેશ કર્યો. ભગવાને પોતાના **વીર્યથી** તેને મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધનનો બોધ કર્યો, એટલે તેનામાં તે સાધન કરવાની શક્તિ આવી, અને તેને લીધે જ તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે વસ્તુતઃ ભગવાને તેને મુક્તિ જ આપેલી છે. વળી યવનને તેણે બાળી નાખેલો એટલે યવને તેની અંદર પ્રવેશ કરેલો. મુચુકુંદને સાધન આચરતાં મુક્તિ થાય ત્યારે યવને તેની અંદર પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તેની પણ મુક્તિ થાય, તે માટે ભગવાને પોતાના વીર્યથી તેને મુક્તિના સાધનનો ઉપદેશ કર્યો અને તે સાધન આચરવાની શક્તિ આપી.

યવને મથુરા ઉપર ચડાઇ કરી મથૂરાને દૂષિત કરી, ત્યારથી જ્યાં ભગવાનનું સ્વરુપ સદા રહેતું* તેવી મથુરા રહી નહિ, ભગવાન મથુરામાં સદા પ્રકટ સ્વરૂપથી વિરાજતા, પરંતુ યવને તેને દૂષિત કર્યા પછી પ્રકટ સ્વરૂપથી ત્યાં ન રહ્યા. છતાં ક્રિયારૂપથી ભગવાન ત્યાં સદા વિરાજે છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૧-૨૮ નો વિરોધ નથી. ભગવાનનું પ્રકટ સ્વરૂપ મથુરામાંથી પધારી જતાં ત્યાંના લોકોને જે દુઃખ થયું તેનો ભગવાને યવનને હણાવી નાશ કર્યો. §

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનના વીર્યનું આપણને ભાન થાય છે. ભગવાન મુચુકુંદ દ્વારા યવનનો ઘાત કરે છે એ વીર્યનું કાર્ય છે વળી મુચુકુંદને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો જ ઉપદેશ કરી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ પણ વીર્યનું કાર્ય છે. મુચુકુંદ દ્વારા યવનનો ઘાત કરાવી બુદ્ધિના વીર્યનો ભગવાને આપણને પરિચય કરાવેલો છે. નિદ્રાને લીધે મુચુકુંદ કાંઈ સાધન કરી શકતો ન હતો, એ તેનું આધ્યાત્મિક દુઃખ હતું. તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી એટલે ભગવાને પ્રસન્ન થઇ તેને મુક્તિના સાધનનો ઉપદેશ કર્યો અને તે આચરવાની શક્તિ આપવી તે વીર્યનું કાર્ય છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાન યવનનું ધન લઈ જાય છે. ભગવાનને આ દુષ્ટના ધનનું કાંઇ પ્રયોજન નથી, પરંતુ દુષ્ટ જરાસંધ પાછો આવવાનો છે તે આ ધન પોતાની પાસેથી પડાવી લે અને એ દુષ્ટ ધનને લીધે તેની બુદ્ધિનો વિનાશ થાય તે માટે ભગવાન એ ધન લઇ જતા હતા. તે ધનથી અને પ્રવર્ષણ પર્વતને અગ્નિથી બાળી તેના ઉપર રહેતા જીવોનો જરાસંધે નાશ કર્યો તેથી તેની બુદ્ધિ બગડી અને ભવિષ્યમાં તેનો પરાજય થયો.

પ્રવર્ષણ પર્વત ઉપર સદા વરસાદ વરસતો. સૂર્ય પણ ઉગતો નહિ. વરસાદ નિરંતર હોવાથી અગ્નિ પણ રહી શકતો નહિ. તેથી તેને સદા શરદી રહેતી. તે શરદી

---

* શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૧-૨૮ જૂઓ.

§ તત્વદીપ નિબંધ ૩-૧૦-૧૯૪ થી ૨૦૩.

મટાડવા તેણે ભગવાનને અગ્નિ આપવા પ્રાર્થના કરેલી. તેથી ભગવાન એ પર્વત ઉપર ચડ્યા, અને બલરૂપ બલભદ્ર પણ ભગવાનની સાથે પર્વત ઉપર ચડ્યા. જરાસંધે અગ્નિથી પર્વત બાળ્યો, અને ભગવાન અને બલભદ્ર તેના ઉપરથી ઠેકી દૂર જમીન ઉપર જરાસંધ વિગેરે કોઇ જોઇ ન શકે તેમ પડ્યા.

આ અધ્યાયમાં પછી બલભદ્રના વિવાહનું ટૂંક નિરૂપણ કરેલ છે, મોટાભાઇ પહેલાં નાનાભાઇના લગ્ન ન થાય, એ લોકની રીત સચવાય તે માટે બલભદ્રના વિવાહનું નિરૂપણ કરેલું છે. બલભદ્રના વિવાહની વાત પહેલાં નવમા સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્લોક ૨૯ થી ૩૬ સુધી કહેલી છે. બલભદ્રનાં પત્ની રેવતીનો નિરોધ કરેલો નથી તેથી તે કથા વિસ્તારથી કહેવાનું અહિં પ્રયોજન નથી.

લોકમાં વિવાહ બે પ્રકારનો હોય છે (૧) ધર્મ માટે કરેલો અને (૨) ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર. પહેલો વિવાહ ધર્મ માટે એટલે ધર્મનું આચરણ થઈ શકે તે માટે કરવો જોઇએ. ભોગ સિદ્ધ થાય તે માટે વિવાહ ત્યાર પછી કરવો યોગ્ય છે, ક્ષત્રિયો માટે ગાંધર્વ વિવાહ અને રાક્ષસ વિવાહ ધાર્મિક વિવાહ ગણાય છે, તેથી રૂક્મિણીનો પ્રથમ ભગવાન સાથે ગાંધર્વ* વિવાહ થયો અને પછી રાક્ષસ* વિવાહ થયો. ત્યાર પછી તેમનો વિધિ પ્રમાણે વૈદિક વિવાહ ભગવાનના સર્વ બાંધવોની સમીપ થયો. એ પ્રમાણે પહેલાં પટરાણી રૂક્મિણી સાથે થએલા ભગવાનના ત્રણ વિવાહોનું વર્ણન શુકે કરેલું છે. પહેલો ગાંધર્વ વિવાહ બ્રાહ્મણની મારફત થએલો છે ભગવાન તેમના ઉપર પોતાનો કેવો ભાવ (પ્રેમ) છે તે જાણે તે માટે રૂક્મિણીએ ભગવાનની સ્તુતિ (બ્રાહ્મણ દ્વારા કરેલી છે ‡

આ ત્રીજા અધ્યાયમાં આપણને ભગવાનના યશનું ભાન થાય છે. રૂક્મિણીએ કરેલી સ્તુતિથી સ્પષ્ટ રીતે ભગવાનના યશનું ભાન થાય છે.

ચોથા અધ્યાયમાં બીજા પ્રકારનો એટલે રાક્ષસ વિવાહ વર્ણવેલો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બલનો પ્રયોગ કરીને કન્યા રૂક્મિણીનું હરણ કરેલું છે એ આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટરીતે જણાવેલું છે. ભગવાનના મુખ્ય સેવક કાલે એવી રીતે હરણ થઇ શકે તે માટે બધી વ્યવસ્થા કરેલી છે. તેણે જરાસંધ વિગેરેમાં અહંકાર ઉત્પન્ન કર્યો અને ૧૦–૫૦–૫૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણેની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી તે બધાને યુદ્ધ કરવા ઉશ્કેર્યા. ભગવાનમાં રૂક્મિણીનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો જતો હતો એમ પણ આ અધ્યાયના શ્લોક ૪૬ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. વિવાહ માટે જે દિવસ નક્કી કરેલો હતો તેના પહેલાના દિવસે ભગવાને રૂક્મિણીનું હરણ કર્યું. ભગવાન રૂક્મિણી સાથે વિવાહ કરે તેમ સર્વ ઇચ્છતા હતા એમ આ અધ્યાયના ૩૨ થી ૩૮ સુધીના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ જણાય છે ✿ માત્ર રૂકમીને જ તે ઇષ્ટ નહતું.

---

* પરસ્પર પ્રેમને લીધે વિવાહ કરે તે ગાંધર્વ. યુદ્ધ કરી કન્યાને હરી લઇ જઇ વિવાહ કરવામાં આવે તે રાક્ષસ વિવાહ. યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ ૧–૩–૬૧

‡ તત્વદીપ નિબંધ ૩–૧૦–૨૦૨ થી ૨૧૦.

✿ તત્વદીપ નિબંધ ૩–૧૦–૨૧૦ થી ૨૧૨.

આ અધ્યાયમાં ભગવાન રૂક્મિણીનું હરણ કરીને, શિશુપાલ સાથે તેમનો સંબંધ થવાનો હતો તે દુઃખમાંથી તેમને ઉગારી લે છે, એ શ્રીનું કાર્ય છે. વિદર્ભપુરમાં સર્વ લોકને આનંદ થાય તે માટે ભગવાન પોતાના સ્વરૂપની શોભા સર્વને દર્શાવે છે તે પણ શ્રી(શોભા)નું કાર્ય છે.

રૂક્મિણી લક્ષ્મી સ્વરૂપ છે. લક્ષ્મીના પિતા સમુદ્ર છે અને કાલકૂટ વિષ તેમનો મોટો ભાઇ હતો (કારણ કે સમુદ્રનું મથન કરતાં તેમાંથી પ્રથમ કાલકૂટ અને પછી લક્ષ્મી ઉત્પન્ન થએલાં જૂઓ સ્કંધ ૮. અધ્યાયો ૭ તથા ૮). કાલકૂટ વિષરૂપ મોટો ભાઇ રૂક્મી દૈત્યોનું હિત ઇચ્છતો હતો, તેથી છેવટે તેને શંકરના આવેશવાળા બલભદ્રે હણ્યો. (જૂઓ ૧૦–૫૮–૩૬) જો કે રૂક્મી શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષ કરતો, તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તેમની પાછળ દોડ્યો હતો, અને ‘હણવા ઈચ્છનારને હણવો’ એવો નયશાસ્ત્રનો નિયમ પણ છે, છતાં પણ દૈત્યોની બુદ્ધિનો નાશ કરનાર અવિચારી રૂક્મીને ભગવાને હણ્યો નહિ. ‘જેઓ પોતાનો દ્રોહ કરે તેને વધના જેવી શિક્ષા કરવી (પણ વધ ન કરવો), અને જે પોતાના ભક્તનો દ્રોહ કરે તેનો વધ કરવો’ એ નિયમ પ્રમાણે ભગવાને રૂક્મીનો વધ કર્યો નહિ, પરંતુ તેને બાંધ્યો, અને વધના જેવું મુંડન હોવાથી, તેનું મુંડન કર્યું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વના આત્મા છે, જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે તેવા થાય છે. રૂક્મિણીની ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રદ્ધા હોવાથી તે શ્રીકૃષ્ણરૂપ હતાં. રૂક્મી શ્રીકૃષ્ણની પાછલ યુદ્ધ કરવા દોડેલો, છતાં તેનો હેતુ તેમની પાસેથી રૂક્મિણીને છૂટાં કરાવવાનો હતો. તેમને છૂટાં કરાવવા માટે જ તે શ્રીકૃષ્ણની પાછલ યુદ્ધ કરવા દોડેલો. શ્રીકૃષ્ણરૂપ રૂક્મિણીને છૂટાં કરાવવા તેણે પ્રયાસ કરેલો હોવાથી, રૂક્મિણીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરીને તેને છૂટો કરાવ્યો.

ભગવાન સિવાય બીજાઓમાં ગુણના ક્ષોભ થતાં રજોગુણ અથવા તમોગુણ પ્રવર્તે છે. ભગવાનનો તો શુદ્ધ સત્ત્વમાં અવતાર થએલ હોવાથી અથવા ભગવાન નિર્ગુણ હોવાથી તેમનામાં અવિદ્યા અથવા કપટ હોતાં નથી જ, ભગવાન સિવાયનામાં ગુણનો ક્ષોભ થતો હોવાથી તેઓની કોઇ વાર નટની પેઠે અવિદ્યાથી અથવા કપટથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી આ પાંચમા અધ્યાયના ૩૭ થી ૪૯ સુધીના શ્લોકથી રૂક્મિણીનું સાંત્વન કરવા માટે બલભાદ્ર ભગવાનને ઠપકો આપે છે. રૂક્મિણીની ઇચ્છા તો એવી હતી કે જેમ રૂક્મીને કાંઈ દુઃખ ન થાય તેવા હલકાં બંધનથી તેને દ્વારકા લઇ જવો અને પછી તેને મારે (રૂક્મિણીએ) ઉપદેશ આપવો, જેથી તે દૈત્યોનો પક્ષ તજી દે, પરંતુ ભગવાને તેનું મુંડન કર્યું અને તેમની ઇચ્છા પાર ન પડી તેથી તેમના મનમાં દુઃખ થયું, તે દુઃખ દૂર કરવા બલભદ્રે ભગવાનને ઠપકો આપતાં તેમને ઉપદેશ કર્યો. ભગવાન રૂક્મિણીની ઇચ્છા પ્રમાણે રૂક્મીને હલકાં બંધનથી દ્વારકા લઈ જઇ શકત, પરંતુ જો તેમ કરવામાં આવે, અને દ્વારકામાં રૂક્મિણી

ઉપદેશ આપે તેથી રૂકમી દૈત્યોનો પક્ષ તજે, તો દૈત્યો તો એમ જ જાણે કે રૂકમી મૂલથી જ શ્રીકૃષ્ણના પક્ષમાં હતો, છતાં અમને ઠગવા માટે જ તેણે અમને કુંડિનપુર લગ્નના પ્રસંગમાં બોલાવેલા. આમ થાય તો રૂકમિને દૈત્યો સાથે ઝઘડો થાય અને દૈત્ય રૂકમી જીવે ત્યાં સુધી દુ:ખી થાય. તેથી ભગવાને તેનુ મુંડન કર્યું તે યોગ્ય જ હતું. આ સર્વ વિષયના જ્ઞાનથી તેનુ મુંડન કરવાનુ જ યોગ્ય છે એમ જાણી ભગવાને આ જ્ઞાનાધ્યાયમાં તેનુ મુંડન કરેલું. તેથી જ રૂકમી પછી કોઇ વાર કુંડિનપુર ગયો જ નહિ. રૂકમીણી સાથે વિરાજતા ભગવાન સર્વને સુખ આપનારા થયા. એવી રીતે ત્રણે પ્રકારના જીવોનો દુ:ખના સાગરમાંથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધાર કર્યો એટલે તે બધાને શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસન થયું. એમ સાધનનુ નિરૂપણ કર્યું.*

બધા વિષયોનો વિચાર કરી, એ બધા સંજોગોમાં રૂકમીનું મુંડન કરવું એ જ ઉત્તમ હતું એમ જાણી, ભગવાને તેનું મુંડન જ કર્યું, એ જ્ઞાનનું કાર્ય આ જ્ઞાનાધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલાક એમ માને છે કે ભગવાને રૂકમીનું મુંડન કર્યા પછી બલભદ્રદ્વારા રૂકિમણીને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો તે જ્ઞાનનું કાર્ય કર્યું; પરંતુ આ બલભદ્રનો ઉપદેશ રૂકમી પણ સાંભળતો હોવાથી તેમણે રૂકિમણીને કર્મમાર્ગનો જ ઉપદેશ કરેલો છે એમ આ અધ્યાયના શ્લોક ૩૮ ઉપરનાં શ્રી સુબોધિનીમાં કહેલું છે. વળી અહિં નિબંધમાં પણ ૨૨૧ મા શ્લોકમાં દૈત્યોને યોગ્ય મુંડન જ જ્ઞાનાધ્યાયનું યોગ્ય કાર્ય જણાવેલું છે. તેથી આ મુંડનને જ જ્ઞાનનું કાર્ય માનવું વધારે યોગ્ય જણાય છે.

લોકમાં કામથી બધાને દુ:ખ થાય છે. તે કામને જ દુ:ખ આવી પડયું. મુખ્ય અધિકારી શંકરને પીડા કરવા જતાં શંકરે તેને બાળી નાખ્યો. તેના દેહનો અને ધનુષ્ય વિગેરે સાધનનો નાશ થયો. તેની પત્નીને પણ શંબર લઇ ગયો. શંબર ઉપર શંકર પ્રસન્ન હતા, તેથી શંબરથી થતું દુ:ખ દૂર થઇ શકે તેમ નહતું. કામનો નાશ થવાથી તે પોતાનું કાર્ય લોકમાં કરી શકતો ન હતો. પછી સર્વને મુક્તિ આપવા જ્યારે વાસુદેવ ભગવાને અવતાર લીધો ત્યારે માયા અને કામ બંનેએ પોતાનું દુ:ખ દૂર કરવા ઉપાય કરવા માંડ્યા. ભગવાન વાસુદેવથી જો દેહની પ્રાપ્તિ થાય તો પછી શંકર તે દેહને બાળી શકે નહિ. તેથી નવો દેહ પ્રાપ્ત કરવા કામે ભગવાન વાસુદેવનો આશ્રય લીધો, અને તેમનાથી નવો દેહ પ્રાપ્ત કર્યો.

પહેલાં માયાથી મોહ પામેલો જીવ કામને લીધે જૂદા જૂદા પ્રકારનો થઇ જાત જાતનાં દુ:ખ અનુભવતો હતો જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી કામની ઉત્પત્તિ થઇ, ત્યારથી તે દુ:ખનો નાશ થયો. શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્પત્તિ થઇ તે પહેલાં પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહેલો કામ પોતાના દુ:ખનાં સ્મરણને લીધે સંસાર વિગેરેમાં વિરક્ત રહી બધાને પીડતો હતો, પરંતુ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણના સંબંધવાળો દેહ તેને પ્રાપ્ત થયો, ત્યારથી ભગવાનના સંબંધવાળાને તે પીડા કરતો નહિ. ભગવાનમાં વૈરાગ્ય છે, તેને લીધે

---

* તત્ત્વદીપ નિબંધ ૩-૧૦-૨૧૨ થી ૨૨૩.

ભગવાનના સંબંધવાળાઓને પણ કામથી પીડા થઈ શકતી નથી એ વૈરાગ્યનું કાર્ય આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. કામે નવો દેહ શ્રીકૃષ્ણના સંબંધવાળો પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનું પ્રાબલ્ય કેટલું બધું થએલું તે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં જણાવેલું છે. ભગવાનમાં વૈરાગ્ય હોવાથી આવા અતિશય પ્રાબલ્યવાળો કામ પણ તેમના સંબંધીઓને પીડા કરતો નથી, એ વૃત્તાંતથી ભગવાનના વૈરાગ્ય ગુણનું ઉત્તમ પ્રકારે ભાન થાય છે, એ પ્રમાણે આ છ અધ્યાયથી સર્વનાં દુઃખ ભગવાને દૂર કર્યાં એમ જણાવેલું છે.*

નિંદા કરવાનો દુષ્ટ સ્વભાવ હોવાથી, દ્વારકાવાસીઓએ 'ભગવાને પ્રસેનનો વધ કરાવી મણિ હરી લીધો' એવી તેમની નિંદા કરવા માંડી. સર્વના આત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ પ્રમાણે નિંદા કરી એ તેમનું માયાએ ઉત્પન્ન કરેલ આધિદૈવિક દુઃખ હતું. પછી ભગવાને આ તેમના દુઃખનો સાતમા અધ્યાયમાં ધર્મી સ્વરૂપથી નાશ કરી, તેમને ભગવાનમાં દૃઢ વ્યસનવાળા કરેલા છે.

ભગવાનનો સત્યભામા સાથે વિવાહ થયો, અને તે ફલસ્વરૂપ વિવાહ જ ભગવાન ઉપરનું તહોમત અને દ્વારકાવાસીઓનું દુઃખ દૂર કરવામાં સાધન થયો એમ દર્શાવવા મણિની કથા કહેલી છે.

સ્યમંતક મણિ સર્વના દુઃખ દૂર કરે છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતું (શ્લોક ૧૧). જો આ મણિથી પણ સર્વનાં દુઃખનો નાશ થતો હોય, તો ભગવાન એકલા જ દુઃખનો નાશ કરનારા ન ગણાય. તેથી આ મણિ સર્વનાં દુઃખનો નાશ કરનાર છે એ હકીકત ખોટી ઠરાવવા મણિને લીધે લોકને દુઃખ થાય છે તે આ અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. આ મણિને પણ જો ભગવાનના વચનથી સર્વને સુખ આપનાર બનાવ્યો હોય તોજ તે સર્વનાં દુઃખ હરનાર થાય છે, પણ ભગવાનના વચનથી તેવો કરવામાં આવ્યો ન હોય તો તે દુઃખ દૂર કરી શકતો નથી. તેથી મણિને સર્વને સુખ આપનાર બનાવવા માટે ભગવાને સત્રાજિતને કહ્યું કે મણિથી તને જેટલું ધન પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું બધુંએ ધન તને રાજા આપે અને તું મણિ તેમને આપ (શ્લોક ૧૨), પરંતુ સત્રાજીતે ભગવાનના વચનમાં વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, અને મણિ આપ્યો નહિ, અને તેથી મણિને લીધે સર્વનો વિનાશ થયો એમ જણાવવા આ કથા કહેલી છે.

સત્રાજીત તો સૂર્યનો ભક્ત હતો, શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત ન હતો. તેની પાસે લક્ષ્મીરૂપ સ્યમંતક મણિ અને સરસ્વતીરૂપ કન્યા સત્યભામા હતાં, તે બે ભગવાને ભોગ કરવા યોગ્ય હતાં, પરંતુ સત્રાજીત ભગવાનનો ભક્ત ન હોવાથી તે બે ભગવાનને આપવા ઇચ્છતો ન હતો, પરંતુ બીજે તેમનો વિનિયોગ કરવા ઇચ્છતો હતો. ભગવાન ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા છે. તેમને કન્યા સત્યભામા સાથે લગ્ન કરવાં હતાં, પરંતુ સત્રાજીત તેને બીજા સાથે પરણાવવા ઇચ્છતો હોવાથી સત્યભામા પોતાને આપવા તેને કહેલું ન હતું, તેથી તેમણે મણિનું આળ પોતાના

---

* તત્ત્વદીપનિબંધ ૩-૧૦-૩૨૪ થી ૩૨૮.

ઉપર આવે તેમ કરી, મણિ લાવી આપી તે આળ દૂર કરી, સત્રાજીતને શરમીંદો બનાવી, તેની પાસે કન્યા સ્વીકારવા પ્રાર્થના કરાવી.

સત્રાજીતનો ભાઇ પ્રસેન યાદવ હોવા છતાં ભગવાનનો ભક્ત ન હતો, તેથી ભગવાને તેનો નિરોધ કર્યો ન હતો. વળી સ્યમંતક મણિ પૂજા કરવા યોગ્ય હતો, તેને તેણે આભરણ તરીકે પહેરી, મૃગયા સ્હેલાઇથી થઇ શકે તેવો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો (શ્લોક ૧૩). મણિનો તેણે એ પ્રમાણે દુરૂપયોગ કરવાથી તેને સિંહે મારી નાખ્યો. સિંહે પણ તે મણિને મુખથી પકડ્યો, સિંહના નખો અને ચામડું પવિત્ર છે, પણ તેનું મુખ (માંસભક્ષક પ્રાણી હોઇ ગંધાતું હોવાથી) અપવિત્ર છે. એવા મુખથી તેણે ઉત્તમ મણિને પકડ્યો તેથી રીંછે તેના પણ પ્રાણ લીધા.

જાંબવાન રીંછની ગુફામાં તેના બાલકને સુખ થાય તે માટે મણિ રમકડા તરીકે રાખવામાં આવ્યો હતો. તે ગુફામાંથી જાંબવતી કન્યા ભગવાનને પ્રાપ્ત થઇ અને મણિ શ્રી(કાંતિ) વિનાનો થઇ પડ્યો. તે સિંહે મુખથી પકડવાથી ઉચ્છિષ્ટ થએલો હતો અને શુદ્ધ ન હતો, છતાં ભગવાન પોતાના ઉપરનું આળ દૂર કરવાં તેને સાથે લાવ્યા. ભગવાન મણિ માટે જાંબવાનની ગુફામાં પધાર્યા ન હતા, પરંતુ જાંબવતી કન્યા સાથે વિવાહ થાય તે માટે જ પધાર્યા હતા. કાલીયના ધરામાં ઝંપલાવી જેમ ભગવાને વ્રજવાસીઓના પોતાની ઉપરના પ્રેમની પરીક્ષા કરી હતી, તેમ દ્વારકાના રહેવાસીઓના પોતાની ઉપરના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માટે ગુફામાંથી લાંબા સમય સુધી ભગવાન બહાર પધાર્યા નહિ.

જાંબવાનનો નિરોધ થાય તે માટે આત્મતત્ત્વને બાદ કરી, બાકીના સત્તાવીસ તત્ત્વોને ભગવાને પોતાની મુઠ્ઠીથી પ્રહાર કર્યા (જૂઓ શ્લોક ૨૨ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની). એ પ્રમાણે ભગવાને જાંબવાનની બલશક્તિ ગ્રહણ કરી તેની પૂજા સ્વીકારી ત્યારે તે સ્વરૂપનિષ્ઠ થતાં તેને 'આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે' એવું જ્ઞાન થયું. વળી મણિ લક્ષ્મીરૂપ છે અને કન્યા જાંબવતી ભગવાનને યોગ્ય છે, અને ભગવાન લીલા માટે અહિં પધારેલા છે એમ તેના જાણવામાં આવતાં, તેણે સાધુપણું પ્રાપ્ત કર્યું અને પછી ભગવાનને મણિ અને કન્યા આપ્યાં. ભગવાન પોતાના ઉપરનું આળ દૂર કરવા મણિ દ્વારકા લઇ ગયા અને ત્યાં તેમણે તે સત્રાજિતને આપી દીધો. પછી સત્રાજિતે તે મણિને ભગવાનને આપવા માંડ્યો છતાં પણ તે ઉચ્છિષ્ટ હોવાથી ભગવાને તે લીધો નહિ, પરંતુ વાણી અથવા સરસ્વતીરૂપ તેની કન્યા પોતાઃને યોગ્ય હોવાથી ભગવાને આનંદથી તેનો સ્વીકાર કર્યો. **જેનામાં બીજાનું મન ચોંટેલું છે તેનો ભગવાન કોઇ પણ પ્રકારે સ્વીકાર કરતા નથી.** તેથી ભગવાને મણિ ન લીધો, કારણ કે મણિમાં બીજા ઘણાનાં મન ચોંટેલાં હતા. વળી સત્રાજિત સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનને શરણ આવેલો ન હતો, તેથી ભગવાને તેને પોતાનો ગણ્યો પણ નહિ, પરંતુ જેમ કલિસ્વરૂપ સુયોધનનો નાશ થાય તેવો

વિચાર કરેલો તેમ આ સત્રાજિતનો પણ નાશ થાય તેવો જ વિચાર તેમણે કરેલ. તેથી પાછલથી શતધન્વાએ સત્રાજીતનો વધ કર્યો. તેનો મણિ ઉચ્છિષ્ટ થએલો હતો અને ભકતે ભોગ કરવા યોગ્ય હતો, તેથી ભગવાન તે ભક્ત અક્રૂરને આપશે. એ પ્રમાણે સાત અધ્યાયોથી ભગવાને રાજસ ભક્તોને પોતાની અંદર વ્યસન કરાવ્યું *

આ અધ્યાયમાં ભગવાને જાંબવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું અને તેને સ્વરૂપમાં નિષ્ઠાવાળો કર્યો, મણિ લાવી આપી પોતાના ઉપરનું આળ દૂર કર્યું, મણિ દુઃખ દૂર કરનારો નથી, પરંતુ ભગવાન એકલા જ દુઃખ દૂર કરનાર છે એમ દર્શાવ્યું, વિગેરે ધર્મી એટલે ભગવત્સ્વરૂપનાં કાર્ય સ્પષ્ટ છે.

સાધારણ ગૂજરાતી જાણનારા વૈષ્ણવો પણ શ્રીમહાચાર્યચરણ વિરચિત શ્રી સુબોધિનીજીનો અર્થ સમજી શકે તેવા હેતુથી આ અનુવાદ બની શક્યું તેટલી સરલ ભાષામાં કરેલો છે. વૈષ્ણવો આ અનુવાદને લીધે કાંઈક પણ શ્રીસુબોધિનીજીનો અર્થ સમજી શકશે તો મારો પ્રયાસ સફલ થએલ હોવાનો મને આનંદ થશે.

અક્ષય્ય તૃતીયા
સંવત્ ૧૯૯૯
રાજકોટ સદર.

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

* * *

---

* તત્ત્વદીપનિબંધ ૩-૧૦-૨૨૯ થી ૨૪૬.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૧૮	बिरामा	विरामा
૧૬	૨૬	त्बावतां	त्वावतां
૧૮	૧૭	નીકળ્ય	નીકળ્યા
૨૬	૨૭	થોજેલો	યોજેલો
૨૭	૧૧	તેંલટા	તેટલા
૬૦	૧૬	ઉધગાં	ઉંધગાં
૬૮	૮	નયન	નમન
૭૬	૧૫	બત્રીસના	બત્રીસમા
	૨૪	પ્રાથાણે	પ્રમાણે
૯૧	૪	मैनुन्य	मैथुन्य
	૨૮	સંભ	સંભવ
૯૭	૧૫	घ्रजामि	व्रजामि
૧૦૮	૧૫	(પ્રવર્ષણ)	(પ્રવર્ષણ).
૧૧૨	૬	કરેલી હતી	કરેલી નહતી.
૧૨૬	૭	श्रृणवतां	शृण्वतां
૧૩૬	૧૬	जन्ममिः	जन्मभिः
૧૪૧	૮	विघि	विधि
	૨૪	भूपणो	भूषणो
૧૪૩	૨૭	व	वै
૧૪૪	૧૭	घिपतिः	धिपतिः
	૧૮	बाघि	वाधि
૧૪૬	૧	सार्घ	सार्धं
૧૫૦	૭	पब	पव
૧૫૪	૮	विघिब	विधिव
૧૫૬	૩૧	वद्धाः	बद्धाः
૧૫૯	૨૦	स्पृस्य	स्पृश्य
૧૬૩	૩૦	देब	देव
૧૭૦	૨૪	પદાર્ઘ	પદાર્થ
૧૭૧.	૧૪	हति	इति
૧૭૩	૧૨	त्ताबकैः	त्तावकैः
૧૭૮	૧	व	वै
	૩	અક્ષૌહિત	અક્ષૌહિણી
૧૭૮	૨૦	द्वयुक्तन	दैवयुक्तेन
	૨૬	बयं	वयं
૧૮૩	૨૦	सुदढं	सुदृढं
		ब्दिक्त	विंक्त
૧૮૪	૧૩	असेन	अंसेन
	૩૦	ભાજી	તજી
૧૮૫	૧	ध्बा	ध्वा
૧૮૭	૨૫	खङ्ग	खड्गं
૧૮૮	૧૧	पतित्बा	पतित्वा
૨૦૧	૧૪	(૩)	(૫)
૨૦૪	૨૪	વિષય	વિષમ
૨૦૭	૧૪	રૂક્મિગનો	રૂક્મિણીનો
૨૧૪	૩	अह्न्ः	अह्न्
	૧૨	मत्य	मत्स्य
૨૧૯	૧૮	જણાવેવા	જણાવેલા
૨૨૦	૩૦	થવો સંભવે	થવો ન સંભવે
૨૨૫	૧૯	व्यघ	व्यर्घ
૨૨૬	૨	श्चो	श्रो
૨૩૦	૨૭	त्बनेन	त्वनेन
૨૩૫	૨૦	જણાવે છે	જણાય છે
	૨૨	લીથે	લીધે
૨૩૬	૧૭	किब्बिषः	किल्बिषः
૨૩૮	૩	राजोबाच	राजोवाच
	૪	वृब्रह्यन्	वृत्रहन्
	૧૧	સ્યગંતક	સ્યમંતક
૨૩૯	૨૭	દ્વાદકા	દ્વારકા
૨૪૦	૧૧	દિષસે	દિવસે
૨૪૧	૧	કરેલું	કહેલું
	૨	કહેલું કે	કહેલું છે
	૬	त्बां	त्वां
	૯	દેમો	દેતો
૨૪૨	૧૭	ग्बुज	ग्वुज

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૪૨	૩૦	बा	वा
૨૪૩	૧૬	मायॅं	मायॅ
૨૪૭	૨૫	ऋद्दक्ष	ऋक्ष
૨૪૮	૧૫	क्रीडमकं	क्रीडनकं
૨૪૯	૧૨	दृष्टवा	दृष्ट्वा
૨૫૧	૩૨	જોણવું	જાણવું
૨૫૨	૭	હત્તા	હતા
૨૫૩	૫	बिनिष्पात	विनिष्पात
	૨૯	ગયો	ગયાં
૨૫૫	૨૬	लङ्क्ता	लङ्का
૨૫૬	૩૨	भगबान्	भगवान्
૨૬૧	૧૨	सवा	स वः
	૨૫	आशिपा	आशिषा
૨૬૨	૧૨	समायां	सभायां
૨૬૩	૯	गृहीत्वा वा	गृहीत्वावा
૨૬૫	૨૦	ઠર્યો	કર્યો
	૨૨	बुध्या	बुद्ध्या
	૨૩	स्बय	स्वय
૨૬૬	૭	પરણાવવા	પરણાવવામ
	૮	પ્રામાણે	પ્રમાણે
		પરણાવાનું	પરણવાનું
૨૬૭	૧	સંકા	શંકા

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

શ્રી સુબોધિનીજી

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ

॥ दशम–उत्तरार्ध–राजससाधनप्रकरणम् ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પહેલો

उत्तरार्धे हरेर्लीला स्वतः सर्वात्मना कृता ॥
यदर्थमवतीर्णोऽसौ सा निरूप्या विभागशः ॥१॥

હરિની લીલા જે સંપૂર્ણરીતે (હરિએ) પોતે[૧] કરેલી છે (અને) જેને માટે[૨] તે અવતરેલા છે તેનું વિભાગથી ઉત્તરાર્ધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

एषा निरोधलीलैव स्वसंसारपरा परम् ॥
भगवांश्च तदीयाश्च तच्छास्त्रं चेति स त्रिधा ॥२॥

આ નિરોધલીલા જ છે, પરંતુ પોતાના[૩] સંસારના સંબંધવાળી છે. (૧;ભગ-

---

[૧] બીજાના વિચારથી ભગવાને જે લીલા કરી તેનું વર્ણન પૂર્વાર્ધમાં કરેલું છે. જે લીલા ભગવાને પોતાની મેળે કરી તેનું વર્ણન ઉત્તરાર્ધમાં કરે છે. આ પૂર્વાર્ધના અંતે ૧૦–૪૬–૩૧ પરના શ્રી સુબોધિનીમાં કહેલું છે. 'અલૌકિક ભાવથી ભગવાને જે કરેલ તે પૂર્વાર્ધ' એવું પૂર્વાર્ધનું લક્ષણ પણ કહેલું છે. ભગવાન પુરૂષોત્તમ ભક્તોનો વિચાર રાખે (ભક્તોના વિચારથી એટલે તેમનું હિત વિચારી જે લીલા કરે) તે આ અલૌકિક ભાવ. 'લોકના ધર્મને આગળ કરી (લક્ષમાં રાખી) ઉત્તમ યદુએ (ભગવાને) જે કર્યું તે ઉત્તરાર્ધનું કાર્ય છે' (એ ઉત્તરાર્ધનું લક્ષણ છે). મહારાજાની પેઠે પ્રકટ રીતે ભગવાન પોતે સર્વ (કાર્ય) કરે તે લોકનો ધર્મ. (લે)

[૨] ભક્તિની (લોક ભક્તિ કરે છે કે નહિ તેની) પણ દરકાર કર્યા વિના પોતાની મેળે જ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા (ભગવાન અવતરેલા છે) એવો અર્થ છે તેથી જ ભગવાને પોતે જ ઉદ્યમ કરી, વિવાહ વિગેરે કરેલા છે. (લે)

[૩] "અહિં ઉત્તરાર્ધમાં પ્રદ્યુમ્ન વિગેરેની લીલાઓ પણ કહેલી છે, તેથી બધોએ ઉત્તરાર્ધ નિરોધની લીલા કેમ ગણાય? કારણ કે 'આ (ભગવાન)નું પોતાની શક્તિઓ પાછળ શયન તે નિરોધ' એ નિરોધની વ્યાખ્યા પ્રમાણે નિરોધ તો ભગવાનની જ લીલા હોવી જોઇએ" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. આ ઉત્તરાર્ધની બધીએ લીલા નિરોધલીલા જ છે. કોઇ સ્થલે પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે ભક્તોની લીલા કહી છે. તેથી 'આ (નિરોધલીલા નહિ હોય, પરંતુ) ઈશાનુકથા હશે' એવી શંકા ન થાય તે માટે 'एव' 'જ' શબ્દ (કારિકામાં) યોજેલો છે. આ બધી નિરોધલીલા જ છે, પરંતુ પોતાનો એટલે ભગવાનનો જે પુત્ર વિગેરેરૂપ સંસાર,

વાન અને (૨) તેમના[1] અને (૩) તેમનું શાસ્ત્ર[2] એવા ત્રણ પ્રકારના તે છે. કા. ૨

चतुर्दशभिरध्यायैः प्रमाणं तस्य रूप्यते ॥
तदीया एकविंशत्या षड्भिः स च निरूप्यते ॥३॥

(આ ઉત્તરાર્ધના પહેલા) ચૌદ અધ્યાયોથી તેમનું પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. (પછીના) એકવીસ (અધ્યાયો)થી તેમના[3] કહેવામાં આવે છે અને (છેવટના) ૭ (અધ્યાયો)થી તેમનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૩.

कृतिः प्रमाणं तु हरेः स्वतश्चान्यानुरोधतः ॥
सप्तभिः सप्तभिः प्रोक्ता गुणैर्युक्तो हरिस्तथा ॥४॥

(આ) હરિ (હોવાનું) પ્રમાણ તો પોતાની મેળે અને બીજાના વિચારથી (કરેલી) ક્રિયા સાત સાત અધ્યાયોથી કહેલી છે (કારણ કે ૭) ગુણો સહિત હરિ તે પ્રમાણે (સાત) થાય છે. કા. ૪.

वाक्यात्तदीया विज्ञेयास्तस्यैव न तु शास्त्रतः ॥
एकविंशविधं सर्वं श्रुत्वा तद्बहुधोदितम् ॥५॥

તેમના વાક્યથી જ[3] તેમનાઓને[1] જાણવા, પરંતુ શાસ્ત્રથી જાણવા નહિ. તે

તેના સંબંધવાળી છે, કોઇ સ્થલે પુત્ર વિગેરે મારફત પણ નિરોધ વર્ણવેલો છે, પરંતુ એ લીલા તો ભગવાનની જ છે. તેથી જ 'બલભદ્ર, અર્જુન, ભીમ વિગેરેના ખોટા નામવાળા હરિથી (તેમના ધામ જશે)' ૨–૭–૩૫ વિગેરે વાક્યો ઘટે છે એવો ભાવ છે (લે)

[1] અહિ 'ધર્મો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. ભગવાનના ધર્મોનો તેઓમા (પ્રદ્યુમ્ન વિગેરેમાં) આવેશ થવાથી તેઓએ એવાં (નિરોધનાં) કાર્યો કરેલાં છે, અને ભગવાનના ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે, તેથી તે ભગવાન જ ત્રણ પ્રકારના છે. તેથી (આ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલી) બધીએ (લીલા) ભગવાનની જ લીલા છે એવો અર્થ છે. (લે) 'તેમના' એટલે 'તેમના (ભગવાનના) સંબંધીઓ' અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય જણાય છે. આ સંબંધીઓમાં ભગવાનના ધર્મોનો આવેશ થવાથી તેમણે એવાં કાર્યો કર્યાં. ભગવાનના ધર્મો તો ગુણ પ્રકરણ (તેમનું શાસ્ત્ર)માં કહેલા છે. અહિં 'रू' ને બદલે 'सा' પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં છે, ભગવાનની લીલા ત્રણ પ્રકારની છે એવો તેનો અર્થ છે. આ પાઠ વધારે સારો જણાય છે. (૧) પ્રમાણ એટલે પ્રમાણમાર્ગ પ્રમાણે કરેલી રાજસ પ્રકરણની લીલા, (૨) તેમના સંબંધીઓ એટલે સાત્ત્વિક પ્રકરણની લીલા અને (૩) ગુણ પ્રકરણની લીલા. એવા ત્રણ પ્રકારની લીલા ઉત્તરાર્ધમાં કહેલી છે.

[2] 'તેમનું શાસ્ત્ર' એટલે ભગવાનનું અનુશાસક એટલે ભગવાનને જણાવનારૂં, 'આ ભગવાન છે' એવું જ્ઞાન કરાવનાર. (લે) આ ગુણ પ્રકરણ છે.

[3] ભગવાનના વાક્યથી જ તેમના ધર્મો જાણવા, પરંતુ સાધારણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે જાણવાના નથી. તેથી જ એ (સાત્ત્વિક) પ્રકરણના આરંભમાં નૃગના પ્રસંગથી ભગવાનનાં વાક્યથી જ ધર્મનું જ્ઞાન જણાવેલું છે. ભગવાનનું તે સર્વ વાક્ય કાલનું ઉલ્લંઘન કરીને નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી, અને કાલ એકવીસ પ્રકારનો હોવાથી, તે (વાક્ય) એકવીસ પ્રકારનું છે, તેથી તેમના ધર્મોનું એકવીસ અધ્યાયોથી વર્ણન કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે) 'તેમનાઓને' એટલે લેખ પ્રમાણે ભગવાનના ધર્મોને. ઉપર નોટ ૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે 'તેમના સંબંધીઓને' અર્થ લઇ શકાય તેવો છે.

સર્વ એકવીશ પ્રકારનું સાંભળીને ઘણા પ્રકારનું કહેલું[૧] છે. કા. ૫.

षड्गुणैर्भगवान् रूप्यस्तेषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये स्वावतारप्रयोजनम् ॥६॥
निरूप्य क्षात्रधर्मेण जयोऽन्यश्च निरूप्यते ॥

છ ગુણોથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરવાનું છે. તે (છ ગુણો)માં સર્વ રહેલું છે.[૨] તે પૈકી પહેલા અધ્યાયમાં તો પોતાના અવતારનું પ્રયોજન જણાવી, ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે* જય અને બીજો (પરાજય) કહેલ છે. કા. ૬.

राजसानां साधने तु निरोधे भगवत्कृतिः ॥७॥
सर्वथा साधनमिति तदेवादौ निरूप्यते ॥
विवाहपुत्रजन्मान्ता सा निरूप्या विशेषतः ॥८॥

રાજસોના સાધનરૂપ નિરોધમાં તો ભગવાનની ક્રિયા જ સર્વ પ્રકારે સાધન (થાય) છે તેથી આરંભમાં તેનું જ[૩] વર્ણન કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને તે (ક્રિયા) વિવાહ અને પુત્રના જન્મ સુધીની[૪] વર્ણવવી જોઈએ. કા. ૮.

अलौकिकं ततः स्थानं निरूप्यमिति रूप्यते ॥
तस्योपद्रवनाशाय भ्रमोत्पादनमीरितम् ॥९॥

પછી અલૌકિક સ્થાન પસંદ કરવું જોઈએ. તેથી (તેનું) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.[૫] તેના ઉપદ્રવનો નાશ થાય તે માટે ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યાનું કહેલું છે.[૬] કા. ૯

निग्रहानुग्रहौ चैव प्रसङ्गात् सुनिरूपितौ ॥
अन्यथा लौकिकी लीला कृष्णस्य स्यान्न चान्यथा ॥१०॥

---

૧ તેજ (ભગવાનનું) વાક્ય સાંભળીને બીજાઓએ તે ઘણા પ્રકારે જણાવેલું છે, પરંતુ (તે સર્વનું) મૂલ તે (વાક્ય)જ છે એવો ભાવ છે. (લે)

૨ ભગવાનના અનંત ગુણો હોવા છતાં, (ગુણ પ્રકરણમાં) છ (ગુણો)થી જ ભગવાનનું નિરૂપણ કરવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (લે)

*વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં '**क्षात्रधर्मेण**'ને બદલે '**ऽत्रधर्मेण**' પાઠ છે.

૩ રાજસોનો સાધનરૂપ નિરોધ કહેવાનો હોય ત્યારે ભગવાનની ક્રિયા જ સર્વ પ્રકારે સાધન થતી હોવાથી, પહેલા અધ્યાયમાં તેનું જ સાધન તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ સાધન પ્રકરણમાં વિવાહ સુધીની ભગવાનની ક્રિયાનું વર્ણન કરવાનું છે. આ (સાધન પ્રકરણ)ના સાતમા અધ્યાયનો સંબંધ તેની પછીના અધ્યાય સાથે છે, એમ ત્યાં જ કહેશે, એવો ભાવ છે. (લે)

૫ ભગવાનની ક્રિયા જ સાધન તરીકે કહેવાની છે, તેથી સ્થાન પણ અલૌકિક કહેવું જોઈએ. તેવા હેતુથી અલૌકિક દ્વારકારૂપ સ્થાનનું નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૬ તે સ્થાનમાં ઉપદ્રવ ન થાય તે માટે ૧૦-૪૯-૧૪ માં જરાસંધને ભ્રમ થયાનું કહેલું છે; (કારણ કે) ભગવાન દ્વારકા પધાર્યા એમ તે જાણત, તો દ્વારકા જઈને તે ત્યાં પણ ઉપદ્રવ કરત, એવો ભાવ છે. (લે)

પ્રસંગને લીધે હરાવ્યાનું[૧] અને કૃપાનું[૨] સારી રીતે નિરૂપણ કરેલું છે, તેમ (કર્યું) ન હોય તો શ્રીકૃષ્ણની લીલા લૌકિક થાય, પરંતુ બીજા પ્રકારની (અલૌકિક) ન થાય. કા. ૧૦.

त्रिविधो हि क्षत्रियाणां विवाहः परिकीर्तितः ॥
गान्धर्वो राक्षसश्चैव विहितः स्वगृह्यतः ॥११॥

ક્ષત્રિયોનો વિવાહ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. (૧) ગાંધર્વ અને (૨) રાક્ષસ તથા (૩) પોતાની પસંદગીથી કરેલો વૈદિક. કા. ૧૧.

पुत्रस्यापि कथा वाच्या ह्यन्येनापि समर्पिताम् ॥
भार्यामाहुः क्षत्रियस्य तत्प्रसङ्गात्तथा परा ॥१२॥

પુત્રની કથા પણ[૩] જરૂર[૪] કહેવી જોઇએ. બીજાએ[૫] પણ (કાર્યમાં) રોકેલીને[૮] (તેની) પત્ની કહેલી છે. તેવી રીતે ક્ષત્રિયની (પુત્રી) તે[૬] પ્રસંગથી બીજી[૬] (પત્ની) થઇ. કા. ૧૨.

सत्यभामाविवाहान्ता कथेयं विनिरूपिता ॥
त्रिविधं दुःखमादौ हि भक्तानां विनिरूपितम् ॥१३॥
भूमेर्मातुर्वैष्णवानां वैकुण्ठादागतिर्यतः ॥

સત્યભામાના વિવાહ સુધીની આ કથા કહેલી છે. (૧) ભૂમિ (૨) માતા અને (૩) વૈષ્ણવો (એ) ભક્તોના ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ આરંભમાં[૭] કહેલું છે કે જેને લીધે (ભગવાન) વૈકુંઠમાંથી (ભૂમિ ઉપર) પધાર્યા. કા. ૧૩½.

द्वयमप्यत्र मथुरात्यागे हेतुर्निरूप्यते ॥१४॥
प्रमाणरक्षासिद्ध्यर्थमनिवार्यं तु तद्द्वयम् ॥

---

[૧] જરાસંધને હરાવ્યાનું. (લે)

[૨] મુચુકુંદ ઉપર કરેલી કૃપાનું. (લે)

[૩] પુત્રે (પ્રદ્યુમ્ને) પણ ક્ષત્રિયોના ધર્મ પ્રમાણે પોતાનો વિવાહ કર્યો એમ જણાવવા 'अपि' 'પણ' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

[૪] પ્રદ્યુમ્ન ભગવાનના પુત્ર હોવાથી તેમની પેઠે ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે પોતાનો વિવાહ કરે તે યોગ્ય જ છે, એમ જણાવવા 'हि' 'જરૂર' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

[૫] બીજાએ એટલે શંબરે ક્ષીર વિગેરે રાંધવાના કામમાં તેને રોકેલી. શંબરની તેના ઉપર કૂડી દૃષ્ટિ ન હતી, એમ જણાવવા તેને રાંધવાના કામમાં રોકેલી એમ કહેલું છે. પછી તે (શંબર)ને હણીને પ્રદ્યુમ્ન તેને ત્યાંથી લઇ ગયો, એ અધ્યાહાર રાખેલ છે. (લે)

[૬] બીજી એટલે રુક્મિની પુત્રી પણ તે પ્રસંગથી એટલે ક્ષત્રિયોના ધર્મના પ્રસંગથી જ, પ્રદ્યુમ્ને બધા રાજાઓને હરાવી તેનું હરણ કર્યું તેથી તેની પત્ની થઇ, એવો અર્થ છે. (લે)

[૭] 'આરંભમાં' એટલે 'દશમા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયના આરંભમાં.' આનું ત્યાં સારી રીતે વિવેચન કરેલું છે એમ કારિકામાંના 'हि' શબ્દથી જણાવેલ છે. (લે)

અહિં મથુરાનો ત્યાગ (કરવા)માં પણ બે[૧] (દુઃખ) કારણ કહેલ છે. પ્રમાણનું રક્ષણ થાય તે માટે તે બે તો દૂર થઈ શકે તેવાં નથી[૨] કા. ૧૪½

निवार्यः सप्तदशधा ब्रह्माण्डे तु प्रजापतिः ॥१५॥
स सप्तदशधा प्रोक्तस्तन्निवृत्तावशक्यता ॥

સત્તરવાર પાછો કાઢવો જોઇએ,[૩] (કારણ કે) બ્રહ્માંડમાં તો પ્રજાપતિ છે તે સત્તર પ્રકારના કહેલ છે. (પછી) તેને પાછો કાઢવો શક્ય નથી[૩] કા. ૧૫½.

अतोऽत्र प्रथमं वाच्यं कृतिशक्यमनेकधा ॥१६॥
उत्तरार्धसमैः श्लोकैरतिदेशस्ततः परम् ॥
द्वाभ्यां कलाभिरपरः सार्धैकाभिरिति स्थितिः ॥१७॥

તેથી અહિં ઉત્તરાર્ધના (અધ્યાયો) જેટલા શ્લોકોથી ક્રિયાથી થઇ શકે તેવું પહેલું[૪] (જરાસંધને હરાવવાનું કાર્ય) અનેક પ્રકારે કહેલું છે. ત્યાર પછી બે (શ્લોકો) થી (તે કાર્ય બીજા પ્રસંગોને) લાગુ પાડેલું[૪] છે, (અને) સાડાપંદર[૪] શ્લોકોથી બીજાને લાગુ પાડેલું છે, એવી વ્યવસ્થા છે. કા. ૧૭.

ભગવાન ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કંસની બે સ્ત્રીઓ ઉપદ્રવનું કારણ થઈ એમ કહે છે:—

अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ ॥
हते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुःस्म पितुर्गृहान् ॥१॥

---

૧ એ ત્રણ દુઃખ પૈકી ભૂમિનું દુઃખ અને વૈષ્ણવોનું દુઃખ એ બે મથુરાનો ત્યાગ કરવાનાં કારણ છે. કારણ કે ભગવાન મથુરામાં રહે તો એ બે દૂર થાય નહિ. (લે)

૨ ભગવાન મથુરામાં રહે તો ભૂમિ અને વૈષ્ણવોના દુઃખ દૂર ન થાય, તેનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. 'પ્રમાણ' એટલે બ્રહ્માએ કહેલું વરદાનનું વાક્ય. તેનું રક્ષણ થાય તે માટે, (મથુરામાં રહી એ બે દુઃખ ભગવાન દૂર કરી શકે તેમ ન હતું.) (લે)

૩ 'જે યજ્ઞને આધારે રહેલ સત્તર પ્રકારના પ્રજાપતિને જાણે છે' શ્રુતિ બ્રહ્માંડમાં સત્તર પ્રકારના પ્રજાપતિ હોવાનું કહે છે. પ્રજાપતિ તો બ્રહ્માંડમાં છે અને તે સત્તર પ્રકારના છે. તેથી જ્યાં સુધી જરાસંધ બ્રહ્માંડના પ્રકારે (યુદ્ધ કરવા) આવ્યો, ત્યાં સુધી ભગવાને તેને હરાવી પાછો કાઢયો. ભવિષ્યમાં તો તેને અલૌકિક પ્રકારથી જ પાછો કાઢી શકાય. ઉત્તરાર્ધમાં તો ભગવાન લોકના ધર્મ પ્રમાણે લીલા કરે છે, તેથી અલૌકિક પ્રકાર કરાય નહિ. તેથી સત્તરવાર તેને હાંકી કાઢ્યા પછી ભગવાન તેને કાઢી મૂકવા સમર્થ ન રહ્યા. (લોકના પ્રકારથી લીલા કરવાની હોઇ) કોઇ વાર ભગવાનને આવી અશક્તિ પણ જણાવવી પડે છે, પરંતુ અમુક પ્રયોજનને લીધે તેમ કરવું પડે છે. તેનો ખુલાસો તે તે પ્રસંગોએ કરવામાં આવશે. (લે)

૪ પહેલું એટલે જરાસંધને હરાવવાનું કાર્ય એકતાલીસ શ્લોકોથી (આ અધ્યાયના આરંભમાં) કહેલું છે. પછીના બે શ્લોકોથી (જરાસંધને બીજા પ્રસંગોએ હરાવ્યો તેને) તે લાગુ પાડેલ છે, અને છેવટના સાડાપંદર શ્લોકોથી બીજા (એટલે યવનને હરાવવા)માં તે લાગુ પાડેલ છે. (લે)

હે ઉત્તમ ભારત! પતિ હણાતાં દુઃખી થએલી કંસની મહારાણીઓ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ પિતાના ઘેર ગઇ. ૧.

બંને મહારાણીઓ 'ક્રિયા'ના નામવાળી છે. ભવિષ્યમાં (ભગવાનનો) ક્રિયા સાથે સંબંધ થવાનો છે એમ જણાવવા પ્રથમથી જ તે પ્રમાણે કહેલું છે. 'અસ્તિ' એ બધી ધાતુ (ક્રિયાપદો)નો અર્થ છે. સામાન્ય રીતે ક્રિયા, (એવો તેનો અર્થ છે). પ્રાપ્તિ એટલે સર્વ ક્રિયાઓનું ફલ. ભગવાનની ઇચ્છાથી આ બે પુત્ર વિનાની અને નિરોધ (થયા) વિનાની હતી. ભગવાન સમીપમાં હોવાથી જ પતિ સાથે ગમન નહિ કરતાં (સતી નહિ થતાં) પિતાના ઘેર ગઇ. (કંસના) દિગ્વિજયમાં પરાજય પામેલા તેણે (જરાસંઘે) પણ બે દિકરીઓ (કંસને) આપેલી એવી બીજા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધિ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેમનો દાયજો અને બધી દાસીઓ (સાથે ગયાં). પિતાના ઘેર ગઇ, તેથી જ[1] બોલાવવાની જરૂર નહતી. પતિનું મરણ (જવાનું) કારણ હતું. 'स्म' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ઘણી શક્તિવાળા ભગવાન ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા તેઓનું (પિતાનું ઘેર) જવાનું પ્રસિદ્ધ જ થયું.

'સાધનરૂપ (અસ્તિ) અને ફલરૂપ (પ્રાપ્તિ) (મહારાણીઓ)ને એ પ્રમાણે વિધવાપણું કેમ (પ્રાપ્ત) થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કંસની મહારાણીઓ' શબ્દ યોજેલા છે. મહારાણીઓ હોવાથી (તેઓ) પરાધીન હતી. તે (કંસ)ને ઘણો ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તત્પર રહેવા છતાં, ભગવાનની ઇચ્છાથી તેવી[2] થઇ. તેમાં[3] (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે ઉત્તમ ભારત!' સંબોધન કરેલું છે. (તેનો) ભાવ એવો છે કે અહિં તે બેને દુઃખ થયું તેમાં કાંઇ અલૌકિક (કારણ) નથી. (પિતાના ઘેર) જવામાં પણ બીજું દુઃખ કારણ નહતું, પરંતુ પતિનો વધજ (કારણ હતું). ૧.

(તેમણે) જઇને જે કર્યું[4] તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पित्रे मगधराजाय जरासंधाय दुःखिते ॥

---

[1] 'તેથીજ' એટલે પિતાના ઘેર જ જવાનું હોવાથી (બોલાવવાની એટલે નોતરાની જરૂર નહતી). (લે)

[2] કંસને ઘણો ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તત્પર રહેવા છતાં તે બે ભગવાનની ઇચ્છાથી તેવી એટલે ભોગ થઇ શકે નહિ તેવી, વિધવાઓ થઇ, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] 'તેમાં' એટલે 'સાધનરૂપ અને ફલરૂપ મહારાણીઓ પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી ભોગ થઇ શકે નહિ તેવી થઇ એ વિષયમાં.' (લે)

[4] પહેલા શ્લોકના આરંભમાં પહેલા બંને શ્લોકોનો અર્થ કહ્યો છે. અહિં બીજા શ્લોકનો અર્થ કહે છે. (તેઓ પિતાના ઘેર) ગઇ એ પહેલા શ્લોકનો અર્થ છે. (ત્યાં) શું કર્યું એ બીજા શ્લોકનો અર્થ છે એવો ભાવ છે. (લે)

वेदयाञ्चक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥२॥

દુઃખી થએલી તે બેએ પિતા મગધરાજ જરાસંધને પોતાના વૈધવ્યનું બધું કારણ જણાવ્યું. ૨.

‘મગધરાજ’ શબ્દથી પ્રાકૃત[1] દેશના રાજા તરીકે તેનો દોષ પણ જણાવેલો છે. તે જીતવો કઠણ હતો એમ જણાવવા ‘જરાસંધ’ નામ યોજેલું છે. તેને પુત્રીઓ વહાલી હતી એમ જણાવવા ‘દુઃખી થએલી’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘સર્વ’ એટલે આકાશવાણીથી આરંભી (કંસના) મરણ સુધીનુ, પોતે વિધવા થવાનુ કારણ એટલે બધુંએ શ્રીકૃષ્ણનુ ચરિત (જણાવ્યું). ૨.

તેણે પહેલાં કંસનું મૃત્યુ સાંભળ્યું હતું જ, પરંતુ મલ્લોની રમતમાં મંચ ઉપરથી પડેલો દૈવને લીધે મરણ પામ્યો એમ (સાંભળેલું). હવે મૂળથી આરંભી ભગવાનનું ચરિત્ર સાંભળીને તે દુધથી (દુધ પીને) પુષ્ટ થએલા સર્પ જેવો થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप ॥
अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥३॥

હે રાજા! તે અપ્રિય સાંભળીને શોક અને ક્રોધવાળો થઇ તેણે પૃથ્વીને યાદવ વિનાની કરવા ઘણો ઉદ્યમ કર્યો. ૩.

(કંસને) કપટથી માર્યો તેથી ક્રોધ થયો. ‘અપ્રિય’ તો મરણ હતું. શક્તિવાળો શાંત (બેસી) રહે તે યોગ્ય નહિ હોવાથી રાજા દુઃખ અને શોકનું વેર વાળે છે જ. વાસ્તવિક રીતે આ વસુદેવનો દોષ છે, (અને) તે (વસુદેવ)નું રક્ષણ કરવા બધાએ યાદવો પ્રવૃત્તિ કરવાના. તેથી ‘પૃથ્વીને યાદવ વિનાની જ કરીશ’ એમ મનમાં વિચારી, તે માટે ઘણો જ ઉદ્યમ કર્યો. તે (જરાસંધ) બુદ્ધિશાળી હતો,[2] તેથી તેને શ્રીકૃષ્ણનો દોષ જણાયો નહિ, કારણ કે તેણે (કથાનો) ક્રમ તેવો સાંભળેલો. ‘ઘણો ઉદ્યમ’ એટલે તેના (વસુદેવના) બંધુઓને પણ ઉપાયોથી પોતાને વશ કરવા તે. સેના વિગેરેનું વિપુલપણું સ્પષ્ટ જ હતું. ૩.

---

[1] ‘પ્રાકૃત’ એટલે ‘નિષેધ કરેલો.’ (લે)

[2] ‘કંસને ભગવાને હણેલો. તેથી વેર વાળવા ભગવાન સામે ઉદ્યમ કરવો જોઇએ, પરંતુ વસુદેવ અથવા યાદવોને હણવા ઉદ્યમ કરવો જોઇએ નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ. કંસ વિચાર કરવામાં કુશલ બુદ્ધિશાળી હતો. ‘હણવા ઇચ્છનારને હણવો’ એમ શાસ્ત્ર કહે છે. તેથી (કંસે ૧૦–૩૪–૩૦ થી ૩૨ નાં વાક્યો કહેલાં હોવાથી) ભગવાને કંસને હણ્યો તેમાં તેમનો દોષ નહતો, પરંતુ વસુદેવે કપટ કરેલું હોવાથી તેનો દોષ હતો, અને યાદવો તેનું રક્ષણ કરનારા હોવાથી તેમનો દોષ હતો (એમ તેણે માન્યું) એવો ભાવ છે. ભગવાનમાં તો ‘હું યાદવ છું’ એવું અભિમાન નહિ હોવાથી તે વસુદેવનું રક્ષણ આગ્રહપૂર્વક કરશે નહિ, એમ તેણે જાણેલ. તેથી ‘યાદવ વિનાની પૃથ્વી કરીશ’ એમ તેણે કહ્યું. (લે)

નીચેના શ્લોકમાં તે (કંસ) ના ઉદ્યોગનું ફલ કહે છે:—

अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चाभिसंवृतः ॥
यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत् सर्वतोदिशम् ॥४॥

વીસ અક્ષૌહિણી અને ત્રણ (અક્ષૌહિણી)થી ચારે તરફ વીંટળાએલા તેણે યાદવોની રાજધાની મથુરાને બધી દિશાએ ઘેરી. ૪.

ત્રણ અક્ષૌહિણી (સેના) તેના ઘેર રહેલી હતી, અને વીસ (અક્ષૌહિણી સેના) તેણે ઉદ્યમથી પ્રાપ્ત કરી. પહેલાં હતી તેનો ખાસ (પ્રાપ્ત કરેલી) માં પ્રવેશ ન થાય, તેથી 'च' 'અને' શબ્દથી (તેમનું) જૂદું વર્ણન કરેલું છે અને તે એકત્ર થએલી કહેલી છે. 'ચારે તરફ વીંટળાએલા' શબ્દથી (એ બધી સેનાને) એકમતવાળી અને એક પ્રભુવાળી કહેલી છે. યાદવોને જીતવામાં, (તેઓનાં) રહેઠાણને જીતવું એ પાયો (પાયારૂપ) હોવાથી, મથુરા જીતવા તેને ઘેરી, કારણ કે તે રાજધાની હતી. ત્યાંના રહેવાસીઓ બહાર નીકળી શકે નહિ તે માટે 'બધી દિશાએ' (ઘેરી). न्यरुणत् એટલે ઘેરી, આઠે દિશાઓથી ઘેરી લીધી. આથી એમ સમજાય છે કે બીજા કોઇ બાનાથી રાત્રે જ આવીને તેણે ઘેરો ઘાલ્યો. ૪.

તે સમયે ભય પામેલાઓની વાર્તા કહેવી નકામી હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ભગવાનનું ચરિત્ર કહે છે:—

निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम् ॥
स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥५॥

(૧) મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને આવતા સમુદ્ર જેવી તે સેનાને (૨) તેનાથી ઘેરાએલાં પોતાનાં નગરને અને (૩) ભયથી દુઃખી થએલા ભક્તોને જોઇને શ્રીકૃષ્ણ.....૫.

કારણ કે ભગવાન કાલરૂપ અવતરેલા હતા, અને તે આવેલી (સેના) પણ બલરૂપ (લડવા માટે આવેલી) હતી, પરંતુ સ્નેહ દર્શાવવા કે બીજા (એવા) પ્રયોજન માટે આવી નહતી. 'મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને આવતા સમુદ્ર જેવી જોઇ' શબ્દોથી તે હદ વિનાની બહુ (મોટી) હતી એમ કહેલું છે.

'ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા છે. યાદવોને લઇ જવા આવેલો જરાસંધ યાદવોને ભલે લઇ જાય, અથવા રાજા (તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનો) વિચાર કરશે, (ભગવાને) પોતે કેમ એ પ્રમાણે (વિચાર) કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેનાથી ઘેરાએલાં પોતાનાં નગરને' શબ્દો યોજેલા છે. મથુરા તો (ભગવાનનું) પોતાનું નગર છે, માત્ર યાદવોની નગરી નથી. (૧) એક મથુરાને છૂટી (ઘેરો ઉઠાવેલી) કરવાની છે. (૨) બીજાઓ (મથુરામાં રહેલા પુરૂષો) ને ભય વિનાના કરવાના છે (અને) (૩) એક (જરાસંધની સેના)ને હણવાની છે, એ ત્રણ સાથે 'જોઇને' શબ્દનો સંબંધ

કાર્ય આવી ચડયું છે તેથી (ભગવાને) જોયું. **स्वजनाः** એટલે ભક્તો. તેઓ ભયથી દુઃખી થયા હતા. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેમના (ભક્તોના) સંબંધીઓ, બીજા નગરમાં રહેનારાઓ (ભયથી દુઃખી થયા હતા). (જરાસંધની) સેનાને (ભગવાન) પ્રયાસ વિના હણશે એમ જણાવવા એક§ કહેલી છે. પોતાના સંબંધી વસુદેવને (નગરને ઘેરો ઘાલ્યો છે તે) જણાવવામાં આવે (જણાવી શકાય) તે માટે નગરનું (એકપણું) તો જરૂરી (હોવાથી કહેલું) છે.

તે પ્રસંગે બે વિષય આવી પડેલ હોવાથી, શું કરવું જોઇએ તેનો ભગવાને વિચાર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

चिन्तयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः ॥
तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् ॥६॥

ભગવાન હરિ જે યુક્તિ માટે મનુષ્ય થએલા તેમણે તે દેશ અને કાલને અનુકૂલ, જેમાં પોતાના અવતારનું પ્રયોજન (સિદ્ધ) થાય તેવા (કાર્ય)નો વિચાર કર્યો. ૬.

'આ બે (પદાર્થ, કાર્ય) કયાં કે જેને માટે (ભગવાનને) વિચાર થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિ, જે યુક્તિ માટે મનુષ્ય થએલા' શબ્દો યોજેલા છે. 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બંને પ્રકારે (કર્મ) કરવા તે શક્તિવાળા છે.

(૧) (ભગવાન) કલેશ વિના કર્મ કરનારા હોવાથી આ (જરાસંધ)ને કંસની પેઠે હણવો, (અને) ત્યાં સુધી પોતાના ભક્તોનો વિનાશ સહન કરવો ? અથવા (૨) કલેશ વિના કર્મ કરવાપણાનો ત્યાગ કરી, વિષમપણા (પક્ષપાત)નો સ્વીકાર કરી (જરાસંધ સાથે) યુદ્ધ વિગેરે કરવું ? એ (બે વિષય આવી પડ્યા). શું પરિણામ આવ્યું ?

'પોતાના ધર્મનો* ત્યાગ અયોગ્ય હોવાથી, હરિપણું દૂર કરી* (છૂપાવી) કારણ માટે એટલે યુક્તિને લીધે (ભગવાન) મનુષ્ય થએલા હોવાથી, (જરાસંધને) કંસની પેઠેજ* હણવો જોઇએ. તેમ કરવામાં ન આવે તો યુક્તિ કરવાનું વ્યર્થ થાય. કલેશ વિના કર્મ કરવાપણાના (ગુણ)ના રક્ષણ માટે જ (ભગવાન) મનુષ્યની

---

§ જરાસંધનું સૈન્ય તેવીસ અક્ષૌહિણી હોવા છતાં, તેને માટે '**बलम्**' શબ્દ એક વચનમાં યોજેલો છે.

* 'પોતાનો ધર્મ' એટલે 'ભગવાનનો કલેશ વિના કર્મ કરવાનો ધર્મ.' ભગવાન યુક્તિ માટે મનુષ્ય થયા છે, પરંતુ આ ધર્મ તેમણે છૂપાવ્યો જ છે, તજવાનો નથી. તેથી જરાસંધને કંસની પેઠે જ હણવો. કંસે ભગવાનનો દ્રોહ કર્યો ત્યારે જ ભગવાને તેને હણ્યો. તે પ્રમાણે જરાસંધ ભગવાનનો દ્રોહ કરે નહિ, ત્યાં સુધી ભગવાને તેને હણવો જોઇએ નહિ, પરંતુ ભક્તોનો તે દ્રોહ કરે તે સહન કર્યા કરવું જોઇએ, એવો પૂર્વપક્ષ છે.

સ્થિતિથી અવતરેલા છે, તેથી તેમણે યુદ્ધ કરવું જોઇએ નહિ' એવો પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત તો (તેમણે યુદ્ધ) કરવું જોઇએ તેવો છે, કારણ કે આ (શ્રીકૃષ્ણ) હરિ છે (તેથી) ભક્તોનું દુ:ખ સહન કરતા નથી. વળી 'લડવા યોગ્ય સોળ વર્ષનો હોય છે, અને યુદ્ધ માટે જે આવેલ હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરવું જોઇએ' એવા પોતાના[1] ધર્મ (પ્રમાણે આચરણ) કરવું જોઈએ.

'(એમ કરવાથી ભગવાનનો) પોતાનો ધર્મ[2] ખોટો થશે. તેથી કલેશવાળું કાર્ય શા માટે કરવું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે દેશ અને કાલને અનુકૂલ' શબ્દથી દેશની અનુકૂલતાથી (કર્મ) કરવાનું કહે છે. તે દેશ અને તે કાલમાં યુદ્ધ કરવું એજ અનુકૂલ હતું. જેમ સોમયજ્ઞના આરંભની વિધિમાં 'કૃતાંતથી જ અટકવું' નિયમ પ્રમાણે સૂર્ય અસ્ત થતાં અટકવામાં આવે છે; અથવા જેમ દક્ષના યજ્ઞમાં દેશના દોષને[3] લીધે મુખ્ય યજ્ઞનો પણ નાશ થયો, તેમ કોઇ વાર અંગની† અનુકૂલતા માટે અંગીના† ધર્મો પણ ફેરવવામાં આવે છે. તેથી તે દેશ(મગધ)માં ભક્તો ન હોય તેવા રહેવાના હોવાથી, તે (દેશ)ની અનુકૂલતાને લીધે તેઓને હણવા જોઇએ. વળી તેઓના મૃત્યુનો સમય નજીક આવેલો હોવાથી, કાલને અનુકૂલ પણ કરવું જોઇએ. તેથી કલેશવાળું કાર્ય કરવું એ તે દેશ અને કાલને અનુકૂલ છે. વળી (એમ કરવાથી) પોતાના અવતારનું પ્રયોજન પણ (સિદ્ધ) થાય છે, કારણ કે ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે (ભગવાનનો) અવતાર છે, અને તે (ઉદ્ધાર) લૌકિક પેઠે (કાર્ય) કરી, કાલને ઠગવાથી (થાય છે). ભક્તોને (કાલ પાસેથી) લઇ જવા જોઈએ. તેમાં કલેશવાળું (કાર્ય) કરવું યોગ્ય છે, તેમ કરવામાં ન આવે તો કાલ કર્મ વિગેરે વડે ભક્તો પ્રતિ દ્રોહ કરે, (તો) પછી ઘણું (કાર્ય) કરવાનું આવી પડે. તેથી વિષમ (પક્ષપાતવાળું) કાર્ય, પોતાના અવતારનું પ્રયોજન જેમાંથી (સિદ્ધ) થાય તેવું પણ હોવાથી ભગવાને વિચાર કર્યો તે યોગ્ય જ છે. ૬.

---

[1] 'પોતાનો ધર્મ' એટલે ઉપર જણાવ્યો તેવો ક્ષત્રિયોનો ધર્મ. ક્ષત્રિયોના ધર્મ સોળ વર્ષની વય પછી આચરવાના છે, છતાં ઘણા સમર્થ હોય તે સોળ વર્ષના થયા પહેલાં પણ તે ધર્મો આચરે એમ 'हि' શબ્દથી સૂચવેલ છે. (લે)

[2] 'પોતાનો ધર્મ' એટલે 'કલેશ વિના કર્મ કરવાનો ધર્મ,' એવો અર્થ છે. (લે)

[3] 'દૈવને લીધે દેવનું યજન થતું હોય ત્યાં સંકટ આવી પડે' એમ દેશનો દોષ નિબંધમાં કહેલો છે. (લે)

† 'અંગ' એટલે 'ભાગ.' 'અંગી' એટલે જેનો તે ભાગ છે તે. દેશ, કાલ ભગવાનના અંગ છે, ભગવાન અંગી છે, છતાં કોઇ વાર દૃષ્ટાંતમાં જણાવ્યું તેમ દેશ અને કાલ યજ્ઞના અંગ હોવા છતાં, તેમના ધર્મ પ્રમાણે યજ્ઞના કાર્યમાં ફેરફાર થાય છે, તેમ ભગવાન અંગી હોવા છતાં, કોઈ વાર અંગ, દેશ અને કાલના ધર્મને અનુકૂલ રીતે કાર્ય કરે તેમાં કાંઇ અયોગ્ય નથી, એવો ભાવાર્થ છે.

વિચારથી જે (મત)નો નિર્ણય કર્યો તે મત નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:—

हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितम् ॥
मागधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम् ॥७॥
अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुञ्जरैः ॥
मागधस्तु न हन्तव्यो भूयः कर्ता बलोद्यमम् ॥८॥

ભૂમિ ઉપર સારી રીતે ભારરૂપ થએલું. સૈનિક અશ્વ રથ અને હાથી વડે અક્ષૌહિણીઓની સંખ્યાવાળું, વશ કરેલા સર્વ રાજાઓનું માગધે આણેલું આ સૈન્ય હું જરૂર હણીશ, પરંતુ માગધને હણવો જોઈએ નહિ. તે ફરીથી સૈન્ય (લાવવા) માટે ઉદ્યમ કરશે. ૭–૮.

'સૈન્યને હું હણીશ' એવી (ભગવાન) પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ વિષય યોગ્ય જ છે, કારણ કે લોકમાં જે જેના ઉપર જાય (ચડાઇ કરે) છે, તે તેને (ચડાઇ કરનારને) હણે છે; તેથી આમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી. 'આ' શબ્દથી (સૈન્યને) દેખાડેલું હોવાથી, સૈન્યે કરેલો હુમલો પણ સૂચવેલો છે. (જરાસંધ) સૈન્ય સાથે આવેલો હોવાથી, સૈન્યથી જ તેને હરાવવો* યોગ્ય છે, પરંતુ યુક્તિથી હરાવવો યોગ્ય નથી. પહેલાં જે (કંસ વિગેરે) કહેલા તેઓ તો કપટથી આવેલા, તેથી તેઓને કપટ (યુક્તિ)થી જ હણવા યોગ્ય હતા. 'જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે....' (ભગવદ્ગીતા ૪–૧૧) એ ભગવાનના વ્રતરૂપ ધર્મનું પણ (તેમ કરવાથી) પાલન થાય છે. આથી હણવામાં પક્ષપાત (કરવા)ની બુદ્ધિ પણ દૂર થાય છે, કારણ કે જેઓ હણવા યોગ્ય છે તેઓની જ એવી બુદ્ધિ થઈ. આ બધું ધ્યાનમાં રાખી, ભગવાને 'हि' 'જરૂર' શબ્દ કહેલો છે. વળી સર્વે ભૂમિનો ભાર હરવા માટે વિજ્ઞપ્તિ કરેલી હોવાથી, (ભગવાન) બીજાં કાર્ય માટે (ભૂતલ ઉપર) પધારતા હોવા છતાં, તેઓના ઉપરની કૃપાને લીધે તે પ્રમાણે (ભૂમિનો ભાર હરવા) પણ પધારેલા છે. તેથી (ભૂતલ ઉપર) પધારવાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે પણ હું (સૈન્યને) હણીશ એમ 'ભૂમિ ઉપર (સારી રીતે) ભારરૂપ (થએલું)' શબ્દથી કહેલું છે. આ (જરાસંધનું) સૈન્ય ભારરૂપ જ છે, તેથી જ સર્વની નીચે પાતાલમાં (તેને) રાખેલું. કાલ તેને ભૂતલ ઉપર લઇ આવ્યો. 'સારી રીતે ભારરૂપ થએલું' હોવાથી કાલના કૃત્રિમ ધર્મ[1] વિગેરેથી તેનો નાશ થઇ શકે તેવું નથી.

---

* અહિં 'वधः' શબ્દ 'હરાવવું' એવા અર્થમાં જ યોજેલો છે, કારણ કે હમણાં જરાસંધને હણવાનો નથી, એમ આગળ કહે છે.

[1] 'કાલના કૃત્રિમ ધર્મથી' એટલે 'કાલથી અથવા પોતે કરેલાં પાપથી' એવો અર્થ છે. (લે)

'રાજાનું સૈન્ય ધર્મનાં કારણરૂપ હોય છે તેથી તેનો વધ કરવાથી પ્રાણીઓનો વધ થાય અને અધર્મ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'માગધે એટલે અધમ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલાએ આણેલું' શબ્દ યોજેલ છે.

'એટલા (બધા સૈન્ય)નો સ્વામી મોટો (પુરૂષ) હોવો જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'વશ કરેલા સર્વ રાજાઓનું' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણું કે તેને વશ થએલા દુષ્ટ જ હતા, અને તેઓ પણ તેના જેવા સ્વભાવવાળા થએલા. આથી એમ પણ કહેલું છે કે તેનું સૈન્ય દુષ્ટ અને ભારરૂપ હોવાથી સ્વીકારવા યોગ્ય નહતું.

તે જીતી શકાય તેવું નહતું એમ જણાવવા 'અક્ષૌહિણીઓની સંખ્યાવાળું' શબ્દો યોજેલ છે. સમૂહથી+ યુદ્ધ કરવામાં આવે તો વિનાશ થાય, કારણ કે એક જાતના ઘણા હોવા છતાં હાથી વિગેરે બીજી જાતનો એક તેમને હણે છે. આરંભમાં પાંચ સૈનિકો યુદ્ધ કરે છે. તેઓનો પરાજય થશે એવી શંકા થાય ત્યારે ત્રણ અશ્વોના સમૂહ (યુદ્ધ કરે છે.) તેઓનો પણ પરાજય થાય ત્યારે એક રથી (રથમાં બેઠેલો) (યુદ્ધ માટે) પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે પણ તેવો (પરાજીત) થાય ત્યારે સાઠ વર્ષનો હાથી (યુદ્ધ કરે છે). એ પ્રમાણે ક્રમથી (યુદ્ધમાં) પ્રવેશેલી એક પત્તિ‡ પણ જીતી શકાય તેવી હોતી નથી. આ (સૈન્ય) તેવું હતું એમ કહે છે. સૈનિક, અશ્વ, રથ અને હાથીઓ વડે પત્તિરૂપ અંગો ત્રણગણા થતા જાય, તે નિયમ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે વધતાં 'અક્ષૌહિણી‡ સંજ્ઞા તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી, (અને) તેઓ પણ ઘણા (ઘણી અક્ષૌહિણી બનેલા) હતા. તેથી બીજાઓથી (આ સૈન્યને હણવું) બની શકે તેમ નહિ હોવાથી, મારે જ સૈન્યને હણવું જોઈએ. આ દ્વાઢ શ્લોકથી સૈન્યનો વધ જરૂરી હતો એમ જણાવવા (તે) દુષ્ટ અને ભારરૂપ હતું એમ કહેલું છે.

'શાસ્ત્રનું ફલ તેને યોજનારને પ્રાપ્ત થાય છે એ ન્યાય પ્રમાણે માગધને જ કેમ ન હણવો? (અને) આ બાપડા (સૈનિકોને) મુક્ત કરવા જોઈએ.' એવી શંકા થાય, તેથી આઠમા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'તુ' 'પરંતુ' શબ્દ (સૈનિકો) ભારરૂપ હોવાથી, તેમને ન હણવા (ની વાત)નું ખંડન કરે છે. જો કે માગધ પણ ભારરૂપ છે, છતાં પણ મડદાંને બાળનારાં લાકડાને બાળનાર લાંબા વાંસની પેઠે છેવટ સુધી તેનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. તેથી માગધને હણવો જોઇએ નહિ. 'ફરીથી સૈન્ય (લાવવા) માટે ઉદ્યમ કરશે.' શબ્દોથી તેજ (અર્થ) કહેલો છે. તે સૈન્ય લાવવા માટે ઉદ્યમ કરશે. તેમ નહિ થાય તો ભારરૂપ સૈન્ય છૂપાઇને રહેશે, અથવા તેને

+ 'સમૂહથી' એટલે સેનાના એક જ અંગથી સેનાના ચાર અંગો અહિં કહેલાં છે.

‡ 'પત્તિ' એટલે 'એક હાથી, એક રથ, ત્રણ અશ્વો અને પાંચ સૈનિકો (પગે ચાલનારા)નો સમૂહ.' પત્તિથી ત્રણ ત્રણ ગણા સૈન્યના બીજા સાત વિભાગો છે, અને એ છેલ્લા વિભાગથી દશગણી અક્ષૌહિણી છે. તેથી અક્ષૌહિણીમાં ૨૧૮૭૦ હાથીઓ, તેટલાજ રથો, તેથી ત્રણગણા અશ્વો અને પાંચગણા પગે ચાલનારા સૈનિકો હોય છે.

લાવવા માટે (બીજાએ) વધારે પ્રયાસ કરવો પડશે, કારણ કે આ માગધ (હોવાથી) દુષ્ટ છે (અને) તેથી મરણ સુધી (સૈન્ય લાવવા) પ્રયત્ન કરશે. ૭–૮.

'સર્વના આત્મારૂપ બ્રહ્મ (ભગવાન) બધાનો વધ કરવા કેમ પ્રયત્ન કરે ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ॥
संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥९॥

ભૂમિનો ભાર હરવા માટે, સત્પુરૂષોના રક્ષણ માટે અને બીજાઓના વધ માટે–આ પ્રયોજન માટે મારો આ અવતાર કરેલો છે. ૯.

દૈત્યો મલ જેવા વ્યાધિ જેવા છે, તેથી તેઓનો નાશ કરવાથી (ભગવાનનાં) સર્વાત્મપણાની હાનિ થતી નથી, કારણ કે સૂજી ગએલો પોતાનો અવયવ પણ કાપી નાખવામાં આવે છે. તેથી જ ભગવાન પોતે પુરૂષરૂપ થઇ, તે (પુરૂષરૂપ)માં દોષરૂપ દૈત્યોને હણવા પોતે જ ઔષધરૂપવાળા પ્રકટ થયા. 'આ પ્રયોજન માટે આ અવતાર છે' શબ્દોથી તે (અર્થ) કહેલ છે. પક્ષપાતરૂપ દોષ લૌકિક[1] છે. તે જે પ્રસંગે[2] દોષરૂપ થતો નથી, ત્યાં તે દોષ નથી. ક્લેશ વિના કર્મ કરવાપણાનો તો પહેલેથી જ ત્યાગ કરીને (ભગવાન ભૂતલ ઉપર) પધારેલા હોવાથી, 'સ્વીકારેલી ખામી દોષરૂપ નથી' એ નિયમ પ્રમાણે તે (ક્લેશ વિના કર્મ નહિ કરવાપણાનો ત્યાગ) દોષ રહેતો નથી. વળી (ભગવાન) પોતે ઉદ્યમ કરીને (પોતે ચડાઇ કરીને) (તેને) હણતા નથી. કપટ વિનાનું યુદ્ધ કરવા આવેલાને કપટ વિનાના યુદ્ધથી હણવો એ (પ્રયોજન) માટે મારો અવતાર છે. આવા પ્રકારના* ધર્મ પ્રમાણેના વધથી દોષ થતો નથી, તેથી ધર્મ માટે પણ આ (સૈન્ય)નો વધ હું કરીશ એમ, 'સત્પુરૂષોનાં રક્ષણ માટે' શબ્દોથી કહે છે.

'(ધર્મ તો આપે) આચરેલો હોવાથી, (તે સત્પુરૂષોના રક્ષણરૂપ ધર્મ માટે સૈન્યનો વધ કરવાનો નથી. બીજા પ્રકારે સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરવું જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'અને બીજાઓના વધ માટે' શબ્દો યોજેલા છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ભક્તિનું સ્થાપન કરવા માટે (મારો અવતાર કરેલો છે). તેથી એમ કહેવાયું કે **(ભગવાનનો) અવતાર ચાર કાર્યો માટે (થયો) છે. (૧) ભૂમિનો ભાર હરવા (૨) સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરવા (૩) દુષ્ટોનો નાશ કરવા અને (૪) ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવવા.** ચારે (પ્રયોજન) સરખી રીતે

---

[1] 'લૌકિક' એટલે 'લોકના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થતો' (લે)

[2] 'જે પ્રસંગે' એટલે 'ઉપર પ્રમાણે દૈત્યોનો વધ કરવામાં વિગેરે' (લે)

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'एवं भूतो' પાઠ છે, તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. મી. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં 'मे च भूः' એવો પાઠ છે. આનો અર્થ 'અને ભૂમિ મારી છે' એવો થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધને અંતે પણ 'मे' ને બદલે તેમણે 'च' પાઠ લીધેલો છે.

મુખ્ય છે, પરંતુ (તેમાંનું કોઇ) એક બીજા (પ્રયોજન)ને માટે નથી. ભૂમિનો ભાર હરવો એ રાજસ છે. (સત્પુરૂષોનું) રક્ષણ સાત્ત્વિક છે. (દુષ્ટોનો) નાશ તામસ છે અને ભક્તિ નિર્ગુણ છે; કારણ કે દુષ્ટોનો નાશ કરવાથી ભૂમિનો ભાર જતો (હરાતો) નથી, કેમકે (તે દુષ્ટોની) ફરીથી ઉત્પત્તિ થવાનું સંભવે છે. જો ભગવાન (તેઓનો) નાશ કરવા માટે જ પ્રયત્ન કરતા હોય તો (ભગવાનના એવા) વિચારથી (તેઓનો) નાશ જ થાય, ફરીથી તેઓ ઉત્પન્ન ન થાય, અને તેઓનો મોક્ષ થાય. એવીજ રીતે સત્પુરૂષોના રક્ષણના સંબંધમાં પણ (જાણવું). સત્પુરૂષો પણ દુષ્ટોના સંબંધને લીધે દુષ્ટ થતાં, બધાનો વધ કરવામાં આવતાં અનિષ્ટ જ થાય. તેથી તે (સત્પુરૂષો)ની બુદ્ધિ વિગેરેને હરનારાનો જ નાશ કરવો જોઇએ. એ પ્રમાણે સત્પુરૂષોનું રક્ષણ પણ (અવતાર લેવાનું) સ્વતંત્ર (પ્રયોજન)જ છે. (બીજા પ્રયોજનોમાં) ભક્તિનો પ્રવેશ થતો નથી એ સ્પષ્ટ જ છે. તે (ઉપર જણાવેલો અર્થ) 'અને બીજાઓના વધ માટે' શબ્દોથી કહેલ છે.

હમણાં (મનુષ્યના દેહમાં કરેલા) પ્રવેશનાં ચાર પ્રયોજનો કહી, 'પક્ષપાતરૂપ ગુણ મારામાં પહેલાં પણ હતો તેથી સૃષ્ટિના આરંભમાં જ તે પ્રમાણે (એ ગુણનો) અંગીકાર કરેલો હોવાથી, (તેથી મને) દોષ થતો નથી' એમ કહેવા, ધર્મનું રક્ષણ કરવા પહેલાં પણ મેં અવતારો (ધારણ) કરેલા છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः सम्भ्रियते मया ॥
बिरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् ॥१०॥

ધર્મનાં રક્ષણ માટે અને અધર્મના નાશ માટે પણ મેં બીજો પણ દેહ ધારણ કરેલ. તેઓ કાલમાં કોઈવાર બલવાન થાય છે. ૧૦

આ (શ્રીકૃષ્ણ) સિવાયના અવતારોનું ફલ ધર્મનું રક્ષણ અને અધર્મનો નાશ છે. આ જ લક્ષમાં રાખી 'જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ....'(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૪-૭) એમ (ભગવાને) કહેલું છે; પરંતુ આ (શ્રીકૃષ્ણનો) અવતાર માત્ર ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટેનો નથી. 'अपि' 'પણ' શબ્દ હોવાથી તે (ધર્મનાં રક્ષણ)નો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી (૫) અધર્મનો નાશ અને (૬) ધર્મનું રક્ષણ એમ (આ અવતારનાં) છ પ્રયોજનો થાય છે. અહિં (આ બે પ્રયોજનોમાં) પણ પહેલાંની પેઠે બંને મુખ્ય છે. તેથી જ 'ધર્મનું સ્થાપન કરવાને' એ વાક્યનો પણ વિરોધ નથી. તેથી જ બુદ્ધ અવતારમાં માત્ર ધર્મનું રક્ષણ જ પ્રયોજન છે, કલ્કિ અવતારમાં અધર્મનો નાશ જ (પ્રયોજન થશે), પરશુરામ અવતારમાં દુષ્ટોનો નાશ જ (પ્રયોજન હતું), બલભદ્ર (અવતાર)માં ભૂમિનો ભાર હરવાનું જ (પ્રયોજન છે), અને પૃથુ અવતારમાં સત્પુરૂષોનું રક્ષણ જ (પ્રયોજન હતું). એ પ્રમાણે સર્વ સ્થલે (બધા અવતારોમાં) યોગ્ય લાગે તેવું અનુમાન કરવું. સર્વ (પ્રયોજનો) તો ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ અવતાર)માં જ છે, અને વધારામાં સ્વતંત્ર ભક્તિ (પ્રયોજન) છે.

'આ સર્વ (પ્રયોજન) કાલ કર્મ વિગેરેથી જ સ્વતંત્ર રીતે અથવા (ભગવાનની) આજ્ઞાથી ભલે સિદ્ધ થાય. ખાસ અવતાર લેવાથી શું (વિશેષ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાલમાં બલવાન થાય છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. ધર્મ અને અધર્મ કોઈવારજ કાલમાં બલવાન થાય છે. તેથી જ્યારે (કાલ) બેદરકાર રહે, ત્યારે (ભગવાને) અવતાર ધારણ કરી (અધર્મનો) નાશ અથવા (ધર્મનું) રક્ષણ કરવું જોઇએ. કાલ તો (અધર્મને) ઉત્પન્ન કરનાર જ હોવાથી તેનાથી તેનો નાશ થતો નથી, કારણ કે વશ રહેનાર (સેવક)માં (ઉત્પન્ન કરવાની અને નાશ કરવાની) બંને શક્તિઓ હોતી નથી. તેથી ભક્તો વિગેરેના સુખ માટે પક્ષપાત અને કલેશવાળું કર્મ અવશ્ય કરવું જોઇએ એમ (કહેલું છે). ૧૦.

ભૂમિ ઉપરના પદાર્થોમાં દૈત્યના અંશોએ વાસ કરેલો હોવાથી, તેમને તૈયાર કરવામાં વિલંબ (થાય તેમ) હોવાથી, ભગવાનના (એવા) માત્ર વિચારથી સાધ્યનું* સ્મરણ થતાં સાધન* પોતાની મેળે જ વૈકુંઠમાંથી જ આવ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं ध्यायति गोविन्द आकाशात्सूर्यवर्चसौ ॥
रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥११

એ પ્રમાણે ગોવિંદ વિચારતા હતા ત્યારે સારથિઓ સાથે અને યુદ્ધસામગ્રી સાથે આકાશમાંથી સૂર્યના જેવા તેજવાળા બે રથો તરતજ (તેમની) પાસે આવ્યા. ૧૧.

બધા દેવો અધિકારના ન્યાયથી§ પણ ભગવાનને વશ છે એમ જણાવવા 'ગોવિંદ' નામ યોજેલું છે. (રથો સારથિઓ અને યુદ્ધસામગ્રી) બધાં અલૌકિક હતાં એમ જણાવવા 'આકાશમાંથી (આવ્યા)' શબ્દ યોજેલ છે. (તે) જોવામાં આવે ત્યારે જ (તે) અલૌકિક હોવાનું જ્ઞાન થાય, તેથી તે દેખાયાં હતાં એમ જણાવવા 'સૂર્યના જેવા તેજવાળા' વિશેષણથી (તેમને) સૂર્યના જેવાં કહેલાં છે, કારણ કે ઉદય પામેલા સૂર્યને કોઇ સમયે (કોઇ) ન દેખે એમ ન બને. આ (શબ્દ)થી (ભગવાનને) કલેશ વિના કર્મ કરનારા પણ કહેલા છે, અને (તેમના) ભક્તોના ભયને દૂર કરેલો છે. અલૌકિક રીતે (રથ વિગેરે) આવ્યાં તે જોઈને પણ જો (જરાસંધના યોધાઓ) યુદ્ધ માટે પ્રયાસ કરે, તો (પોતાનાં) મૃત્યુનો નિશ્ચય કરીને જ (એવો) પ્રયાસ કરતા હોવાથી, (તેમને હણવામાં) ભગવાનનો કાંઇ પણ દોષ નથી. જેમ (ભગવાને) ધનુષ્યનો ભંગ કરવાનું વિગેરે સામર્થ્ય દર્શાવ્યું, તેમ આ પણ

---

* જે કાર્ય પાર પાડવાનું છે તે 'સાધ્ય.' અહિં જરાસંધની સેનાનો નાશ સાધ્ય છે. જેનાથી તે પાર પડે તે 'સાધન.' અહિં રથો આયુધો વિગેરે આકાશમાંથી આવ્યાં તે સાધન છે.

§ દેવોને જે અધિકાર છે તે ભગવાને તેમને આપેલો હોવાથી તેઓ અધિકારના નિયમ પ્રમાણે ભગવાનને વશ છે.

(સામર્થ્ય દર્શાવ્યું). 'તરત જ આવ્યા' એટલે 'તૈયાર કરેલા જ આવ્યા,' પરંતુ રૂક્મિણી વિગેરેનો જન્મ લઇ ઉત્પન્ન થવાની લક્ષ્મીજીને જરૂર હતી તેની પેઠે તેઓને નહતી. જો કે અલૌકિક રથને સારથિ વિગેરેની જરૂર હોતી નથી, છતાં પણ તે (સારથિ) ન હોવાથી અથવા શોભા માટે સારથિ કરવો જોઇએ તેવા વિચારથી, લૌકિક (સારથિ) (રથ ઉપર) મૂકવામાં આવે તો તેની ખુશી અથવા નાખુશીને લીધે કાર્ય થાય નહિ, તેથી 'સારથિઓ સાથે' (રથો આવ્યા). 'યુદ્ધસામગ્રી' શબ્દથી કવચ વિગેરે અને ધજા વિગેરે યુદ્ધ વિગેરેની સામગ્રી કહેલી છે. ૧૧.

આયુધો સહિત જ રથમાં (રથી) બેસે છે. તેથી આયુધ આવ્યાં એમ જૂદું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ॥
दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः संकर्षणमथाब्रवीत् ॥१२॥

અને પુરાતન દિવ્ય આયુધો પોતાની મેળે (આવ્યાં). પછી તેઓને જોઇને હૃષીકેશે સંકર્ષણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૨.

શાર્ગ વિગેરે ધનુષ્ય ખડ્ગ વિગેરે દિવ્ય (આયુધો આવ્યાં). 'પુરાતન' શબ્દથી (એમ કહ્યું કે ભગવાનના પોતાના આયુધોથી) જૂદાં આકારવાળાં આવ્યાં નહતાં. (આ આયુધો) કોઇએ લાવીને આપ્યાં નહતાં, પરંતુ **यदृच्छया** પોતાની મેળે જ આવ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે સામગ્રી જોઇને, છ પ્રયોજનો પૈકી ભૂમિનો ભાર હરવાનું (પ્રયોજન) આવેલ હોવાથી, (અને) તે માટે જ બલભદ્રનો અવતાર થએલો હોવાથી, (ભગવાને) બલભદ્રને કહ્યું એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. 'હૃષીકેશ'* શબ્દથી એમ કહેલું છે કે જો (બલભદ્ર મારૂં) કહેલું કરશે નહિ, તો પણ અવતાર નકામો ન થાય તે માટે હું (શ્રીકૃષ્ણ) (તેમને) તેવી જ પ્રેરણા કરીશ, કારણ કે સર્વ ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર તેવી જ રીતે (બલભદ્રને) પ્રેરણા કરશે. 'સંકર્ષણ' એટલે '(ભૂમિના) ભારને સારી રીતે ખેંચીને હરી લેવા સમર્થ.' ૧૨.

પછી વિચાર (કર્યા) વિના જ, (ભગવાને) જે નિર્ણય કરેલો તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो ॥
एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥१३॥

હે આર્ય! હે સમર્થ! આપ જેઓનું રક્ષણ કરો છો તે યદુઓને આવી પડેલી ભીડ જુઓ. આ આપનો રથ; અને વ્હાલાં આયુધો આવ્યાં છે. ૧૩

---

* 'હૃષીક' એટલે ઇંદ્રિયો, તેમના 'ઇશ' એટલે તેમને પ્રેરણા કરનાર 'હૃષીકેશ' છે. આ અર્થ આગળ જણાવ્યો છે.

(શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) બંને એકાંતમાં ઉભા હતા, તેથી લોકમાં જાણવામાં ન આવે તે પ્રમાણે (શ્રીકૃષ્ણનાં) ધીરેથી કહેલાં વચનો ત્રણ[1] (શ્લોકો)થી કહે છે. (બલભદ્ર) અનુકરણ કરનારા નહિ હોવાથી,[2] જે કહેવાનું છે તે જણાવનારૂં સંબોધન 'હે આર્ય!' એ શબ્દથી કરેલું છે. त्वत्तः આપથી જ अवनं રક્ષણ છે જેમનું તે 'त्वावन्तः' (આપ જેમનું રક્ષણ કરો છો તે). તેથી જેમનું રક્ષણ કરવાનું છે તેમને ભીડ આવેલી હોવાથી તેને અવશ્ય ભાંગવી જોઈએ. રક્ષણ પણ અવશ્ય કરવું જોઇએ એમ 'યદુઓને' શબ્દથી કહેલું છે. જેનો ઉપાય થઈ શકે નહિ તેવું દુઃખ 'ભીડ' કહેવાય છે. જો કે (ભીડ આવ્યા) પહેલાં જ વિચાર કરવો જોઈતો હતો, તે કરેલ નથી એવી અયોગ્યતા પણ 'આવી પડેલી' શબ્દથી જણાવે છે. (ભીડ ભાંગવાનું) સામર્થ્ય તો (આપમાં) છે, એમ 'હે પ્રભો!' એ સંબોધનથી કહે છે. અવતારોને ગુણનું ઢાંકણ હોવાથી, ઉત્તરાર્ધથી સાધન જણાવે છે. આ આપનો જ રથ છે, તેથી (ભીડ ભાંગવાનું) સાધન હોવામાં સંદેહ નથી. મુસલ વિગેરે પ્રિય આયુધો પણ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જરૂર હોય તેવું સર્વ (સાધન) છે. ૧૩.

ભૂમિનો ભાર હરવો એ તે (બલભદ્ર)નું જ મુખ્ય (પ્રયોજન) હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (શું કરવું તેનો) તેમને જ બોધ કરે છે:—

यानमास्थाय जह्येतद्व्यसनात् स्वान् समुद्धर ॥
एतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामीश शर्मकृत् ॥१४॥
त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु ॥

રથમાં બેસી આને હણો. પોતાના (સંબંધીઓ)ને ભીડમાંથી મુક્ત કરો. હે સમર્થ! સાધુઓને સુખ કરનાર આપણો જન્મ આ માટે છે. ત્રેવીસ અનીક કહેવાતા ભૂમિના ભારને હરો. ૧૪.

રથમાં બેસી આ સૈન્યને હણો, કારણ કે રથમાં બેસશો એટલે બધી શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. વિલંબ ન કરવા માટે 'પોતાના (સંબંધીઓ)ને ભીડમાંથી મુક્ત કરો' એમ કહે છે. આપણા બેનો જન્મ આ માટે છે. આ અર્થ (બાબત) યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભૂમિએ (પોતાનો ભાર ઉતારવાની) પ્રાર્થના કરેલી. તેમ ન હોત તો (આપણો) જન્મ જ ન થાત. 'સાધુઓને સુખ કરનાર' વિશેષણથી બધા(અવતાર)માં રહેલું પ્રયોજન કહેલું છે. આવિર્ભાવ પામેલા મોટા પુરૂષનું આ જ કાર્ય છે કે સાધુઓનું સુખ આમાંથી (તેમના આવિર્ભાવમાંથી) થાય છે, એટલે તેઓ બધાએ પ્રકારે સુખી થાય છે. 'હે સમર્થ!' એ સંબોધનથી સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). તેમ

---

[1] બારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે, એમ જાણવું. તેથી જ એ ઉત્તરાર્ધના આભાસમાં 'કહે છે' શબ્દથી એને ભગવાનનું વાક્ય જ કહેલું છે. (લે)

[2] બલભદ્ર કોઇનું અનુકરણ કરતા નથી, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જ મહાન છે. તેથી જેણે અનુકરણ કરેલું છે તેવા તે નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

(સૈન્યને હણવાનું) નહિ કરો, તો 'અવગણના'નો દોષ થશે, એવો ભાવ છે. (સૈન્ય) થોડું જ છે, તેથી (તેને હણવામાં) શ્રમ થશે નહિ એમ 'ત્રેવીસ અનીક કહેવાતા' શબ્દથી કહેલું છે. 'અનીક' શબ્દથી અક્ષૌહિણી (કહેલી છે). શ્રમ વિના (તે) હણાશે એમ જણાવવા ઓછી સંખ્યાવાળા* (અનીક) શબ્દને યોજેલો છે. 'તેવીસ અનીક' એ પણ **આખ્યા** એટલે માત્ર નામ જ છે જેનું, વાસ્તવિક રીતે તો તે (સૈન્ય) નમાલું છે. છતાં તેને હણવું જોઇએ એમ 'ભૂમિના ભારને' શબ્દથી કહેલું છે.

(ભગવાન બલભદ્રને ઉપર પ્રમાણે) પ્રકટ રીતે કહે તો રાજા (યુદ્ધ કરવા) બહાર નીકળે, (અને) વસુદેવ વિગેરે (ભગવાન ઉપરના) સ્નેહને લીધે (તેમને) અટકાવે. તેથી એકાંતમાં તે પ્રમાણે મંત્રણા કરી, તેઓએ યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं सम्मन्त्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ पुरात् ॥१५॥
निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसावृतौ ॥

એ પ્રમાણે મંત્રણા કરી જેમને સેવકો પ્રિય છે તેવા (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રે) કવચ બાંધ્યાં, રથમાં વિરાજ્યા, શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યા, પોતાના આયુધો ધારણ કર્યાં (અને) થોડા સૈન્યથી વીંટળાયા. ૧૫½.

કારણ કે તેઓ **दाशार्हौ** સેવકો જેમને પ્રિય છે તેવા છે. પહેલાં તેઓ **दंशितौ** કવચ બાંધેલા થયા, પછી રથમાં વિરાજ્યા; પછી શહેરમાંથી બહાર નીકળ્ય; પછી સારી રીતે **आयुधाढ्यौ** આયુધો ધારણ કરીને યુદ્ધ (કરવા) માટે પ્રવૃત્ત થયા. પહેલાં (સન્ય ભેગું કરવાની) રાજાની આજ્ઞા નહિ હોવાથી, અને (યુદ્ધ કરવાનો) વિચાર નહિ હોવાથી, ત્યાં સુધીમાં બધું સૈન્ય ભેગું થયું નહતું, તેથી થોડા જ સૈન્યથી વીંટળાએલા તેઓ થયા. તે (થોડા સૈન્ય)માં પણ અંગની‡ ખામી હતી એવો (**आवृतौ** શબ્દમાંના 'आ') પ્રત્યયનો અર્થ છે. ૧૫½.

'જેનો ધ્વનિ દાનવોના અહંકારને હરનારો છે' વાક્ય પ્રમાણે (શત્રુના) સૈનિકોના ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહનો નાશ થાય તે માટે આરંભમાં (ભગવાને) પાંચજન્ય વગાડ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

शङ्खं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥१६॥
ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः ॥

---

* દશ અનીકિની (અનીક)ની એક અક્ષૌહિણી થાય છે. તેથી 'અક્ષૌહિણી'ને બદલે ઓછી સંખ્યાવાળો એટલે તેનાથી દશમા ભાગની સંખ્યાવાળો 'અનીક' શબ્દ યોજેલો છે, તેનું પ્રયોજન અહિં કહેલું છે.

‡ સેનાના હાથી, રથ, ઘોડા અને પાયદળ એ ચાર અંગો છે. તે પૈકી હાથી અથવા ઘોડા નહતા. થોડું પાયદળ હતું અને તે બેને જ રથ હતા. તેથી સેનાના અંગની ખામી હતી.

દારૂક જેમનો સારથિ હતો તેવા હરિએ બહાર નીકળીને શંખ વગાડયો. તેથી શત્રુના સૈનિકોના હૃદયમાં ભય અને કંપ થયો. ૧૬½.

(શત્રુઓ શહેરની અંદર) પ્રવેશ કરે નહિ તે માટે (ભગવાને શહેરની) બહાર નીકળીને શંખ વગાડ્યો, કારણ કે તે હરિ (દુઃખ હરનારા) છે. તેમ ન કરે તો શહેરમાં રહેલાઓને ભય થાય. આ પ્રસંગે વિશેષરૂપથી સંકર્ષણ અંશે જ પ્રવૃત્તિ કરેલી એમ જણાવવા 'દારૂક જેમનો સારથિ હતો તેવા' વિશેષણ યોજેલું છે. જેમ બીજા[1] (પ્રકરણ)માં અનિરુદ્ધ (અંશની પ્રવૃત્તિ) જણાવવા સાંત્વન કહેલું છે, તેમ ત્રીજા[2] પ્રકરણમાં ભવિષ્યમાં બીજાં આયુધોનું પણ કામ પડશે એમ જણાવવા* તે (સાધન)નો ઉપયોગ પણ સૂચવવો જોઇએ.

(ભગવાને) કરેલા (શંખના) નાદનું ફલ 'તેથી (શત્રુના સૈનિકોના હૃદયમાં ભય અને કંપ) થયા' શબ્દોથી કહેલું છે. શત્રુ થએલા સૈનિકોને (પોતાનુ) મરણ થોડા સમયમાં જ થવાનુ છે એમ જણાયું, તેથી (તેઓનાં) હૃદયમાં ઘણો જ **त्रासः** ભય થયો. તે (ભય)થી કંપ થયો. વાસ્તવિક રીતે શરીરમાં પણ કંપ (થયો). ૧૬½

(પોતાના સૈનિકોના ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહ જતા રહ્યા છે અને તેમને ભય અને કંપ થયો છે) એ પ્રમાણે જાણીને ચતુર જરાસંધે ભગવાનને યુદ્ધ કરતાં અટકાવવા કાંઈક કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण पुरुषाधम ॥१७॥
न त्वया योद्धुमिच्छामि बालकेन विलज्जया ॥
गुप्तेन हि त्वयाऽमन्द न योत्स्ये याहि बन्धुहन् ॥१८॥

તે એને જોઇને માગધે કહ્યું કે હે કૃષ્ણ! હે પુરૂષ! હે અધમ! લજ્જાને લીધે આપ બાલકની સાથે હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી. હે મોક્ષ આપનાર! આપે રક્ષણ કરેલાની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ. હે બંધુને હણનાર! આપ પધારો. ૧૮.

" 'ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી' એમ જો સારા ઉત્તરથી (જરાસંધે ભગવાનને) કહ્યું હોત, તો ભગવાન (તેની સાથે) યુદ્ધ ન કરત અને પોતાનુ (જરાસંધનું) કામ થાત. તે (સારા વચન)નો ત્યાગ કરીને તેણે એવું અવળું (વચન)

---

[1] 'બીજું પ્રકરણ' એટલે (રાજસ) પ્રમેય પ્રકરણ, એવો અર્થ છે. (લે) નિબંધ ૩–૧૦–૧૬૫ થી ૧૮૨ સુધીના શ્લોકોમાં આ સાંત્વન જણાવેલું છે.

[2] 'ત્રીજા પ્રકરણમાં' એટલે આ (રાજસ) સાધન પ્રકરણમાં, એવો અર્થ છે. પ્રમાણ વિગેરે ચાર પ્રકરણમાં અનુક્રમે પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, સંકર્ષણ અને વાસુદેવનાં ચરિત્ર છે, એમ સૂચવેલું છે. (લે)

* 'આયુધોનું કામ પડશે' એટલે સંકર્ષણ ચરિત્ર છે. સંકર્ષણને સાધનોની જરૂર છે; એવો અર્થ જણાય છે.

કેમ કહ્યું ?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘માગધે’ શબ્દ યોજેલો છે. દેશના દોષને લીધે તેની તેવી (અવળું બોલવાની) બુદ્ધિ થઈ. (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રનું) તેજ પોતાના અનુભવથી ઓળખીને (તેણે કહેલું) એમ જણાવ[illegible] એને જોઇને’ શબ્દો યોજેલા છે.

આરંભમાં ભગવાન સાથે યુદ્ધ (કરવા) તે ઇચ્છતો નથી. ‘હે કૃષ્ણ’ (વિગેરેથી) તે (અર્થ) કહે છે. (ભગવાનના) આનંદ, ચિત અને સદ્રૂપથી ત્રણ પ્રકારે (તેમનું) સંબોધન કરે છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ આનંદરૂપ છે. ‘પુરૂષ’ ચિદ્રૂપ છે. अधः નીચે माति સમાએલ (રહેલ) છે તે अधमः એટલે પ્રપંચ સદ્રૂપ છે. (આવાં સંબોધન કરે છે) કારણ કે સદાનંદરૂપ સાથે, પુરૂષાર્થરૂપ સાથે, અથવા પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર પોતાનારૂપ સાથે કોઇ પણ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતું નથી તેથી ‘આપની સાથે યુદ્ધ કરવા હું ઇચ્છતો નથી’ એમ કહે છે. વળી (આપ) બાલક (છો). बालानां બાલકોનું પણ कम् સુખ છે જેમનામાંથી (તે બાલક). અથવા बाले बाले (જેમના) રૂંવાડે રૂંવાડે कः બ્રહ્મા છે (તે બાલક). (યુદ્ધ કરવાની) જરૂર હોય ત્યારે પણ, કરોડો બ્રહ્માંડો જેમના દેહમાં છે તેમની સાથે યુદ્ધ કરી શકાય નહિ. વળી ‘લજ્જાને લીધે’ (યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી). (ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરતાં) મરણ (થવા)થી મોક્ષ થશે એવા વિચારથી જો કે અવિવેકથી યુદ્ધ કરી શકાય, છતાં પણ લોકની લજ્જાને લીધે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે (આ જરાસંધ) સ્વામી સાથે યુદ્ધ કરે છે એમ લોક હસે. તેથી ખાસ લજ્જાને લીધે પણ હું યુદ્ધ કરીશ નહિ.

જો બીજામાં આપ આપની શક્તિ મૂકશો તો પણ (તેની સાથે) હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, એમ ‘(આપે) રક્ષણ કરેલાની સાથે (હું યુદ્ધ કરીશ નહિ)’ શબ્દથી કહે છે. આપે રક્ષણ કરેલાને કોણ હણી શકે ? પરાજય થવાનો હોય તો, આપથી જ (મારૂં) મરણ થાય તે યોગ્ય છે, પરંતુ બીજાથી (થાય તે) યોગ્ય નથી, કારણ કે (બીજાથી મરણ થતાં) અપકીર્તિ પણ થાય. તેથી આપે રક્ષણ કરેલાની સાથે યુદ્ધ ન કરવું એ યોગ્ય જ છે. વળી (આપ) ‘अमन्द’ છો. न वेद्यते નથી मा માયા જેમાં તે अमः એટલે મોક્ષ. अमं મોક્ષ ददाति આપે છે તે अमन्दः મોક્ષ આપનાર. પૂજા કરવા યોગ્ય, મોક્ષ આપનાર સાથે કોઇ પણ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતું નથી. તેથી આપ મોક્ષ આપવા પધારો.

‘હું (શ્રીકૃષ્ણ) યાદવ જ છું, મોક્ષ આપનાર નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે બંધુને હણનાર !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. જો આપ યાદવ હો, તો કંસ વિગેરે બંધુઓને શા માટે હણો ? તેથી આપ યાદવને હણનારા હોવાથી, મારા સ્વામી જ છો, પરંતુ યાદવ નથી, એવો અર્થ છે.

ઉપર ઉપરથી જે અવળો અર્થ જણાય છે, તે (ભગવાનની) નિંદા કરનારૂં વચન પ્રકરણથી વિરૂદ્ધ હોવાથી અવગણના કરવા યોગ્ય જ છે. છતાં (આ) વચનો ભ્રમ કરાવનારાં છે. ૧૮.

એ પ્રમાણે ભગવાનને યુદ્ધ ન કરવા પ્રાર્થના કરી, તે (પ્રાર્થના)થી જ બલભદ્ર પણ (યુદ્ધ કરતાં [illegible]) ટકશે એમ (માની), નીચેના શ્લોકમાં તેમને યુદ્ધ (કરવા) માટે પડકારે છે:—

त्वं तु राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धैर्यमुद्वह ॥
हित्वा वा मच्छरैश्छन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि ॥१९॥

હે રામ! તું તો જો શ્રદ્ધા હોય તો યુદ્ધ કર. ધૈર્ય રાખ, અથવા મારા બાણોથી ઢંકાએલા દેહને તજી સ્વર્ગમાં જા, (અથવા) મને હણ. ૧૯

'तु' 'તો' શબ્દ પહેલાં (ગયા શ્લોકમાં) જે અર્થ પ્રાપ્ત થયો તે અહિં લાગુ પડતો નથી એમ જણાવવા યોજેલો છે. જો તેમ ન હોય (ગયા શ્લોકવાળો અર્થ અહિં બલભદ્રને પણ લાગુ પડતો હોય) તો (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંનેનું) વય અને બંધુઓને હણવાનું (કાર્ય) સરખાં હોવાથી, બલભદ્રને (યુદ્ધ માટે) કેમ ગ્રહણ કરે? તેથી તે (જરાસંધ)ને યાદવો જ હણવા યોગ્ય હોવાથી, (અને બલભદ્ર જેવા) સત્ત્વના ઢાંકણવાળાને અને ખાસ કરીને આવેશવાળાને દેહ હોવાથી, (બલભદ્રને) યાદવપણું પ્રાપ્ત થએલું હોવાથી, વસુદેવનું વેર તેના પુત્ર ઉપર વાળવું જોઇએ તેથી, વસુદેવ સાથેના યુદ્ધનો નિયમ (બલભદ્રને) લાગુ પડે છે. તેમાં પણ 'જો શ્રદ્ધા હોય (તો યુદ્ધ કર)' એમ કહે છે; કારણ કે આ (બલભદ્ર) વસુદેવને સ્થાને હોવાથી શત્રુ થાય છે. તે પ્રમાણે હોવાથી, જો પિતા (વસુદેવ) માં શ્રદ્ધા હોય, અથવા ક્ષત્રિય તરીકે યુદ્ધમાં (શ્રદ્ધા હોય), તો યુદ્ધ કર. જો કે આપણા બે (જરાસંધ અને બલભદ્ર)નું બલ સરખું છે, છતાં પણ (મારી જરાસંધની) સેના મોટી છે, તેથી તે જોઇને કદાચ (બલભદ્ર) ભય પામે, તેથી 'ધૈર્ય રાખ' એમ કહે છે, કારણ કે ભગવાન સિવાયનામાં બીજા (ભગવાનમાં ન હોય તેવા ભય વિગેરે) ગુણો હોય છે. (દેહની) અંદરનું બલ છે, તેથી ધૈર્ય છે જ, (પણ) બહાર પણ ધૈર્ય પ્રાપ્ત કર એમ (उद्वहમાંના) उद् (ઉપસર્ગ) થી કહે છે.

પછી (યુદ્ધથી) જે થશે તે નિશ્ચય (નિર્ણય કર્યા) વિના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. એક વિષય(જીતીશ કે હારીશ તે)નો નિશ્ચય થએલો હોય તો યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ જ થાય નહિ, તેથી (કહે છે કે) (૧) મારાં બાણોથી ઢંકાએલ* દેહને તજી धैर्यमुत् ધૈર્યથી ઉત્પન્ન થતો સ્વર્ગરૂપ આનંદ वह પ્રાપ્ત કર (એટલે) સ્વર્ગમાં જા, અથવા (૨)મારાં બાણોથી ઢંકાએલ* દેહને તજીને એટલે – વિશેષણવાળા પદાર્થ (નામ) ના સંબંધમાં જે કરવાનું અથવા ન કરવાનું કહેલ હોય તે તે (નામ)ને લાગુ પડતાં ન હોય ત્યારે

---

* અહિં 'च्छिन्नं' શબ્દ હતો તે 'छन्नं' જોઇએ એમ પહેલે સ્થલે મી. તેલીવાળાએ શુદ્ધિ આપેલી છે, બીજે સ્થલે આપી નથી. છતાં ત્યાં પણ 'छन्नम्'જ જોઇએ એમ જણાય છે, કારણ કે તેનો આગળ અર્થ કરતાં શ્રી સુબોધિનીમાં 'शरच्छादनं दूरीकृत्य' એમ લખેલું છે, તેથી શ્લોકમાં પણ આચાર્યશ્રીને 'मच्छरैश्छन्नं' પાઠ જ ઇષ્ટ છે એમ જણાય છે.

વિશેષણને લાગુ પડે છે એ નિયમ પ્રમાણે – (મારાં) બાણોનું ઢાંકણુ દૂર કરી મને હણ. આથી એમ સૂચવેલું છે કે પહેલાં હું (જરાસંધ) જ પ્રહાર કરીશ. ૧૯

એ પ્રમાણે બલભદ્ર પ્રતિ (જરાસંધે) પોતાની જે બહાદુરી દર્શાવી, તે અયોગ્ય (છે એમ) માનીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન (તેના કહેવા પ્રમાણે કરવાની) ના પાડે છે:—

॥ **श्री भगवानुवाच** ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ॥
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥२०॥

શૂરવીરો બડાઇ મારતા નથી જ, પુરૂષાતન જ દેખાડે છે. હે રાજન્! મરવા ઇચ્છતા રોગીનું (તારૂં) કહેવું અમે કબુલ રાખતા નથી. ૨૦

જેઓ શૂરવીર છે તેઓ પોતાની કીર્તિ ગાતા નથી, પરંતુ પુરૂષાતન જ દેખાડે છે. 'આપની સાથે હું યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી' એમ પણ જે તેં કહ્યું તે તારૂં વાકય અમે કબુલ રાખતા નથી. આથી એમ કહેલું છે કે તેનું વચન મિથ્યા છે, કારણ કે જે ઈશ્વરને મંજુર નથી તે સત્ય હોતું નથી; કારણ કે (૧) (મારૂં) મરણ થશે અથવા (૨) (મને) મોક્ષ (મેળવવા) માં વિઘ્ન થશે, એવા બે ભયથી તેણે (જરાસંધે) (ભગવાન સામેનું) યુદ્ધ તજેલું, તે બંને (ભગવાને) કરવાનાં નથી, કારણ કે હમણાં (ભગવાન તેને) હણવાના નથી, અને મોક્ષ આપવાના છે. તેથી જ ભગવાને સર્વસ્વનું દાન કરાવી (પછી તેને) મોક્ષ આપ્યો. તેથી '(તારૂં) કહેવું અમે કબુલ રાખતા નથી' એમ (ભગવાને) કહ્યું તે યોગ્ય જ છે.

વળી હે રાજન્! શૂરવીર ક્ષત્રિય રાજાઓની યુદ્ધમાં જ મુક્તિ થાય છે, કારણ કે 'સૂર્યના મંડલને ભેદનારા લોકમાં આ બે પુરૂષો જ છે (૧) યોગમાં રચ્યો પચ્યો સંન્યાસી અને (૨) સામા મોઢે સંગ્રામમાં હણાએલો' એવો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના મોક્ષનો પ્રકાર વર્ણવેલો છે. વળી 'જેનાં બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બંને ખોરાક થાય છે' એ શ્રુતિમાં તે બેના જ મોક્ષનો ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી મેં રક્ષણ કરેલાની સાથે પણ તારે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. હું તો તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરૂં, બલભદ્ર જ (તારી સાથે યુદ્ધ) કરશે, પરંતુ (તારા) સૈન્યને (મારે) હણવું જોઇએ, એવો ભાવ છે. ભવિષ્યમાં કાર્ય સધાય તે માટે (ભગવાને જરાસંધને) આ ઉપદેશ કરેલો છે. તેમ કર્યું ન હોત, તો ભીમ સાથે પણ તે યુદ્ધ ન કરત.

વળી રોગીનું કહેવું કબુલ કરવું ન જોઇએ, કારણ કે તે પોતાને હાનિકારક (ખોરાક) જ માગે છે. 'માગેલું દેવું જોઈએ' એ મતને આથી ખોટો પાડેલ છે. વળી मुमूर्षतः મરવાની ઇચ્છા કરનારનું – (વર્તમાન) કૃદંત હોવાથી તેનું છઠ્ઠી (ના એકવચન)નું રૂપ છે – (કહેવું કબુલ કરવું ન જોઈએ), કારણ કે તે મોક્ષને ગૂમાવી ફોકટનું મરણ ઇચ્છે છે. તેવું (વચન) કબુલ કરવું જોઈએ નહિ. ૨૦.

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો, યુદ્ધ પોતાનું હિત કરનાર માનતો (જરાસંધ) સામગ્રી સહિત યુદ્ધ (કરવા) માટે આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ महाबलौघेन बलीयसावृणोत् ॥
ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥२१॥

જરાના પુત્રે તે બે માધવ ઉપર હુમલો કરી, જેમ વાયુ વાદળાં અને ધૂળથી સૂર્ય અને અગ્નિને ઘેરી લે તેમ તેમને બલવાન મોટાં સૈન્યના સમૂહથી, સેના રથ ધજા અશ્વો તથા સારથિ સહિત ઘેરી લીધા.૨૧.

આ (જરાસંધ) માતાનો પુત્ર હતો. તેમાં પણ તે (માતા) જરા હતી, જે બધાએને કદૂપા કરે છે તે એને કેમ મૂકી દેશે? એવો (અર્થ છે). તેમાં પણ તે રાક્ષસી હતી. તેથી (જરાનો પુત્ર હોવાથી) આને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો જણાવેલો છે. તેમ (દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો) ન હોય, તો તેમનો (ભગવાનનો) ઉપદેશ ગ્રહણ કરી,* (પોતાનાં) મરણનો નિશ્ચય કરી, તેમની જ સાથે યુદ્ધ શા માટે કરત?

તે બે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના ઉપર હુમલો કરી, સર્વ તરફથી તેમને વીંટી લઇ, મોટા સૈન્યના સમૂહથી (તેમને) ઘેરી લીધા. 'માધવ' એટલે મધુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા; અથવા ભગવાન, અથવા ધન આપનારા,[1] અથવા માતાપિતાને[2] પોતાનું બલ દેખાડવાનું છે તેથી (માધવ કહેલા છે). 'હું જય પ્રાપ્ત કરીશ' એવી બુદ્ધિથી (જરાસંધે આ યુદ્ધની) પ્રવૃત્તિ કરી હતી એમ જણાવવા, 'બલવાન મોટા સૈન્યના સમૂહથી' શબ્દોથી (તેનું) મોટું સાધન કહેલું છે. (૧) મોટાપણું સ્વરૂપથી હતું. (૨) તેવા (સ્વરૂપથી મોટા) પણ ઘણા હતા. (૩) 'ओघः' 'સમૂહ' એટલે અંદરના બલવાળું સૈન્ય.§ એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણો હોવાથી તેણે (ભગવાન અને બલભદ્રને) ઘેરી લીધા. 'સેના રથ ધજા અશ્વો તથા સારથિ સહિત' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે બધાએ ભગવાનના સેવકોને પોતાના હિત માટે તેણે પકડી લીધા.[3] સેના સહિત, રથ સહિત અને તેના ઉપરની ધજા અશ્વો અને સારથિ સહિત તે બેને (ઘેરી લીધા). આથી એમ કહેવાયું કે (જરાસંધના સૈનિકો) કેટલાક (ભગવાનની)

---

* ભગવાને આપેલો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી, પોતાનું મરણ થશે એવો નિશ્ચય કરી, ઉપદેશ આપનાર ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરવા મંડ્યો.

[1] 'मा' એટલે લક્ષ્મીના **धवः** પતિ તે 'માધવ.' લક્ષ્મીના પતિ હોવાથી ધન આપનારા, એવો ભાવ છે. (ले)

[2] 'माता' શબ્દનો એક ભાગ 'मा,' અને **धवः** તેના પતિ એટલે પિતા. 'माधव' એટલે માતપિતા, એવો અર્થ છે. (ले)

§ महत्+बल+ओजस् એ ત્રણે શબ્દોના અર્થ અનુક્રમે કહેલા છે.

[3] ભગવાનની બધી સેનાને પોતાને સ્વાધીન કરી, એવો અર્થ છે. (ले)

સેનાને વળગ્યા, કેટલાક રથને, કેટલાક બે ધજાઓને, કેટલાક અશ્વોને અને (કેટલાક) બે સારથિઓને (વળગ્યા). આ બે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર)ને (વળગીને) રોકવાનું અસંભવિત હતું‡ એમ જણાવવા '(જેમ વાયુ વાદળાં અને ધૂળથી) સૂર્ય અને અગ્નિને (ઘેરી લે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે, કારણ કે ઢાંકણ સૂર્યનો અથવા અગ્નિનો સ્પર્શ કરતું નથી, પરંતુ જે (સૂર્ય અથવા અગ્નિને) જોનારા હોય તેમના ચક્ષુઓને જ આડે આવે છે. જરાસંધ (દૃષ્ટાંતમાં) વાયુને ઠેકાણે છે, વાદળાં સૂર્યને ઢાંકનારાં છે, ધૂળ અગ્નિને ઢાંકનારી છે. ૨૧.

તેથી સ્વરૂપમાં (આવરણનું) ફલ[૧] યોગ્ય નહિ હોવાથી, દૃષ્ટિમાં તે (ફલ) થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सुवर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्षयन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ॥
स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्पिताः ॥२२॥

શહેરના ઝરૂખા, મહેલો અને દરવાજા ઉપર ચઢેલી સ્ત્રીઓ યુદ્ધમાં હરિ અને રામના ગરૂડ અને તાડવાળી ધજાના ચિહ્નવાળા રથો ન જોતાં મૂર્છા પામી અને શોકાતુર થઈ. ૨૨.

ગરૂડની ધજાવાળો ભગવાનનો રથ હતો. તાડની ધજાવાળો બલભદ્રનો રથ હતો. (તે બંને) સૈન્યના વચ્ચમાં આવી ગયા એટલે ધૂળથી તથા શત્રુઓની ધજાઓ વિગેરેથી ઢંકાઈ જતાં (સ્ત્રીઓ તેમને) **अलक्षयन्त्यः** નહિ જોનારી થઈ (જોઈ શકી નહિ). એક (હરિ) દુઃખ હરનારા, અને બીજા (રામ) રમણ કરાવનારા[૨] એટલે સુખ આપનારા: (એ) બંનેની ઘણી જરૂર હોવાથી તેમનાં દર્શન ન થતાં દુઃખ થાય તે યોગ્ય જ છે; અને[૩] મુખ્યપણાથી ત્યાં સ્ત્રીઓ દર્શન કરવા આવેલી હોવાથી, તેઓ યુદ્ધનાં જ્ઞાન વિનાની હોવાથી (ભગવાન શૃંગાર સિવાય) બીજા રસનું ગ્રહણ કરશે તો પોતે (પોતાના સ્ત્રી દેહ) નકામી થઈ જશે એમ સૂચવતી શોકાતુર થઈ એમ

---

‡ સેના, રથ, અશ્વો, ધજા, સારથિ વિગેરેને જરાસંધના સૈનિકો વળગ્યા, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ અથવા બલભદ્રનો તેઓ સ્પર્શ કરી શકે એ અસંભવિત હતું, એમ દૃષ્ટાંતથી જણાવેલું છે. સૂર્ય અથવા અગ્નિનો સ્પર્શ કરનાર દાઝીને મરણ પામે.

[૧] જરાસંધે ઇચ્છેલું વિપરીત ફલ ભગવાનના સ્વરૂપમાં અયોગ્ય હોવાથી, સર્વની દૃષ્ટિમાં તે ફલ થયું, એમ કહેલું છે. સ્ત્રીઓને દર્શન ન થતાં શોક પણ થયો. ભગવાનને તો કાંઈ પણ હાનિ થઈ નહિ, એવો અર્થ છે. (લે) ગયા શ્લોકમાં દૃષ્ટાંતથી જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપમાં આવરણનું ફલ થઈ શક્યું નહિ, એમ જ અર્થ લેવો ઠીક જણાય છે.

[૨] 'રમણ કરાવનારા' એટલે 'જે પ્રકારે ભગવાનનું રમણ થાય તે જ પ્રકારે (સામગ્રી) પ્રાપ્ત કરાવનારા, એવો અર્થ છે. (લે)

[૩] (આથી એમ કહ્યું છે કે) બધા રથોને જોઈ શક્યા નહિ તે પૈકી સ્ત્રીઓ શોકાતુર પણ થઈ. એવો અર્થ છે. (લે)

ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. શહેરના ઝરૂખા ઘણા ઉંચા હોય છે. **हर्म्याणि** એટલે રાજાના મહેલો, અને શહેરના દરવાજા ઘણાં ઉંચાં હોય છે. તેના ઉપર ચઢીને પણ (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના રથો) નહિ જોતાં (સ્ત્રીઓને) સારી રીતે મોહ થયો એટલે તેઓ મૂર્છા પામી. પછી જાગરણ થતાં (મૂર્છા વળતાં) શોકાતુર થઈ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સ્ત્રીઓને માટેજ અવતાર લીધેલો હોવાથી, તેમણે તેમને (સ્ત્રીઓને) પીડા કરનાર હોવાથી જ (જરાસંધના) સૈન્યને હણ્યું, પરંતુ બીજા પ્રકારે (બીજા કારણથી) (હણ્યું) ન હતું એમ (ભગવાનના) સ્વરૂપનો વિચાર સિદ્ધ થાય તે માટે કહેલું છે. તેમ ન હોય તો, સંકર્ષણના કાર્યમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો, એમ થાય (ગણાય). વળી તે અગીઆરમા (સ્કંધ)માં ફરીથી કહેલું નથી. ૨૨

તેથી સ્ત્રીઓનું દુઃખ દૂર કરવા માટે ભગવાને (જરાસંધના) સૈન્યને હણ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् ॥
स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् ॥२३॥

શત્રુના સૈન્યરૂપી વાદળાંઓના બાણરૂપી ઘણા ભારે વરસાદથી પોતાના સૈન્યને વારંવાર પીડાએલું જોઇને હરિએ દેવો તથા અસુરોએ પૂજેલા (પોતાના) ધનુષ્યોમાં ઉત્તમ શાર્ઙ્ગ(ધનુષ્ય)નો ટંકાર કર્યો. ૨૩

કારણ કે ભગવાન સૂર્યના સ્થાને (સૂર્યના જેવા) છે, (અને) તે (જરાસંધ)ના સૈનિકો વાદળાંના સ્થાને હતા, તેથી તેઓનો નાશ (હરિના) પ્રયાસ વિના જ થશે એમ જણાવવા તેઓની (બનેલી) સેનાને ‘ શત્રુના સૈન્યરૂપી વાદળાંઓ ’ એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. શત્રુનું સૈન્ય એજ **पयोमुचः** વાદળાંઓ. તેઓનાં બાણો એજ ભારે વરસાદ. તે (વરસાદ)થી પીડાએલું પોતાનું સૈન્ય (હરિએ જોયું). આથી ઉપહાસ (થાય તે) માટે એમ જણાવેલું છે કે ‘ મોટા શૂરવીર (હોવા) છતાં, હણાતા નહિ હોવા છતાં, જ્યારે વરસાદ આવે ત્યારે બધાએ ભય પામીને ભાગે છે; જો કે વરસાદ કોઇને હણતો નથી, અથવા (વરસાદથી) કોઈ પણ મરણ પામતા નથી, છતાં પણ રાજાનો પણ ત્યાગ કરીને મોટા શૂરવીરો પણ ભાગે છે તેવું અહિં થયું. ’ સ્ત્રીઓ ઉપર (ભગવાનની) કૃપા છે, અને (તેઓને) તેઓ (સૈનિકો) વિષે હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થયો એવો ભાવ છે.

(ભગવાને પોતાનાં સૈન્યને તેવી સ્થિતિમાં જોયું) તેથી (પોતાનાં અને શત્રુનાં) બંને (સૈન્ય)નું પણ હિત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનાં શાર્ઙ્ગનું ગ્રહણ કર્યું એમ ‘ દેવો તથા અસુરોએ પૂજેલા ’ શબ્દથી કહે છે. (૧) દેવોને હિત અને (૨) અસુરોને મોક્ષ (એ) બે (શાર્ઙ્ગ) આપશે એમ જાણીને (ભગવાને) શાર્ઙ્ગને ધારણ કર્યું, અને તેનો ઉત્તમ રીતે ટંકાર કર્યો. ‘ જેની પણછનો ટંકાર સાંભળીને દેવોનાં ચિત્ત તરત જ ભયથી મુક્ત થાય છે ’ વાક્ય પ્રમાણે શાર્ઙ્ગની પણછનો ટંકાર દેવોનાં

ચિત્તમાંથી ભય દૂર કરનારો છે. તેથી પ્રથમ (પોતાનાં સૈન્યનો) સંદેહ દૂર કરવા (ટંકાર કરી તેને) આશ્વાસન આપ્યું. શાંર્ગજ ભગવાનના ધનુષ્યોમાં (સર્વથી) ઉત્તમ છે. આથી[૧] તે વિજળી(રૂપ) બાણો વરસાવનારૂં છે, એવું તેનું બીજું માહાત્મ્ય કહેલું છે. એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાનને ધનુષ્યો પણ અનેક છે.[૨] 'शरासन' 'ધનુષ્ય' શબ્દથી (તે શાંર્ગ) દેવતારૂપ નથી એમ કહેલું છે. તેમ ન હોય (શાંર્ગ દેવતારૂપ હોય), તો (તેનું) માહાત્મ્ય કહેત નહિ. ૨૩

હવે ભગવાનની યુદ્ધ (કરવા)ની ચતુરાઈનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:—

गृह्णन्निषङ्गादथ संदधच्छरान्विकृष्य मुञ्चन् शितबाणपूगान् ॥
निघ्नन्रथान्कुञ्जरवाजिपत्तीर्निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥२४॥

પછી જેમ અલાતચક્ર થાય છે તેમ ભાથામાંથી તીક્ષ્ણ અણીઓના સમૂહોવાળાં શરોને લેતાં, (ધનુષ્ય ઉપર) ચઢાવતાં, ખેંચીને મૂકતાં (હરિ) રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પત્તિઓને નિરંતર સંપૂર્ણરીતે હણતા (હતા) ૨૪

ઘણા તેજસ્વી હોય તે પોતે જતા રહેવા છતાં પણ તેમની શક્તિ રહે છે, તે પ્રમાણે (અહિં **ભગવાનની**) **ક્રિયાશક્તિને સર્વ સ્થલે રહેનારી[૩] અને સદા રહેનારી[૩] કહેલી છે.** निषङ्गात् ભાથામાંથી શરોને લેતાં, अथ ત્યાર પછી તેમને (ધનુષ્ય ઉપર) ચઢાવવાની રીત પ્રમાણે (ભગવાને) ચઢાવ્યાં, પછી ખેંચીને મૂકતાં, પછી ભગવાન ચાર અંગોવાળી સેનાને હણતા હતા, એમ દરેક (ક્રિયા) સાથે (अथनो) સંબંધ છે.

स्थानात् प्रच्यावनं पूर्वं साधने योजनं तथा ॥
फलार्थं विनियोगश्च फलसिद्धिरिति क्रमात् ॥१८॥

(૧) પહેલાં સ્થાન (ભાથા)માંથી કાઢવું (૨) તેમજ સાધન (ધનુષ્યમાં યોજવું અને (૩) ફલ (શત્રુના સૈન્યની હત્યા) માટે મૂકવું અને (૪) ફલનું પ્રાપ્ત થવું એવા ક્રમથી, ચાર પ્રકારની ભગવાનની ક્રિયા (વર્ણવેલી) છે. કા. ૧૮.

(શરો) મૂકવાના સમયે પણ (ભાથામાંથી) લેવાનું ચાલુ હોય તો ક્રિયા અટકયા વગરની (સદા રહેનારી) થાય, તેમ ન હોય તો (તેવી) ન થાય (ગણાય); તેથી 'નિરંતર' શબ્દ યોજેલો છે. 'જેમ કરવાથી અંતર (જરાએ વિલંબ) ન થાય તેમ', એ ચારે (ક્રિયાઓ)નું વિશેષણ છે. (જરા પણ વિલંબ વિના ચારે ક્રિયાઓ

---

[૧] 'આથી' એટલે 'શાંર્ગને ધનુષ્યોમાં ઉત્તમ કહ્યું તેથી.' (લે)

[૨] આ વાકયથી 'શાંર્ગ' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (લે)

[૩] ભગવાન શર ભાથામાંથી લેતાં જ ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવતા હતા, ચઢાવતાં જ મૂકતા હતા, અને મૂકતાં જ શત્રુના સૈન્યને હણતા હતા, એમ બધી ક્રિયાઓ એક સાથે ચાલુ જ રહેતી એવા આશયથી તેમની ક્રિયાશક્તિને સર્વ સ્થલે રહેનારી અને સદા રહેનારી કહેલી છે. (લે)

એક સાથે થયા કરે) તેવું બની શકે નહિ એમ માનીને 'જેમ અલાતચક્ર* થાય છે તેમ' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. આસપાસ ફરતું અલાતચક્ર સર્વ સ્થલે હોય તેવું ગોળ આકારવાળું દેખાય છે તેની પેઠે નિરંતર (ભગવાન આ ચારે ક્રિયાઓ કરતા હતા), એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જો કે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિમાં (કાંઇ) સંદેહ નથી, (અને શુક) પોતે પણ કહેશે,[1] છતાં પણ લોકમાં જણાવતાં, 'આ સંભવતું નથી' એમ (કોઇને) ન થાય તે માટે દૃષ્ટાંત પણ કહેલું છે.

'**निषङ्गात्**' 'ભાથામાંથી' (શબ્દ) એકવચનમાં યોજેલ હોવાથી, ભાથાને અક્ષય (ખૂટે નહિ તેવું) કહેલું છે.

'**अथ**' 'પછી' શબ્દથી જૂદો આરંભ કરી, 'આ શરથી આટલા (સૈન્ય)ને હણીશ' એવો (ભગવાનનો શર મૂકતાં) પહેલાંનો સંકલ્પ જણાવેલો છે, અને તેજ સમયે (ભગવાન તેલટા સૈન્યને) હણતા; કારણ કે તેમ ન હોય તો ભગવાનની પ્રવૃત્તિ પણ કાકતાલીય‡ જેવી થાય, અને તેથી (ભગવાનનું) પરાક્રમ થયું ન (ગણાય). '**अथ**' 'પછી' શબ્દથી આટલું જણાવેલું છે.

'**संदधत्**' એટલે સારી રીતે ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવતાં. આયુધો (ભગવાને) લીધાં નહતા એમ જણાવવા 'શરોને' શબ્દ યોજેલો છે. તેમ ન હોય (આયુધોનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો આ સૈન્ય હણવું તે) દેવતાનું જ સામર્થ્ય થાય (ગણાય). '**शरान्**' 'શરોને' એ બહુવચન એમ સૂચવે છે કે એક સમયે પણ (ભગવાન) ઘણા (શરો)ને ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવતા.

'ખેંચીને મૂકતાં' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે અહિં ભગવાન મનુષ્યોની ક્રિયા જ કરતા હતા, પરંતુ કાંઇ પણ અલૌકિક (ક્રિયા) જણાવતા નહતા. **शिताः** એટલે તીક્ષ્ણ. તેવા (તીક્ષ્ણ) તે બાણો,[2] તેઓનો **पूगः** સમૂહ જેઓમાં છે તેવા (શરો ભગવાન મૂકતા). એક બાણને ભગવાનની ક્રિયાનો સંબંધ થયો એટલે ભગવાને

---

* લાકડાને એક છેડે બળતું રાખી, બીજે છેડેથી દોરી બાંધી પોતાના ફરતું ઝડપથી ગોળ ગોળ ફેરવવામાં આવે તો બળતા છેડાને લીધે આખો ગોળ બળતું હોય તેવો દેખાય છે. આવો બળતું હોય તેવો ગોળ દેખાય તે અલાતચક્ર કહેવાય છે.

[1] '**वक्ष्यति**' એ **वच्** ધાતુના ભવિષ્યકાળના વર્તમાન કૃદંત **वक्ष्यत्** નું સાતમીનું એક વચનનું રૂપ છે. આ સતી સપ્તમી છે. (લે)

‡ 'કાગડો તાડ ઉપર બેસે ત્યારે તાડ પડી જાય' એ કાકતાલીય ન્યાય કહેવાય છે. કાગડો બેસવાથી તાડ પડે જ નહિ, પરંતુ અકસ્માતથી જ બંને સાથે થાય છે. ભગવાન એ પ્રમાણે સંકલ્પ વિના બાણ મૂકતા હોય તો કોઇ એવી શંકા કરે કે ભગવાનના બાણથી તે સૈન્ય હણાતું નહતું પરંતુ બાણનું પડવું અને સેનાના અંગોનું હણાવું અકસ્માતને લીધે એક સાથે થતાં હતાં, એવો ભાવાર્થ છે.

[2] શરને છેડે લોઢાની તીક્ષ્ણ અણીઓ હોય તેને અહિં 'બાણ' કહેલાં છે. બૃહદારણ્યકમાં પણ તેવા અર્થમાં 'બાણ' શબ્દ યોજાએલો છે. (લે)

તેને મૂક્યું, ત્યારે તેનું આટલાપણું (હદ) જતું રહેતાં તે (બાણ) જ હજારો રૂપવાળું થતું. એટલે બાણ અનંત થતાં તેણે તજાવેલાં શરીરો[૧] પણ અનંત થાય, તેથી તેં પ્રમાણે કહેલું છે. તેમ ન હોય તો પુનરૂક્તિ[૨] દોષ થાય, કારણ કે જેમને (ધનુષ્ય ઉપર) ચડાવેલાં હોય તેજ મૂકાય એ પ્રસિદ્ધ છે.

'સંપૂર્ણ રીતે હણતા' એટલે એક વારના પ્રહારથી જ (તેઓના) પ્રાણ જતા રહેતા, અને શરીરના સેંકડો કટકા દેખાતા. બધીએ ચાર અંગોવાળી સેનાને (હરિએ) હણી એમ જણાવવા 'રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ (અને) પત્તિઓ એટલે પાયદળ' એવી ગણના કરે છે. '**पत्तीः**' એ નારીજાતિમાં યોજેલ[†] શબ્દ એમ સૂચવે છે કે એક બાણ એક પત્તિને[†] અથવા અનેક પત્તિઓને હણતું હતું; કારણ કે 'જેમાં એક હાથી, એક રથ. (ત્રણ) ઘોડાઓ (ઘોડેસ્વારો), અને પાંચ પગે ચાલનારા સૈનિકો હોય તે પત્તિ કહેવાય છે.' અથવા '**पत्तीन्**' એવો પાઠ લેવો.

શૂરવીરોનો પ્રાણ તજાવવાથી જ (ભગવાનની) શક્તિ સિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે મર્મસ્થાનમાં (બાણનો) સ્પર્શ થતાં નજીવા પ્રહારથી પણ પ્રાણ જાય એ સંભવે છે. તેથી ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાને) મૂકેલાં બાણોએ (કરેલાં) ભારે કાર્યનું વર્ણન કરે છેઃ—

निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुरनीकशोऽश्वाः शरवृक्णकन्धराः ॥
रथा हताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकन्धराः ॥२५॥

ફાટી ગએલાં કુંભસ્થલવાળા હાથીઓ, શરથી કપાઈ ગએલી ગરદનવાળા ઘણા ઘોડાઓ, નાશ પામેલા ઘોડા ધજા સારથિ અને

---

[૧] '**शरीराणांमपि**' પાઠ લઈ આ અર્થ કરેલ છે. લેખકાર '**शराणामपि**' પાઠ લે છે અને 'બાણની સાથે મૂકેલાં શરો પણ અનંત થતાં' એવો અર્થ કરે છે. કાર્ય સાધનાર બાણ (અણીઓ) જ હોવાથી તે મુખ્ય છે અને 'શર' તો તેમની સાથે માત્ર જનારાં જ છે, એમ કહે છે. પહેલો પાઠ જ શોધેલ છે અને સારો પણ જણાય છે.

[૨] ધનુષ્ય ઉપર ચડાવેલાં બાણો જ મૂકાય એ સિદ્ધ છે. તેથી બાણ મૂકાતું કે હજારો રૂપવાળું થતું એવો વધારે અર્થ સૂચવવા અહિં '**शितबाणपूगान्**' શબ્દ કહેલો છે. તેમ ન હોય તો પહેલાં '**शरान्**' શબ્દ આવી ગએલ હોવાથી, આ શબ્દથી પુનરૂક્તિ એટલે તેનો તે અર્થ ફરી કહેવારૂપ દોષ થાય, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વધારે અર્થ સૂચવવા આ શબ્દ યોજેલ હોવાથી તે દોષ થતો નથી. (લે)

[†] 'પત્તિ' નરજાતિનો અર્થ પગે ચાલનાર સૈનિક થાય છે, અને નારીજાતિનો શબ્દ લઈએ તો જેમાં એક હાથી, એક રથ, ત્રણ ઘોડેસ્વાર અને પાંચ પગે ચાલનાર સૈનિકો હોય તેવો સેનાનો એક ભાગ, એવો અર્થ થાય છે. નારીજાતિમાં લઈ અર્થ કર્યો, પણ એમ કરવાથી સેનાના ત્રણ અંગો ઉપર વર્ણવ્યા અને ચોથું રહી જાય, તેથી પાછો તે નરજાતિનો શબ્દ લેવો એમ કહેલું છે.

નાયકવાળા રથો, (અને) છેદાએલી ભુજાઓ અને જાડી ગરદનવાળા પગે ચાલનાર સૈનિકો પડયા. ૨૫

करिणः હાથીઓ સારી રીતે ફાટી ગએલાં એટલે કટકે કટકા થઈ ગએલાં (કુંભસ્થલવાળા થઈ પડ્યા). જો કે હાથીઓ જ ફાટી ગએલા કુંભસ્થલવાળા હોય, છતાં પણ સ્વતંત્ર છે करः સૂંઢ જેમની, તેવા સાઠ વર્ષની વયવાળા (હાથીઓ) માટે જ 'करिणः' શબ્દ યોજાય છે. એક એક શરથીજ ઘોડાઓ अनीकशः જથ્થાબંધ (ઘણા) કપાઈ ગયા. (તેઓની) ગરદન ઉપર કેશ હોય છે તેથી ત્યાં (ગરદન ઉપર) બાણની અસર થતી નહિ હોય એમ જણાય, તેથી 'ગરદન' શબ્દ યોજેલો છે. રથો તો નાશ પામેલા છે ઘોડાઓ ધજાઓ સારથિઓ અને નાયકો જેઓના, તેવા થયા; પરંતુ એકને હણવાથી બાકીનાં દૈવથી મરણ પામ્યા એમ ન હતું. તેથી રથના પણ કપાઈને કટકે કટકા થઈ ગયા એમ જાણવું. તેમ ન હોય તો 'પડ્યા' એ ક્રિયા સાથે (તેમનો) સંબંધ થાય નહિ, (અને) 'जाताः' (નાશ પામેલા ઘોડા વિગેરેવાળા) 'થયા' એવી બીજી ક્રિયા કલ્પવી પડે. પગે ચાલનાર સૈનિકો પણ પડ્યા. આઘાતથી પણ પડી જાય, તેથી 'છેદાએલાં છે ભુજાઓ, સાથળો અને ગરદનો જેમની' એવું વિશેષણ કહેલું છે. અથવા '(છેદાએલી છે ભુજાઓ અને) उरु જાડી ગરદન (જેમની)' (એવો અર્થ કરવો), કારણ કે નાભિની નીચે બાણ મારવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. આથી વાસ્તવિક રીતે શિરશ્છેદ કહ્યો. ૨૫

એ પ્રમાણે ચાર અંગવાળી સેનાના નાશનું વર્ણન કરી, તે (હણેલી સેના) મોટી હતી એમ કહેવા, તે(ના નાશ)થી થએલી લોહીની નદીઓનું નીચેના અઢી શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:—

संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामङ्गप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ॥
भुजाहयः पूरुषशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः ॥२६॥
करोरुमीना नरकेशशैवला धनुस्तरङ्गायुधगुल्मसंकुलाः ॥
अच्छूरिकावर्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥२७॥
प्रवर्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् ॥

કપાઇ જતા માણસો, હાથીઓ અને ઘોડાઓના અવયવોમાંથી ચાલતી ભુજાઓરૂપી સર્પોવાળી. પુરૂષોનાં માથાંરૂપી કાચબાઓવાળી, હણાએલા હાથીઓરૂપ બેટો ઉપર હણાએલા ઘોડારૂપી મઘરોથી ભરેલી, હાથરૂપી ઘણાં માછલાંઓવાળી, માણસોના કેશરૂપ લીલવાળી, ધનુષ્યરૂપી તરંગોવાળી અને આયુધરૂપી કાષ્ઠથી ભરપૂર, ચક્રરૂપી વમળોથી ભયાનક, મોટા ઉત્તમ મણિઓવાળા આભરણરૂપ પથ્થરની કણીઓવાળી, સેંકડો લોહીની નદીઓ બીકણોને ભય ઉત્પન્ન કરનારી અને પરસ્પર યુદ્ધમાં બહાદુરોને હર્ષ ઉત્પન્ન કરનારી વહેવા લાગી. ૨૭½

(સેનાના) ચાર અંગો પૈકી ત્રણ જ લોહીવાળાં છે, (અને) એક કાષ્ઠનું છે. તેથી ત્રણ (અંગોને) વર્ણવે છે. **द्विपदाः** માણસો, **इभाः** હાથીઓ અને ઘોડાઓ, તેઓના કપાઈ ગએલા અવયવોથી ચાલતી સેંકડો લોહીની નદીઓ ઉત્પન્ન થઈ. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે જે મરણ પામ્યા તે ભયરહિત હતા. (કારણ કે) તેમ ન હોય તો, ભયથી લોહી સૂકાઈ જ જાય (વહેતું ન રહે). વળી એમ પણ (સૂચવ્યું છે કે) જૂદી જૂદી જાતના (સેનાના અવયવો) પણ એકજ પ્રકારના થયા. 'અવયવોમાંથી' શબ્દ, તેઓ હણાયા ત્યારે દૈવે લોહીની વૃષ્ટિ કરી હશે એવા (વિચાર)ને ખોટો ઠરાવે છે મરણ પછી પણ સંસ્કારને લીધે પણ (તેઓને) ભય થયો ન હતો એમ (**प्रसूताः** શબ્દમાંના) '**प्र**' શબ્દથી સૂચવેલું છે.[1] એક બીજા પ્રવાહો મળી જતા હોવાથી, પહેલાં અમુક નામ પામેલી (નદીઓ) પણ પાછલથી અનેક નામો પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી (**शतशः** શબ્દમાં) **शस्** પ્રત્યય યોજેલો છે. **असृगापगाः** એટલે લોહીની નદીઓ.

'નદીઓ કેમ (કહો છો)? કારણ કે માત્ર પ્રવાહ હોવાથી નદી થતી નથી. તેમ હોય તો ચોમાસામાં (આખું) જગત જ નદી થાય' એવી શંકા થાય, તેથી નદીના સરખી આકૃતિ સિદ્ધ થાય તે માટે 'ભુજાઓરૂપી સર્પોવાળી....' એમ વર્ણન કરે છે. (૧) ભુજાઓ જ **अह्रयः** સર્પો છે જેમાં, (૨) પુરૂષોનાં માથાંઓ જ કાચબાઓ છે જેમાં. આ સાત્વિક છે. (૩) હણાએલા જે હાથીઓ તેજ બે પ્રવાહો પાણીના થાય છે જ્યાં, તેવા બેટો જેવા છે. તે બેટ ઉપર હણાએલા જે **हयाः** ઘોડાઓ, તેજ **ग्रहाः** મઘરો છે, તેમનાથી ભરેલી. હાથીઓ જ નદીપણું જણાવનારા તામસ છે છતાં પણ ત્યાં પ્રવાહથી જનારા ઘોડાઓના અવયવોનો તેમના ઉપર ચઢાવ અને ઉતાર બેટો મોટા હતા એમ જણાવવા જ કહેલા છે, કારણ કે આ નદીના ગુણો આકસ્મિક છે, પરંતુ કુદરતી નથી.

'હાથરૂપી ઘણાં માછલાંઓવાળી....' વિગેરેથી (નદીના) સાધારણ (ગુણો)નું વર્ણન કરે છે. (૪) હાથો જ **उरु** મોટાં માછલાંઓ છે જેમાં, અથવા હાથો અને સાથળો માછલાંઓ (છે જેમાં) (એવો અર્થ કરવો. આ અર્થ પ્રમાણે) વચ્ચેથી (શરીર) કપાતાં, બાકીના ભાગને '**ऊरू**' 'સાથળ' કહેલ છે[2] એમ જાણવું; અથવા '**उरु**' 'ઘણાં' શબ્દ જ (લેવો). (૫) માણસોના કેશો જ **शैवालानि** લીલ છે જેમાં. (૬) ધનુષ્યો જ તરંગો (છે જેમાં). માછલાંઓ સાત્વિક છે, તરંગો તામસ છે એ પ્રમાણે

---

[1] શૂરવીરોના મરણ પછી પણ તેમનો સંસ્કાર રહે છે, અને તે સંસ્કારને લીધે તેઓનું ધડ પણ યુદ્ધ કરે છે. તે સમયે પણ તેઓને ભય હોતો નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] નાભિ નીચે બાણ મારવું યોગ્ય નથી એમ કહેલું છે, તેથી માત્ર સાથળ જ જાદું પડે એવું સંભવતું નથી, તેથી આવો અર્થ કરેલ છે. (લે)

ત્રણ* થયા; અથવા પહેલાંનાની સાથે માણસોના કેશ સુધીના[1] ત્રણ થયા. ભાથો વિગેરે આયુધો જ કાષ્ઠો છે, તેમનાથી ભરપૂર; તેથી જ[2] ધનુષ્યરૂપી તરંગોવાળી અને આયુધોરૂપી કાષ્ઠથી ભરપૂર એવો કર્મધારય સમાસ લેવો.

(૭) ચક્રો જ વમળો છે, તેમનાથી ભયાનક. **अच्छूरिकाः** એટલે ચક્રો અથવા ઢાલો. આથી નદી ઘણી ઉંડી હતી એમ દર્શાવેલું છે. (૮) **महामणिप्रवेकाः** એટલે મોટા ઉત્તમ મણિઓ, તેમનાથી જડેલાં આભરણો જ રેતી છે જેમની.

'કદાચ જૂની નદીએ ઠેકાણે પડેલું લોહી (નદીના) જલ સાથે (ભળી) તેવું થયું હશે' એવી શંકા '**प्रवर्तिता**' 'વહેવા લાગી' ક્રિયાપદ દૂર કરે છે. (આ નદીઓ) નવી વહેવા લાગી.

'બીકણોને ભય ઉત્પન્ન કરનારી....' વિગેરેથી પહેલાં (કહેલા ગુણો)થી જૂદા (ગુણ) કહે છે. બીકણોને જ ભય ઉત્પન્ન કરનારી હતી, બહાદુરોને તો હર્ષ ઉત્પન્ન કરનારી હતી, (અને) બીજાઓને તો જેવી વર્ણવી તેવી સાધારણ (નદી) હતી. 'પરસ્પર' એટલે ન્યાયી યુદ્ધમાં. અન્યાયવાળા યુદ્ધમાં તો જેઓ જીતતા હોય તેઓને ઘણો ભાગે હર્ષ થાય છે, તેથી આમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. ૨૭$\frac{૧}{૨}$.

એ પ્રમાણે ભગવાને કરેલા યુદ્ધનું પરિણામ સહિત વર્ણન કરી, નીચેના અર્ધ શ્લોકથી બલભદ્રે કરેલ યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે:—

विनिघ्नतारीन् मुसलेन दुर्मदान्संकर्षणेनापरिमेयतेजसा ॥૨૮॥

મુસલથી મદાંધ શત્રુઓને હણતા ન માપી શકાય તેવા તેજવાળા સંકર્ષણ સાથે (ભગવાને એ પ્રમાણે સૈન્ય હણ્યું). ૨૮

શત્રુઓને હરકોઈ રીતે હણવા જોઇએ. ભગવાનને તો શત્રુઓ છે જ નહિ, તેથી બલભદ્રના સંબંધમાં જ તેમ કહેલું છે. હલથી ખેંચીને મુસલથી હણતા સંકર્ષણની સાથે ભગવાન 'ભાથામાંથી (શરોને) લેતાં' વિગેરે કરતા હતા એમ પહેલા (૨૪ મા શ્લોક) સાથે જ સંબંધ છે. અથવા શત્રુઓને હણતા સંકર્ષણને લીધે નદીઓ વહેવા લાગી, એવો (વાકયનો સંબંધ લેવો). 'મદાંધ' વિશેષણથી હણવાનું કારણ કહેલું છે. અહંકાર કરવારૂપ દુષ્ટ મદ છે જેમનો (તેવા તેઓ હતા). 'સંકર્ષણ' શબ્દથી જ તેઓનું (પોતાની પાસે) ખેંચીને આણવું જણાવેલું છે. (તેવી સંકર્ષણમાં) શક્તિ હોવાનું કારણ 'ન માપી શકાય તેવા તેજવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. અંદર બલ છે જ, બહાર 'આટલું' એમ કોઇથી પણ માપી ન શકાય તેવું તેજ પણ (છે).૨૮

---

* સાત્વિક અને તામસ જણાવ્યા. લીલ રાજસ ગણતાં ત્રણ થયા, એવો અર્થ છે.

[1] સાથળો સાથે ત્રણ થયા. એ પ્રમાણે માણસોના કેશ સુધીના (હાથ, સાથળ, કેશ) ત્રણ થયા. એવો અર્થ છે. (લે)

[2] 'તેથી જ' એટલે ધનુષ્યરૂપી તરંગને તામસમાં ન ગણવાથી જ '**धनुस्तरंगाश्च ताश्च आयुधगुल्मसंकुलाश्च**' એમ આખાનો કર્મધારય સમાસ કરેલો છે; એવો અર્થ છે. (લે)

એ પ્રમાણે વર્ણવેલાં યુદ્ધનો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે. (બલવાન સૈન્યનો) તરતજ નાશ કરવામાં આવે તો તેથી પણ વધારે (ભગવાનની) સરસાઈ થાય, તે માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

बलं तदङ्गार्णवदुर्गभैरवं दुरन्तपारं मगधेन्द्रपालितम् ॥
क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥२९॥

અંગોરૂપી સમુદ્રને લીધે પ્રવેશ કરી ન શકાય તેવા અને ભયંકર મગધના ઇંદ્રે રક્ષણ કરેલા, નાશ ન કરી શકાય તેવા રક્ષકોવાળાં તે સૈન્યનો નાશ કર્યો, તે જગતના ઈશ્વર, વસુદેવના બે પુત્રોની માત્ર રમત હતી. ૨૯

(તે સૈન્ય) સમુદ્રરૂપ ઘોડા વિગેરે અંગોને લીધે પ્રવેશ કરી ન શકાય તેવું અને ભયંકર હતું. આથી સૈન્યનું સ્વરૂપથી મોટાપણું કહેલું છે. નાશ ન કરી શકાય તેવા पालाः એટલે સૈન્યના રક્ષકો છે જેનાં (તેવું તે હતું). (સૈન્યના) અંગમાં આવેલા રાજાઓ હણી ન શકાય તેવા હતા, કારણ કે તેઓનો નાશ કરવા કોઈ શક્તિમાન ન હતું. 'મગધના ઇંદ્રે રક્ષણ કરેલા' વિશેષણથી તેથી પણ વધારે ઉત્તમપણું કહેલું છે. જરાસંધથી (તેનું) રક્ષણ થતું હતું. 'ઇંદ્ર' શબ્દથી સૈન્યની સર્વ તરફથી સમૃદ્ધિ જણાવેલી છે. આવાં (સૈન્ય)નો પણ ક્ષણમાં નાશ કર્યો. આ પણ વસુદેવના બે પુત્રોની રમત હતી. કારણ કે જો કે વસુદેવના પુત્ર તરીકે (તે બે) નાટ્ય કરતા હતા (અને) તેમ હોવાથી પુત્રપણું જળવાઈ રહે તે માટે બાલલીલામાં કરતા હતા તેમ પ્રયત્ન પણ તેમણે દેખાડવો જોઇએ, છતાં પણ (તેવું કાંઈ પણ) દેખાડ્યું નહિ, પરંતુ રમતથીજ બધાં (સૈન્ય)ને હણ્યું.

'જગતના ઈશ્વર' શબ્દથી એ પ્રમાણે કરવાનું કારણ કહેલું છે. આખા જગતનાજ તે બે ઈશ્વર હતા. ઈશ્વર સદા એકસરખા રહેતા નથી, જેથી કોઈ સમયે અભિનય કર્યો એટલે સદા અભિનયજ કર્યા કરે. તે (રમત)થી પણ (આ કાર્ય) હળવું હતું એમ સૂચવવા માટે, 'માત્ર' એ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે સૈન્યને હણવામાં તેમને) વધારે રમતની પણ પરવા ન હતી. ૨૯

"આ કથાનું એવી રીતે લંબાણથી શા માટે વર્ણન કરવામાં આવે છે? 'જરાસંધે આણેલા સૈન્યનો (ભગવાને) ઘણી રીતે વધ કર્યો' એમ સામાન્ય રીતે જ આ કહેવું જોઇએ; કારણ કે નજીવા (પુરૂષ)ના સંબંધમાં યુદ્ધને પુરૂષાતન તરીકે વર્ણવવું જોઈએ, પરંતુ ભગવાનના સંબંધમાં (તેમ) કરવું ન જોઇએ," એમ કહો, તો (એ વાત) સત્ય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

स्थित्युद्भवान्तं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनन्तगुणः स्वलीलया ॥
न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ॥३०॥

અનંત ગુણોવાળા જે પોતાની રમતથી ત્રણે ભુવનની સ્થિતિ

ઉત્પત્તિ અને નાશ કરે છે તે સામા પક્ષને જીતે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. છતાં પણ મનુષ્યનું અનુકરણ કરનારાના (આવાં) (કૃત્ય)નું વર્ણન કરવામાં આવે છે. (૩૦)

સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જે અનંત એટલે સર્વ બાજુથી હદ વિનાના છે. ગુણનો વિચાર કરતાં તો કહે છે કે જે 'અનંત ગુણોવાળા' છે. કરોડો બ્રહ્માંડોમાં જેટલા અનંત પદાર્થો છે તેટલા ગુણોવાળા ભગવાન છે; તેથી પણ વધારે ગુણોવાળા (ભગવાન છે), (પરંતુ) થોડાજ ગુણોને પ્રકટ કરે છે, એવો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ક્રિયાનો વિચાર કરતાં તો કહે છે કે 'પોતાની માત્ર રમતથી ત્રણે ભુવનની સ્થિતિ ઉત્પત્તિ અને નાશ કરે છે'. તેમની પાસે આ સૈન્ય શા હિસાબનું? તેથી આ (સૈન્યને હણવાનું કાર્ય) તેમને માટે આશ્ચર્યકારક નથી, છતાં ભક્તિનું સ્થાપન થાય તે માટે તેમની સામા પક્ષ ઉપરની જીતનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

'સામા પક્ષ ઉપરની જીત વિના પણ, ઈશ્વર મોટા હોવાથી જ તેમનામાં ભક્તિ થશે, જીત વર્ણવવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મનુષ્યનું અનુકરણ કરનારાના' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાન મનુષ્યનું અનુકરણ કરે છે, તેમ હોવાથી કોઈ સમયે બીજા કોઇ ધર્મ(કાર્ય)માં રોકાએલા હોવાથી ભક્તનો પક્ષપાત ન કરે. તેમ હોવા છતાં જો ભક્તનો પક્ષપાત કરે તો કાંઈ પણ સંદેહ વિના ભક્તિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય, એવો (અર્થ છે). તેથી જ લંબાણથી (આ જીત) વર્ણવેલી છે, એવો (અર્થ છે). ૩૦

એ પ્રમાણે (વર્ણન કરવામાં) દોષ (થતો) નથી એમ જણાવી, જરાસંધે બલભદ્રને જે કહ્યું હતું તે બલભદ્રે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

जग्राह विरथं रामो जरासन्धं महाबलम् ॥
हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥३१॥

રથ વિનાના થએલા, ઘણા બલવાળા, હણાએલ સૈન્યવાળા, જેના પ્રાણ બાકી રહેલ છે તેવા જરાસંધને, જેમ સિંહ (બીજા) સિંહને બલથી પકડે તેમ રામે બલથી પકડયો. ૩૧

તે (જરાસંધ)નો રથ પણ ભાંગી ગયો. માત્ર પગે ચાલનાર સૈનિક (તે) રહ્યો. જો કે તે શરીરથી પણ ઘણો બલવાળો હતો, તોપણ તેને પકડ્યો. રથ વિનાનાને હણવો ન જોઇએ તેથી (તેને) બાંધીને ઘેર લઈ જવો જોઇએ એવા વિચારથી સારી રીતે બાંધવા માટે પકડ્યો; કારણ કે આ 'રામ', સર્વને રમણ થાય તે માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે (જરાસંધ) હણી શકાય તેવો પણ ન હતો એમ જણાવવા તેનું નામ અને 'ઘણા બલવાળો' (વિશેષણ) કહે છે. (આ નામ અને વિશેષણથી અનુક્રમે) તેનાં દૈવી અને માનુષી બલ જણાવેલાં છે. 'ત્યારે દૈવની ગતિથી પકડ્યો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'બલથી' શબ્દ યોજેલો છે. 'ત્યારે બંધન વિગેરેથી

પકડ્યો હશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' સિંહ (બીજા) સિંહને (પકડે તેમ) ' શબ્દો યોજેલા છે. બે હાથોથી જ વશ કરીને તેને પકડ્યો, પરંતુ હલ વિગેરેથી ખેંચ્યો ન હતો. ' હણાએલ સૈન્યવાળા, જેના પ્રાણ બાકી રહેલ છે તેવા ' શબ્દોથી તેને છોડાવનાર કોઇ ન હતું, એમ કહેલું છે. ૩૧

(તેને) પકડ્યા પછી, પરોપકાર માટે આવેલાને બાંધવો ન જોઇએ તેથી, ભગવાને (તેને) બંધાતાં અટકાવ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

बध्यमानं हतारातिं पाशैर्वारुणमानुषैः ॥
वारयामास गोविन्दस्तेन कार्यचिकीर्षया ॥३२॥

જેણે શત્રુઓને હણેલા હતા તેવા તેને, તેનાથી કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ગોવિંદે વરૂણના અને મનુષ્યના રાંઢવાંઓથી બંધાતો અટકાવ્યો. ૩૨

મોટા (પુરૂષ)ને બાંધવો યોગ્ય નથી, તેથી ' જેણે શત્રુઓને હણેલા હતા ' એવું તેનું વિશેષણ કહેલું છે. ' હણેલા હતા શત્રુઓ જેણે ' તેવો (તે હતો). આથી (તેને છોડાવવાનું એક કારણ) કહેલું છે કે (તેને) શત્રુઓ ઘણા હોવાથી, અને તે (જરાસંધના શત્રુઓ) દુષ્ટ હોવાથી, (જરાસંધને બાંધવાથી) તેમને સુખ થાય, તેથી તે (તેઓનું સુખ) ન થાય એ પણ છોડાવવાનું પ્રયોજન હતું. માત્ર બંધનો (તેને બાંધવાની) શક્તિવાળાં નહિ હોવાથી (તેને) રાંઢવાંઓથી બાંધ્યો. તે (રાંઢવાંઓ) ખેંચાય તો મોત કરનારાં થાય છે. તે પણ વરૂણનાં અને મનુષ્યનાં (રાંઢવાંઓ) હતાં. જરા વિગેરે છોડાવે નહિ, તે માટે વરૂણનાં રાંઢવાં હતાં; મનુષ્યો (છોડાવે નહિ તે) માટે મનુષ્યનાં હતાં. પોતાને અધીન થએલા એવા પણ મોટા શત્રુને બાંધવો ન જોઇએ એમ (કહી, બંધાતાં) અટકાવ્યો.

' ભૂમિનો ભાર હરનારા (ભગવાને) એવી રીતે તેને કેમ છોડાવ્યો ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' ગોવિંદ ' શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાને સિંહાવલોકન ન્યાયથી* પહેલાંની લીલાનું સ્મરણ કર્યું. તેથી તે (જરાસંધ)ને લીધે પણ કેટલીક લીલા[1] થઇ શકશે એવા (વિચારથી) તેને છોડાવ્યો. ' દુષ્ટને એ પ્રમાણે કેમ છોડાવ્યો ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' તેનાથી કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે (ભગવાનને) નિરોધ કરવો છે, (અને) આ[2] (જરાસંધને લીધે કરવાની લીલા) વિના

---

* સિંહ શિકાર કરવા જાય ત્યારે પાછલ પણ કાંઇ શિકાર છે કે નહિ તેમ જોવા વારંવાર ગરદન ફેરવી પાછલ પણ દૃષ્ટિ નાંખે છે. તેથી આગળ પાછલ શું થાય છે કે થવાનું છે તે જોતાં રહેવું તે સિંહાવલોકનન્યાય કહેવાય છે.

[1] ' કેટલીક લીલા ' દ્વારકાની લીલા જરાસંધને લીધે થવાની છે, અને મહારાણીઓ સાથેની પણ લીલા તેને લીધે (તેને હણવાથી) થવાની છે. જો જરાસંધને બાંધી રાખવામાં આવે તો તો દ્વારકા રચવાનું પણ કારણ રહે નહિ. (લે)

[2] ' આ ' એટલે ' દ્વારકાપુરીની રચના '. (લે)

બધા રાજસ અને સાત્ત્વિક (ભક્તો) ભગવાનમાં આસક્તિવાળા થાય નહિ, તેથી તે માટે, અને કલેશ વિના કર્મ થઈ શકે તે માટે આને બચાવ્યો. ૩૨.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसंमतः ॥
तपसे कृतसंकल्पो वारितः पथि राजभिः ॥३३॥

લોકના નાથોએ મૂકી દીધેલા, શરમાએલા, શૂરવીરોથી માન પામેલા, તપ માટે સંકલ્પ કરેલા તેને રસ્તામાં રાજાઓએ રોકયો. ૩૩.

'બીજા યાદવો ફરીથી બાંધશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોકના નાથોએ (મૂકી દીધેલો)' શબ્દ યોજેલ છે. ત્રણ લોકના નાથે મૂકી દીધેલાને બાંધવાને કોણ જ સમર્થ હોય? (लोकनाथाभ्याम् શબ્દમાં) દ્વિવચનના પ્રયોગથી એમ સૂચવેલું છે કે જૂદાં જૂદાં બધાંએ સામર્થ્યનો મૂકી દેવામાં ઉપયોગ કર્યો હતો.

'તેવો (પુરૂષ) મૂકી દેવામાં આવેલ હોવા છતાં મરણ પામે. તેથી (તેનાથી) કાર્ય કેમ સિદ્ધ થાય?' એમ કહેવામાં આવે તો તે સત્ય છે;[1] તે 'શરમાએલો' હતો. તેનું કારણ 'શૂરવીરોથી માન પામેલા' વિશેષણથી કહેલું છે. શૂરવીરોમાં 'આ ઘણો શૂરવીર છે' એમ તે માન પામેલો હતો. તેથી (તેના) મનુષ્ય (તરીકે)ના પરાક્રમનો નાશ થતાં, અલૌકિક પરાક્રમ પ્રાપ્ત કરવા તેણે તપ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પછી તપ કરવા જતાં (તેને) રસ્તામાં જે રાજાઓ (ભૂમિના) ભારરૂપ હતા તેમણે રોકયો. આથી એમ કહ્યું છે કે ભગવાનનું ચરિત્ર અલૌકિક છે, કારણ કે જેમના ઉપર ઉપકાર કરવાનો* છે તેમણે તેને મૂકી દીધો, પરંતુ જેમના ઉપર તે અપકાર કરવાનો* છે તેમણે તેને પકડી રાખ્યો (તપ કરવા જતાં રોકયો). ૩૩.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓએ (કરેલ) બોધના સાધન કહે છે:—

वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि ॥
स्वकर्मबन्धनः प्राप्तो यदुभिस्ते पराभवः ॥३४॥

પવિત્ર અર્થવાળા શબ્દોવાળાં, નીતિનાં, તેમજ હલકાં, 'પોતાનાં કર્મને લીધે જેમાં બંધન થએલું છે તેવો યદુઓ (સાથે યુદ્ધમાં) થએલો તારો પરાભવ છે' એવાં વાકયોથી (તેને રોકયો. શ્લોક ૩૩). ૩૪.

બોધ કરનારા (રાજાઓ) ત્રણ પ્રકારના હતા. તે પૈકી (૧) સાત્ત્વિકોનું વચન 'પવિત્ર અર્થવાળા શબ્દોવાળું' હતું. પવિત્ર અર્થવાળા શબ્દો છે જે વાકયોમાં તેવાં (તેમનાં વાકયો હતાં). 'વાકયોથી' એ શબ્દ (આ વિશેષણ સાથે) (૨) નીતિનાં તેમજ

---

[1] કારણ કે શરમાએલ હોવા છતાં, તપ કરવાના વિચારથી મરણ ન પામ્યો. (લે)

* ભગવાનની દ્વારિકાની લીલા સિદ્ધ થઈ શકે એમ તે કરવાનો હોવાથી, તેમના પ્રતિ ઉપકાર કરવાનો છે. ભારરૂપ રાજાઓને લાવી તેમનો સંહાર કરાવવાનો હોવાથી તેમના ઉપર અપકાર કરવાનો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

(૩) હલકાં એ ત્રણે સાથે સંબંધ રાખે છે. (૧) 'ભગવાન ઈશ્વર સર્વના આત્મા છે તેમનાથી પરાજય (થાય તે) ભાગ્ય જ છે' એવાં પવિત્ર અર્થવાળા શબ્દોવાળાં (વાકયો હતાં). (૨) '(આ) પોતાનો દેશ નહતો, અને (તમે) વિચાર ન કર્યો. અકસ્માત્ યુદ્ધ થાય તેમાં નાશી જવું યોગ્ય જ હતું' એવાં નીતિનાં વાકયો તો રાજસ (રાજાઓએ કહેલાં). તેથી નીતિથી વિરૂદ્ધ (કાંઇ) કરવું ન જોઇએ, એવો ઉપદેશ કરવામાં તત્પર (રાજાઓએ તેવાં વાકયો કહેલાં). (૩) હલકા (રાજા)ઓએ તો 'ઘણાએ મોટાઓનો પણ પરાજય થાય છે' એવાં હલકાં વચનોથી બોધ આપ્યો. આ ત્રણે પ્રકારના (રાજાઓ)એ જાણી શકાય તેવા પ્રકારથી જ બોધ આપ્યો, જાણી ન શકાય તેવા નિયમ પ્રમાણે (બોધ આપ્યો) નહિ. વળી બીજા ગાઢ સ્નેહવાળાઓએ ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે બોધ આપ્યો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'તેં ઘણાને જીત્યા છે અને તે કર્મનું ફલ ભોગવવું જોઇએ. તેમ ન થાંય તો બીજા પ્રકારે દુષ્ટો સાથે(ના યુદ્ધમાં) પરાજય થાય, કારણ કે પોતાના કર્મને લીધે બંધન થાય છે જેનું (જેમાં), તેવો પરાભવ છે' (એવાં વાકયો તેમણે કહ્યાં). 'अपि' 'તેમજ' શબ્દથી એવો અર્થ કહેલો છે કે બધાએ જૂદા જૂદા તેમજ એકઠા થઇને ચાર પ્રકારે બોધ આપ્યો.

'યદુઓ સાથે (યુદ્ધમાં) પરાભવ' થયો એમ (કહ્યું), આ યોગ્ય જ છે, કારણ કે યદુ સર્વથી મોટો હતો એમ પણ જણાવેલું છે. ૩૪

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा ॥
उपेक्षितो भगवता मागधान् दुर्मना ययौ ॥३५॥

સર્વ સૈન્યો હણાતાં ભગવાને અવગણના કરેલો રાજા બાર્હદ્રથ પછી ઉદાસ મનવાળો થઇ મગધ ગયો. ૩૫

સર્વ સૈન્યો હણાયાં, છતાં પણ બધા (રાજાઓ)એ માન આપ્યું, તેથી રાજાનાં ચિહ્નો પ્રાપ્ત કરી, જરાસંધ પોતાના દેશ ગયો; કારણ કે તે 'રાજા' હતો. (આ શબ્દથી તેને) દેવો અને મનુષ્યો સાહાય્ય કરનારા હતા એમ સૂચવેલું છે. પછી (રાજાઓએ ઉપર પ્રમાણે તેને) બોધ કર્યા પછી, જોઈ શકાય તેવી (રાજાપણાંની) સામગ્રી હોવાથી, પછી તે ગયો, એમ 'પછી....' વિગેરેથી કહે છે.

'નજીક(ના સમય)માં તૈયારી કરીને ઉદ્ધત વચન સાથે આવતાં, (જરાસંધ) ફરીથી ભગવાનથી હાર પામશે‡' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાને અવગણના કરેલો' વિશેષણ યોજેલું છે. જો કે ભગવાનના સ્થાનમાં (રાજાઓએ ઉપર પ્રમાણે) કહેલું, જો કે ભગવાન હોવાથી (શ્રીકૃષ્ણ તે) જાણતા હતા, છતાં પણ તે વચનોનો અનાદર કરી, તેની અવગણના જ કરી. (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી ભવિષ્યમાં (કરવાના) કાર્યનો જ વિચાર કરતા હતા, પરંતુ નીતિના વિરોધનો વિચાર

---

‡ 'તેથી ભગવાને તેને જવા દેવો જોઇએ નહિ' એટલું અધ્યાહાર જણાય છે.

કરતા* ન હતા. (ભગવાને કરેલી) અવગણનાથી તે ઘણોજ ઉદાસ મનવાળો થયો. તેણે સત્ય વસ્તુ જાણી છતાં પણ તે માગધ† હોવાથી (ભગવાનને) શરણ ન આવ્યો, શાંત પણ બેસી રહેશે નહિ. માગધ હોવાથી જ મગધ ગયો. ૩૫

તે (જરાસંધ) તેના ઘેર ગયો એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી, ભગવાને પણ મોટા વૈભવથી મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો, એમ કહે છે:—

मुकुन्दोऽप्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः ॥
विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥३६॥

જેમનું સૈન્ય ક્ષીણ થયું નથી, જેમણે શત્રુના સૈન્યરૂપી સાગર તરેલો છે તેવા, મુકુંદ પણ દેવોથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરાએલા અનુમોદન પામ્યા. ૩૬

‘ જેમનું સૈન્ય ક્ષીણ થયું નથી ’; જો કે ભગવાન મોક્ષ આપનારા છે, તેમને (સૈનિકોને) પણ હણી મોક્ષ આપે, અથવા જરાસંધને મોક્ષ આપે; કારણ કે ભગવાન જયનાં કારણ (જય કરાવનારા) નથી, પણ મોક્ષનાં કારણ છે; છતાં પણ (તેમનો) એક પણ (સૈનિક) હણાયો ન હતો.

‘ છૂપાઈ રહેલા કેટલાક (જરાસંધના સૈનિકો) પાછા આવશે ’ એવી શંકા ન રહે તે માટે કહે છે કે ‘ **निस्तीर्णः** સંપૂર્ણરીતે તરેલો છે શત્રુના સૈન્યરૂપીજ સાગર જેમણે ’ તેવા (ભગવાન છે), કારણ કે સાગર (પોતાનું સ્થાન મૂકી) બીજે આવતો નથી. (તેનાં) મોટાપણાથી (તેનું) પુરૂષાતન અને ફરી તે આવશે નહિ, એમ જણાવેલ છે. પછી (ભગવાન) દેવોથી વૃષ્ટિ કરાએલા, (અને) અનુમોદન પામેલા થયા. તેમ ન હોય તો[1] અનંત (સૈન્ય)નો વધ થતાં, તે (સૈન્ય)ના અધિષ્ઠાતા દેવોને દુઃખ થાય, એવી શંકા થાય. (આ શબ્દથી) એમ પણ સૂચવેલું છે કે (ભગવાને) આ (સૈન્ય હણવાનું કાર્ય) દેવો માટે કરેલું. ૩૬

પછી મનુષ્યોએ પણ અનુમોદન કર્યું એમ નીચેના બે શ્લોકમાં કહે છે:—

माथुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ॥
उपगीयमानविजयः सूतमागधबन्दिभिः ॥३७॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ॥
वीणावेणुमृदङ्गानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥३८॥

---

* જરાસંધને જવા દેવાથી તે ફરી સૈન્ય ભેગું કરી આવશે એટલે ભૂમિનો ભાર હરાશે. દ્વારિકાની લીલા થશે એવા વિચારથી તેની અવગણના કરી તેને જવા દીધો. પરંતુ નીતિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શત્રુનો આરંભમાં જ નાશ કરવો જોઈએ, તેમ કર્યું નહિ, એવો ભાવ છે.

† ‘ માગધ ’ એટલે દુષ્ટ મગધ દેશનો રહીશ. બૃહદ્રથ રાજાનો પુત્ર બાર્હદ્રથ એટલે જરાસંધ, મગધ એટલે અધમ દેશનો રાજા હતો.

[1] દેવોનું અનુમોદન કહ્યું ન હોય તો તેમને દુઃખ થયું હશે એવી શંકા થાય. (ટિ)

જ્વર વિનાના થએલા (અને) અંતઃકરણમાં આનંદ પામેલા મથુરાના રહેવાસીઓ પાસે આવ્યા. સૂત, ભાટ અને ચારણો (ભગવાનના) વિજયનું ગાન કરવા લાગ્યા. પ્રભુ શહેરમાં પ્રવેશ કરતા હતા ત્યારે શંખ અને નગારાં, અને ભેરી તથા તુરીઓ, વીણા, વેણુ અને મૃદંગો અનેક પ્રકારે વાગ્યાં. ૩૭–૩૮

કિલ્લો ઉઘાડીને બધાં (મથુરાના રહેવાસીઓ) આવ્યા; કારણ કે તેઓ જ્વર વિનાના એટલે મરણના ભય વિનાના થયા; કારણ કે જ્વર આવતાં જ (તે) મરણનો ભય ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમનો તે (જરાસંધ) જ જ્વર (થઈ) આવેલો. (તેમના) કાલ દેહ વિગેરેના ગુણો તો (ભગવાને) પહેલાં જ મટાડેલા. વળી બહારના વિચારથી પણ તેઓ અંતઃકરણમાં આનંદ પામેલા હતા. પછી સૂત, ભાટ અને ચારણોથી જેમના વિજયનુ ગાન થતું હતું તેવા (ભગવાન) થયા. શંખ અને નગારાં વાગ્યાં. પછી પ્રભુ શહેરમાં પધારતા હતા તેથી ધીરે ધીરે પધારતા હતા એમ સૂચવવા વીણા, વેણુ અને મૃદંગો પણ વગાડવામાં આવ્યાં. આ (શહેરમાં પધારવાનુ કાર્ય) લૌકિક હતું એમ સૂચવેલું છે. ૩૮

હવે નીચેના બે શ્લોકોમાં શહેરનુ વર્ણન કરે છેઃ—

सिक्तमार्गां हृष्टजनां पताकाभिरलंकृताम् ॥
निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणाम् ॥३९॥
निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्षताङ्कुरैः ॥
निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ॥४०॥

(જલ) છાંટેલા રસ્તાવાળી, આનંદ પામેલા માણસોવાળી, પતાકાઓથી શણગારેલી, વેદના પાઠથી ગજાવેલી, ઉત્સવને લીધે જેમાં તોરણો બાંધેલાં છે તેવી (પુરી)માં સ્ત્રીઓ વડે પુષ્પો, દહિં, અક્ષત અને અંકુરોથી છવાતા, (અને) સ્નેહપૂર્વક પ્રીતિને લીધે ફાટેલાં નયનોથી દર્શન કરાતા (ભગવાન પધાર્યા). ૩૯–૪૦.

(૧) 'છાંટેલા હતા બધા રસ્તાઓ જેની અંદર' તેવી (પુરી હતી). સુગંધવાળા જલોથી છંટકાવ (કરેલો). (૨) 'આનંદ પામેલા હતા માણસો જેની અંદર' તેવી, (અને) (૩) જયના લેખો લખેલી પતાકાઓથી શણગારેલી (પુરી હતી). (અનુક્રમે) નીચે, વચ્ચે અને ઉપર (પુરીની) શોભા કહેલી છે.

ब्रह्मघोषेण એટલે વેદના પાઠથી તે સારી રીતે ગજાવેલી હતી. પ્રવેશ કરવામાં આવે ત્યારે અંતઃકરણપૂર્વક આશિર્વાદના મંત્રો ભણવા જોઇએ. તેથી (ભગવાન) પુરીમાં પ્રવેશ કરતા હતા ત્યારે તે હેતુથી જ બ્રાહ્મણોએ વેદના પાઠ કરેલા. 'ઉત્સવને લીધે જેમાં તોરણો બાંધેલાં છે' વિશેષણથી વૈશ્યોનુ ખાસ કાર્ય કહેલું છે.

બધીએ સ્ત્રીઓથી (૧) પુષ્પો વિગેરેથી (ભગવાન) છવાઈ ગએલા થયા. (તેઓએ) (૨) દહિં અને અક્ષતો નાખ્યાં, અને (૩) યવના અંકુરો (નાખ્યા). એ પ્રમાણે ભગવાન વિષે તેમની ત્રણ પ્રકારની ક્રિયા વર્ણવી. '(સ્નેહપૂર્વક પ્રીતિને લીધે ફાટેલાં નયનોથી) દર્શન કરાતા ' શબ્દથી તેવું (ત્રણ પ્રકારનું) જ્ઞાન પણ કહેલું છે. કારણ કે (૧) બંધુભાવથી સ્નેહ થએલો. (૨) પુરૂષભાવથી પ્રીતિ થએલી અને (૩) કામભાવથી ઉત્કંઠા (નયનોનું ફાટવું) થએલી. એ પ્રમાણે ત્રણ સ્વભાવવાળાં લોચનોથી જેમનાં દર્શન કરાતાં હતાં તેવા (ભગવાન) થયા. લૌકિક દોષ ન થાય તે માટે સ્નેહને જૂદો કરેલો* (કહેલો) છે. ૪૦

તે (યુદ્ધ)થી પ્રાપ્ત થએલાં ધનનો રાજા માટે જ ઉપયોગ કર્યો એમ કહેતાં, તે (રાજા)ને દુઃખ ન થાય તે માટે તેની આજ્ઞાથી (ભગવાન) પોતે યુદ્ધ વિગેરે કરતા હતા, એમ નીચેના શ્લોકમાં સૂચવે છે:—

आयोधनगतं वित्तमनन्तं वीरभूषणम् ॥
यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत्प्रभुः ॥४१॥

રણભૂમિમાં પડેલું વીરોના ભૂષણરૂપ અનંત ધન હતું, તે બધું લાવીને પ્રભુએ યદુઓના રાજાને નિવેદન કર્યું. ૪૧

आयोधनं એટલે રણભૂમિ. તેમાં આભરણ વિગેરેના પ્રકારથી યોધાઓએ આણેલું ધન अनन्तम् ઘણું જ હતું; કારણ કે ઘણા (યોધાઓ) હણાયા હતા. (ધન) અનંત હોવાનું કારણ ' વીરોના ભૂષણરૂપ ' શબ્દથી કહેલું છે. જેટલું ધન (ભગવાન) લાવેલા તે બધું (તેમણે) યદુઓના રાજાને **प्रादिशत्** સંપૂર્ણ પ્રકારે નિવેદન કર્યું. (તે ધનનું) રક્ષણ કરવાનું, રાખવાનું વિગેરે તો પોતાનું (ભગવાનનું) જ કામ હતું, તેથી રાજાને માત્ર નિવેદન કર્યાનું કહેલું છે. (ભગવાન) પ્રભુ હોવાથી, (તેમની) સાથે ગએલા (યોધા)ઓએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો. ૪૧

એ પ્રમાણે એક પ્રકારે (યુદ્ધમાં) ભગવાનના વિજયનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં બીજા વિજયોમાં પણ આ પ્રકાર લાગુ પાડે છે:—

एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः ॥
युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ॥४२॥
अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा ॥

એ પ્રમાણે સત્તર વાર તેટલી અક્ષૌહિણી સૈન્યવાળા માગધ રાજા-

---

* 'प्रीत्युत्कलितलौचनैः' શબ્દમાં પ્રીતિ અને ઉત્કંઠા બે કહ્યાં. આ બે કામભાવ દર્શાવનારાં છે. 'સ્નેહ' બંધુભાવ દર્શાવનાર હોવાથી, કામભાવ સાથે ભળે તો લૌકિક દોષ ગણાય. તેથી તેનો સમાસમાં સમાવેશ ન કરતાં, જૂદા (સ્નેહપૂર્વક) શબ્દથી તેને વર્ણવેલ છે એવો અર્થ જણાય છે.

એ શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલા યાદવો સાથે યુદ્ધ કર્યું વૃષ્ણિઓએ શ્રીકૃષ્ણના તેજથી તે બધાં સૈન્યનો નાશ કર્યો. ૪૨½

આ (પહેલી વારના યુદ્ધ) સાથે પણ સત્તરવાર (યુદ્ધ કર્યું). એક (યુદ્ધ) સત્તરવાર ફરી ફરી થયું. તેથી બધાં એકસરખાં હતાં, એમ જણાવવા 'कृत्वस्' 'વાર' પ્રત્યય લગાડેલો છે. (તેના) દેશના દોષને લીધે (જરાસંધમાં) (ભગવાનને) પારખવાની શક્તિ આવી નહિ, એમ જણાવવા 'માગધ' શબ્દ યોજેલો છે. (તે) રાજા હોવાથી, (તેની પાસે વારંવાર સૈન્ય ભેગું કરવાની) સંપત્તિ તો હતી. જો કે બીજા (યુદ્ધ)માં ભગવાને પોતે યુદ્ધ કર્યું નહિ, (કારણ કે) તેમ થાય (વારંવાર યુદ્ધ કરે) તો લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે (ભગવાનને) સદા ક્લેશ જ થાય; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલા યાદવો સાથે તેણે યુદ્ધ કર્યું. તેથી જ (શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલા હોવાથી જ યાદવોએ) તેનાં સૈન્યનો નાશ કર્યો. ભગવાનનો ઉપયોગ માત્ર (યાદવોનું) રક્ષણ કરવા માટે જ નહતો, પરંતુ (જરાસંધના સૈન્યનો) નાશ કરવા માટે પણ હતો, એમ 'શ્રીકૃષ્ણના તેજથી' શબ્દથી કહેલું છે. ૪૨½.

તે (જરાસંધ) પણ (બીજાઓનાં) અધિક વચનોને લીધે અને અહંકારને લીધે ફરી ફરીને જતો એમ કહેવા, નીચેનો અર્ધ શ્લોક કહેલો છે:—

हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥४३॥

પોતાનાં સૈન્યો હણાતાં, શત્રુઓએ મૂકી દીધેલો રાજા જતો (રહેતો). ૪૩.

કારણ કે (તે) રાજા હતો. જો રાજ્ય લઇ લેવામાં આવે તો તે (યુદ્ધ કરવા આવતાં) અટકે. તે (રાજ્ય લઇ લેવાનું) ભગવાન કરતા નહતા, તેથી તે અટકતો નહતો, એવો અર્થ છે. ૪૩.

બ્રહ્માંડમાં પ્રજાપતિ અધ્યક્ષ છે. તે કાલરૂપ અને યજ્ઞરૂપ છે. તે સત્તર છે. તેનો પરાજય જ થયો. હવે પછી પ્રમાણરૂપ બ્રાહ્મણો, અને વેદરૂપ શિવ બાકી રહ્યા. (તે) બંનેના બલનો આશ્રય કરીને, (જરાસંધ) અઢારમા પ્રસંગે આવશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अष्टदशमसंग्राम आगामिनि तदन्तरा ॥
नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥४४॥

અઢારમો સંગ્રામ આવવાનો હતો, તેની મધ્યે નારદે મોકલેલો વીર યવન સામો દેખાયો. ૪૪.

બીજા પુરાણમાં* એ પ્રમાણે કથા છે કે બધા (રાજાઓ)એ ઘણા પ્રકારે પ્રાર્થના કરેલ હોવા છતાં, સત્તરમા પ્રસંગે હારેલો (જરાસંધ) તપ કરવા ગયો. ત્યાં તેણે શિવની આરાધના કરી. પછી 'બ્રાહ્મણ જેમને પ્રિય છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણનું

---

* વિષ્ણુપુરાણમાં આ કથા છે.

વચન ખોટું પાડશે નહિ' એવા વિચારથી, પ્રસન્ન થએલા શિવે (તેને) બ્રાહ્મણોની આરાધના કરવા જણાવ્યું. પછી પોતાની નગરીમાં આવી, બ્રાહ્મણોને બોલાવી, તેણે તેમને સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યા. પછી પ્રસન્ન થએલા બ્રાહ્મણોએ તેને સિંહાસન પાછું આપી, 'તું શત્રુને જીતીશ' અને 'ત્રણ લોકથી જીતાય નહિ તેવો થઇશ' એવા વર આપ્યા. આ (વૃત્તાંત) જાણીને, નારદે મધ્યે કાલયવનને મોકલ્યો. તેણે પણ સર્વ યાદવોનો નાશ કરવા પ્રતિજ્ઞા કરેલી. જો તે (અઢારમા સંગ્રામ) પછી આવે, તો તે દ્વારકા જાય, (અને) તેથી મર્યાદાનું પાલન કરનારથી ત્યાં (દ્વારકામાં) તેનો નાશ થઇ શકે નહિ તેથી, બંને (કાર્ય) એક સાથે સ્હેલાઇથી થાઓ એવા વિચારથી દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર નારદે (સત્તરમા અને અઢારમા સંગ્રામની) વચ્ચે યવનને મોકલ્યો. તે વૃદ્ધગર્ગનો પુત્ર હતો. મોટો યવન (કાલયવનનો પિતા) સંતાન વિનાનો હતો. તેણે પુત્ર (પ્રાપ્તિ) માટે વિનતિ કરતાં, વૃદ્ધગર્ગે તેની સ્ત્રીને ગર્ભાધાન કર્યું, (અને) 'તારો પુત્ર જીતી ન શકાય તેવો થશે' એમ કહ્યું. પછી ઘણા સમયે યાદવોની સભામાં તેજ વૃદ્ધગર્ગની યાદવોએ હાંસી કરી, (તેથી) તેણે પોતાના પુત્રને 'યાદવો હણવા યોગ્ય છે' એમ કહ્યું. એ પ્રમાણે વેર થતાં, તેઓની અંદર (પાસે) ગએલા નારદેજ 'આ યોગ્ય અવસર છે, ઝટ જા' એમ (કહી) તેને મોકલ્યો. તે (વૃત્તાંત) કહે છે. અઢારમો સંગ્રામ આવવાનો હતો ત્યારે તેની (સત્તરમા અને અઢારમા સંગ્રામની) વચ્ચે નારદે મોકલેલો, વીર હોવાથી વીરરસમાં આગ્રહવાળો યવન प्रत्यदृश्यत શત્રુ તરીકે આવેલો દેખાયો. ૪૪.

નીચેના શ્લોકમાં તેનું શત્રુ તરીકેનું વર્તન જણાવે છે:—

रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः ॥
त्रैलोक्ये चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वात्मसंमितान् ॥४५॥

ત્રણ લોકમાં જેની સમાન કોઇ નથી તેવા તેણે વૃષ્ણીઓને પોતાની સમાન સાંભળીને, ત્રણ કરોડ મ્લેચ્છો સાથે આવીને મથુરાને ઘેરી લીધી. ૪૫.

તેણે પોતે આવીને (ત્રણ) કરોડ મ્લેચ્છોથી મથુરાને ઘેરી લીધી, તેનું કારણ 'ત્રણ લોકમાં જેની સમાન કોઇ નથી તેવા' શબ્દથી કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પ્રભાવથી પણ (કોઈ તેની સમાન નહતું); અને નારદ પાસેથી વૃષ્ણિઓને आत्मसंमितान् પોતાની સમાન સાંભળીને, તે નહિ સહન કરતાં, (મથુરાને) ઘેરી લીધી, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. ૪૫.

તે સમયે ભગવાને તે સ્થાનનો ત્યાગ કરવા નિરોધનો વિચાર કર્યો એમ નીચેના અર્ધ શ્લોકથી કહે છે:—

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्कृष्णः संकर्षणसहायवान् ॥

સંકર્ષણ જેમને સાહાય્ય કરનાર હતા, તેવા શ્રીકૃષ્ણે તેને જોઇને (નીચે પ્રમાણે) વિચાર કર્યો. ૪૫½.

આ વિચાર તો પ્રકટ (કરેલો) નથી, તેથી છૂપા અભિપ્રાયથી જ વિચાર કરે છે. અભિપ્રાય તો (એવો છે કે), જેઓનો નિરોધ કરવાનો છે તેમને સ્થાન (મથુરા)નો ત્યાગ કરાવવો જોઇએ. જેમ બૃહદ્વનમાંથી (ગોપોને) બહાર કાઢ્યા હતા, તેમ (આમને પણ) મથુરામાંથી બહાર કાઢવા જોઇએ. જો તેઓ બીજા દેશમાં ન જાય, તો તેઓનો નિરોધ જ ન થાય; કારણ કે લોકમાં તે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. તેથી ભગવાન આમને (મથુરાના રહેવાસીઓને) બીજે લઈ જવાનો વિચાર કરે છે. તે (બલભદ્ર)ની સંમતિ વિના (તેમને બીજે) લઇ જવામાં આવે તો (બેના) જૂદા જૂદા વિચાર થાય, તેથી મર્મ જાણનાર બલભદ્રની સાથે ભગવાને મંત્રણા (મસલત) કરી; કારણ કે આ શ્રીકૃષ્ણ નિરોધ કરવા જ તત્પર થયા હતા. જો (શ્રીકૃષ્ણ) તેમ ન કરે તો તેઓનું ચિત્ત બહાર (ભગવાન સિવાય બીજામાં) રહેવાથી (તેમને) સદાનંદ (પ્રાપ્ત) ન થાય. 'સંકર્ષણ જ જેમને સાહાય્ય કરનાર હતા તેવા' '(શ્રીકૃષ્ણ હતા), તેથી તેમની સાથે (શ્રીકૃષ્ણે) વિચાર કર્યો. ૪૫½

નીચેના સાડાત્રણ શ્લોકોથી (કરેલા) વિચારનાં વાક્યો કહે છે:—

अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महान् ।।४६।।
यवनोऽयं निरुन्धेऽस्मानद्य तावन्महाबलः ॥
मागधोऽप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वागमिष्यति ।।४७।।
आवयोर्युध्यतोरस्य यद्यागन्ता जरासुतः ॥
बन्धून्हनिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं बली ।।४८।।
तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ॥
तत्र ज्ञातीन् समाधाय यवनं घातयामहे ।।४९।।

અહો! યદુઓને બંને બાજુથી સંકટ આવ્યું! આ મોટા ઘણા બલવાળા યવને આજે આપણને ઘેર્યા છે. માગધ પણ આજે અથવા કાલે અથવા પરમદિવસે આવશે. આની સાથે આપણે યુદ્ધ કરતાં હોઈશું તેટલામાં જો બલવાન જરાસંધ આવશે તો બંધુઓને હણશે, અથવા પોતાના શહેર લઈ જશે. તેટલામાં આજે આપણે બે પગોવાળા જઇ શકે નહિ તેવો કિલ્લો બનાવીશું. ત્યાં સગાંઓને મૂકીને યવનને હણીએ. ૪૯

'આ (યવન) અકસ્માત્ કેમ આવ્યો? તેણે (ચઢાઈ કરવા) યોગ્ય અવસર કેવી રીતે જાણ્યો?' એવું આશ્ચર્ય 'અહો!' શબ્દથી દર્શાવેલું છે. બંને બાજુથી પણ યદુઓને વૃજિન સંકટ આવ્યું, એ પ્રતિજ્ઞા (નિવેદન) કરે છે. (૧) 'આ મોટા યવને આજે ઘેર્યા છે' એ શબ્દોથી તે* જણાવે છે. 'આપણને' શબ્દથી કાર્ય

---

* 'તે' એટલે પ્રતિજ્ઞા. અથવા નિવેદન. (૧) યવન ચડી આવ્યો છે અને (૨) જરાસંધ આવશે એમ બંને બાજુથી સંકટ આવ્યું છે એવું નિવેદન.

(સાધવા) માટે તે (યદુ)ઓ સાથે (પોતાની) એકતા જણાવેલી છે. (યવન) સ્વરૂપથી પણ મોટો છે અને ઘણાં બલવાળો છે. ' આજે ઘણાં બલવાળો ' શબ્દથી (યવન અને જરાસંધ) બંનેને બ્રાહ્મણના વચનનું બલ હતું એમ સૂચવેલું છે, કારણ કે જ્યાં સુધી જરાસંધ આવશે નહિ ત્યાં સુધી આ જ ઘેરી રાખશે.

' ત્યારે જરાસંધને ઠેકાણે આ જ થયો (આવ્યો), (તેમાં) શું ભેદ ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' માગધ (પણ આજે આવશે) ' એમ કહેલું છે. (૨) માગધ પણ આજ જ આવશે. ' ત્યારે તે (માગધ)ની બુદ્ધિને તે આજે ન આવે એવી પ્રેરણા કરવી ' એવી શંકા થાય, તેથી ' અથવા કાલે આવશે ' એમ કહેલું છે. ' તો પછી કાલે પણ તેને લાવવો નહિ (એમ) અંતર્યામીને કહેવું ' એવી શંકા થાય, તેથી ' પરમ દિવસે (આવશે) ' એમ કહેલું છે. ' તો પછી કાલને કહેવું (કે તેને આવવા ન દે) ' એવી શંકા થાય, તેથી ત્રણથી વધારે વખત કોઇને કહેવું યોગ્ય નથી એમ જણાવવા ' વા ' ' અથવા ' શબ્દ યોજેલો છે. ' આજ ' ' કાલ ' એવા વચનનું શું પ્રયોજન ? (જરાસંધ) આવશે, એમાં તો સંદેહ નથી, તેથી ઉપાય જ કરવો જોઇએ, એવો અર્થ છે.

' ત્યારે (યવન અને જરાસંધ) બંનેને હણવા ', એવી શંકા થાય, તેથી અડતાલીસમો શ્લોક કહેલો છે. બંને જીતી ન શકાય તેવા છે. તેથી મુખ્ય (યવન)ને મૂકીને માત્ર સૈન્યને હણવામાં વિલંબ થાય; એટલે જ્યારે આપણે એ યવન સાથે યુદ્ધ કરતા હોઇએ ત્યારે આરંભેલું (યુદ્ધ) તજવું યોગ્ય નહિ હોવાથી જો વચ્ચે (યવન સાથે યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે) ચતુર જરાસંધ આવે, તો બીજા કાર્યમાં રોકાએલા આપણને મૂકી દઈ વસુદેવ વિગેરે બંધુઓને હણશે, અથવા બાંધીને પોતાના શહેર લઈ જશે; પછી (તેમને) છોડાવવા ઘણું કરવાનું આવી પડશે. ' બલવાન ' શબ્દથી તે હણી ન જ શકાય તેવો છે એમ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે હોવાથી જે કરવાનું છે તે ઓગણપચાસમા શ્લોકથી કહે છે, કે બે પગોવાળા એટલે ' મનુષ્ય માત્રથી જઈ ન શકાય તેવો કિલ્લો બનાવીશું. '

' જે આટલું અલૌકિક કરે તે તેમને(વસુદેવ વિગેરે બંધુઓને)જ જૂદા પ્રકારના (હણી ન શકાય તથા બીજે લઈ જઈ ન શકાય તેવા) કેમ ન કરે ? તેમને એવી રીતે (પોતાનું) સ્થાન† શા માટે છોડાવે ? એવી શંકા ન કરવી. દ્વારકા વિગેરે રચવામાં કોઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી. બીજા પ્રકારથી તો બ્રાહ્મણનાં વચનો ખોટાં ઠરે. આ (મનુષ્ય માત્ર જઈ ન શકે તે) માટે જ દ્વારકા બનાવવામાં આવે છે. તેથી ત્યાં બ્રાહ્મણના વચનનો પ્રભાવ રહેશે નહિ, કારણ કે સર્વ પ્રસંગે અધિક પ્રયત્ન સાધારણ (કાર્ય)ને હઠાવે છે. તેથી જ પહેલાં (અડતાલીસમા શ્લોકમાં)

---

† ' સ્થાન ' એટલે મથુરાનો ત્યાગ શા માટે કરાવે ? મથુરા તજાવી દ્વારકા શા માટે લઈ જાય ?' એવો અર્થ જણાય છે.

'બલવાન' શબ્દ યોજેલો છે, અને અહિં (ઓગણપચાસમા શ્લોકમાં) 'બે પગોવાળા' શબ્દ યોજેલો છે. તેથી બ્રાહ્મણો પણ બે પગોવાળા જ હોવાથી તેઓથી પણ જઈ ન શકાય તેવો જ તે (કિલ્લો) થશે. પછી (તે) ભય વિનાના સ્થાનમાં વસુદેવ વિગેરે સગાંઓને મૂકીને, આપણે બે યવનને હણીએ. તેવે પ્રસંગે (હણવામાં થતા) વિલંબથી કાંઈ અડચણ થશે નહિ, એવો (અર્થ છે). તેમ ન કરવામાં આવે તો ભગવાન બીજે સ્થલે એટલે મુચુકુંદની ગુફામાં પધારે ત્યારે વસુદેવ વિગેરે ભય પામી દુઃખી થાય. ૪૯

એ પ્રમાણે મસલત નક્કી થતાં, જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

इति संमन्त्र्य दाशार्हो दुर्गं द्वादशयोजनम् ॥
अन्तःसमुद्रे नगरं कृष्णोऽद्भुतमचीकरत् ॥५०॥
दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ॥
रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम् ॥५१॥
सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ॥
हेमशृङ्गैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥५२॥
राजतारकुटैः कोष्ठैर्हेमकुम्भैरलंकृतैः ॥
रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥५३॥
वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ॥
चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥५४॥

એ પ્રમાણે મસલત કરીને ભક્તનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રની અંદર, કોઈ જઈ ન શકે તેવું બાર યોજનનું નગર બનાવ્યું. જેની અંદર બાંધણીની પ્રવીણતાવાળું વિશ્વકર્માનું જ્ઞાન જણાતું હતું; જે બાંધણીના નિયમ પ્રમાણે શેરી ચૌટાં અને રસ્તાઓથી ઉત્તમ રીતે બાંધવામાં આવેલું હતું; જેમાં સ્વર્ગના વૃક્ષો અને લતાઓવાળા બગીચા અને વિચિત્ર વાડીઓ હતાં; જે આકાશને પહોંચનારાં સુવર્ણના શિખરોથી સ્ફટિકમણિની અટારીઓ અને દરવાજાઓથી, સુવર્ણના કુંભોથી શણગારેલા રૂપાના અને પિત્તલના કોઠારોથી, મોટા મરકતમણિવાળી ભૂમિવાળા રત્નોના સમૂહવાળા સુવર્ણના મકાનોથી, લોકપાલોના મકાનોથી અને છજાંઓથી બનાવેલું (બાંધેલું) હતું; જે ચાર વર્ણોના પુરૂષોથી ભરપૂર હતું અને યદુદેવના મંદિરથી પ્રકાશતું હતું. ૫૦–૫૪

કારણ કે ભગવાન दाशार्हः ભક્તનું રક્ષણ કરનારા છે. આ (શબ્દ)થી ક્લેશવાળું (કાર્ય) કરવાનો દોષ પણ દૂર કરેલો છે.

'કાલ વિગેરેએ જે બનાવેલ નથી તે (ભગવાન) કેમ બનાવે છે? તેમ હોય

(તેવું ભગવાન બનાવે) તો કાલ વિગેરે (તેમાં) અડચણ કેમ નહિ કરે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી તેને ' કોઈ (જેમાં) ન જઈ શકે તેવું 'જ (ભગવાન) કરશે, એમ કહેલું છે. જલ વિગેરેમાં ન જઈ શકાય તેવાં (સ્થલો) પ્રસિદ્ધ છે. તેથી (ભગવાન કાંઇ) અલૌકિક કરતા નથી. વળી ' બાર યોજનવાળું ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાન તે) કાલને હિતકારી પણ કરશે, કારણ કે કાલ બાર (માસ) રૂપ છે; અથવા (ભગવાન કાલના) વિરોધથી (તે) કરશે. તે (નગર) અલૌકિક હોવાથી સપ્રમાણ હતું. સર્વ (નગરો)થી તે ઉત્તમ હતું એમ જણાવવા તેના ત્રણ ગુણો કહે છે. (૧) ' સમુદ્રની અંદર ' એટલે તે સમુદ્રની મધ્યમાં હતું. તે (નગરી) પૃથ્વી ઉપર રહેલી ન હતી, પરંતુ ભૂમિની પેઠે સમુદ્રની મધ્યમાં, જલની ઉપર, અંતરિક્ષમાં (આખી) નગરી પણ રહેલી હતી. તેમ ન હોય તો નીચે (જલના તળીએ) રહેલી હોય. (૨) ' (બીજાં નગરોથી) તે જૂદા પ્રકારનું હશે ' એમ લાગે તેથી, તેવું ન હતું એમ જણાવવા ' નગર ' શબ્દ યોજેલો છે. (૩) 'અદ્ભુત' શબ્દથી તેમાં (નગરોમાં) પણ ઉત્તમપણું જણાવેલું છે. ' કૃષ્ણ ' એટલે સદાનંદ, આ (શબ્દ)થી એમ જણાવ્યું છે કે તેમણે બનાવેલું સ્થાન તેમની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂં થશે. ' **अचीकरत्** ' એટલે (ભગવાને) પોતેજ બનાવ્યું. ' **त्वाष्ट्रम्** ' ' વિશ્વકર્માનું ' શબ્દ હોવાથી, (તે) વિશ્વકર્માએ રચેલું એમ કેટલાક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે (તેનો અર્થ) એવો છે કે વિશ્વકર્માની જેટલી પ્રવીણતા હતી, તેટલી અહિં ભગવાને જ કરેલ (દર્શાવેલ); કારણ કે તે (વિશ્વકર્મા) જલ ઉપર (નગર) રચી શકે નહિ. તેમ ન હોય (ભગવાને રચેલું ન હોય) તો, અહિં (ભૂમિ ઉપર)થી ભગવાન અને અનુક્રમે છ ગુણો પણ પધારી જતાં, સાતમે દિવસે સમુદ્ર તેને ડૂબાડી ન દેત, કારણ કે (તે સમયે પણ) વિશ્વકર્મા હતો. અથવા ' **अचीकरत्** કરાવ્યું ' એમ ભલે ભગવાને તે વિશ્વકર્મા પાસે કરાવેલું હો. અથવા ' વિશ્વકર્મા 'એ કરણ (સાધન)થી (ભગવાને તે રચ્યું) ૫૦

જે નગરની અંદર અનેક ચતુરાઈવાળું ' વિશ્વકર્મનું જ્ઞાન જણાતું હતું. ' **शिल्पे** બાંધણીની **नैपुण्यं** પ્રવીણતા જે જ્ઞાનમાંથી (થઈ હતી), એમ જ્ઞાન સત્ય હોવાનું કારણ કહેલું છે. વળી તે (નગર) શેરી, ચૌટાં અને રસ્તાઓવાળું હતું. ' **यथावास्तु** ' એટલે બાંધણીના શાસ્ત્ર સહિત (પ્રમાણે), ' ઉત્તમ રીતે બાંધવામાં આવેલું હતું ' એટલે ચિત્રો વગરની સામાન્ય બાંધણીમાં પણ ઉત્તમપણું હતું. તે નગર બાંધવામાં દૈવી, લૌકિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, એમ (શાસ્ત્રમાં કરેલા) વર્ણનના અવધિવાળું[1] જણાવેલું છે. ૫૧

(નગરીનું) વધારે વર્ણન કરે છે. પારિજાત વિગેરે સ્વર્ગનાં વૃક્ષો છે. તેઓ

---

[1] વાસ્તુશાસ્ત્રમાં જેવું વર્ણન કરેલું છે તેવું બનાવ્યું, એમ કહેલ હોવાથી, શાસ્ત્રમાં કરેલું વર્ણન જેનો અવધિ છે, તેવી બનાવટ કહેલી છે. (લે)

બગીચાઓમાં હતાં જેમાં[1] (તેવું તે નગર બનાવ્યું). જેમાં પુષ્પો મુખ્ય હોય તે બગીચા. (અને) જેમાં ફલો મુખ્ય હોય તે વાડીઓ. તેઓ (બગીચા અને વાડીઓ)વાળું, એમ બંનેનો સર્વ સ્થલે સંબંધ કહેલો છે. 'આકાશને પહોંચનારા સુવર્ણના શિખરોથી' શબ્દથી નગરની અંદરનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. એકવીસ[2] મજલાઓ ઉપર સુવર્ણના કલશની આસપાસ સુવર્ણનાં શિખરો મૂકેલાં હતાં, તેથી જ (તેઓ) આકાશને[3] પહોંચતાં હતાં. 'સ્ફટિકમણિની (અટારીઓ અને દરવાજાથી)' શબ્દથી નીચેના[4] મજલાઓનું વર્ણન કરેલું છે. અટારીઓ અને દરવાજાઓ સ્ફટિક મણિના જ બનાવેલા હતા. ૫૨

(તે) દુર્ગ હોવાથી (તેમાં) અન્નનો સંગ્રહ કરવા માટે રૂપાના અને પિત્તલના બનાવેલા કોઠારો (કરેલા હતા). '**रजतारकूट**' શબ્દને **अण्** (પહેલા અક્ષરને **अ**) લગાડવાથી (આ **राजतारकूट** શબ્દ થાય છે), અને ચારે તરફ સુવર્ણના કુંભોથી શણગારેલ હતું. ઘી, દહિં વિગેરે (રાખવા) માટે રૂપાના કોઠારો હતા. અન્ન રાખવા માટે તો પિત્તલના બનાવેલા (કોઠારો) હતા. '**आरकूट**' શબ્દ બધી ધાતુઓ જણાવવા યોજાએલો છે. કારણ કે આરંભમાં અને અંતે (અનુક્રમે) રૂપાની અને સોનાની બનાવટ કહેલી છે.

ઉપરની ઘણી શોભા વર્ણવી, 'રત્નોના સમૂહવાળા સુવર્ણના મકાનોથી' શબ્દથી વચમાંની શોભા કહેલી છે. સર્વ સ્થલે રત્નના બનાવેલા પદકના જેવા સુવર્ણનાં મકાનો હતાં. વળી 'જેમાં મોટા મરકતમણિવાળાં સ્થલો હતાં' એમ ભૂમિ મરકત મણિની શિલાઓથી જડેલી હતી એમ કહેલું છે. ૫૩

ઉપયોગ વગરનાં પણ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનારાં અને આનંદ પ્રાપ્ત કરાવનારાં મકાનો હતાં એમ ચોપનમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે. '**वास्तोष्पतीनाम्**' એટલે વાસ્તુ દેવતાના અધિપતિ ઇંદ્ર વિગેરેના. **वस्तूनि** વસ્તુઓ **अस्मिन्** આમાં છે તે વાસ્તુ દેવતા ભૂમિ. તેના પતિઓ એટલે સર્વ લોકપાલો(નાં મકાનો હતાં). '**च**' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) દુર્ગા વિગેરેનાં પણ (મકાનો હતાં). આથી એમ કહેવાયું કે મધ્યમાં ભગવાનનું (મંદિર), અને (તેની) આસપાસ દિક્પાલોનાં

---

[1] જ્યાં (જે નગરમાં) બગીચામાં તે પારિજાતક વિગેરે સ્વર્ગના વૃક્ષો હતાં, તેથી સ્વર્ગના વૃક્ષો અને લતાઓવાળા બગીચાઓ અને વિચિત્ર વાડીઓ 'જેમાં હતી તેવું' તે નગર હતું, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] વાસ્તુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે બનાવ્યાનું કહેલ હોવાથી, તે શાસ્ત્રમાં એક બીજા ઉપર એમ એકવીસ મજલાઓ સુધી બાંધવાનું કહેલ હોવાથી, અહિં પણ તેટલા મજલા બાંધેલા, એવો ભાવ છે. (લે)

[3] વાસ્તુશાસ્ત્રમાં 'આકાશને પહોંચતાં' કહેલાં હોવાથી અહિં પણ તેવાં હતાં, એમ [કહેલું છે. (લે)

[4] જેના ઉપર બીજા મજલાઓ રહેલા છે તેવા ઉપરના મજલાના મૂળ કારણરૂપ નીચેના મજલા એ '**निदानमस्तराः**' સ્ફટિકના બનાવેલા હતા, એવો અર્થ છે. (લે)

મકાનો હતાં. ‘છજાંઓથી’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સર્વ સ્થલે છજાંઓ બનાવેલાં હતાં. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભવિષ્યમાં કાંઇ પણ બાંધવાની ક્રિયાની જરૂર નહતી.

વળી (તે) ચાર વર્ણોના પુરૂષોથી ભરપૂર હતું. પહેલાંથી જ ચાર વર્ણોના પુરૂષોથી ભરપૂર હતું. તેથી તે ભગવાને બનાવેલા પુરૂષો જ કહેલા છે. તેમ ન હોય તો અહિંથી (મથુરાથી) ગએલાને તુરંગમાં પડ્યાનું જ થાય. તેઓ હજી પણ ત્યાં રહે છે, તેથી તેઓની સમીપમાં સદા હોવારૂપ સમાન ગુણને લીધે ‘યદુદેવના મંદિરથી પ્રકાશતું’ શબ્દથી ભગવાનના મંદિરનું નિરૂપણુ કરેલું છે. મધ્યમાં ભગવાનનું મંદિર હતું, (અને) ચારે દિશાઓમાં ચાર વર્ણોના પુરૂષોનાં[1] (મકાનો હતાં). ‘आकीर्णम’ ‘ભરપૂર’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે (ચારે વર્ણના પુરૂષો) છૂટા છૂટા રહેલા હતા. ૫૪.

એ પ્રમાણે ભગવાને સ્થાન (દ્વારિકા) બનાવ્યું (અને તે) બહુ ઉત્તમ બન્યું, ત્યારે પારિજાત વિગેરેની ‘આના જેવું બીજું કોઈ (ઉત્તમ) નથી,’ એવી પ્રતિષ્ઠા જશે એવા વિચારથી, બધા લોકપાલોએ પોતપોતાની સમૃદ્ધિ (ત્યાં) મોકલી, એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

सुधर्मां पारिजातं च महेन्द्रः प्राहिणोद्धरेः ॥
यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मैर्न युज्यते ॥५५॥
श्यामैककर्णान् वरुणो हयान् शुक्लमनोजवान् ॥
अष्टौ निधिपतिः कोशाँल्लोकपाला निजोदयान् ॥५६॥
यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ॥
सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ॥५७॥

મહેન્દ્રે સુધર્મા અને પારિજાત હરિને મોકલ્યાં, કે જેની અંદર રહેલા મર્ત્યના મરણના ધર્મો રહેતા નથી. વરૂણે એક શ્યામ કાનવાળા, શ્વેત અને મનના જેવી ગતિવાળા ઘોડાઓ (મોકલ્યા). નિધિપતિએ આઠ નિધિઓ (મોકલી). આઠ લોકપાલોએ ભંડારો અને પોતપોતાની સમૃદ્ધિઓ (મોકલ્યાં). હે નૃપ ! ભગવાને પોતાનો અધિકાર સાચવવા જે જે સત્તા આપેલી તે સર્વ હરિ ભૂમિ ઉપર પધાર્યા ત્યારે (એ પ્રમાણે દેવોએ) પાછી આપી. ૫૫–૫૭

આગળ* (ભગવાને) પારિજાતનું હરણ (કર્યાની કથા કહેવાશે), તે મતાંતર ભાષાથી કહેલું છે, તે આગળ અમે વિસ્તારથી કહેશું. ‘સુધર્મા’ દેવોની સભા હતી.

---

[1] ચારે દિશાઓમાં ચારે વર્ણો હતા, એમ જણાવવા ‘वर्णचतुष्टयानाम्’ એમ બહુવચન યોજેલું છે. (લે)

* આ દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધના દશમા અધ્યાયમાં.

જાણે કે નવ રત્નોની બનાવેલી હોય તેવી, ભૂમિરૂપ કોઈ દેવતા 'સુધર્મા' કહેવાય છે. કારણ કે તેની અંદર માત્ર બેસવાથી જ ધર્મ અને ધર્મનું ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઇંદ્રે બીજાં પણ સ્વર્ગનાં વૃક્ષો, અને સિંહાસન વિગેરે મોકલ્યાં. ઉત્તરાર્ધથી (સુધર્મા અને પારિજાત) બંનેનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે. જે 'સુધર્મા'ની અંદર, અને 'च' 'અને' શબ્દ યોજેલ હોવાથી પારિજાત વિગેરે (વૃક્ષો) ની નીચે (રહેલા મર્ત્યના મરણના ધર્મો રહેતા નથી). આથી (એમ જણાવેલું છે કે તેમની) સમીપમાં રહેલા, સદા મરણ પામવાનો ચોક્કસ ગુણ છે જેમનો, તેવાના પણ તે સ્વાભાવિક મરણ પામવાના ધર્મો રહેતા નથી. આથી (તેમના) પહેલાંના દોષોનો નાશ પણ કહેલો છે. ગુણો તો 'સુધર્મા' શબ્દથી જ કહેલા છે. ૫૫

છપ્પનમા શ્લોકમાં બીજી પણ (પ્રાપ્ત થએલી) સામગ્રી કહે છે. એક જમણો કાન શ્યામ અને બાકીનો (શરીરનો ભાગ) બધોએ કુંદન જેવો, (તેવા ઘોડાઓ). આ (એક કાન શ્યામ છે તે) ઉચ્ચેઃશ્રવાથી[1] જૂદાઈ છે. આ સ્વર્ગ અને કર્મરૂપ હોવાથી તે બંને જણાવવા માટે પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રને સ્થાને કાળાશ[2] જણાવેલી છે, અને તે ઘોડાઓ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થએલા જ હતા એમ જણાવવા 'વરૂણે મોકલ્યા' એમ કહેલું છે. (જમણા કાન સિવાય) બીજે (શ્વેત સિવાયનો) બીજો રંગ હોવાનું સંભવે, તેથી તેવા ન હતા એમ જણાવવા 'શ્વેત' શબ્દ યોજેલો છે. તેઓની ગતિ જ વખાણવા યોગ્ય છે, તેથી તેઓ 'શ્વેત અને મનના જેવી ગતિવાળા' હતા, એમ કહેલું છે. શ્વેત હોય તેમની ગતિ (વધારે) ન હોય એવી શંકા થવાથી (શ્વેત, અને મનના જેવી ગતિવાળા શબ્દોનો) સમાસ કહેલો (કરેલો) છે. (કુબેર) નિધિપતિ હોવાથી તેણે આઠ નિધિઓ મોકલી એમ જણાય છે, અને આઠ લોકપાલોએ **कोशान्** ભંડારની વસ્તુઓ અને **निजस्य** પોતપોતાની સમૃદ્ધિઓ (મોકલ્યાં). ૫૬

'(દેવોએ) પોતે અનેક પુણ્યોથી પ્રાપ્ત કરેલ ભોગનાં સાધન અને (પોતાનો) અધિકાર જણાવનારા (પદાર્થો) એ પ્રમાણે કેમ આપી દીધા ?' એવી શંકા થાય, તેથી સત્તાવનમો શ્લોક યોજેલ છે. તે વસ્તુઓ (દેવોએ) પોતાના ગુણોથી પ્રાપ્ત કરેલી ન હતી, પરંતુ ભગવાને (તેમને) આપેલી હતી; કારણ કે તે સત્તા હતી. ઈશ્વર જ સત્તા આપે છે.

'છતાં પણ તે પાછી આપવાનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાનો અધિકાર સાચવવા' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે અધિકાર ઈશ્વરની ઇચ્છા-

---

[1] ઉચ્ચૈઃશ્રવા બધોએ કુંદ ફૂલ જેવો શ્વેત હતો, આ ઘોડાઓનો એક કાન શ્યામ હતો, એટલો ભેદ હતો. (લે)

[2] એક કાન પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રરૂપ; અને બીજો નિવૃત્તિશાસ્ત્રરૂપ હતો. તે પૈકી આ ડાબો (જમણો જોઈએ) પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રરૂપ કાન સ્વર્ગરૂપ અને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન કર્મરૂપ હતો. તે (સ્વર્ગ અને કર્મ) બંને દોષથી બગડેલો હોવાથી તે શ્યામ હતો, એવો અર્થ છે. (લે)

થી જ થાય છે (રહે છે), અને તે (ઈશ્વરની ઇચ્છા) જાણી શકાય તેવી નથી, તેથી જેથી તે (અધિકાર) કાયમ રહે તેવો ઉપાય કરવો જોઇએ. ભગવાનને આપવાથીજ તે અક્ષય (કાયમ રહેનારો) થાય છે, તેથી પોતાનુ ધન અથવા અધિકારની સિદ્ધિ થાય એટલે તે સારી રીતે સચવાઈ રહે તે માટે (દેવોએ) બધું પાછું આપ્યું.

‘ ભગવાન તે કેમ ગ્રહણ કરે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ હરિ ભૂમિ ઉપર પધાર્યા ત્યારે ’ શબ્દો યોજેલા છે. (ભગવાને) ભૂમિ પણ બ્રહ્માને અથવા મનુને આપેલી; છતાં ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા પોતે પણ (ભૂમિ ઉપર) પધાર્યા. તે ધોરણ પ્રમાણે ભક્તોને આપવા માટે અથવા દેખાડવા માટે બધીએ સમૃદ્ધિની જરૂર પડે, તેથી તે પાછી લેવી યોગ્ય છે. (પરિક્ષિત) આ જાણી શકે તે માટે ‘ હે નૃપ ! ’ એવું સંબોધન કરેલું છે ૫૭

જે (કાર્ય) માટે આ (દ્વારકા નગર) બનાવેલ, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः ॥
प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमन्त्रितः ॥
निर्जगाम पुरद्वारात्पद्ममाली निरायुधः ॥५८॥

યોગના પ્રભાવની સર્વ માણસોને ત્યાં લઈ જઈને, હરિ શ્રીકૃષ્ણ પ્રજાનું પાલન કરનાર રામ સાથે સારી રીતે મસલત કરી, કમલની માલા ધારણ કરેલા, આયુધ રહિત થઈ, સદાને માટે શહેરના દરવાજા બહાર નીકળ્યા. ૫૮

અણિમા વિગેરે યોગનાં કુદરતી ફલ છે. આ જે કહેવામાં આવશે તે તો યોગના પ્રભાવનું ફલ છે. જે પ્રમાણે રહેલા (તથા) સૂતેલા હતા (તેવીજ સ્થિતિમાં) તેઓનાં દુઃખનો નાશ કરવા માટે બધાઓને ‘ ત્યાં ’ દ્વારકામાં લઈ જઈ, (ભગવાન) પોતે પાછા પધાર્યા. ત્યાંની પ્રજાના એટલે તે દેશના રહેવાસીઓના દુઃખનો નાશ કરવા માટે બલભદ્રને રાખી, તેમણે પ્રજાનુ પાલન કરવાનું સ્વીકાર્યું ત્યારે, તે પ્રજાનું પાલન કરનાર–વાસ્તવિક રીતે પણ આનંદ ઉત્પન્ન કરાવનાર રામ–સાથે (મસલત કરી). શ્રીકૃષ્ણે એટલે સદાનંદે પોતે ‘ હવે પછી અહિં મથુરામાં રહેવું નહિ ’ એમ જાણે કે જણાવતા હોય તેવી રીતે, સાધન (બલભદ્ર)ની સંમતિ લઇને, ફલરૂપ (શ્રીકૃષ્ણ) ત્યાંથી (મથુરામાંથી) નીકળી ગયા, એમ ‘ (શહેરના દરવાજા) બહાર નીકળ્યા ’ શબ્દથી કહેલું છે. સદા (ત્યાં) વિદ્યમાન રૂપવડે પણ ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા, એમ જણાવવા ‘ સદાને માટે નીકળ્યા ’ (એમ કહેલું છે); પરંતુ ક્રિયાના રૂપથી (ત્યાં) સદા રહેલા છે,* તેથી કાંઈ પણ અયોગ્યતા નથી. (ભગવાન) બહાર નીકળી

---

* ૧૦–૧–૨૮ માં કહેલું છે કે ભગવાન મથુરામાં સદા રહે છે. અહિં સદા વિદ્યમાન રૂપથી પણ નીકળી ગયા, એમ કહેલું છે; પરંતુ ક્રિયાના રૂપથી ત્યાં વિરાજે છે તેથી એ વાક્યનો વિરોધ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

ગયા તે સર્વને જણાય તે માટે ' શહેરના દરવાજામાંથી ' (નીકળ્યા એમ કહેલું છે). ભગવાને બહાર પધારતાં ' (૧) કીર્તિ લઈ જાઉં છું અને (૨) રક્ષણ (મેં) કરેલ છે[1]' એવાં બે (કાર્ય) જણાવ્યાં, તેથી ' કમલની માલા ધારણ કરેલા,' અને 'આયુધ રહિત' એ બે વિશેષણો કહેલાં છે. એ પ્રમાણે બહાર નીકળવાનું પ્રયોજન આગળ સ્પષ્ટ થશે. ૫૮

ઇતિ શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા
સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના પહેલા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ दशमस्कन्धोत्तरार्धे प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બીજો.

निग्रहं प्रथमेऽध्याये निरूप्य हरिणा कृतम् ॥
द्वितीयेऽनुग्रहं प्राह मुचुकुन्दाय यत्कृतम् ॥१॥

પહેલા અધ્યાયમાં હરિએ કરેલો (જરાસંધનો) નિગ્રહ વર્ણવીને, બીજા (અધ્યાય)માં જેમણે (ભગવાને) કરેલો મુચુકુંદ ઉપરનો અનુગ્રહ કહેલો છે. કા. ૧

तामसी हननाख्या हि राजसी नगरोद्यमा ॥
सात्त्विकी नयनाख्या च निर्गुणा निर्गमस्तथा ॥२॥

(જરાસંધના સૈન્યને) હણવાની ક્રિયા તામસી હતી, નગર (દ્વારકા) રચવાના ઉદ્યમની રાજસી હતી, (મથુરાના લોકોને દ્વારકા) લઈ જવાની સાત્ત્વિકી હતી અને તેવી રીતે (મથુરામાંથી) બહાર નીકળવાની (ક્રિયા) નિર્ગુણ હતી. કા. ૨

निर्गुणस्य निमित्तत्वं न तु कर्तृत्वमीर्यते ॥
प्रबोधो मरणं चैव संवादश्च यथाक्रमात् ॥३॥
स्तुतिश्च निर्गुणा प्रोक्ता तदग्रे हि फलिष्यति ॥

નિર્ગુણ (સ્વરૂપ)ને નિમિત્ત કહેલું છે, પરંતુ કર્તા કહેલ નથી.[2] જગાડવાનું, મરણ તેમજ સંવાદ અનુક્રમે કહેલા છે[3] અને સ્તુતિ નિર્ગુણ કહેલી છે, કારણ કે

---

[1] આ પ્રકરણની લીલા પ્રદ્યુમ્નનું ચરિત્ર છે. તેથી બંધુઓનું રક્ષણ કરવા (ભગવાન) આયુધ ધારણ કરે છે. બંધુઓને તો દ્વારકામાં રાખી તેમનું રક્ષણ કર્યું તેથી ભગવાન આયુધો વિના બહાર નીકળ્યા. આયુધ વિના બહાર પધાર્યા તેથી એમ જણાવેલું છે કે બંધુઓનું રક્ષણ મેં કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] નિર્ગુણ સ્વરૂપ કર્તા થતું નથી, તેથી જે ભગવાનનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ મથુરામાંથી બહાર પધાર્યું તે કાલયવનના વધનું માત્ર નિમિત્ત છે, પણ વધ કરનારૂં નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] આ અધ્યાયમાં પણ ચાર લીલાઓ કહેલી છે, એવા આશયથી આ કહેલું છે. મુચુકુંદને જગાડવાનું, યવનને હણવાનું અને મુચુકુંદ સાથે ભગવાનનો સંવાદ એ અનુક્રમે સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

તે ભવિષ્યમાં ફલ આપનારી[1] થશે. કા. ૩½

अतो निर्गुणलीलाऽत्र द्वितीये विनिरूप्यते ॥४॥
क्रिया भगवतो द्वेधा गुणेषु स्वे यतः स्थिता ॥

તેથી અહિં બીજા (અધ્યાય)માં નિર્ગુણની લીલા[2] વર્ણવેલી છે. ભગવાનની ક્રિયા બે પ્રકારની છે, કારણ કે તે ગુણોમાં[3] (તેમજ) પોતામાં[3] રહેલી છે. કા. ૪½

ગયા અધ્યાયના અંતે એમ કહેલું છે કે:—(ભગવાન) તત્ત્વો[4]નો ત્યાગ કરી માત્ર તે (કાલયવન)ને વ્યામોહ કરવા, કીર્તિરૂપ વનમાલાને ધારણ કરી (મથુરા) બહાર પધાર્યા. નારદનો ઉપદેશ જેણે ગ્રહણ કર્યો હતો તેવા કાલયવનની મુક્તિ થાય તે માટે તેને (ભગવાનનાં) દર્શન થયાં, પછી તે તેમની પાછળ ગયો અને પછી જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિથી એટલે જ્ઞાનાગ્નિથી તેના દેહનો નાશ થયો એમ વર્ણવવામાં આવશે, કારણ કે નિર્ગુણની ક્રિયા મોક્ષમાં પરિણમે છે. પરંતુ તે (કાલયવન)ની મુક્તિ કાલમાં જ[5] થાય છે, એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી બાર (શ્લોકો) થી તે (કથા)નું નિરૂપણ કરે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोडुपम् ॥
दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥१॥

બહાર નીકળતા, ઉપર ચઢતા ચંદ્રના જેવા, સર્વથી સુંદર, શ્યામ, પીળાં રેશમી વસ્ત્રવાળા તેમને જોઇને....૧

તેમને જોઇને, ‘ આ વાસુદેવ છે ’ એવો નિશ્ચય કરીને, તેમને પકડવાને ઇચ્છતો (કાલયવન) તેમની પાછળ દોડ્યો, એમ છઠ્ઠા (શ્લોક) સાથે (વાક્યનો) સંબંધ છે. તે પૈકી ત્રણ (શ્લોકો)થી આરંભમાં તે (કાલયવને) જોએલાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. (તે સ્વરૂપ) જાણે કે પંદર કલાઓથી ભરપૂર હોય તેમ તેટલા (પંદર) વિશેષણોથી (તેનું વર્ણન કરે છે). તેથી આરંભમાં ચંદ્રના દૃષ્ટાંતથી જ વર્ણન કરે છે.

---

[1] ગયા અધ્યાયમાં કહેલી નિર્ગુણલીલા ફલ આપનારી ન હતી. આ અધ્યાયની નિર્ગુણ સ્તુતિ મોક્ષરૂપ ફલ ભવિષ્યમાં આપશે. (લે)

[2] તેથી આ લીલાને ફલનો સંબંધ હોવાથી આ અધ્યાયનો અર્થ નિર્ગુણ લીલા જ છે, [એવો અર્થ છે. (લે)

[3] ગુણોમાં રહેલી સગુણ, પોતામાં એટલે સ્વરૂપમાં રહેલી નિર્ગુણ, (એવા બે પ્રકારની ભગવાનની ક્રિયા છે). (લે)

[4] (ભગવાનનાં) ચાર આયુધો તત્ત્વરૂપ છે, તેથી ‘ આયુધો વિનાના ’ શબ્દથી તત્ત્વોનો ત્યાગ કહેલો છે, એવો ભાવ છે. આ આશયથી જ ભગવાન બહાર પધાર્યા એને નિર્ગુણ લીલા કહેલી છે, એવો ભાવ છે. (લે)

[5] શ્રીમદ્ ભાગવત ૨–૭–૩૪ માં કાલયવનને મુક્તિ મળી એમ કહેલું છે, પરંતુ કાલરૂપમાં (લય એ)જ તેમની મુક્તિ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

રાહુના મુખમાંથી નહિ, તેમજ વાદળાંઓમાંથી પણ નહિ, પરંતુ જેમ ઉદય-
ગિરિમાંથી ચંદ્ર નીકળે તેમ ઉત્તમ પ્રકારે બહાર નીકળતા (તેમને જોયા). (૨) તેવી
રીતે ભગવાન પણ હણવા નહિ, તેમજ ભય ઉત્પન્ન કરવા પણ નહિ, તેમજ ભયથી
પણ (બહાર નીકળતા) ન હતા. તે અર્થ 'ઉપર ચઢતા' વિશેષણથી કહેલો છે,
કારણ કે (ઉપર ચઢતો ચંદ્ર જેમ વધારે વધારે કાંતિવાળો દેખાતો જાય છે તેમ)
પહેલીવારનાં દર્શન કરતાં બીજાં દર્શન સમયે (ભગવાન) અધિક કાંતિવાળા દેખાયા.

(૩) 'વધારે કાંતિ દેખાડવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ચંદ્ર-
ના જેવા' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે ચંદ્ર નક્ષત્રોનું રક્ષણ કરનારો છે. જો (ચંદ્ર)
જૂદા જૂદા નક્ષત્રોમાં જાય નહિ અથવા જઇને તેમનો સ્વરૂપથી અને ફલથી પ્રકાશ
કરે નહિ, તો નક્ષત્રો નકામાં જ થઇ જાય. તે પ્રમાણે નારદ વિગેરેનાં (વાકય)નું[1]
રક્ષણ કરવા, તેમણે જેમને ઉપદેશ કરેલો તેઓને પોતાનો પ્રભાવ જણાવવા,
(ભગવાને) દરેક ક્ષણે (પોતાનું) ઉત્તમ સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું, એવો અર્થ છે. (૪) વળી
'સર્વથી સુંદર' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તેમનાં (ભગવાનનાં) દર્શન થતાં, જેઓ
યુદ્ધ (કરવા) માટે આવેલા તેમને કદાચ ક્રોધ થાય અને તેથી (તેમની) દુષ્ટ બુદ્ધિને
લીધે મોક્ષ ન થાય, તેથી (તેમ ન થાય તે માટે) ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ સુંદર-
પણાંથી જ દર્શાવ્યું. **दर्शनीयः** એટલે ઘણા સુંદર, કારણ કે બહુ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર-
નાર હોય તે બીજાને દેખાડવામાં આવે છે, અને પોતાથી પણ વારંવાર જોવાય છે.
(૫) 'શ્યામ' વિશેષણથી રસાત્મકપણું જણાવેલું છે. (૬) 'પીળાં રેશમી વસ્ત્રવાળા'
વિશેષણથી સર્વવેદમય (સ્વરૂપને) કહેલું છે. **વૈદિક સિદ્ધાંત એવો છે કે નગ્નથી
મુક્તિ (મળતી) નથી;** 'જે આરંભ, અંત અને મધ્યમાં વેદથી બંધાએલ છે
તે અમૃત ભોગવે છે (મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે)'. એ વાકય પ્રમાણે કચ્છ, શિખા અને
જનોઈનાં બંધન વેદથી કહેલાં છે. पीतं પીળા રંગનું **कौशेयं** રેશમી **वासः** વસ્ત્ર છે
જેમનું, એમ ત્રણ શબ્દોથી વેદ, યજ્ઞ અને દેવો જણાવેલા છે. (૧) પીળું વેદમય
છે. (૨) '**कौशेयं** (એટલે) રેશમી. રેશમી સોમના સંબંધવાળુંજ[2] છે' શ્રુતિ પ્રમાણે
(આ શબ્દથી યજ્ઞ જણાવેલા છે), અને (૩) વસ્ત્ર સર્વ દેવતારૂપ છે. એમ ન હોત
(આ શબ્દથી એ ત્રણ જણાવવા ન હોત) તો '**पीताम्बरम्**' 'પીતાંબરવાળા'
એમજ કહેત, અને ભગવાનનો પદાર્થ પ્રાકૃત વસ્તુઓનો બનેલ હોતો નથી, તેથી
(આ) વિશેષણ અર્થ વિનાનું થાય.* ૧

---

[1] અહિં 'વાકય' શબ્દ અધ્યાહાર છે. જેમ નક્ષત્રોનું રક્ષણ કરવા ચંદ્ર આવે છે, તેમ નારદ વિગેરેના વાકયનું રક્ષણ કરવા ભગવાન પધાર્યા. તેથી જેમ ચંદ્ર નક્ષત્રોમાં જાય છે, તેમ નારદના વાકયને ભગવાન અનુસર્યા, એવો ભાવ છે. **(લે)**

[2] '**सौम्यम्**' એટલે સોમલતાના સંબંધવાળું, એટલે યજ્ઞને યોગ્ય એવો અર્થ છે. **(લે)**

* ભગવાનનું પીતાંબર પણ પ્રાકૃત ન હોય, તેથી એ વિશેષણથી જ કાર્ય સરતાં આ નકામું થાય, એવો ભાવ જણાય છે:

એ પ્રમાણે (ભગવાનનાં) ધર્મરૂપપણાનુ* નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકમાં અર્થરૂપપણું* જણાવે છે:—

श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥
पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकञ्जारुणेक्षणम् ॥२॥

છાતી ઉપર શ્રીવત્સવાળા, પ્રકાશતો કૌસ્તુભ જેમના કંઠને તજતો નથી તેવા, જાડી લાંબી ચાર ભુજાઓવાળા, નવા કમલના જેવાં અરૂણ નયનવાળા....૨

(૬) 'શ્રીવત્સ છે છાતી ઉપર જેમની.' 'શ્રીવત્સ' શબ્દથી જમણી બાજુએ વળતા કેશની રેખામાં (રહેલું) અમુક પ્રકારનું સુવર્ણની રેખા જેવું તેજ કહેલું છે. જીવ છાતી ઉપર રહેલો છે, તેથી ભગવાને અર્થ† પણ ત્યાંજ સારી રીતે રાખેલો છે. જમણો સ્તન ધર્મરૂપ છે તેથી ધર્મમાં યોજાએલો જ અર્થ ભગવાને ગ્રહણ કરેલો છે. તેથીજ (૭) 'પ્રકાશતો કૌસ્તુભ જેમના કંઠને તજતો નથી તેવા' વિશેષણથી ત્યાં જીવની‡ સ્થિતિ કહેલી છે. 'પુરૂષ કામમય છે' (બૃહદારણ્યક ૩–૯–૧૧), તેથી તે (પુરૂષ અથવા જીવ)નું નિરૂપણ કરવાથી કામનું નિરૂપણ થયું. (૮) મોક્ષ તો (ભગવાન) પોતેજ આપે છે. તેથી પ્રસંગને લીધે, 'ચાર ભુજાઓવાળા' વિશેષણથી બીજા(પુરૂષાર્થો)નું દાન પણ કહેલુંછે. જાડી લાંબી ચાર ભુજાઓછે જેમની, તે 'જાડી લાંબી ચાર ભુજાઓવાળા.' (૯) (ભગવાન) કૃપાથી જ્ઞાનનું પણ દાન કરે છે એમ જણાવવા 'નવા કમલના જેવાં અરૂણ નયનવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. 'નવા કમલના જેવાં અરૂણ છે નયનો જેમનાં' (એવો તેનો અર્થ છે). 'નવા' હોવાથી કાલથી ઝડપાતાં નથી (એમ જણાવ્યું). કમલપણાંથી સાત્વિકપણું અને અરૂણપણાંથી રાજસપણું નયનોનાં જણાવેલાં છે. તેથી (આ વિશેષણથી) ભગવાનની રસવાળી દયાવાળી જ્ઞાનદૃષ્ટિ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો પાંચમો પુરૂષાર્થ પણ જણાવ્યો. ૨

नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥
मुखारविन्दं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥३॥

સદા આનંદિત, શોભાવાળુ સુંદર કપોલવાળુ શુદ્ધ સ્મિતવાળુ પ્રકાશતાં મકર જેવાં કુંડલોવાળુ કમલ જેવું મુખ ધારણ કરતા....૩

---

* દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છ શુદ્ધ હોય તો તેમનાથી ધર્મ થાય છે. તત્વદીપ ૨–૩૯ થી ૪૦. તેથી છ વિશેષણોથી ધર્મરૂપપણું જણાવ્યું. અર્થ એટલે પુરૂષાર્થ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર સામાન્ય રીતે પુરૂષાર્થ ગણાય છે. તેથી આ શ્લોકમાં ચાર વિશેષણોથી અર્થરૂપપણું જણાવે છે.

† અર્થ એટલે બીજો પુરૂષાર્થ ધન. સુવર્ણરેખા ધનરૂપ હોવાથી શ્રીવત્સને અર્થ કહેલ છે.

‡ કૌસ્તુભ જીવરૂપ છે. જુઓ ૨–૭–૧૪ ઉપરના શ્રીસુબોધિની.

‘ સદા આનંદિત ’ વિશેષણથી (આ) પ્રાર્થના (કરવા)નો* અવસર છે એમ જણાંવે છે.. એ પ્રમાણે સર્વ પુરૂષાર્થોનું દાન કરનારા ભગવાનનું વર્ણન કરી ‘ શોભાવાળું....’થી પાંચ ભાગવાળી વિદ્યારૂપ પાંચ વિશેષણોવાળાં મુખારવિંદનું પણ સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગ તરીકે વર્ણન કરે છે. (૧) ‘ કમલના જેવું મુખ ધારણ કરતા ’ એવું ભગવાનનું વિશેષણ છે. તે(સ્વતંત્રભક્તિ)માર્ગનું સ્થાપન ભગવાન જ કરે છે, એમ જણાવવા (તે વિશેષણ યોજેલું છે). (૨) તે (કમલ જેવું મુખ) પણ ‘ શોભાવાળું ’ એટલે ભગવાનની પેઠે ઘણુંજ સુંદર છે. (૩) ‘ સુંદર કપોલો (ગાલ) છે જેના ’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના પ્રકારથી પણ રસનો અનુભવ કરવાનાં સ્થાનવાળું છે. (૪) ‘ શુચિ શુદ્ધ સ્મિતં સ્મિત છે જેમાં ’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે સેવા થઈ શકે તે માટે જ તે યોગ્ય મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, બીજા પ્રકારે (મોહ ઉત્પન્ન કરતું) નથી. (૫) ‘ પ્રકાશતાં છે મકર જેવાં કુંડલો જેનાં ’ એ વિશેષણથી બહાર જવામાં આવે[1] તો જાણે કે ખાઇ જવા રાખેલા હોય તેવા મઘરો જેવા એ વેદો જણાવેલા છે. (આથી) એમ કહેલું છે કે મોક્ષ આપવાની ઇચ્છાથી પધારતાં, (ભગવાન) ભગવન્માર્ગ[2] અને ભક્તિમાર્ગનું[3] સ્થાપન કરે છે. ૩

આવા ભગવાન જ છે એમ નારદના બોધથી તેણે જાણ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* ભગવાન ચારે પુરૂષાર્થ અને પાંચમી ભક્તિ આપનારા છે એવું વર્ણન ગયા શ્લોકમાં કર્યું. જેને એ પુરૂષાર્થ જોઈતા હોય તેને તે માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાનો આ સમય છે, એમ આ વિશેષણથી જણાવ્યું છે. તેથી જ આને પંદર વિશેષણોમાં ગણ્યું નથી એમ જણાય છે. બાકીનાં પાંચ શ્રીમુખનાં વિશેષણો હોઈ ‘ એવા પ્રકારનું શ્રીમુખ ધારણ કરનારા ’ એમ ભગવાનનાં વિશેષણો થાય છે.

[1] મુખ ભક્તિરૂપ હોવાથી, ભક્તિમાર્ગથી બહાર જતાં, વેદ ગળી જશે અને કાલને અધીન થવાશે એવો અર્થ છે. ભગવાનના બે કપોલને પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ કહેલા છે, તેથી તે કપોલ પર રહેલાં કુંડલોને વેદરૂપ કહેલાં છે. (લે) મુખારવિંદને ભક્તિમાર્ગ નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગ કહેલ છે.

[2] ભગવત્પણું એટલે બ્રહ્મભાવ, તે પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગ ભગવન્માર્ગ એટલે સાંખ્ય અને યોગમાર્ગ, એવો અર્થ છે, કારણ કે કુંડલ સાંખ્ય અને યોગરૂપ છે, એવો ભાવ છે. (લે) ભગવન્માર્ગ એટલે સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગ. પાંચ વિશેષણોવાળાં મુખારવિંદને ભગવાન ધારણ કરે છે એજ સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન છે. એ માર્ગની બહાર જાય તેનો મઘરરૂપથી એટલે કાલરૂપથી વેદો ગ્રાસ કરે છે, એમ કહેલ હોય તેમ જણાય છે.

[3] મુખ ભક્તિરૂપ હોવાથી, (મુખથી ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન કરે છે) એવો ભાવ છે.(લે) ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન બીજા શ્લોકમાંના ‘ નવા કમલ જેવાં અરૂણ નયનોવાળા ’ વિશેષણથી કરેલું છે. તેથીજ ત્યાં ભગવાનની દૃષ્ટિ ભક્તિરૂપ પાચમો પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ કહેલું છે. આ શાસ્ત્રીય ભક્તિ છે, સ્વતંત્ર ભક્તિ નહિ. ભગવન્માર્ગ એટલે સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગ.

वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः ॥
चतुर्भुजो ऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः ॥४॥

આ વાસુદેવ છે. કારણ કે (આ) પુરૂષ, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, ચાર ભુજાવાળા, કમલના જેવાં નયનવાળા, વનમાલાવાળા, ઘણા સુંદર (છે)....૪

સત્ત્વમાં આવિર્ભાવ પામેલા અથવા મોક્ષ આપનારા આ (પુરૂષ)જ વાસુદેવ છે એવો (કાલયવને) નિશ્ચય કર્યો.

'(એવો) નિશ્ચય કેવી રીતે કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી છ ગુણોરૂપ બીજાને લાગુ ન પડે તેવાં છ વિશેષણો કહે છે. 'इति' એ શબ્દ નિશ્ચય દર્શાવનારો છે; (આ વાસુદેવ જ છે), કારણ કે (૧) પુરૂષ છે, પરંતુ પ્રકૃતિ નથી. (કાલયવન) દિવ્ય દૃષ્ટિથી જૂએ છે તેથી તેણે આખા જગતને પ્રાકૃત અને ભગવાનને પુરૂષરૂપ જોયા. આ (શબ્દ)થી (ભગવાનનું) ઐશ્વર્ય પણ જણાવ્યું. 'વિષ્ણુનાં તો ત્રણ રૂપો' વાકય પ્રમાણે તેઓનું[1] પુરૂષરૂપપણું આમાં (શ્રીકૃષ્ણના પુરૂષરૂપપણામાં) નડતર નથી, (પરંતુ) મૂલ પુરૂષરૂપ હોય ત્યારેજ તેઓનું પુરૂષપણું ઘટતું હોવાથી, ઉલટું (શ્રીકૃષ્ણનું પુરૂષપણું) સિદ્ધ કરાવનારૂં જ છે.

(૨) 'શ્રીવત્સ ચિહ્ન છે જેમનું' એ વિશેષણ વીર્ય તરીકે પૂરેપૂરી ક્રિયાશક્તિ જણાવે છે, કારણ કે તે (પૂરી ક્રિયાશક્તિ) ભગવાનમાં જ છે. (૩) પછી યશનું નિરૂપણ કરતાં સર્વ પુરૂષાર્થોનું દાન કરનાર હોય તેનેજ તે (યશ) પ્રાપ્ત થાય છે તેથી, 'ચાર ભુજાવાળા' એમ કહેલું છે. (૪) પછી (ભગવાન) ભક્તિ આપનાર તરીકે દૃષ્ટિથીજ દુઃખ હરનારા છે એમ જણાવતાં, 'કમલનાં જેવાં નયનવાળા' વિશેષણથી 'શ્રી'નું નિરૂપણ કરે છે. '(अरवीन्) રવિ સિવાયના બધાઓનો द्यति નાશ કરે છે', એટલે ઘણા તેજવાળાનું જ સ્થાપન કરે એવું નયન જણાવતાં, શ્રી અને ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે.

(૫) વનમાલા અંદર પ્રવેશ કરીને* જ્ઞાનની પેઠે રહે છે, એમ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી પૂર્ણપણું જણાવેલું છે. (૬) સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાના હોવાથી (ભગવાન) 'ઘણા સુંદર' છે, કારણ કે દેશનો પરિત્યાગ એજ વૈરાગ્ય છે. આ કારણને લીધે '(આ) વાસુદેવ છે' એવો નિશ્ચય (થયો). ૪

વળી (એવો નિશ્ચય કરાવનાર) નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ॥
निरायुधश्चलन्पद्भ्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥५॥

---

[1] "'વિષ્ણુનાં તો ત્રણ રૂપો...' આ વાકય પ્રમાણે અક્ષર પુરૂષ છે, પરંતુ પુરૂષોત્તમ પુરૂષ નથી" એવી શંકા થાય તેનો અહિં નિરાસ કર્યો છે. તે રૂપો પુરૂષ છે એ વૃત્તાંત તો 'પુરૂષોત્તમ પુરૂષ છે' એમ સિદ્ધ કરવામાં વિઘ્ન કરતો નથી, પણ ઉલટું એમ સિદ્ધ કરાવે છે, કારણ કે મૂલ (પુરૂષોત્તમ) પુરૂષરૂપ હોવાથી તો તેઓ પણ પુરૂષરૂપ થયા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

* 'वनमाला अन्तः प्रविश्य' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળા પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

"નારદે કહેલાં લક્ષણો પ્રમાણે (આ વાસુદેવ સિવાય) બીજો હોઇ શકે નહિ. (આ) આયુધ વિનાના પગે જાય છે (તેથી) આમની સાથે હું આયુધ વિનાનો પગે ચાલતો યુદ્ધ કરીશ." ૫

નારદે કહેલાં (લક્ષણો) પ્રમાણે (આ) વાસુદેવ સિવાય બીજો હોઇ શકે નહિ. અહિં બીજા પુરાણમાંથી કથાનું અનુસંધાન કરવું. નારદે કાલયવન પાસે જઇને (તેને) કહેલું કે 'યાદવો તારા જેવા છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ (તેમનું) રક્ષણ કરનારા છે, અને તે કોઇ રીતે જાણી શકાય તેવા નથી (તો પછી) જીતી તો કેમ શકાય ?'

'કેમ જીતી ન શકાય ?' એ જાણવાની (કાલયવનની) ઇચ્છા થતાં, 'તે અનેક નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરે છે' એમ કહીને, 'તું તેમને ઓળખીશ નહિ' એમ કહેલું. પછી વધારે જાણવાની (કાલયવનની) ઇચ્છા થતાં, (નારદે તેને શ્રીકૃષ્ણનાં) લક્ષણો કહ્યાં કે 'તે એકલા આયુધ વિનાના, યુદ્ધ નહિ કરતાં, સર્વ આભરણોથી શણગારાએલા, પગે ચાલતા (શહેરના દરવાજા) બહાર નીકળશે. જે આયુધ ધારણ કરનારો, અશ્વ વિગેરે ઉપર ચઢીને તેમની પાછળ જશે તેને પાપ લાગશે,' અને કાલયવનને પણ પોતાના પાપનો જ ભય હતો, બીજા (કોઇ)થી ભય નહતો એમ (બીજા પુરાણમાં) કહેલું છે. તેથી 'આ (શ્રીકૃષ્ણ)માં નારદે કહેલાં લક્ષણો છે તેથી તે વાસુદેવ છે' (એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો).

'ત્યારે તું શું કહીશ ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ (શ્રીકૃષ્ણ) આયુધ વિનાના છે અને પગે ચાલીને જાય છે, તેથી હું પણ આયુધ વિનાનો જ જઇશ (અને) પગે ચાલતો જ જઇશ. પછી મલ્લની રીતે યુદ્ધ કરીશ, કારણ કે આમની સાથે યુદ્ધ કરવા જ આવેલો છું. હું પણ આયુધ વિનાનો (યુદ્ધ કરીશ) કારણ કે આ પણ (આયુધ વિનાના છે). ૫.

પછી (શું કર્યું તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखम् ॥
अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥६॥

યોગીઓ પણ જેમને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ તેવા બીજી બાજુએ મુખ રાખી દોડી જતા તેમને પકડવાની ઇચ્છાવાળો યવન એવો નિશ્ચય કરીને તેમની પાછલ દોડ્યો. ૬.

એવો નિશ્ચય કરીને (ભગવાને) બીજી બાજુએ મુખ રાખેલું હોવા છતાં તે (તેમની પાછલ) દોડ્યો, કારણ કે (યવને પોતાના) હિતનો પ્રશ્ન કરતાં, નારદે કહેલું કે 'જેમ ભગવાન કરે તેમ તારે કરવું. (તેમ કરીશ) તો તારો જય થશે અને તું જીવતો રહીશ.' આ તે ઉંધું સમજ્યો, કારણ કે ભગવાને બીજી બાજુએ મુખ રાખ્યું હતું અને આ ભગવાનની તરફ મુખ રાખી (તેમની) પાસે જવા લાગ્યો. 'યવન'

શબ્દથી (નારદનું) વાક્ય નહિ જાણવાનું કારણ કહેલું છે. (પોતાના) જાતિના દોષને લીધે તેણે (નારદનું વાક્ય) જાણ્યું નહિ, એવો અર્થ છે. જ્યારે ભગવાન જતા હતા ત્યારે જો આ શાંત (પડ્યો) રહે, અથવા બલભદ્રની સાથે યુદ્ધ કરે તો (તેનો) જય થાય પણ ખરો, અને ભગવાન સામું મુખ કરી પધારે, કારણ કે તે પ્રમાણે (બીજી બાજુએ મુખ રાખીને) જવાનું પ્રયોજન રહે નહિ. (નારદનું વાક્ય તે સમજ્યો નહિ) તેથી ભગવાન બીજી બાજુએ મુખ રાખીને દોડી જતા હતા છતાં, તેમને પકડવાની ઇચ્છાવાળો થઈ, તે પોતે (તેમની) પાછલ દોડ્યો.

'પકડવાની ઇચ્છાથી (પાછલ) જવું યોગ્ય જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગીઓ પણ જેમને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ તેવા' વિશેષણ યોજેલું છે. 'तम्' 'તેમની' શબ્દથી આ બાબતનું પ્રમાણ જણાવેલું છે. તેવીજ રીતે (યોગીઓ પણ ન પહોંચી શકે તેવા) (ભગવાન) પ્રસિદ્ધ છે. ૬

'કેટલેક દૂર જઇને, (ભગવાન) પ્રાપ્ત ન થતાં, પાછો કેમ વળ્યો નહિ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स पदे पदे ॥
नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरम् ॥७॥

પગલે પગલે જાણે કે એક હાથમાં પકડાઇ જશે એવા પોતાને દેખાડતા હરિ યવનપતિને દૂર પર્વતની ગુફાએ લઈ ગયા. ૭

(દૂર જતાં પણ તે પાછો વળ્યો નહિ), કારણ કે હરિ તેને લઈ જતા હતા.

'ત્યારે (હરિ મને) ઠગે છે એમ તેણે કેમ ન જાણ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પગલે પગલે એક હાથમાં પકડાઇ જશે એવા आत्मानं ભગવાનને' તે માનતો હતો. માત્ર એક હાથ હું જઇશ એટલામાં ભગવાનને પહોંચી જઇશ એમ જાણતો તે (તેમની પાછલ) ગયો, કારણ કે માત્ર એક હાથ (દૂર) જવાનું હોય ત્યારે કોઇ અટકતું નથી, તેથી (તેની ભગવાનની પાછલ જવાની) ઇચ્છા બંધ ન થઈ. **જ્યારે પ્રાણી 'હું ક્રિયાથી આત્માને પ્રાપ્ત કરીશ' એમ માને છે, ત્યારે તે ભૂલેલો જ હોય છે.**

'ભગવાન શા માટે (તેને) લઈ ગયા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે (શ્રીકૃષ્ણ) હરિ (હરનારા) છે. તેની અવિદ્યા પણ હરવાની છે અને મુચુકુંદની ઉંઘ હરવાની છે, તેથી (તેને ત્યાં લઈ ગયા); કારણ કે **જે પોતાને અનુસરે છે તેનો ભગવાન ત્યાગ કરતા નથી.** (તેથી ભગવાને) પગલે પગલે (તેને) તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી, તે (અર્થ) 'દેખાડતા' શબ્દથી કહેલો છે. પગલે પગલે એક હાથમાં પકડાઈ જાય તેવા (ભગવાન) પોતાને દેખાડતા હતા. આ વાક્યનો બંને* સાથે સંબંધ છે, તેથી (પાછલ) જનારની અને (તેને) લઈ

---

* એક હાથમાં પકડાઈ જાય તેવા ભગવાન છે એમ તે માનતો હતો, અને ભગવાન પોતાને તેવા તેને દેખાડતા હતા, એમ બંને સાથે સંબંધ છે.

જનારની ઇચ્છા અટકેલી નહિ હોવાથી, (ભગવાન તેને) દૂર લઈ ગયા. પછી પર્વતની ગુફા જ્યાં હતી તે ઠેકાણે પણ લઈ ગયા.

'આટલે બધે દૂર જતાં પણ (ભગવાન) પકડાયા નહિ, તો પછી 'ઢીલા થએલા અને સારી રીતે બાંધેલા†' એ નિયમ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રના વિચારથી પણ તે કેમ (ભગવાનની પાછલ જતાં) અટક્યો નહિ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'યવનપતિ' શબ્દ યોજેલો છે. (તે) દુષ્ટોનો સ્વામી નીતિ જાણતો ન હતો. મથુરાથી દશ યોજન દૂર હાલમાં જે 'ધવલપુર' (ધોલપુર) એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, (તે) પહેલાં તો મુચુકુંદની ગુફા હતી. ૭

ક્રિયાથી (પાછલ દોડવાથી) ભગવાન પ્રાપ્ત થશે નહિ એવી શંકા થતાં, જેમ જપ વિગેરેથી (ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે) તેમ વાણીથી તેમને પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ એમ માની, વચ્ચે તે (ભગવાનને) વચન પણ કહેવા લાગ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम् ॥
इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ॥८॥

'યદુકુલમાં જન્મેલા તારા માટે પલાયન (કરવું) યોગ્ય નથી' એમ તિરસ્કાર કરતાં પાછલ જતો પાપથી હણાએલો (તે) એમને પ્રાપ્ત કરી (પકડી) શક્યો નહિ. ૮.

યદુ ધર્માત્મા હતો. તેમ ન હોય તો અમારા જેવો હોવાથી તેની મુક્તિ કેમ થાત? તેવાના વંશમાં જન્મેલાએ, બધાથી (કોઇથી) પહોંચી ન શકાય તેવાએ પણ અવતારના* ધર્મોને અનુસરવું યોગ્ય હોવાથી, પલાયન (કરવું) અયોગ્ય છે એવો અર્થ છે.

'ભગવાને આ વાક્યને કેમ ગ્રહણ ન કર્યું? (પલાયન કરતા કેમ અટક્યા નહિ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તિરસ્કાર કરતાં પાછલ જતો' શબ્દો યોજેલા છે, કારણ કે (આ વાક્ય) સત્ય જાણીને બોલતો નહતો, પરંતુ તિરસ્કાર કરવા

---

† પંચતંત્રમાંના બીજા તંત્રની છઠ્ઠી કથા તીક્ષ્ણવિષાણ નામના આખલાની છે. તેનો અહિં શ્રીમદાચાર્યચરણે ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે. પંચતંત્ર પણ નીતિશાસ્ત્ર છે. તીક્ષ્ણવિષાણ આખલાના બે લટકતા વૃષણો જોઇને શિયાળવીએ શિયાળને કહ્યું કે 'આ માંસના બે પિંડો લટકે છે તે ક્ષણમાં કે પ્રહરમાં પણ પડશે, તેથી તેની પાછલ પાછલ જા અને પડે એટલે મારે ખાવા માટે લાવી આપ.' શિયાળે ઘણી સમજાવી પણ તે માની નહિ, તેથી શિયાળ તેની સાથે પંદર વર્ષ સુધી તીક્ષ્ણવિષાણની પાછળ ભટક્યો પણ તે પડ્યા નહિ. પછી તેણે શિયાળવીને એ નહિ પડે એમ કહી તેની પાછલ જતો અટક્યો, એવી એ વાર્તા ટૂંકાણમાં છે.

* ભગવાન ક્ષત્રિયના કુલમાં અવતરેલા હોવાથી, ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે પલાયન કરવું યોગ્ય ન હતું, એવો અર્થ જણાય છે.

માટે બોલતો હતો. યદુકુલમાં તેને શ્રદ્ધા નહિ હોવાથી, તેની પાસે યદુકુલની પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ કરવાનું શું પ્રયોજન ? (કાંઇ નહિ). તેથી ભગવાને તેનાં વાકયનો અંગીકાર ન કર્યો તે યોગ્ય જ હતું. તેથી જ તે એમને પ્રાપ્ત કરી શકયો નહિ. તેમ ન હોય તો ભગવાનને અનુસરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય. તે વચનથી તેને પાપ પણ થયું એમ ‘अहताशुभः’ ‘જેનું પાપ ગએલું નથી’ વિશેષણથી કહેલું છે; કારણ કે (તેનું) પાપ પણ ગયું નહતું, તેથી તે (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરી શકયો નહિ. કેટલાક કહે છે કે પહેલાનું પાપ (ગયું નહતું). તે (પહેલાનું પાપ) ભગવાનના દર્શનથી અને (તેમને) અનુસરવાથી જાય જ, તેથી તે માનવા જેવું નથી. અથવા ‘आहतः अशुभेन’ ‘પાપથી હણાએલો’ શબ્દ લેવો. (પોતાનાં) વાકયથી ઉત્પન્ન થએલાં પાપે પાછળથી હણેલો તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકયો નહિ, એવો અર્થ છે. ૮.

સર્વ સમર્થ હોવા છતાં, કાર્યનું મહત્વ માનતા હોવા છતાં પણ, જેમ વરાહે હિરણ્યાક્ષના વચનની (દરકાર કરી નહતી) તેમ ભગવાન પણ પાછા ન ફર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं क्षिप्तोऽपि भगवान् प्राविशद्गिरिकन्दरम् ।।
सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरम् ।।९।।

એવી રીતે તિરસ્કાર કરાએલા હોવા છતાં ભગવાને પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે પણ પ્રવેશ કર્યો (અને) ત્યાં બીજા નરને સૂતેલો જોયો. ૯.

‘પોતાનો (ભગવાનનો) દ્રોહ થતાં વધના જેવી, (અને) ભક્તનો દ્રોહ થતાં વધ કહેલ છે’ એ નિયમ પ્રમાણે વધના જેવી જ (શિક્ષા) કરવા માટે (ભગવાને) પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. ‘નિર્ગુણ (સ્વરૂપ) ફલ પ્રાપ્ત થવામાં નિમિત્ત[1] છે’ એમ જણાવવા આટલી જ ભગવાનની ક્રિયા વર્ણવેલી છે. ભગવાને (ગુફામાં પ્રવેશ કરતાં), (કાલયવનને) તે ફલ[2] પ્રાપ્ત થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કહે છે. જ્યારે ભગવાને પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેણે પણ (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કર્યા પછી તેને ભ્રમ થયો, એમ ‘ત્યાં બીજા નરને સૂતેલો જોયો’ શબ્દોથી કહેછે. તેને તે(બીજા નર)માં નરપણું જ દેખાયું, પરંતુ બીજો (કોઇ) ભેદ દેખાયો નહિ. જો કે તે સામગ્રી સાથે (રાખીને) સૂતો હતો, છતાં તે(કાલયવન)ની એવી બુદ્ધિ થઇ કે (શ્રીકૃષ્ણ) સૂવા માટે પહેલેથી જ સામગ્રી મોકલીને, પછી આવીને સૂતેલા છે. ૯.

---

[1] નિર્ગુણ સ્વરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થવામાં માત્ર નિમિત્ત થાય છે, પરંતુ ફલ ઉત્પન્ન કરતું (આપતું) નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] ભગવાનની ગુફામાં પ્રવેશ કરવારૂપ ક્રિયા જેનું નિમિત્ત છે, તેવું વધરૂપ ફલ કાલયવનને પ્રાપ્ત થયું. (લે)

'ભગવાન જો શયન કરવા (ગુફામાં) પધાર્યા હોય તો તારે (કાલયવનને) આવવું યોગ્ય નહતું, અને લાત મારવી એ તો બહુ જ અયોગ્ય હતું' એવી શંકા થાય, તેથી જેણે ભૂલ કરેલી તેવા તેનો અભિપ્રાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ।
इति मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् ॥१०॥

'ખરેખર! મને દૂર લાવીને તે અહિં સાધુની પેઠે શયન કરે છે' એમ અચ્યુત માનીને મૂઢે તેમને પગની લાત મારી. ૧૦.

(શ્રીકૃષ્ણ પર્વતની ગુફામાં) પોતે ભલે આવે, પરંતુ 'હુ શયન કરવા જાઉં છું' એમ, અથવા 'હું યુદ્ધ કરીશ નહિ' એમ કેમ બોલ્યા નહિ ?, કારણ કે જે જેમની પાછલ જાય છે તેને (પાછલ જવાની) ના પાડવામાં ન આવે ત્યારે, 'જેની ના પાડેલી ન હોય તે કબુલ કરેલું થાય (ગણાય)' એ નિયમ પ્રમાણે, દૂર જઇને હું (તારી સાથે) યુદ્ધ કરીશ એવો (તેમનો) અભિપ્રાય થાય (ગણાય) છે, કારણ કે જેને મદદ કરનાર હોય (તેની) સમીપમાં તે બલવાન હોય* છે. તેથી (હું યુદ્ધ કરીશ) એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવીને, (મને) આટલે દૂર લાવીને, યુદ્ધ પણ કર્યા વિના સાધુની પેઠે શયન કરે છે!, કારણ કે જે ઠગે છે તે સાધુ હોતો નથી. 'સાધુ ન હોય અને ઉઘમાં ન હોય તેને જગાડવો એ દોષ નથી' એવી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાએ સૂતેલા(પુરૂષ)ને ભગવાન માની, (પાછલ દોડવામાં તેના) એ પગોને દુઃખ થયું હતું તેથી, અને (પગની લાત મારવાથી) ઘણું જ અપમાન થાય એવા અભિપ્રાયથી પગની લાત મારી. (૧) સૂતેલાને જગાડવો (૨) અપમાન કરવા પગની લાત મારવી અને (૩) આ અચ્યુત છે એમ માનવું, એવા (તેના) ત્રણ દોષો (થયા).

'આ મોટો (રાજા) હતો, અને મોટા (નારદ)નો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને એવી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂઢે' શબ્દ યોજેલ છે. (તે) સ્વભાવથી પણ મૂઢ હતો. આ અચ્યુત છે એમ તે(અચ્યુત હોવા)ની બુદ્ધિથી (લાત) મારેલી હોવાથી, મોટાએ (મોટા પુરૂષ યવને) લાત મારી છતાં પણ રાજા (મુચુકુંદ)ને જરા પણ દુઃખ થયું નહિ, એમ સૂચવેલું છે. ૧૦.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ।
दिशो विलोकयन् पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ॥११॥

લાંબા સમય સુધી સૂતેલા તેણે ઉઠી, ધીરે ધીરે નયનો ઉઘાડી, દિશાઓ જોતાં તેને પાસે ઉભેલો જોયો. ૧૧.

---

* કાલયવનને મદદ કરનાર તેની સેનાની સમીપ તેનું બલ વધારે હોય, તેથી સેનાથી દૂર જઈ યુદ્ધ કરીશ એવો અભિપ્રાય જણાવી દૂર લાવી, હવે યુદ્ધ કરતા નથી- એવી તેની બુદ્ધિ થઈ, એવો અર્થ છે.

લાંબા સમય સુધી સૂતેલાએ પણ પગની લાતથી ઉઠી, બધી દિશાઓ જોતાં, પાસે તે કાલયવનને જોયો. તેણે પહેલાં તો (કાલયવન ઉભેલ) તેની સામેની દિશા જોઈ. પછી ધીરે ધીરે નજર ફેરવતાં બીજી બાજુએ ‘ अवस्थितम् ’ ઉભેલા (કાલયવન)ને પછી જોયો. ૧૧.

પછી ‘ આ કોણ છે ? ’ એવો પ્રશ્ન કરે તે પહેલાં જ માત્ર (મુચુકુંદે) જોવાથી જ તે બળીને રાખ થઇ ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत ॥
देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥१२॥

હે ભારત! તેટલામાં ક્રોધ પામેલાની તેની દૃષ્ટિ પડવાથી દેહમાંથી ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિથી બળીને તે એક ક્ષણમાં રાખ થઈ ગયો. ૧૨.

અપરાધ વિનાનાને લાત મારી, તેથી તેને ક્રોધ થયો. તેથી ક્રોધ પામેલાની તેની દૃષ્ટિ પડવાના કારણથી, જેમ અગ્નિના સ્પર્શથી કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ પ્રકટ થાય છે તેમ કાલયવનના દેહમાં રહેલો જ અગ્નિ પ્રકટ થયો. પછી દેહમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિથી બળીને ક્ષણમાત્રમાં જ તે રાખ થઈ ગયો. બહાર રહેલો અગ્નિ દાવાનલની પેઠે થોડું જ બાળે, અથવા (તેનાથી કાલયવન) નાસી જાય. (આ તો) અંદર રહેલો અગ્નિ હોવાથી (તેની) બધી ક્રિયાઓ અટકાવી દઈ તેને (બાળી) રાખ જ બનાવી દીધો. ૧૨.

‘ ભગવાને આ યવનને હરકોઈ પ્રકારે હણ્યો ’ એટલું જ ચાલુ પ્રસંગમાં કહેવા ઇચ્છેલું હોવાથી, (શુક) વધારે કહેશે નહિ એવા ભયને લીધે, અને (પરિક્ષિત્ પોતે) સાવધાન રહી શ્રવણ કરે છે એમ જણાવવા, રાજા તે (શુક)ને નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે:—

को नाम स पुमान् ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च ॥
कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किंतेजो यवनार्दनः ॥१३॥

હે બ્રહ્મન્! તે પુરૂષ ખરેખર કોણ હતો? કોનો (સંબંધી) અને કેવા વીર્યવાળો હતો? ગુફામાં જઇને શા માટે સૂતો હતો? યવનનો નાશ કરનાર કેવા તેજવાળો હતો? ૧૩.

(‘ નામ ’ ‘ ખરેખર ’ શબ્દ) પ્રસિદ્ધિને લીધે અજ્ઞાન ન હોવાનું જણાવે છે* ‘ अन्यम् ’ ‘ બીજા ’ એ (શ્લોક ૯ માં આવેલ) નરજાતિના શબ્દથી તેનું પુરૂષ (હોવા)પણું જણાએલું જ છે. બીજી પાંચ બાબતો જાણવાની છે.

---

* તે યવનનો નાશ કરનાર પ્રસિદ્ધ હતો એમ ‘ નામ ’ શબ્દથી જણાય છે. જે પ્રસિદ્ધ હોય તે શુકથી અજાણ્યો ન હોય, એવો અર્થ છે.

नामसम्बधरूपाणि निमित्तं शयने तथा ॥
दाहकत्वं दृष्टिमात्राद्ब्रह्मविज्ज्ञास्यते परः ॥५॥

(૧) નામ (૨) સંબંધ અને (૩) રૂપ (૪) તે પ્રમાણે શયન કરવાનું કારણ (૫) માત્ર દૃષ્ટિથી બાળી નાખનાર (હોવાનું કારણ) ઉતમ બ્રહ્મ જાણનાર (આ સર્વ) [1]જાણશે. (જાણે છે જ). કા. ૫.

(૧ નામ). (૨) કોનો સંબંધી (તે હતો)? (૩) किं શું હતું वीर्यं વીર્ય જેનું (એટલે કેવા વીર્યવાળો હતો)? તેમ (વીર્ય) ન હોય તો સિંહ વિગેરે હોવાનો જેમાં સંભવ હતો તેવા પ્રદેશમાં કેમ શયન કરે? અને (૪) (શયન માટે) ઉત્તમ સ્થાનો હોવા છતાં કયા પ્રયોજનથી ગુફામાં જઇને સૂતો હતો? (૫) વળી તેનું શું તેજ હતું? किं શું છે तेजः તેજ यस्य જેનું, તે 'કેવા તેજવાળો' (હતો)? કારણ કે તે યવનનો નાશ કરનાર થયો. અગ્નિ સૂર્ય વિગેરેમાં પણ એવા (યવનનો નાશ કરે તેવા) પ્રકારનું તેજ સંભવતું નથી. 'યવન' શબ્દથી તે (યવનનો નાશ કરનાર)ની પણ સરસાઈ કહેલી છે. આ કથા લંબાણથી કહેવી જોઇએ એવા અભિપ્રાયથી (પ્રશ્ન કરેલો છે). ૧૩.

આ (મુચુકુંદ)ને માટે જ ભગવાન (ગુફામાં) પધારેલા, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી તેનું ઉત્તમપણું જણાવે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

स इक्ष्वाकुकुले जातो मांधातृतनयो महान् ॥
मुचुकुन्द इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥१४॥

તે ઉત્તમ (પુરૂષ) ઇક્ષ્વાકુના કુલમાં જન્મેલો, માંધાતાનો પુત્ર મુચુકુંદ એ નામથી પ્રખ્યાત, બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારો અને સત્ય યુદ્ધવાળો હતો. ૧૪.

અને તે (મુચુકુંદ) ભવિષ્યમાં ભગવાનનો ભક્ત થવાનો છે તેથી આ (કથા) ભગવાનની જ કથા છે એમ જણાવવા (સાત શ્લોકોથી તેનું ઉત્તમપણું જણાવે છે). તેમ ન હોય તો ભગવાન સિવાયનાની કથા શ્રવણ કરવા યોગ્ય નહિ હોવાથી શ્રવણ કરનારાઓને અણગમો થાય. તે ઇક્ષ્વાકુના કુલમાં જન્મેલો હતો. મનુના પુત્રોમાં ઇક્ષ્વાકુ* મુખ્ય હતો, અને માંધાતા* યોનિમાંથી જન્મેલો નહતો, (પણ) માત્ર પુંસવન જલમાંથી* જન્મેલો હતો. તે અપ્રાકૃત (દૈવી) બીજમાંથી જન્મેલો પણ હતો, અને સ્વરૂપથી પણ ઉત્તમ હતો. (એ પ્રમાણે) (૧) કુલનું ઉત્તમપણું, (૨) પિતાનું ઉત્તમપણું અને (૩) સ્વરૂપથી પણ ઉત્તમપણું કહ્યું. 'મુચુકુંદ એ નામથી

---

[1] परः ઉત્તમ ब्रह्मविद् બ્રહ્મ જાણનાર (શુક) આ સર્વ જાણશે. "એવા હેતુથી ब्रह्मन्' એવું સંબોધન કરેલું છે." એટલું અધ્યાહાર છે. (લે)

* આ કથા માટે નવમા સ્કંધનો છઠ્ઠો અધ્યાય જુઓ.

પ્રખ્યાત ' શબ્દોથી તેનુ નામથી પણ ઉત્તમપણું જણાવે છે. ' બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારો ' અને ' સત્ય યુદ્ધવાળો ' વિશેષણોથી તેના વૈદિક અને સ્વાભાવિક ગુણો કહેલા છે. બ્રાહ્મણોનુ હિત કરનારો હોય તો બધાએ વૈદિક ધર્મો સિદ્ધ થાય. **सत्यः** સત્ય છે **संगरः** યુદ્ધ જેનુ તેવો (તે હતો) ૧૪.

स याचितः सुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे ॥
असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरम् ॥१५॥

અસુરોથી ભય પામેલા ઇંદ્ર વિગેરે દેવોના સમૂહોએ પોતાનું રક્ષણ કરવા તેને પ્રાર્થના કરી. તેણે લાંબા સમય સુધી તેઓનું રક્ષણ કર્યું. ૧૫.

એ પ્રમાણે તે છ ગુણોવાળો* હોવાથી ઇંદ્ર વિગેરેએ પોતાનું રક્ષણ કરવા તેને પ્રાર્થના કરી. આથી† તે ભગવાનની સમાન હતો એમ કહેવાયું. (તેના) ગુણો સ્વરૂપથી, લોકથી અને કાર્યથી ઉત્તમ હતા એમ કહેવાયું.

' સંસારથી ભય પામેલા (જીવો) મોટા પુરૂષને (પ્રાર્થના કરે) તેમ (દેવોએ તેને) પ્રાર્થના કરી હશે ' એવી શંકા થાય. તેથી ' અસુરોથી ભય પામેલા ' વિશેષણ યોજેલું છે. જે દેવોને પણ હણે છે, તેઓને પણ હણીને તેણે રક્ષણ કર્યું એમ ' તેણે રક્ષણ કર્યું ' શબ્દોથી કહેલું છે. દૈત્યો નાસી જાય ત્યારે તેઓ ફરી આવે એવો ભય રહે, તેથી તેણે ' લાંબા સમય સુધી ' એટલે ઇંદ્ર વિગેરે બહુ બલવાન થયા ત્યાં સુધી (દેવોનું) રક્ષણ કર્યું. યજ્ઞ વિગેરે કરતાં પણ અધિક (ઉત્તમ), ક્ષત્રિયોનો આ (રક્ષણ કરવાનો) જ ધર્મ કહેલો છે. ૧૫.

અને તે રક્ષણનો અંત આવવાનો સમય થયો, તેથી રક્ષણનો અંત જણાવતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन् ॥
राजन्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् ॥१६॥

સ્વર્ગનું પાલન કરનાર કાર્તિકેયને પ્રાપ્ત કરીને પછી તેઓએ મુચુકુંદને કહ્યું. કે ' હે રાજા! અમારૂં પાલન (કરવા)નું દુઃખ આપ બંધ રાખો. ૧૬.

કાર્તિકેયનો જન્મ થયો, પછી તારક વિગેરે (દૈત્યો) હણાયા એટલે તે (દેવોનો) સેનાપતિ થયો, પછી (મુચુકુંદને રક્ષણ કરવાનુ) બંધ રાખવાની પ્રાર્થના કરી. રાજાના× નિયમ પ્રમાણે આને (મુચુકુંદને રક્ષણ કરવામાં) સ્વાર્થ નહતો, એમ

---

* શ્લોક ચૌદમાં કહેલાં છ વિશેષણોથી જણાવેલા છ ગુણોવાળો.

† ' આથી ' એટલે છ ગુણોવાળો કહ્યો તેથી.

× ' **राजन्यायेन** ' એવા વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથના પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે. મી. દેહીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં ' **रयिन्यायेन** ' પાઠ છે તે ' **रविन्यायेन** ' હશે. એમ

આથી સૂચવેલું છે. પછી (દેવોએ) સ્વસ્થ થઇને જૂદા આરંભથી† રાજાને કહ્યું. પહેલાં ભય પામેલા હતા, (અને) હવે સંતોષ પામ્યા તેથી જૂદો આરંભ (કહેલો છે). ઉત્તરાર્ધથી આરંભી તેઓનાં વાક્યો કહે છે. આરંભમાં (મુચુકુંદથી) જે કરવામાં આવતું હતું તે બંધ રખાવે છે, કે ‘નઃ’ અમારૂં પાલન કરવારૂપ દુઃખ બંધ રાખો. જો કે (મુચુકુંદ) સ્વર્ગમાં રહેલો હતો, છતાં પણ તે ભોગ ભોગવતો નહતો અને સદા યુદ્ધ કરતો હતો, તેથી (તેને) દુઃખ જ હતું. ૧૬.

અમારૂં રક્ષણ કરવામાં માત્ર (તારા) દેહને જ દુઃખ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તારા બધાંએનો નાશ થયો છે, કારણ કે ભોગ અને ભોગનાં સાધનોનો નાશ થયો છે, એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

नरलोकं परित्यज्य राज्यं च हतकण्टकम् ॥
अस्मान् पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः॥१७॥
सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमन्त्रिणः ॥
प्रजाश्च तुल्यकालीना नाधुना सन्ति कालिताः ॥१८॥

હે વીર! નરલોકનો અને નિષ્કંટક રાજ્યનો ત્યાગ કરીને અમારૂં રક્ષણ કરતાં તમારી સર્વ કામનાઓ (તમે) તજેલી છે. આપના પુત્રો રાણીઓ સગાંઓ પ્રધાનો મંત્રીઓ અને પ્રજા જે સમાન કાલના (તમારા સમયના)હતા, તેમનો કાલે નાશ કરેલો હોવાથી, હવે તેઓ નથી. ૧૭-૧૮.

જન્મભૂમિ અને સાથે સાથે જન્મેલા (પ્રાણીઓ) સર્વને સુખ આપનારા હોય છે, તેથી નરલોકનો ત્યાગ પણ દુઃખનું કારણ છે, અને નિષ્કટંક રાજ્ય તેવું* છે. (મુચુકુંદ) સર્વથી મોટો (પુત્ર) નહતો§ છતાં પણ શૂરવીર હોવાથી રાજ્ય આને જ અધીન હતું, તેથી આમાં જ ભોગ રહેલો હતો (એજ ભોગ ભોગવનારો હતો). એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે પ્રતિબંધ વિનાના ભોગનો ત્યાગ કરીને અમારૂં જ રક્ષણ કરતાં તારી બધીએ કામનાઓ તજાએલી છે, એટલે તેં બધીએ કામનાઓને તજેલી છે. તેનુ કારણ ‘હે વીર!’ સંબોધનથી કહેલું છે, કારણ કે જેનામાં વીરરસ મુખ્ય હોય તે બીજી કામનાને સુખ માનતો નથી. તેં અગારા ઉપર મોટો ઉપકાર કરેલો છે, એમ જણાવવા આ કહેલું છે. દેહના સંબંધીઓનો પણ તેં ત્યાગ કરેલો છે એમ ‘પુત્રો રાણીઓ....’થી કહે છે. સ્વર્ગમાં દિવસ એક વર્ષરૂપ હોવાથી.‡

હોય તો ‘સૂર્યના નિયમ પ્રમાણે’ એવો અર્થ થાય. જેમ સૂર્ય સ્વાર્થ માટે પ્રકાશતો નથી, પણ પરોપકાર માટે પ્રકાશે છે, તેમ મુચુકુંદને દેવોનું રક્ષણ કરવામાં સ્વાર્થ નહતો.

† આ ‘**अथ**’ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

* ‘તેવું’ એટલે ‘ત્યાગ કરવાથી દુઃખ આપનારૂં.’

§ માંધાતાના ત્રણ પુત્રમાં મુચુકુંદ નાનો હતો. જૂઓ ૯-૬-૩૮.

‡ આપણું એક વર્ષ એ દેવોનો એક દિવસ છે. મકરસંક્રાંતિ એ દેવોનો સૂર્યોદય છે. ઉત્તરાયણના છ માસનો તેમનો દિવસ છે અને દક્ષિણાયનના છ માસની તેમની રાત છે.

જેમ બ્રહ્માની સભામાં ગએલા રૈવતને+ (કાલનું જ્ઞાન રહ્યું નહતું) તેમ તેને કાલનું જ્ઞાન નહતું, તેથી (દેવો તેને) જણાવે છે. **महिष्यः** રાણીઓ, **ज्ञातयः** ભાઇઓ વિગેરે (સગાંઓ) (આ દેહના સંબંધીઓ કહ્યા). **अमात्याः** અધિકારવાળા (રાજાના) સેવકો, અને મંત્રીઓ, આ રાજ્યના સંબંધવાળા (રાજ્યને લીધે તેના સંબંધીઓ કહ્યા). (દેહના અને રાજ્યના સંબંધીઓ) બંને સમાનકાલના, અને પ્રજા એટલે મિત્રો, તે (બધા) હવે ત્યાં નથી, કારણ કે **कालिताः** કાલે તેમનો નાશ કરેલો છે. ત્યાં (નરલોકમાં) જવું જોઇએ, એવી (મુચુકુંદની) આશાને કાઢી નાખી છે. ૧૮.

‘ ત્યારે તમો (દેવો)એ તેઓનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું ? કારણ કે દેવો આયુષ્ય (આપવા)ની સત્તાવાળા છે ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

कालो बलीयान् बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः ॥
प्रजाः कालयते क्रीडन् पशुपालो यथा पशून् ॥१९॥

બલવાનોથી પણ બલવાળો ભગવાન ઇશ્વર અવ્યય કાલ, જેમ પશુઓને ભરવાડ રમતાં હાંકી લઇ જાય છે તેમ પ્રજાને રમતાં હાંકી લઈ જાય છે. ૧૯.

વાયુ, આસન્ય,* ગુણો એ બલવાળાઓ છે. તેઓથી પણ (કાલ) બલવાન છે, તેનું કારણ ‘ ભગવાન ’ શબ્દથી કહેલું છે.

‘ (હું) ધર્મ કરતો હતો ત્યારે ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા ભગવાને મારા (સ્ત્રી, પુત્ર, અમાત્ય વિગેરે)નું ભક્ષણ શા માટે કર્યું ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ઈશ્વર ’ શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે ઈશ્વરને બંધન હોતું નથી.

‘ ત્યારે ભગવાને ભક્તને એવું (દુ:ખ) કેમ કર્યું ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ અવ્યય ’ શબ્દ યોજેલો છે. તે (કાલ) અક્ષરરૂપ છે, પરંતુ પુરૂષોત્તમરૂપ નથી. તેથી તે ભક્તોનો પક્ષપાત કરતો નથી. પક્ષપાત (કરતો) હોય તોપણ જેનો વિનાશ ન થાય તેવુંજ સ્થાન તે આપવાનો છે, તેથી તેણે પુત્ર વિગેરેને દૂર કર્યા. ‘ રમતાં પણ પ્રજાને હાંકી લઇ જાય છે ’ શબ્દોથી તેનો આ સ્વભાવ જ છે એમ કહે છે, કારણ કે છૂટાં છવાયાં વીખરાઇ ગએલાને તે પોતાની અંદર લાવે છે, પોતાના ઘરમાં પૂરે છે. (કાલ આ પ્રમાણે કરતો હોવાથી) તેનામાં દોષની બુદ્ધિ થાય (તે દોષવાળો છે એમ જણાય), તેથી ‘ જેમ પશુઓને ભરવાડ (લઇ જાય છે)’ એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. (વાડાની) બહાર રહેલા પશુઓને વાઘ વિગેરે મારી નાખે તેથી (ભરવાડ તેમને વાડામાં પૂરે છે), તેમ ઘણા સમય સુધી બહાર રહેલા (જીવો) અવળા માર્ગે જનારા થઇ જાય, તેથી કાલ પણ તેઓને બહાર રહેવા દેતો નથી. તેથી (તેમને જીવતા રાખવાનો) ઉપાય નહિ હોવાથી, તેઓ ગયા (મરણ પામ્યા).૧૯

+ જૂઓ ૯–૩–૨૯ થી ૩૫.

* ‘ આસન્ય ’ એટલે મુખમાં રહેલ. ભગવાનના મુખમાં અગ્નિ રહેતો હોવાથી, તે આસન્ય કહેવાય છે. જૂઓ નિબંધ ૧–૩૮ ઉપરનો પ્રકાશ.

તેના (મુચુકુંદના) મનને સંતોષ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં ‘ વર માગ ’ એમ કહે છે:—

वरं वरय भद्रं ते ऋते कैवल्यमात्मनः ॥
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥२०॥

તમારૂં ભલું થાઓ. હવે તમે અમારી પાસે આત્માના મોક્ષ સિવાય (બીજો) વર માગો. અવ્યય ભગવાન વિષ્ણુ એકલા જ તે (મોક્ષ) (આપવા) શક્તિવાળા છે. ૨૦.

‘ કાલ મને પણ પકડી લેશે તો પછી વરથી શું (વળશે) ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી (એવો વર) માગેલ નહિ હોવા છતાં, કાલ ખાઇ ન જાય એવો (વર) તને આપશું એમ સૂચવતાં ‘ તમારૂં ભલું થાઓ ’ એમ કહે છે. તમારૂં ભલું જ થશે, એટલે (તમારી) ઇચ્છા ન હોય ત્યાં સુધી કાલ તમને ખાઇ નહિ જાય, એવો અર્થ છે.

‘ ત્યારે કાલના વિજય પછી મોક્ષ આપો ’ (એવો વર માગશે) એવા ભયથી ‘ મોક્ષ સિવાય ’ શબ્દો કહેલા છે, કારણ કે અમો દેહના સ્વામી દેવો તત્ત્વોના* અંશો છીએ, તેથી આત્મા(ના વિષય)માં અમારો અધિકાર નથી; અને મોક્ષ આત્માનો થાય છે. દેહ વિગેરેનો મોક્ષ તો પુરૂષાર્થરૂપ નહિ હોવાથી માગવા યોગ્ય નથી.

જો કે “(ઇંદ્રિયોના) અધિષ્ઠાતા બધા દેવો કામ કરતા અટકી જાય, તો તેવા સમયે (આત્માને) કેવલપણું (ઇંદ્રિયોના સંબંધ વગરના થવાપણું) પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે મોક્ષ પણ દેવોને અધીન જ છે; પ્રાણીઓને દુઃખ મટે એજ ઇચ્છેલું હોય છે, પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય એ (ઇચ્છેલું) હોતું નથી; અને ‘ આત્માની પ્રાપ્તિથી અધિક (કાંઇ) નથી ’ વિગેરે શ્રુતિઓથી પણ (એમજ) સિદ્ધ થતું હોવાથી, આત્માએ વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો છે કે પ્રાપ્ત કર્યો નથી, એ સ્મૃતિના નિયમ પ્રમાણે મોક્ષ પણ દેવોને જ અધીન છે.” તો પણ આ (દેવો) ભગવાનની આજ્ઞાને લીધે પ્રવૃત્તિ (કામ કરવા)ના સ્વભાવવાળા જ છે, પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે ત્યારે જ જેવું ઇચ્છેલું હોય તેવું આપવાની શક્તિવાળા છે, પરંતુ પોતે (કામ કરતા) અટકીને (ઇચ્છેલું આપવાની શક્તિવાળા) નથી. તેમ કરે (પોતે કામ કરતા અટકી ઇચ્છેલું આપે) તો ઈશ્વરનો અપરાધ થાય.

અથવા રૂઢિને લીધે ‘ મોક્ષ ’ એટલે ભગવાન સંબંધી આનંદ, અથવા આનંદનું પ્રકટ થવું તે. તેથી મોક્ષ સિવાયનું માગવું. વળી ‘ આત્માના ’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે આત્માના હિત સિવાયનું માગવું.

‘ ત્યારે મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી તે (આપવા)ની શક્તિવાળાને જણાવે છે. તે આત્માનો મોક્ષ (આપવા)ની શક્તિવાળા

---

* ભૂમિ, જલ વિગેરે મૂળ પદાર્થો.

એક જ છે, કારણ કે (બીજું) સર્વ સર્વ (દેવો)ને આપી પોતાને માટે તેમણે તે રાખેલ છે. (તેમ કહેલ છે), કારણ કે તે 'ભગવાન' છે એટલે ઐશ્વર્ય વિગેરે (તેમનામાં) પોતાની મેળે રહેલાં છે.

'અંધકારની પેલી પાર પુરૂષોત્તમ રહેલા છે. તે અધિકારી* નહિ હોવાથી તેમણે પોતાને માટે તે (મોક્ષ આપવાની શક્તિ) કેમ રાખી? તેમ હોય તો કોઇનો પણ મોક્ષ થાય નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિષ્ણુ' શબ્દ યોજેલો છે. તે (પુરૂષોત્તમ) જ અહિં મોક્ષ આપવા માટે 'વિષ્ણુ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેથી વિષ્ણુમાં (૧) ભગવાનપણું અને (૨) અધિકારરૂપ ભગવાનપણું એવા બે (ગુણ) કહેલા છે. તેમનાથી કાલનું પણ ઉલ્લંઘન થાય છે એમ સૂચવવા 'અવ્યય' શબ્દ યોજેલો છે. તેમનો નાશ થતો નથી. આ (શબ્દ)થી તેમને (કોઇની) દરકાર નથી એમ પણ સૂચવેલું છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે (જગતનું) પાલન કરવાનો અધિકાર હોવા છતાં તે નિવૃત્તિ (કામ કરતાં અટકવું તે) પણ કરાવશે. તેથી દેવો મોક્ષ આપતા નથી અને તે મોક્ષ આપે છે તેનું કારણ પણ કહ્યું. આ વિષયમાં (મોક્ષ આપવામાં) જરૂરી જે કહેલું નથી તે પણ, અર્થથી (વિષ્ણુમાં છે એમ) કહેલું જાણવું. ૨૦.

તે વિષયમાં 'વિષ્ણુની પ્રાપ્તિ કેમ થશે?' એવી શંકા થતાં, 'તે મોક્ષ આપવા જ અવતાર ધારણ કરશે, ત્યારે તેમને પ્રસન્ન કરવાથી અથવા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાથી મુક્તિ થશે' એવો ઉત્તર મળતાં, ફરીથી 'ક્યારે તે અવતાર ધારણ કરશે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, 'અઠ્ઠાવીસમા યુગમાં તે અવતાર ધારણ કરશે' એમ જાણીને, ત્યાં સુધી શાંત રહેવામાં કામ વિગેરે અને ભૂખ તરસ વિગેરે પીડા કરશે તેથી, (વળી) સમાધિમાં પણ આ દુઃખ છે તેથી, અને સુષુપ્તિ તથા સમાધિમાં આનંદનો અનુભવ સરખો છે તેથી, ફલ આપનાર વિષ્ણુ જ હોવાથી યોગ વિગેરેનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી અને વધારે પ્રયાસ (કરવા)થી દુઃખ (થવા)નો સંભવ હોવાથી તેણે સુષુપ્તિ જ માગી. પછી દેવોએ (તેને) પોતાની નિદ્રા આપી, કારણ કે તેઓને સ્વપ્ના થતાં નથી. એટલે તે સુષુપ્તિ જ છે. તેથી વર તરીકે નિદ્રા પ્રાપ્ત કરીને, 'તે (નિદ્રા)માં વિઘ્ન કરનારો માત્ર (મુચુકુંદે) જોવાથી જ બળીને રાખ થઇ જશે.' એવો વર પ્રાપ્ત કરીને, તેણે અઠ્ઠાવીસ યુગ સુધી નિદ્રા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवमुक्तः स वै देवानभिवंद्य महायशाः ॥
अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया ॥२१॥

એમ કહેવાએલા ઘણા યશવાળા તેણે દેવોને વંદન કરી, ગુફામાં પ્રવેશ કરી દેવોએ આપેલી નિદ્રાને લીધે નિદ્રા કરી. ૨૧.

---

* 'અધિકારી' એટલે બીજાએ જેને અમુક કાર્ય માટે યોજેલો છે તે.

ગુફામાં ટાઢ, તડકો વિગેરે ઉપદ્રવો નહિ હોવાથી, તેમાં પ્રવેશ કરી, તેણે અશયિષ્ટ નિદ્રા કરી. ૨૧.

એ પ્રમાણે પ્રસંગથી નીકળેલી (કથા) કહી, નીચેના શ્લોકથી ચાલુ કથા કહે છે:—

यवने भस्मसान्नीते भगवान् सात्वतर्षभः ॥
आत्मानं दर्शयामास मुचुकुंदाय धीमते ॥२२॥

યવન બળીને ભસ્મ થતાં, વૈષ્ણવોના સ્વામી ભગવાને બુદ્ધિમાન મુચુકુંદને પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં. ૨૨.

(૧) દેવોને કરેલું નયન (૨) તેમની (ભગવાનની) આશાથી રહેવું અને (૩) ભગવાનનું માહાત્મ્ય સાંભળવાથી પ્રાપ્ત થએલી શ્રદ્ધા એ ત્રણ તેના ગુણો જોઇને, પ્રસંગને લીધે તેણે ભક્તો(દેવો)નું હિત કરેલું તે પણ જાણીને, યવન બળીને ભસ્મ થયો ત્યારે સર્વ જાણનારા અને સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા, વૈષ્ણવોના ऋषभः સ્વામી ભગવાન જો તેવા (ગુણવાળા) મુચુકુંદ) ઉપર કૃપા ન કરે તો ભક્તોને દુઃખ પણ થાય, તેથી તેમણે ભક્તનું હિત કરનારાં અને સ્વતંત્ર (કર્મ)નું આચરણ કર્યું એવા અભિપ્રાયથી 'વૈષ્ણવોના સ્વામી' શબ્દ યોજેલો છે. તે પૈકી આરંભમાં 'પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં' શબ્દોથી (ભક્તોનું) હિત કરનારૂં આચરણ કહેલું છે. (મુચુકુંદ નામમાં) 'उ' અક્ષર સર્વ સ્થલે દોષ રહિતપણું સૂચવનારો છે. 'म' અક્ષરનો અર્થ પુરૂષનો આનંદ અથવા मुद् એટલે પરમાનંદ છે. 'ચુ' અક્ષરનો અર્થ દોષ વિનાનું ચૈતન્ય (ચિદ્ અંશ) છે. 'કુ' અક્ષરનો અર્થ દોષ વિનાનો 'સત્' અંશ છે. પહેલાં (મુચુકુંદે) જ્ઞાન વિગેરે મારફત લોકોને સચ્ચિદાનંદરૂપ આપેલું તેથી તેવા (પુરૂષ)ને (ભગવાને) સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવાં જ જોઇએ. (ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ તેને) જણાવે તેની તેને જરૂર નહતી, અને (ભગવાનથી) વિરૂદ્ધ વિચાર તેને આવવાનો નહતો, તેથી (તેને) 'બુદ્ધિમાન' એમ કહેલ છે; કારણ કે તે બુદ્ધિવાળો હતો. તેને પહેલાં (દેવોએ કરેલો) ઉપદેશ સાંભરતો હતો એમ પણ (આ વિશેષણથી) સૂચવેલું છે. ૨૨.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:—

तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥२३॥
चतुर्भुजं रोचमानं वैजयन्त्या च मालया ॥
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥२४॥
प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम् ॥
अपीच्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम् ॥२५॥

વાદળાંના જેવા શ્યામ, પીળાં રેશમી વસ્ત્રવાળા, છાતી ઉપર શ્રીવત્સવાળા, પ્રકાશતા કૌસ્તુભથી શોભતા, ચાર ભુજાઓવાળા, અને

વૈજયન્તી માલાથી શોભતા, સુંદર પ્રસન્ન મુખવાળા, પ્રકાશતાં મકરના (આકારના) કુંડલોવાળા, ત્રણ લોકે દર્શન કરવા યોગ્ય, પ્રેમ અને સ્મિતવાળાં નયનવાળા, ઘણી સુંદર વયવાળા, મદવાળા સિંહના જેવા ઉદાર પરાક્રમવાળા તેમને જોઇને....૨૩ થી ૨૫.

'તેમને જોઇને પૂછ્યું' એમ ચોથા (છવીસમા) શ્લોક સાથે (વાક્યનો) સંબંધ છે. કાલનું ઉલ્લંઘન કરીને× તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે તે માટે, 'વાદળાંના જેવા શ્યામ' થી આરંભી ભગવાનનું તેર પ્રકારે× તેટલાં (તેર) વિશેષણોથી વર્ણન કરે છે.

(૧) (ભગવાન) માત્ર રસરૂપ (શ્યામ) હોય તો દુઃખની સાથે સુખ (થાય. તે) પુરૂષાર્થ થતો નહિ હોવાથી 'વાદળાંના જેવા શ્યામ' કહેલા છે. (ભગવાન) વાદળાંના જેવા શ્યામ છે, કારણ કે તે (વાદળું) તાપ હરનારૂં ક્રિયાનું ફલ આપનારૂં અને સુખ કરનારૂં છે. એ પ્રમાણે ભગવાનને ત્રણ ગુણોવાળા રસરૂપ ફલરૂપ જણાવેલા છે. (ભગવાન) સંસારને ઠીટાડતાં (તાપ હરતાં), કર્મને સફલ કરતાં, પરમાનંદ આપનારા છે.

(૨) 'પીળાં રેશમી વસ્ત્રવાળા' એનું વ્યાખ્યાન કરેલું* છે. એ પ્રમાણે પ્રમેયરૂપ અને પ્રમાણરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કરી, તે (ગુણો)થી જ મોક્ષ અને ધર્મ (પુરૂષાર્થ)નું સૂચન કરી (૩) શ્રીવત્સવાળી છાતી છે જેમની અને (૪) પ્રકાશતા કૌસ્તુભથી શોભતા વિશેષણોથી અર્થ અને કામ (પુરૂષાર્થો) કહેલા છે. ૨૩.

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કરી, (૫) 'ચાર ભુજાઓવાળા' વિશેષણથી તે (પુરૂષાર્થો)નું દાન કરનારા પણ (ભગવાન) છે એમ કહે છે, કારણ કે જેઓ સેવા કરે છે તેમને ભગવાન તે આપે છે.

(૬) 'વૈજયન્તી માલાથી શોભતા' વિશેષણથી શરૂઆતમાં (ભગવાન વિષે) પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે કીર્તિનો ઉપયોગ કહેલો છે. (ભગવાન) કીર્તિથી (પોતાની અંદર) રૂચિ ઉત્પન્ન કરે છે. 'વૈજયન્તી'‡ શબ્દથી કીર્તિને પ્રભાવવાળી કહેલી છે.

(૭) એવી રીતે (ભગવાન) સર્વ પુરૂષાર્થો આપનારા છે એમ ઉપપત્તિ સહિત જણાવી, 'સુંદર પ્રસન્ન મુખ છે જેમનું' વિશેષણથી તે ભક્તિ આપનારા છે એમ કહે છે. અહિં પણ સુંદર એટલે મનને હરે તેવું (અને) પ્રસન્ન એટલે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું, (એમ) સાધન અને ફલ સાથે અહિં (આ વિશેષણથી) ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. (૮) 'પ્રકાશતાં મકરના (આકારના) કુંડલોવાળા' વિશેષણથી પહેલાંની† પેઠે તેમનામાં અંગ તરીકે રહેલાં પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર અને નિવૃત્તિશાસ્ત્ર કહેલાં છે. ૨૪.

× બાર મહિનારૂપ કાલ બાર પ્રકારનો હોવાથી તેનું ઉલ્લંઘન જણાવવા તેર વિશેષણો કહેલાં છે.

* આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં. જૂઓ પૃષ્ઠ ૫૨.

‡ 'વૈજયન્તી' એટલે માલા. આ કીર્તિ સૂચવે છે.

† આ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં. જૂઓ પૃષ્ઠ ૫૪.

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રના સંબંધી ઉત્તમપણું જણાવી, (૯) 'ત્રણ લોકે દર્શન કરવા યોગ્ય' વિશેષણથી લોક સંબંધી ઉત્તમપણું જણાવે છે, કારણ કે લોક જે જૂએ તેને જ માન્ય રાખે છે. ત્રણે લોકમાં પણ લૌકિક (દેહ ધારણ કરનારા) તે (ભગવાન)જ દર્શન કરવા યોગ્ય છે, એટલે કોઇથી પણ (ભગવાન સિવાય) બીજો કોઇ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી. (૧૦) તેઓને દર્શનથી (ભગવાનમાં) પ્રવૃત્તિ થતાં ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ 'પ્રેમ અને સ્મિતવાળાં નયનવાળા' વિશેષણથી કહે છે. પ્રેમ એટલે થોડા મોહવાળી ભક્તિ. નયન✿ એટલે જ્ઞાન, તેથી (આ) ત્રણે ભગવાન આપે છે એમ સૂચવેલું છે.

એ પ્રમાણે પુરૂષોના સાધન અને ફલ (રૂપ ભગવાનને) જણાવી, (૧૧) 'ઘણી સુંદર વયવાળા' (વિગેરે) વિશેષણથી સ્ત્રીઓના (સાધન અને ફલરૂપ ભગવાન) જણાવે છે. સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય તે ઘણું સુંદર હોય, તેથી ઘણો પ્રેમ થાય તેવું વય છે જેમનું (એવો અર્થ થયો). તેથી તેઓની (ભગવાનમાં) પ્રવૃત્તિ જણાવી. (૧૨) 'મદવાળા સિંહના જેવા ઉદાર પરાક્રમવાળા' વિશેષણથી ફલ(રૂપ ભગવાન) કહે છે. મદવાળો જે **मृगेन्द्रः** સિંહ (તેના જેવા છે), કારણ કે જેમાં સિંહ રહેલો છે તેવા સિંહના ઘરમાં કોઇ પણ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય નથી (૧૩) માત્ર[૧] સંબંધથી જ (ભગવાન) રક્ષણ કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉદાર એટલે જેમ ઇચ્છેલું હોય તેટલું, મન(ની કામનાઓ) પૂરી કરે ત્યાં સુધીનું **विक्रमः** પરાક્રમ છે જેમનું (તેવા ભગવાન છે). (પરાક્રમ) ઉદાર હોવાથી તે મોક્ષ(આપવા)માં પરિણમે છે એમ પણ સૂચવેલું છે. ૨૫.

એ પ્રમાણે વૈદિક અને લૌકિક બધાએ જ ફલ અને સાધનરૂપ ભગવાન એકલા જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, તેથી તેવા (ભગવાન)નાં દર્શન કરીને. ભક્તિ થાય તે માટે સંવાદથી (તેમનો) પરિચય કરીને પછી તેમનું ભજન કરવું એવા અભિપ્રાયથી આરંભમાં (તેમને) પ્રશ્ન કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ॥
शंकितः शनकैं राजा दुर्धर्षमिव तेजसा ॥२६॥

તેમના તેજથી અંજાઇ ગએલા ઘણા બુદ્ધિશાળી રાજાએ તેજને લીધે જાણે કે પરાભવ થઇ ન શકે તેવા (ભગવાન)ને ભય પામી ધીરેથી પ્રશ્ન કર્યો. ૨૬.

'(ભગવાન સંબંધી) એવા ભાવનું વર્ણન શા માટે કર્યું? (તેમને) ઓળખ્યા વિના જ લૌકિક નિયમ પ્રમાણે (મુચુકુંદે) પ્રશ્ન કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા બુદ્ધિશાળી' વિશેષણ યોજેલું છે. તેની બુદ્ધિ ઘણી હતી, (એટલે તે) બહુ ચતુર હતો. આ (ભગવાનનાં દર્શન વિગેરે) માટે જ સુષુપ્તિ પ્રાપ્ત કરીને રહેલો

✿ નયન મુખ્ય જ્ઞાનેંદ્રિય છે.

[૧] આ છેલ્લા વિશેષણમાં 'ઉદાર' શબ્દથી મોક્ષમાં પરિણમે (મોક્ષ આપે) તેવું પરાક્રમ [સૂચવેલું છે તે તેરમો પ્રકાર છે. (લે)

હતો. વળી તેમના તેજથી અંજાઈ ગએલો હતો, એટલે ભગવાનના તેજથી અંજાઈ ગએલો હતો; કારણ કે તે પોતાને ઇંદ્ર વિગેરે કરતાં પણ ઘણો વધારે તેજવાળો માનતો હતો, (અને) જ્યારે તે પણ તેમના તેજથી અંજાઈ ગયો, ત્યારે 'આ પુરૂષોત્તમ છે' એમ તે કેમ ન જાણે? તેથી (તેમનો) પરિચય કરવા પ્રશ્ન કર્યો.

'પુરૂષોત્તમને ઉદ્ધતાઇ જણાવનારો પ્રશ્ન પણ કેમ થઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભય પામી, ધીરેથી' શબ્દો યોજેલા છે. પ્રશ્ન કરતાં પણ ભય પામેલો જ, છતાં પણ ભગવાન પધારેલા હોવાથી થોડી ઉદ્ધતાઈ કરી ધીરેથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો. વળી તે 'રાજા' હતો, તેથી નીતિ પણ જાણનો હતો. કેટલાક એમ કહે છે કે તેના ભારે રજોગુણે પણ તેને ઉદ્ધતાઇ કરવામાં સાહાય્ય કરી.

'જાણે કે પરાભવ થઇ ન શકે તેવા' એ (વિશેષણનો અર્થ કરીએ છીએ). ભગવાનનાં દર્શન કરીને, તે (મુચુકુંદ) રાજા હોવા છતાં પણ તેમના તેજથી તે પરાભવ થઇ ન શકે તેવા છે એમ (જાણી), ધીરેથી જ પહેલાં વિનતિ કરીને જ બોલ્યો, કારણ કે (તેણે ભગવાન પાસે) આયુધો, સેવકો અને સામગ્રી (કાંઇ) જોયાં નહિ. (મુચુકુંદ) પોતે પણ રાજા હતો, તેથી 'इव' 'જાણે કે' શબ્દ કહેલો છે. તેમ ન હોત તો તે (ભગવાનના) ચરણમાં જ પડત; અથવા ભગવાને તેવા પ્રકારનો તેને સંદેહ થાય તેવું પોતાનું રૂપ દેખાડ્યું, તેથી 'इव' શબ્દ યોજેલો છે. ૨૬.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ मुचुकुन्द उवाच ॥ મુચુકુંદ કહે છે:—

को भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ॥
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकण्टके ॥२७॥

અહિં જંગલમાં પર્વતની ગુફામાં પધારેલા આપ કોણ છો (જે) કમલની પાંખડી જેવા ચરણોથી ઘણા કાંટાવાળા (સ્થલ)માં ફરો છો? ૨૭.

પ્રશ્ન (કરવા)ના હેતુઓ[1] કહે છે, કારણ કે તેમ ન કરે તો કૃત્રિમપણાની[2] શંકા થાય. ભગવાન પણ પોતાનો વૃત્તાંત કહે તે માટે (મુચુકુંદ) પોતાનો વૃત્તાંત પણ કહે છે.

આઠ ઐશ્વર્ય ભગવાનમાં જાણીતાં છે. તેમ હોવાથી,[3] વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા

---

[1] 'હેતુઓ' એટલે સ્વરૂપ, ક્રિયા અને પ્રકાર સંબંધી હેતુઓ. (લે)

[2] હેતુઓનું જ્ઞાન ન હોય, તો ચાર ભુજાઓવાળું વિગેરે રૂપ બનાવટી છે એવી શંકા થાય, (એટલે ભગવાન નહિ પણ) બીજો જ કોઈ આવું રૂપ લઈ આવ્યો છે એવી શંકા થાય એવો અર્થ છે. (લે)

[3] ભગવાનમાં આઠ ઐશ્વર્યો પ્રસિદ્ધ હોવાથી, 'આ ભગવાન જ છે કે બીજો કોઇ?' એવું વધારે (સ્પષ્ટ) જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેમને શરણ જવું યોગ્ય નથી. (લે)

વિના શરણ જવું યોગ્ય નહિ હોવાથી, અને પોતે[1] ફલ ઇચ્છનાર નહિ હોવાથી આઠ (શ્લોકો)થી પ્રશ્ન કરે છે.

સ્વરૂપ, ક્રિયા અને પ્રકાર સંબંધી ત્રણ પ્રશ્નો તેમાં વિરોધ જણાવવા કરે છે. (૧) આવું રૂપ કુદરતી આપ (ભગવાન)માં જ હોય, (પણ) બનાવટી બીજામાં પણ હોય, તેથી 'આપ કોણ છો?' એવો સ્વરૂપ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. (૨) (એવું) ઉત્તમ રૂપ ભલે હો, આવા વિપિને જંગલમાં અને તેમાં પણ પર્વતના સંબંધને લીધે ન જઇ શકાય તેવા સ્થાન(ગુફા)માં કેમ પધાર્યા છો? એવો ક્રિયાનાં (પધારવાનાં) પ્રયોજન સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. (૩) 'કમલની પાંખડી જેવા ચરણોથી' શબ્દોથી (પધારવાના) પ્રકાર સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે, કારણ કે આ (જંગલની) ભૂમિ સંસ્કાર વિનાની (સાફ નહિ કરેલી) હોવાથી (તેમાં) ઘણા કાંટાઓ છે કમલની પાંખડી કરતાં પણ કોમલ ચરણોથી તેવા સ્થાનમાં પધારવાનું ઘણા અગત્યના કામ વિના બને નહિ, તેથી તેવું ઘણું અગત્યનું શું કામ છે? એવો (પધારવાના) પ્રકારના પ્રયોજન સંબંધી પ્રશ્ન છે. ૨૭.

'તું તર્કથી (ઉત્તર) જાણી લે' એવી શંકા થાય (એમ કહે), તેથી નીચેના બે શ્લોકથી તર્કો જણાવે છે:—

किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान् वा विभावसुः ॥
सूर्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोऽपि वा ॥२८॥
मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् ॥
यद्बाधसे गुहाध्वान्तं प्रदीपः प्रभया यथा ॥२९॥

શું (આપ) તેજવાળાઓનું તેજ છો, અથવા ભગવાન અથવા અગ્નિ છો? અથવા સૂર્ય, સોમ અથવા મહેન્દ્ર છો? અથવા બીજા લોકપાલ છો? હું આપને દેવોના ત્રણ દેવોના ઉત્તમ પુરૂષ માનું છું, કારણ કે જેમ દીપક પ્રભાવથી (અંધકારનો નાશ કરે છે) તેમ આપ પ્રભાવથી ગુફાના અંધકારનો નાશ કરો છો. ૨૮–૨૯.

આરંભમાં હું એવો જ તર્ક કરૂં છું કે (૧) આ (આપ) બધાએ તેજવાળાઓનું એકઠું થએલું તેજ છો, અથવા 'તેણે તેજ સર્જ્યું' શ્રુતિ પ્રમાણે કારણ તરીકે જે પહેલું તેજ (ભગવાને) સર્જ્યું તે તેજ (આપ છો). (૨) (અથવા) ભગવાન છો, તેણે (તે તેજે) પણ જલ સર્જ્યું (છાંદોગ્યપનિષદ્ ૬–૨–૩), તેથી તે જગતનું કારણ થવાથી ભગવાન છે. અથવા (૩) આપ विभावसुः મૂર્તિમાન (આકારવાળો)

---

[1] ભગવાન પોતે ફલ ઇચ્છનાર નથી એટલે મુચુકુંદ પાસેથી કાંઇ માગવા આવેલા નથી, તેથી (આ રૂપ) બનાવટી હોવાનું સંભવતું નથી, તેથી ઘણો સંશય રહે છે. તેથી આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય સંબંધી ખાસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રશ્ન કરેલો હોવાથી આઠ શ્લોકોથી તે કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે)

અગ્નિ છો. બધાંએ તેજનું એકઠું થવાનું કારણ જાણેલું નહિ હોવાથી, બીજો તર્ક (ભગવાન એવો) કરેલો છે. પછી મૂલ બનેલા(તેજ ભગવાન)ને અહિં (ગુફામાં) આવવાનું કારણ સંભવતું નહિ હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા (અગ્નિ) સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે. એવી રીતે આધિભૌતિક વિગેરેના ભેદ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ કરેલા છે.

આ ત્રણે રાજસ હોવાથી 'અથવા સૂર્ય સોમ અથવા મહેન્દ્ર છો ?' શબ્દોથી સાત્ત્વિક ત્રણ કહેલા છે, (૧) 'સૂર્ય જંગમ તથા સ્થાવરનો આત્મા છે' શ્રુતિ અને 'સૂર્યના મંડલની મધ્યમાં રહેલા નારાયણનું સદા ધ્યાન કરવું જોઇએ' એ વાકય પ્રમાણે (આપ) સૂર્ય હોવા જોઇએ, કારણ કે ચાર ભુજાઓવાળા* દેખાઓ છો. (૨) તેથી પણ શીતલ કિરણોવાળો અમૃતથી ભરપૂર (ચંદ્ર) સુંદર છે, તેથી (આપ) સોમ છો. (૩) તેનાથી પણ (વધારે) ઐશ્વર્ય જણાતું હોવાથી (આપ) મહેન્દ્ર હશો.

એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક (ત્રણ) ભેદો જણાવીને, (ભગવાનને) મનુષ્યની આકૃતિવાળા જોઇને, જાણે કે ત્રીજા ગુણ(તમોગુણ)ની કલ્પના કરતો હોય તેમ, 'અથવા બીજા લોકપાલ છો ?' શબ્દોથી વિચાર કરીને તેમાં (તમોગુણવાળાઓમાં) ઉત્તમ જણાવે છે; એટલે વાયુ, વરૂણ વિગેરેમાંના એક (આપ) છો, કારણ કે તેઓ (લોકપાલો) લોકનું રક્ષણ કરવા ભમ્યા કરે છે. આ પક્ષ (પોતાને) માન્ય નથી એમ જણાવવા 'वा'+ 'અથવા' શબ્દ યોજેલો છે. ૨૮.

એ પ્રમાણે કાર્યરૂપ અને કારણરૂપની સંભાવના કરી, તેમને પૂર્વપક્ષમાં મૂકી, ઓગણત્રીસમા શ્લોકથી તે (શ્રીકૃષ્ણ) પરમકારણરૂપ પુરૂષોત્તમ છે, એવી સંભાવના કરે છે. દેવોના પણ દેવો એટલે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ. તેઓમાંના ઉત્તમ પુરૂષ એટલે વિષ્ણુ હું આપને માનું છું; અથવા તે (બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ)ના ઉત્તમ પુરૂષ, એટલે તેઓના પુરૂષ પોતાની મેળે પ્રકાશનારા નારાયણ છે, અને તેમનાથી પણ ઉત્તમ પુરૂષોત્તમ, (હું આપને માનું છું).

'(મુચુકુંદ) શ્રદ્ધાને લીધે એવી કલ્પના કરતો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી (શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમ છે) તેવું સિદ્ધ કરનારી અન્યથાનુપપત્તિ‡ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ગુફાનો અંધકાર કોઇએ પણ મટાડેલ નથી. ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી તે રહેલો, કારણ કે જે પડદાની ગણના ન કરે[1] તે તેને મટાડી શકે. તેથી પહેલાં (શ્લોક ૩૮ માં)

---

* સૂર્યમાં રહેલા નારાયણ ચાર ભુજાઓવાળા હોવાથી, અને આપને પણ ચાર ભુજાઓ છે તેથી, આપ નારાયણ છો.

+ આ શબ્દ અવગણના દર્શાવવા યોજાય છે.

‡ સંજોગો ઉપરથી નીકળતું અનુમાન. 'અમુક કાર્ય બીજી રીતે થઇ શકે તેમ નથી, તેથી આ પ્રમાણે થતું હોવું જોઇએ' એવું અનુમાન 'અન્યથાનુપપત્તિ' કહેવાય છે. જેમ કે જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી' વાકય ઉપરથી એમ નીકળે છે કે તે રાત્રે ખાતો હોવો જોઇએ, નહિ તો જાડો હોઈ શકે નહિ.

[મટાડી શકતું નથી), એવો અર્થ છે. (લે)

[1] સૂર્ય વિગેરેનું તેજ ભીંત વિગેરેરૂપ પડદાથી રોકાઇ જાય છે. (તેથી તે ગુફાના અંધકારને

કહેલા, ભગવાનથી પ્રાપ્ત કરેલ તેજવાળાઓનું પણ આ વિષયમાં (ગુફાનો અંધકાર દૂર કરવામાં) પરાક્રમ નથી. ઘણા પ્રકારે આવેલા આકારવાળાઓ (દેહધારીઓ)એ તો ગુફાનો અંધકાર મટાડેલો જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી જેમને અમે પહેલાં જોએલા જ નથી તેવા ભગવાન જ આપ હોવા જોઇએ એવો નિશ્ચય થાય છે.

વળી અગ્નિ સળગાવેલો હોવા છતાં, દેવ (દેવતા)વાળો[1] હોવા છતાં પણ આવા પ્રકારની પ્રભાવાળો હોતો નથી, કારણ કે તેનામાં ભગવાનની એક જ[2] શક્તિ રહેલી હોય છે, પરંતુ દીપકમાં બે શક્તિઓ[3] રહેલી હોય છે. તેથી જ છાણાંના અને લાકડાનાં (અગ્નિ)[4] કરતાં, 'દીવટ અગ્નિનું સ્થાન છે, બાળવાનું કાર્ય અગ્નિનું છે' શ્રુતિ પ્રમાણે સ્નેહ,✿ દીવટ અને અગ્નિના સંબંધને લીધે દીપકની પ્રભા વધારે હોય છે, કારણ કે 'આ જે ઘી છે તે અગ્નિનું તેજ છે' વાક્ય પ્રમાણે ઘી પણ તેવું (તેજવાળું) છે, અને અગ્નિનો તેની સાથે સંયોગ (સંબંધ) થાય છે. તેથી[5] તે (દીપક)ની અંશમાત્રની પણ પ્રભા આખા ઘરમાં પ્રસરી રહે છે. તે પ્રમાણે ગુફાની અંદરનું સ્થાન જે પહેલાં કોઇ સમયે જોએલું નહતું, તે આપનું તેજ દેખાડે છે, તેથી આપ પુરૂષોત્તમ જ હોવા જોઇએ. જેનો વ્યવહાર થતો હોય તેવી ઉત્તમ પ્રભા દૃષ્ટાંત આપવા યોગ્ય માનેલી હોવાથી, દીપકનું દૃષ્ટાંત (આપેલું છે).

અથવા આપ જ ઉત્તમ દીપક છો, કારણ કે (આપ) પોતાની[6] પ્રભાથી અંધકારનો નાશ કરો છો. પહેલાં કોઈવાર જોએલ નહિ તેવા (આપ) હોવાથી, (આપ) પુરૂષોત્તમ છો એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૯.

'ત્યારે (હું કોણ છું તે) જાણીને શા માટે પ્રશ્ન કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुङ्गव ।।
स्वजन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ।।३०।।

---

[1] અગ્નિમાં યજ્ઞરૂપ ભગવાન રહેલા છે. તેથી જ અગ્નિમાંથી યજ્ઞપુરૂષનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એમ કહેવામાં આવેલ છે. તેથી 'ભગવાનવાળો પણ અગ્નિ' એમ કહેલ છે. (લે) અહિં भगवत् શબ્દ 'અગ્નિદેવ' માટે યોજેલો જણાય છે.

[2] 'એક જ શક્તિ' એટલે 'તેજ' (લે)

[3] 'બે શક્તિઓ' એટલે 'તેજ અને પ્રભા' (લે)

[4] છાણાં અને લાકડાં સળગાવવામાં આવે છે. તે બંને પ્રકારના અગ્નિ કરતાં (દીપકની પ્રભા વધારે હોય છે), એવો અર્થ છે. (લે)

✿ 'સ્નેહ' એટલે (કોડીઆમાં પૂરેલ) ઘી અથવા તેલ.

[5] 'તેથી' એટલે દીપકમાં બંને શક્તિઓ (તેજ અને પ્રભા) હોવાથી. (લે)

[6] '**प्रभया यथा**' ને બદલે '**प्रभया स्वया**' પાઠ હોય ત્યારે આ પ્રમાણે અર્થ કરવો; એમ જણાવેલ છે. (લે)

હે ઉત્તમ પુરૂષ! સંદેહ ન રહે તે પ્રમાણે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનાર મને આપને ગમે તો પોતાનું (આપનું) જન્મ, કર્મ તેમજ ગોત્ર કહો. ૩૦.

'व्यलीकम्' એટલે સંદેહ, તે જેમ નં રહે તેવું થાય તે પ્રમાણે સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે.

'તું (મારા) સરખો નહિ હોવાથી (મારી સાથે) ભાષણ કરવા યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઉત્તમ પુરૂષ' એવું સંબોધન કરેલ છે. (શ્રીકૃષ્ણ) નરના જેવી આકૃતિવાળા દેખાય છે, તેથી નરો (તેમનાથી) વ્યવહાર કરવા યોગ્ય છે, એટલે મારી સાથે પણ વ્યવહાર કરવો જોઇએ. વળી (શ્રીકૃષ્ણની) નરની આકૃતિ પ્રયોજનવાળી જણાય છે, તેથી 'પોતાનું જન્મ, કર્મ તેમજ ગોત્ર' શબ્દોથી (તેમના) ખાસ (ગુણો) પૂછે છે. પોતાનું (આપનું) જન્મ કયા પ્રકારનું છે, એટલે શા માટે (આપનો) પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એવો (જન્મના) કારણ સંબંધી પ્રશ્ન છે. 'કર્મ (કયાં છે)?' એવો પ્રયોજન સંબંધી પ્રશ્ન છે. 'ગોત્ર (કયું છે)?' એટલે કયા વંશમાં (આપનો) પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, એવો વંશ સંબંધી પ્રશ્ન છે. 'वा' 'તેમજ' એ શબ્દ, બીજું પણ (કહેવા યોગ્ય) કહો, એવો અભિપ્રાય સૂચવે છે. એવી રીતે જાણે કે ત્રણ ગુણવાળા સ્વભાવ સંબંધી (હોય તેવો) પ્રશ્ન કરીને, પોતે (મુચુકુંદ) આજ્ઞા કરતો નથી એમ જણાવવા 'આપને ગમે તો કહો' એમ કહે છે. ૩૦.

'(હું) નર હોઉં તો પણ (મારા) સરખા હોય તેજ (મારે) સંભાષણ કરવા યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી (મુચુકુંદ) પોતાનાં જન્મ કર્મ અને ગોત્ર જણાવે છે:—

वयं च पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबन्धवः ॥
मुचुकुन्द इति ख्यातो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ॥३१॥
चिरप्रजागरश्रान्तो निद्रयोपहतेन्द्रियः ॥
शयेऽस्मिन्विजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना ॥३२॥
सोऽपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ॥
अनन्तरं भवान् श्रीमांल्लक्षितोऽमित्रशासनः ॥३३॥

અને હે ઉત્તમ પુરૂષ! હે પ્રભો! હું ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો, યૌવનાશ્વનો પુત્ર, 'મુચુકુંદ' એમ ઓળખાતો ક્ષત્રબંધુ, લાંબા સમયના ઉજાગરાથી થાકેલો, નિંદ્રાને લીધે પરવશ થએલ ઇંદ્રિયોવાળો આ મનુષ્ય વિનાના (સ્થાન)માં ઇચ્છા પ્રમાણે સૂતો હતો. હમણાં કોઇકે (મને) ઉઠાડ્યો. ખરેખર! તેને પણ પોતાના જ પાપે (બાળીને) ભસ્મ કર્યો. પછી શત્રુનો નાશ કરનાર આપ શ્રીમાનનાં મને દર્શન થયાં ૩૧થી૩૩.

'च' 'અને' શબ્દ અમુક અર્થ દર્શાવવા યોજેલો છે. (તે એવો છે કે) હું પણ બહુ હલકો (આપે) સંભાષણ ન કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ ऐक्ष्वाकाः એટલે ઈક્ષ્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો છું. ('इक्ष्वाकु') વંશને દર્શાવનાર (અને ક્ષત્રિય જણાવનાર) શબ્દ હોવાથી (પાણિનિસૂત્ર ૪-૧-૧૬૮ પ્રમાણે) 'अ' પ્રત્યય લાગેલો છે. 'दांडिनायन' એ (પાણિનિસૂત્ર ૬-૪-૧૭૪) પ્રમાણે અનિયમિત હોવાથી 'उ' નો લોપ થએલો છે. તેથી (ऐक्ष्वाकाः શબ્દથી) દેશથી અને કુલથી (મુચુકુંદે પોતાની) પ્રસિદ્ધિ કહી. ઉત્તમ પુરૂષ હોય તે (બીજાની) ગણના કરે છે, તેથી લૌકિક નિયમ પ્રમાણે પણ (શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઉપર) વિશ્વાસ રાખે તે માટે 'હે ઉત્તમ પુરૂષ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (મુચુકુંદે પોતાના) અહંકારનો ત્યાગ કર્યો છે એમ 'ક્ષત્રબંધુ'* શબ્દથી જણાવ્યું છે. (એકત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં) પિતાનું, દાદાનું અને પોતાનું નામ કહે છે. "'મુચુકુંદ' એમ ઓળખાતો" શબ્દથી (પોતાની) પ્રસિદ્ધિ પણ સારી કીર્તિવાળા તરીકે જણાવેલી છે. યુવનાશ્વ દાદો હતો યૌવનાશ્વ એટલે માંધાતા પિતા હતો. તેનો आत्मजः એટલે ઔરસ પુત્ર (હું છું). વશ રાખનારને ખોટું ન કહેવાય એમ જણાવવા 'હે પ્રભો!' એવું સંબોધન કરેલું છે. ૩૧.

બત્રીસના શ્લોકમાં તેવા પોતાને અહિં (ગુફામાં) આવવાનું પ્રયોજન કહેતાં, પોતાનું પુરૂષાતન પણ જણાવે છે. લાંબા સમય સુધી દેવોનું રક્ષણ કરવા માટે લાંબા સમયનો ઉજાગરો થયો, તેથી થાક પણ લાગ્યો; અને તેથી નિદ્રાને લીધે ઇંદ્રિયો પણ પરવશ થઈ. તેથી નિદ્રાનો ઉપભોગ કરવા જેમ કોઇ પણ ઉઠાડે નહિ તેમ આ મનુષ્ય વિનાના સ્થાનમાં હું સૂતો હતો.

આ (મુચુકુંદ) 'હું દેવોએ (વર તરીકે) આપેલી નિદ્રાથી સૂતો હતો' એમ કહેતો નથી, (કારણ કે) તેમ હોય (તેવી નિદ્રાથી સૂતો હોય) તો, ધ્યાન તપ વિગેરે સર્વ તજી, તેણે તામસી અવસ્થા શા માટે સ્વીકારી ? એમ તે ઠપકાને યોગ્ય થાય. તેથી (પોતે ઠપકાને યોગ્ય ન થાય તે માટે) તે પોતાના થાકનું જ વર્ણન કરે છે.

તેથી હું कामं ઇચ્છા પ્રથાણે સૂતો હતો. 'હમણાં કોઇકે ઉઠાડ્યો' શબ્દોથી, અહિં પણ કોઇકે આવીને (મને) ઉઠાડ્યો, એમ કહે છે. પોતાનો અપરાધ ન ગણાય તે માટે તે (ઉઠાડનાર) સંબંધી પોતાનું અજ્ઞાન જણાવેલું છે. ૩૨.

તેને પણ મેં સજા કરેલી નથી, પરંતુ (તેના) પોતાના પાપથી જ (તેને સજા) થઈ, એમ 'તેને પણ (પોતાના જ પાપે) બાળીને) ભસ્મ કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. 'પોતાના જ' એટલે 'સૂતેલાને જગાડવો નહિ' એવી શાસ્ત્રે કરેલ મનાના ઉલ્લંઘનરૂપ (તેણે) પોતે જ કરેલા પાપે (તેને બાળીને ભસ્મ કર્યો). 'ખરેખર!' એ શબ્દથી આમાં મારો કાંઈ પણ અપરાધ નથી એમ જણાવેલું છે. તે પછી તરત જ

---

* 'ક્ષત્રબંધુ' એટલે જે ક્ષત્રિય હોય, પણ ક્ષત્રિયના ધર્મ બરાબર પાળતો ન હોય તે. આવી રીતે 'બંધુ' શબ્દ તિરસ્કાર દર્શાવવા યોજાય છે, જેમકે 'બ્રહ્મબંધુ' વિગેરે.

(મને) આપનાં દર્શન થયાં, તે કારણથી પણ (આમાં) મારો અપરાધ નથી. (કારણ કે) તેમ ન હોય (મારો અપરાધ હોય), તો આપનાં દર્શન ન થાય. આ પ્રયોજન-† થી જ ફરીથી ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. 'શ્રીમાન' એટલે સર્વ સૌંદર્યવાળા અને લક્ષ્મીવાળા. 'શત્રુનો નાશ કરનાર' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) શત્રુને હણનારા આપ જ છો, એટલે ઘણું કરીને આપે જ આને હણેલો છે. ૩૩.

'ત્યારે જેમ તેં આટલો નિર્ણય કર્યો તેમ (મારા) જન્મ અને કર્મનો પણ યોગના બલથી જ કેમ નિર્ણય કરતો નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तेजसा नेऽविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ॥
हतौजसो महाभाग माननीयोऽसि देहिनाम् ॥३४॥

સહન ન થઈ શકે તેવા આપના તેજથી ક્ષીણ થએલા મનોબલવાળો હું વારંવાર આપનાં દર્શન કરી શકતો નથી. હે મહા ભાગ્યવાળા! આપ દેહીઓના પૂજ્ય છો. ૩૪.

अविषह्येण સમીપમાં રહી પણ ન શકાય તેવા આપના તેજથી **भूरि** વારંવાર હું (જે) આપનાં દર્શન પણ કરી શકતો નથી, તે (આપના જન્મ તથા કર્મનું) કારણ કેમ શોધી શકું? એવો (અર્થ છે).

'અંદરની દૃષ્ટિથી જાણ' એવી શંકા થાય, તેથી 'ક્ષીણ થએલા મનોબલવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. હે મહા ભાગ્યવાળા! આપના તેજથી જ 'ક્ષીણ થએલી છે મનની શક્તિ જેમની' તેવો હું છું, તેથી યોગથી હું (આપના જન્મ–કર્મના કારણનો) વિચાર કરૂં એ વાત અસંભવિત જ છે. બીજું હું જાણતો હોઊં કે નહિ, એ (વાત) જાણું છું, એમ 'હે મહાભાગ્યવાળા! આપ દેહીઓના પૂજ્ય છો' શબ્દોથી કહે છે. (૧) ત્રણ લોકથી (આપનું) ભાગ્ય અધિક જણાય છે. (૨) તેથીજ માત્ર દેહ ગ્રહણ કરવાને લીધે જ ઇચ્છેલું (કાંઇક) અવશ્ય (દેહીઓને) જોઇએ, એટલે સર્વને ઇચ્છેલું આપનારા આપ બધાએ (દેહીઓ)ના **माननीयः** પૂજ્ય અને સેવ્ય છો, એવો અર્થ છે. ૩૪.

એ પ્રમાણે તેની વિજ્ઞપ્તિ સાંભળીને, (ભગવાન) તેને માટે જ (ત્યાં) પધારેલા હોવાથી, (તેમણે) તેનો ઉત્તર આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं संभाषितो राज्ञा भगवान् भूतभावनः ॥
प्रत्याह प्रहसन् वाण्या मेघनादगभीरया ॥३५॥

એ પ્રમાણે રાજાએ કહેલા, પ્રાણીઓનું હિત કરનાર ભગવાને મેઘના અવાજથી ગંભીર વાણીથી હસતાં (તેને નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૩૫.

---

† જે પાપ કરે તેને આપનાં દર્શન થાય નહિ તેવા આપ છો, એમ જણાવવાના પ્રયોજનથી જ.

(ભગવાનને તેણે) સારી રીતે કહ્યું. તે પણ 'રાજા' હોવાથી મોટો (પુરૂષ) હતો, અને રાજા પ્રશ્ન કરે ત્યારે અવશ્ય ઉત્તર દેવો જોઇએ, એમ (એ શબ્દથી) જણાવેલું છે: વળી ભગવાન જાણે છે કે નક્કી કરેલો (અમુક)જ ઉત્તર આપવાથી તે (રાજા) કૃતાર્થ થશે. તેથી તેવો ઉત્તર તેમણે આપ્યો. જો કે બીજા પ્રકારથી પણ તેનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાન શક્તિવાળા છે, છતાં પણ તેના ઉપરની કૃપાને લીધે પણ તેમણે (તેને) તેવો ઉત્તર આપ્યો એમ 'પ્રાણીઓનુ હિત કરનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. 'હસતાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે) તેને સારી રીતે મોહ ઉત્પન્ન કર્યો.

'ત્યારે (મોહ ઉત્પન્ન કર્યો તેથી) (ઉત્તર તેનુ) અહિત કરનારો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મેઘના અવાજથી ગંભીર' વિશેષણ યોજેલું છે. મેઘના અવાજ કરતાં પણ વધારે ગંભીર, એટલે સર્વ રીતે દુઃખ દૂર કરનારી (વાણીથી તેને ઉત્તર આપ્યો). ૩૫.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડાઆઠ શ્લોકોથી ભગવાનનાં વચનો કહે છે; કારણ કે તેણે કહેલ (તે પ્રમાણે આઠ શ્લોકોથી ઉત્તર આપ્યો), અને 'હું તેને અર્ધુંજ ફલ આપીશ'[1] એમ ભગવાને જણાવ્યું.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः ॥
न शक्यन्ते ऽनुसंख्यातुमनन्तत्वान्मयापि हि ॥३६॥

હે અંગ! મારાં જન્મો, કર્મો અને નામો હજારો છે. તેઓ અનંત હોવાથી મારાથી પણ ગણી શકાય તેવાં નથી. ૩૬.

'જન્મ, કર્મ અને નામો કહો' એવો જે આરંભમાં તેણે (મુચુકુંદે) પ્રશ્ન કરેલ, તે સંબંધમાં 'કયાં (જન્મ, કર્મ અને નામો) કહેવાં?' એ જાણવાની જરૂર હોય તેમ કહેતાં, પ્રથમ જન્મો ગણી ન શકાય તેટલા છે એમ 'મારાં જન્મો, કર્મો અને નામો હજારો છે' શબ્દોથી કહે છે.

"હાલનાં (જન્મ વિગેરે) પૂછાય છે ત્યારે જૂદા સમયનાં (જન્મ વિગેરેનાં) સંબંધવાળો ઉત્તર કેમ આપ્યો? તેથી 'આ (શ્રીકૃષ્ણ) ઠગારા જ છે, ભગવાન નથી' એવી પણ શંકા થાય," એવો વિચાર થાય, તો ખરેખર (જાણવું કે), આરંભમાં સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે (ત્યાંર પછી) જન્મ, કર્મ અને નામો જાણવાં જોઇએ એમ ભગવાન માને છે. તેથી સ્વરૂપ જણાવતાં, સ્વભાવ[2] કહેતાં જન્મો[3] કહે છે.

---

[1] મુચુકુંદે આઠ શ્લોકોથી પ્રશ્ન કર્યો તેથી ભગવાને આઠ શ્લોકોથી તેને ઉત્તર આપ્યો, પછી ફલ આપનાર એક શ્લોક કહેવો જોઇએ, તેને બદલે ભગવાને અર્ધોજ કહ્યો (તેથી હું અર્ધુંજ ફલ આપીશ એમ જણાવ્યું). (લે)

[2] '**સ્વભાવ**' એટલે ભગવાન પોતે અનંત રૂપોથી અવતાર લે છે તે. (લે)

[3] 'જન્મો કહે છે' એટલે 'જન્મો અનંત હોવાનું કહે છે.' (લે)

(ભગવાન) બ્રહ્મ (છે) એવું સ્વરૂપ કહેવું જોઇએ. ‘ તે (બ્રહ્મસ્વરૂપ ભગવાન)નો જન્મ કેમ થાય ? ’ એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં એમ કહેવું જોઇએ કે, તે (ભગવાન) **ભક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. એટલે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે કર્મો કરતાં અને ભક્તિનું પરિપાલન (સંરક્ષણ) થાય તે માટે કર્મો કરતાં, (પોતાના) ગુણોએ અવતારો કરે છે.** તે (ઉપર કહેલું) જો કહેવામાં ન આવે તો તે (જન્મ વિગેરે) જણાવવા માટે કહેલું પણ ન કહેલું (ન કહ્યા તુલ્ય) થાય. તેથી ‘ મારાં જન્મો કર્મો અને નામો હજારો છે ’ એમ તે કહેલું છે. ‘ હે અંગ ! ’ એ સંબોધન (ભગવાન) ઠગતા નથી એમ જણાવવા કરેલું છે. ‘છે’ એ શબ્દથી બધાએ (જન્મો વિગેરે તે સમયે પણ) હોવાનું જણાવેલું છે, અથવા બધા દ્વીપોમાં રહેલાં (જન્મો વિગેરે) હજારો હોવાનું (એ શબ્દથી) કહેલું છે.

‘ ત્યાં તે (જન્મો વિગેરે) ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં હોવાથી (મને) કહો ’ (એમ મુચુકુંદ કહેશે) એમ વિચારી, ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. અનુક્રમ પ્રમાણે (તે બધાં) હું પણ ગણાવી શકું તેમ નથી. ૩૬.

અજ્ઞાન ન રહે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં તે (જન્મો વિગેરે)નું જ અસંખ્યપણું દર્શાવે છે —

क्वचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ।।
गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ।।३७।।

કોઇ સમયે ઘણા જન્મોથી પૃથ્વીનાં રજકણો કોઇ ગણે, (પણ) મારા જન્મો, ગુણ, કર્મ અને નામો કોઇ સમયે ન ગણાય. ૩૭.

કોઈ સમયે કોક પૃથ્વીનાં રજકણો પણ ગણે, અથવા હું (પૃથ્વીનાં રજકણો ગણું). આ (રજકણો) ગણવાનું ઘણા વર્ષોએ પણ સંભવે. જો એકજ (બ્રહ્મા) વારાફરતી બ્રહ્મા થઈ બધાં બ્રહ્માંડોમાં અન્તરે તો તે (બ્રહ્માંડ)માં રહેલાં પરમાણુઓ (સૃષ્ટિ) રચવામાં ઉપયોગી હોવાથી તે તેમને ગણે, (કારણ કે) તેમ ન થાય (ગણે નહિ) તો ગુંચવાડો થાય. તેથી તે બ્રહ્માથી ગણી શકાય. સૃષ્ટિના આરંભમાં હું પણ જ્ઞાનપૂર્વક સૃષ્ટિ રચું છું, તેથી મારાથી પણ (એ રજકણો) ગણી શકાયજ. ‘ કોઈ સમયે ’ એટલે અમુક સૃષ્ટિમાં (રજકણો ગણી શકાય); પરંતુ મારા ગુણ, કર્મ અને નામો કોઈ પણ સમયે ગણી ન શકાય. (મારા) એક જન્મમાં કરોડો કર્મો અને નામ થાય છે. કરોડો બ્રહ્માંડોમાં અમુક દ્વીપ વિગેરે પ્રદેશોમાં એક દિવસમાં (મારા) કરોડો જન્મ થાય છે. તેથી (મારા) જન્મ વિગેરે અનંત હોવાથી ગણી શકાય તેવા નથી. ૩૭.

‘ ઘણા (માણસો) ભેગા થઇને ગણી શકશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે: —

कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥
अनुक्रमन्तो नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥३८॥

હે નૃપ! મોટા ઋષિઓ ત્રણે કાલને યોગ્ય મારા જન્મ અને કર્મોની અનુક્રમે ગણના કરતાં, (તેમનો) અંત પામતા નથી જ. ૩૮.

ભૂતકાલમાં જ થએલાં (મારાં જન્મ અને કર્મો) ઘણાંએ છે, અને ભવિષ્યમાં થનારાં પણ (ઘણાં છે). 'મારાં' એટલે બ્રહ્મનાં (જન્મ અને કર્મ જીવથી ગણી શકાતાં નથી); કારણ કે જીવ અમુક કદવાળો છે, (અને) એક સમયે એક પ્રદેશમાં એક દેહ ધારણ કરે છે. તે દેહ એક સો વર્ષ રહે છે. ભગવાનને તો દેહ નહિ હોવાથી, તે (પોતાનાં) સ્વરૂપનું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દર્શન કરાવે છે, તેથી એક જ ક્ષણે ઘણા (પુરૂષો)ને ઘણી રીતે (તેમનાં) દર્શન થાય છે એટલે (તેમનાં) અનંત રૂપો થાય છે. (ભગવાન) હાલે ત્યારે માયારૂપી પડદો બીજા સ્થલમાંથી જતો રહેતો હોવાથી, જૂદું (સ્વરૂપ થતું) હોવાથી, માત્ર (તેમના) હાલવાથી જ અનેક રૂપો થાય છે, કારણ કે આકાશ તેમનું શરીર છે, (અને તેમની) ભુજાઓ તથા ચરણના છેડાઓ સર્વ સ્થલે હોવાથી (તેમના) ઘણા આકારો છે, એટલે (તેમનાં) રૂપો અનંત હોય તે યોગ્ય જ છે. તેથી ભગવાન કહે છે કે 'ત્રણે કાલને યોગ્ય મારાં (જન્મ અને કર્મોની) **अनुक्रमन्तः** અનુક્રમે ગણના કરતાં અંત પામતા નથી,' હે નૃપ! એવું સંબોધન, (તે) મોટો (પુરૂષ) હોવાથી, (તેને) ઠગતા નથી (એમ જણાવવા કરેલું છે). તેમાં પણ 'ત્રણે કાલને યોગ્ય' શબ્દથી કર્મો અનંત હોવાનું (જણાવેલું છે). (ભગવાનનાં) નામો ત્રણે કાલને વશ રાખવા સમર્થ હોવાથી, ત્રણે કાલને યોગ્ય (નામો પણ) અનંત જ છે. ૩૮.

એવી રીતે ત્રણ (શ્લોકો)થી પોતે બ્રહ્મ છે એમ જણાવી, (પોતાના) ગુણો પણ બ્રહ્મ હોવાથી અનંત છે એમ કહી, તે કહી (ગણાવી) શકાય તેવા નથી એમ સિદ્ધ કરી, (તેમ હોવા) છતાં પણ રાજા ઉપરની કૃપાને લીધે ન જાણી શકાય તેવું પણ રાજાને કહીશ એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકો કહે છે:—

तथाप्यद्यतनान्यङ्ग शृणुष्व गदतो मम ॥
विज्ञापितो विरञ्च्येन पुराहं धर्मगुप्तये ॥
भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥३९॥
अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुन्दुभेः ॥
वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम् ॥४०॥

છતાં પણ, હે અંગ! હું કહું છું ત્યારે હાલનાં (મારાં જન્મ કર્મ વિગેરે) સાંભળ. પહેલાં ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને ભૂમિના ભારરૂપ થએલા અસુરોનો નાશ કરવા બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરેલો હું યદુના કુલ-

માં આનકદુંદુભિના ઘરમાં અવતરેલો છું. હું વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી મને ' વાસુદેવ ' એમ કહે છે. ૩૯–૪૦.

હાલનાં (મારાં) જન્મ, કર્મ અને નામો સાંભળ. જો કે હું તને ઉત્તર નહિ આપું,[*] છતાં પણ જ્યારે હું કહું છું ત્યારે તું સાવધાનપણાંથી સાંભળ. જન્મનું કારણ જ પૂછેલું હોવાથી, આરંભમાં તે (કારણ) જ કહે છે. ' ધર્મનું રક્ષણ (આપે) કરવું જોઇએ ' એમ, પહેલાં ' **विरञ्च्येन विज्ञापितः** ' બ્રહ્માએ (મારી) પ્રાર્થના કરેલી, ' અને ભૂમિના ભારરૂપ થએલા અસુરોનો નાશ કરવા ' (પ્રાર્થના કરેલી). આ (બીજી પ્રાર્થના)માં ભૂમિનો ભાર હરવો અને અસુરોનો નાશ, એ બેનો સમાવેશ થાય છે. ' च ' ' અને ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ભક્તિ થઈ શકે તે માટે પણ (પ્રાર્થના કરેલી). ૩૯.

' યદુના કુલમાં ' શબ્દથી ગોત્ર કહ્યું. ' આનકદુંદુભિના ઘરમાં ' એમ ખાસ (જન્મનું) સ્થાન પણ કહ્યું. ઉત્તરાર્ધથી નામ કહે છે. નામો ઘણાં છેજ, એક નામના પણ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતા ઘણા અર્થો છે, છતાં પણ લોકો એક નામને એક પ્રકારની વ્યુત્પત્તિથી થતું કહે છે. ' વાસુદેવ ' એ નામ છે, ' વસુદેવના પુત્ર ' એવો (તેનો) વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો અર્થ છે. આ અર્થ યોગ્ય છે એમ જણાવવા ' हि ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે મને (વસુદેવનો પુત્ર) કહે છે, અને મેં પણ તેમ કરેલ છે (વસુદેવના ઘરમાં અવતર્યો છું) એવો (અર્થ છે). ૪૦.

નીચેના શ્લોકમાં (શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં) કર્મો કહે છે:—

कालनेमिर्हतः कंसः प्रलम्बाद्याश्च सद्द्विषः ॥
अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥४१॥

કંસ કાલનેમિને, અને સત (પુરૂષો)નો દ્વેષ કરનારા પ્રલંબ વિગેરેને હણ્યા, અને હે રાજા ! આ યવનને તારા દાહક નયનથી બાળી નાખ્યો ૪૧.

કંસ મામો હોવાથી તેને હણવાની (શાસ્ત્રમાં) મના હોવાથી, તે પહેલાં કાલનેમિ હતો એમ કહેલું છે. પ્રલંબ વિગેરેને પણ હણ્યા; કારણ કે તેઓ સત (પુરૂષો)નો દ્વેષ કરનારા હતા. પરંતુ તેઓને હણવાનું કાંઇ સ્વતંત્ર પ્રયોજન ન હતું, એવો ભાવ છે. બે પ્રકારનું[1] ચાલુ પ્રસંગનું કાર્ય ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. બાણના જેવાં સાધનરૂપ તારાં દાહક નયનથી પણ યવનને મેંજ બાળી નાખ્યો છે. ' च ' ' અને ' શબ્દ કર્તાનું એકપણું[†] જણાવવા યોજેલો છે. ' હે રાજા ' એવું સંબોધન તેજ વિષયમાં (રાજાની) સંગતિ (જણાવવા) માટે યોજેલ છે. ૪૧.

---

[*] મારાં જન્મ વિગેરે સંબંધી હવે કાંઇ સંશય રહેવાથી પૂછીશ તેનો ઉત્તર નહિ આપું એવો અર્થ જણાય છે.

[1] ' બે પ્રકારનું ' એટલે ' (૧) ધર્મના રક્ષણરૂપ અને (૨) ભૂમિનો ભાર હરવારૂપ ' (લે)

[†] પુર્વાર્ધમાં કાલનેમિ પ્રલંબ વિગેરેને હણવાનું કર્મ કહ્યું, તેનો કર્તાજ યવનને બાળી નાખવાનું કર્મ કરનાર કર્તા છે એમ જણાવવા, એવો અર્થ છે.

નીચેના શ્લોકમાં(જન્મ લેવાનું) બીજું ભક્તિરૂપ અથવા ધર્મરૂપ પ્રયોજન કહે છે:-

सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ॥
प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः ॥४२॥

હું ભક્તવત્સલની તેં પહેલાં ઘણી વાર પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી તે હું તારા ઉપર કૃપા કરવા આ ગુફામાં આવ્યો છું. ૪૨.

કારણ કે મેં ઘણાં પ્રયોજન માટે અવતાર લીધેલા છે, તેથી તારા ઉપર પણ કૃપા કરવી જોઇએ, તેથી (હું) આ ગુફામાં આવ્યો છું. તેમ ન હોત (તારા ઉપર કૃપા કરવી ન હોત ને માત્ર યવનને હણવો હોત) તો બીજા પ્રકારથી કાલયવનને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી તેને જ અહિં લાવત (મોકલત), અને તેથી તે પોતે જ બળીને ભસ્મ થાત. તેથી તારા માટે જ આ સંકડામણવાળા પ્રદેશમાં પણ હું આવ્યો છું; તેનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. તેં પહેલાંના જન્મમાં મારી ઘણી વાર પ્રાર્થના કરેલી. આ (શબ્દો)થી એમ પણ જણાવેલું છે કે ' તારામાં જે શક્તિ હમણાં જોવામાં આવે છે, તે માત્ર મારા પ્રભાવને લીધે જ છે. ' છતાં પણ પોતાને (ભગવાનને) ક્લેશ થાય તેવી રીતે પણ (અહિં) આવવાનો પોતાનો અસાધારણ ગુણ ' ભક્તવત્સલ ' શબ્દથી કહેલો છે. હું સ્વભાવથી જ ભક્તવત્સલ (ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર) છું. ૪૨.

આવેલા (આવવા)નું પ્રયોજન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वरान् वृणीष्व राजर्षे सर्वान् कामान् ददामि ते ॥
मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ॥४३॥

હે રાજર્ષિ! તું વરો માગ. સર્વ કામનાઓ હું તને આપીશ. મને શરણ આવનાર જન્મરહિત થાય છે. કોઇ જન્મવાળો રહે તો ફરી શોક કરવા યોગ્ય હોતો નથી. ૪૩.

જે વરો તારા ઇચ્છેલા હોય તે ઘણા હોવા છતાં માગ, કારણ કે તું રાજર્ષિ એટલે રાજા અને ઋષિ છે, કેમકે તેં રાજાનો ધર્મ અને વૈદિક ધર્મ આચરેલા છે. વળી હું તને આ જન્મમાં બધીએ કામનાઓ આપીશ; પરંતુ મોક્ષ નહિ (આપું), એવો ભાવ છે.

' ત્યારે (મોક્ષ ન મળે ત્યારે) વરથી શું વળે ? ' એવી શંકા થાય, તથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે (મને) શરણે આવેલો છે તે ફરી શોક કરવા યોગ્ય રહેતો નથી. જે જન્મમાં શરણે આવે તે જન્મમાં કોઈક જ શોક કરવા યોગ્ય રહે, બધા ન રહે. તેથી બધાનો શોક માત્ર (મને) શરણ આવવાથી દૂર થાય છે, અને (બધા) જન્મરહિત થાય છે. જો મારી ઇચ્છાથી તે જન (જેનો જન્મ થવાનો છે તેવો) રહે, તો પણ ફરીથી* શોક કરવા યોગ્ય રહેતો નથી. આ ભેદ રાજાના માટે જ છે, તેથી

---

* એક વાર શોક કરવા યોગ્ય રહે છે, કારણ કે પછી એકજ વાર જન્મ થાય છે, બીજી વાર જન્મ થતો નથી.

(તારૂં) ઇચ્છેલું સર્વ (તને) આપીશ, અને મોક્ષ પણ એક જન્મ પછી (તને) આપીશ, એવો ભાવ છે. ૪૩.

જેમને માટે પોતે રહેલો તેજ આ (શ્રીકૃષ્ણ) છે, એમ એવાં (શ્રીકૃષ્ણનાં) વચનથી નિશ્ચય કરી, તે (મુચુકુંદે) સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुन्दो मुदान्वितः ॥
ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥४४॥

એમ કહેવાએલા મુચુકુંદે આનંદવાળા થઇ, ગર્ગના વાકયનું સ્મરણ કરી (શ્રીકૃષ્ણને) નારાયણ દેવ જાણી, તેમને પ્રણામ કરી, નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૪૪.

ભગવાને ' વર માગ ' એમ તેને કહ્યું. સ્તુતિ કરીને જ વર માગવો જોઇએ, તેથી તેમને પ્રણામ કરી સ્તુતિ કહે છે (કરે છે), કારણ કે આ મુચુકુંદ પ્રસિદ્ધ છે, અને અંદર આનંદવાળો થએલો છે. ભગવાનનાં વાકયથી સંતોષ (થયો એ) પણ ભગવાનની એક સ્તુતિ થઇ. પછી ગર્ગના વાકયનું સ્મરણ કરીને, ભગવાનનાં વચનથી તે (ગર્ગના વાકય)નું પણ સ્મરણ થતાં, ' આ નારાયણ છે ' એવો નિશ્ચય કરીને, તેણે સ્તુતિ કરી. આ (ગર્ગના વાકય)થી (તેણે શ્રીકૃષ્ણને) નારાયણ એટલે પુરૂષજ જાણ્યા, પરંતુ પુરૂષોત્તમ ન જાણ્યા, અથવા તે પુરૂષને જ પુરૂષોત્તમ માનતો હતો. ભગવાનનું વાકય (માત્ર) ગર્ગના વાકયનું સ્મરણ કરાવનારૂં જ થયું, તેથી (તેને) ફલની (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થઇ નહિ. આજ અભિપ્રાયથી ભગવાને પણ ' કામનાઓ આપીશ ' એમ કહેલું. ૪૪.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેર (શ્લોકો)થી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે અહિં (આ સ્તુતિમાં) બાર પ્રકારના કાલનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, અને તેનું ઉલ્લંઘન થાય તે માટે એક (શ્લોક)થી ભગવાનને શરણ જાય છે:—

॥ मुचुकुन्द उवाच ॥ મુચુકુંદ કહે છે:—

विमोहितोऽयं जन ईशमायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ॥
सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुषश्च वञ्चितः ॥४५॥

હે ઇશ ! અનર્થ પ્રતિ દૃષ્ટિવાળો આ જન સ્ત્રી અને પુરૂષ આપની માયાથી મોહ પામી, આપને ભજતો નથી, (અને) જેમાંથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા ઘરમાં સુખ માટે આસક્તિ રાખે છે અને ઠગાય છે. ૪૫.

તે વિષયમાં કાલ સર્વને ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પ્રથમ ત્રણ (શ્લોકો)થી મોહ પામેલા તામસ રાજસ અને સાત્વિકોની ગણના કરે છે. તેમાં પણ

(આ) પહેલા (શ્લોક)થી તામસોના મોહનું નિરૂપણ કરે છે. આ જન આપની માયાથી ઘણો મોહ પામેલ છે.

'કાલથી જ ભલે મોહ પામેલો હોય, ભગવાનની માયાથી મોહ પામ્યાનું કેમ (કહે છે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઈશ!' એમ કહેલું છે. આપ જ ઈશ છો. તેથી એમ કહ્યું કે (આપ) કાલરૂપ થઇને તેઓને મોહ કરો છો, કારણ કે બીજો કોઈ આટલું કરવાની શક્તિવાળો નથી, કેમકે બીજો કોઇ ભગવાનનું ભજન અટકાવી શકે નહિ. (તેમ કરે તો) અપરાધી થાય. બીજા (પ્રકારના) મોહો ભલે કાલે કરેલા હોય, (પણ) ભગવાનનું ભજન ન થવા દેવાના કારણરૂપ કાલ ભગવાનજ છે, કારણ કે 'આપને ભજતો નથી' શબ્દોથી તે (અર્થ) કહેલો છે.

'પરમાનંદ (ભગવાન)માં વિચાર કરનારાઓની પ્રવૃત્તિ કેમ ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અનર્થ પ્રતિ દૃષ્ટિવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. અનર્થમાં જ દૃષ્ટિ છે જેની, તેવો (તે છે); કારણ કે (તે) જે જૂએ છે તે જાણે છે. જો (અર્થ અને અનર્થ) બંને જૂએ અને (બેનો) ભેદ જાણે (તો પરમાનંદમાં પ્રવૃત્તિ કરે); પરંતુ આ તો અનર્થજ જૂએ છે.

'બધાએ દુઃખથી દૂર રહે છે, સુખ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને સુખ તથા દુઃખ પોતાના અનુભવથી જણાય તેવાં છે. તેથી (તે) અનર્થ કેમ જૂએ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમાંથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેવામાં સુખ માટે આસક્તિ રાખે છે' શબ્દો યોજેલા છે. પ્રવૃત્તિ તો પોતાના સરખા પ્રકારના જ્ઞાનથી જ[1] ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે જ્ઞાન ખોટું હોય છે. તેથી ફલ ઉંધું પ્રાપ્ત થાય છે. જે દુઃખનું ઠેકાણું છે જેમાંથી દુઃખ જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં સુખ થશે એવા અભિપ્રાયથી જેને લીધે પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તેમાં પણ આસક્તિ રાખે છે, તે સ્થાન 'ઘરમાં' શબ્દથી જણાવે છે. 'સ્ત્રી અને પુરૂષ' શબ્દથી જેમાંથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેવું તે છે એમ તર્કથી સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે ઘરમાં (સ્ત્રી અને પુરૂષ) બે જ હોય છે. બંને એક બીજા પાસેથી સુખની અપેક્ષા રાખે છે. જો એકમાં સુખ હોય, (અને) તે પણ ઘણું હોય તો બીજાને આપે. વળી એક બીજાના ઉપર આધાર રાખતું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી જ. તેથી તેઓને કુદરતી રીતે દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે (ઘર)માં રહેવાથી દુઃખ જ થાય, કારણ કે નદીમાં અગ્નિ પ્રાપ્ત થતો નથી.

'ત્યારે (ઘરમાં) સુખનો અનુભવ કેમ થાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી ઠગાય છે' શબ્દ યોજેલો છે. કોઈકથી ઠગાઈ (દુઃખને) સુખ માને છે, કારણ કે તર્કથી ખોટું સિદ્ધ થતું હોય અથવા પ્રમાણથી ખોટું સિદ્ધ થતું હોય તે કોઈ સમયે સુખ ન હોય. અનુભવ તો ભ્રાંત (ભૂલેલા)ના અનુભવની સમાન છે. તેથી જે તર્કથી ખોટું સિદ્ધ થાય તે લૌકિકમાં પ્રમાણ નથી અને વૈદિકમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ

---

[1] ઘરમાં પણ સુખની સમાનજ પ્રકાર છે એવા પ્રકારના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. (લે)

છે. તેથી (યુક્તિથી અથવા શ્રુતિથી ખોટું સિદ્ધ થાય તે સુખ નથી). (સ્ત્રી અને પુરૂષ) એક બીજા પાસેથી સુખ (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છા રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તેમાં સુખ નથી એ સિદ્ધ છે. ' પુમ્ નામના નરકમાંથી બચાવે (તે પુત્ર) ' એ વાકય પ્રમાણે (પુમ્ એટલે) ' પુરૂષ ' શબ્દથી નરક કહેલું છે, અને 'આ (સ્ત્રીઓ) વરૂઓનાં હૃદય છે' વાકય પ્રમાણે 'સ્ત્રી' શબ્દથી ઘોર નરક કહેલું છે, કારણ કે ' તે સોમ ટકયો નહિ ' વિગેરે શ્રુતિઓમાં સ્ત્રીઓની નિંદા જોવામાં આવે છે. ' જનનેંદ્રિય પ્રજાપતિ અમૃત આનંદ છે ' એમ તો ઉપાસના માટે, અથવા લોકમાં જે જાણવામાં આવેલ છે તેનું દૃષ્ટાંત આપવા કહેલું છે, અથવા રસનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તે (તેવા આનંદની પ્રાપ્તિ) થાય. (પરંતુ તે) ઘર જ હોવાથી–હદવાળું હોવાથી, (તેમાં) રસનો આવિર્ભાવ થતો નથી. (સ્ત્રી અને પુરૂષ) બંનેને ગણાવ્યા એટલે ત્યાં ત્રીજું કોઈ નથી, કે જેનાથી (તે) બંનેને સુખ થાય. 'च' 'અને' શબ્દથી બાલકો જણાવેલાં છે. તેઓ પણ વાઘની પેઠે તે બે (મા અને બાપ) પાસેથી જ સુખની ઇચ્છા રાખનારાં હોય છે. તેથી યુક્તિ અને પ્રમાણથી (સુખ) ખોટું ઠરતું હોવાથી, એક બીજા માટે પ્રવૃત્તિ કરવામાં ઠગાએલ જ છે. ભેગાં થઇને પણ તેને* હઠાવવામાં ઠગાએલ છે એમ (જણાવવા वञ्चितः એમ) એકવચન યોજેલું છે. ૪૫.

એવી રીતે ઘરમાં આસક્તિવાળા તામસ (જીવ)ની (માયાએ કરેલી) ઠગાઈ જણાવી, શાસ્ત્ર વિગેરેમાં આસક્તિવાળો હોવા છતાં, વિવેકવાળો હોવા છતાં પણ રાજસ (જીવ) ઠગાય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथञ्चिदव्यङ्गमयत्नतोऽनघ ॥
पादारविंदं न भजत्यसन्मतिर्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः ॥४६॥

હે પવિત્ર (પ્રભુ)! ઘણા કષ્ટથી અહિં દુર્લભ (એવા) મનુષ્યના ખોડ વિનાના (દેહ)ને ભારે પ્રયાસથી પ્રાપ્ત કરીને, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ઘરરૂપી અંધારા કૂવામાં પડેલો જન પશુની પેઠે (આપના) ચરણકમલને ભજતો નથી. ૪૬.

कथञ्चित् ઘણા કષ્ટથી, વિવેકવાળા અને अव्यङ्गम् સર્વ અંગોવાળા, સર્વ ઇંદ્રિયોવાળા તથા સર્વ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યના (દેહ)ને પણ પ્રાપ્ત કરીને (માણસ આપના ચરણકમલને ભજતો નથી). ' જન ' હોવાથી સદા જન્મ લેતો હોવાથી (એવો) ઉતમ (દેહ) કોઇકવાર જ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી શાસ્ત્રમાં જણાવેલ ' ભારે પ્રયાસથી ' (એવો દેહ પ્રાપ્ત કરીને, એમ કહેલું છે). તેવા (દેહ)ને પણ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનને તે ભજતો નથી તેથી તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો જ છે, કારણ કે પ્રાપ્ત કરેલ સામગ્રીનો × બીજા પ્રકારે ઉપયોગ નથી. ઇંદ્રિયોનો ઉપયોગ કેમ થાય અને

---

* ' તેને ' એટલે ' ભગવાનની માયાને ' એવો અર્થ જણાય છે.

× ' પ્રાપ્ત કરેલ સામગ્રી ' એટલે સારૂં અથવા ખરાબ પારખવાની શક્તિ (વિવેક)વાળા મનુષ્યના દેહનો ભગવાનના ભજન વિના, બીજા પ્રકારે ઉપયોગ નથી.

કેમ ન થાય તે પહેલાં શ્રીમદ્‌ભાગવત ૨–૩–૨૦ તથા ૧૦–૧૧–૩ માં જણાવેલું છે. તેથી ભગવાનના ચરણકમલનું ભજન ન કરે તો તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો થાય છે, અથવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોવાથી ભજન કરતો નથી. તેથી જ તે ઘરરૂપી અંધારા કૂવામાં પડે છે, કારણ કે તે ઉપર ચઢી શકતો નથી, અને ત્યાં (ઘરમાં) પદાર્થ જણાતા નહિ હોવાથી તે અંધારો કૂવો છે. વિવેકવાળો હોય તે કૂવામાં પડેલ હોવા છતાં કોઈ સમયે ઉપાય કરી બહાર નીકળે, તે(વું) પણ (તેનાથી થતું) નથી એમ જણાવવા 'પશુની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. વળી પશુ ત્યાં (અંધારા કૂવામાં) દુઃખી પણ થાય છે, કારણ કે તે ત્યાં વધારે જ દુઃખ પામે છે, અને બહાર નીકળવાનો ઉપાય જાણતો નથી. ૪૬.

એ પ્રમાણે રાજસ (જીવો)ની ખામી વર્ણવી. નીચેના શ્લોકમાં પોતાના દૃષ્ટાંતથી સાત્ત્વિકોની પણ ખામી જણાવે છે:—

ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः ॥
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया ॥४७॥

હે અજીત! રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે વધી ગએલ મદવાળા દેહમાં આત્મબુદ્ધિ રાખનારા, પુત્ર, સ્ત્રી, ખજાનો અને ભૂમિમાં આસક્તિવાળા હું ભૂપતિનો આ કાલ દુષ્ટ પરિણામવાળી ચિંતાથી નકામો ગયો. ૪૭.

'આ' એટલે પહેલાં અનુભવેલો (ગએલો). તે બધોએ (કાલ) શોકને લીધે (મુચુકુંદની) આગળ જ રહેલો છે. 'હે અજીત!' એવું સંબોધન (કરેલું) છે. 'આપ કાલથી જીતાએલા નથી, પરંતુ હું જીતાએલો છું' એવું પોતાનું દુઃખ પણ (તે સંબોધનથી) કહેલું છે; કારણ કે પુરૂષને પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં કાલ સાધન છે, તે (પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ) ન થાય તો (કાલ) નકામો જ ગયો.

'વિવેકવાળો તું એમ કેમ બોલે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે વધી ગએલ મદવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. ઘણો જ મદ ઉત્પન્ન કરનારી રાજ્યની લક્ષ્મીથી વધી ગએલો છે મદ જેનો, તેવો (હું છું).

રાજ્યની લક્ષ્મી મદ ઉત્પન્ન કરનારી થાય તેનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂપતિ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે બધા દોષો સ્વર્ગમાં નહિ (તેમજ) પાતાલમાં પણ નહિ, (પરંતુ) ભૂમિમાં રહેલા છે, અને તે (ભૂમિ)નો પતિ તેના દોષથી દોષવાળો જ થાય. તેથી (રાજ્યની) **લક્ષ્મીને દોષનો સંબંધ હોવાને લીધે, તાવવાળો અન્નનું ભોજન કરે* તેમ તે (લક્ષ્મી)થી બુદ્ધિનો નાશ જ** થાય. વળી (હું) 'દેહમાં આત્મબુદ્ધિ રાખનારો' છું. મર્ત્ય મરણ જેનો ધર્મ છે

---

* તાવવાળો ભોજન કરે તેથી જેમ તાવ વધે. તેમ આ લક્ષ્મીથી બુદ્ધિનો નાશ જ (સંપૂર્ણ) થાય.

તેવા દેહમાં ‘ આ આત્મા છે ’ એવી બુદ્ધિ છે જેની તેવો (હું છું). ભૂપતિપણાને લીધે ઉત્પન્ન થએલું પાપ તો થોડું છે, પરંતુ ‘ જે એક પ્રકારના આત્માને બીજા પ્રકારનો જાણે છે તે આત્માને હરનાર ચોરે શું પાપ નથી કર્યું ? ’ એ વાકય પ્રમાણે આત્માનું ખોટું જ્ઞાન તો ભારે પાપ છે, અને આત્માને સદા બુદ્ધિથી હણે છે એમ ‘ मर्त्य ’ ‘ મરણ ધર્મવાળા ’ શબ્દથી વધ (કરવા)નો દોષ પણ સૂચવેલો છે.

વળી ‘ પુત્ર, સ્ત્રી, ખજાનો અને ભૂમિમાં આ સર્વ તરફથી આસક્તિવાળો’ પણ (હું) થયો. આપના (સેવકો)માં ગમતા ન કરતાં, પુત્ર વિગેરે ચારમાં (ગમતા) કરી, અને તેમાં પણ આસક્તિ કરી, અને તેમાં પણ તેઓની હજારો ચિંતાઓવાળો અને તેમના સંબંધને લીધે પોતાના (મારા પોતાના) સંબંધી હજારો ચિંતાવાળો થયો. તેઓના (ઉપર આધાર રાખનારા)ઓનું હું પોષણ કરીશ, તેઓના શત્રુઓને હું હણીશ ’ એવી, જેનું अन्तः ભાવિ ફલ, નરકમાં પડવું એજ છે તેવી દુષ્ટ પરિણામવાળી ચિંતા (મને થઈ). એ પ્રમાણે (૧) આયુષ્યનું નકામું જવું (૨) દેહમાં આત્માની બુદ્ધિ હોવી અને (૩) પુત્ર વિગેરેમાં આસક્તિ એવા ત્રિદોષમાં હું પણ ડૂબ્યો. (આ ત્રણ પૈકી) એક એક (દોષ) પણ અનર્થ કરનારો છે એ ન્યાયથી ચાર[1] (દોષ) કહ્યા. ૪૭.

એવી રીતે ત્રણે પ્રકારના (જીવો)ના મોહનું વર્ણન કરી, પોતાના ત્રણ મોટા દોષોનું ખાસ વર્ણન નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કરે છે:—

कलेवरेऽस्मिन्घटकुड्यसंनिभे निरूढमानो नरदेव इत्यहम् ॥
वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटंस्त्वाऽगणयन्सुदुर्मदः ॥४८॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ॥
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥४९॥
पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतङ्गजैर्वा नरदेवसंज्ञितः ॥
स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो विट्कृमिभस्मसंज्ञितः ॥५०॥

ઘડા અને ઘર જેવા આ દેહમાં ‘ હું નરદેવ છું ’ એવું જેનું અભિમાન વધી ગએલ તેવો હું, રથ હાથી અશ્વ અને પાયદળના સેનાપતિઓથી વીંટાએલો પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ઘણા દુષ્ટ મદવાળો થઈ આપની ગણના ન કરનારો થતાં, જેમ ભૂખને લીધે ગલોફાં ચાટતો સાપ ઉંદરને એકાએક ઝડપી લે છે તેમ, ઝડપથી આટલું કરવું જોઇએ એવી ચિંતાથી ભાન વગરના થએલા, જેનો લોભ ઘણો વધેલો છે તેવા અને વિષયો-

---

[1] ત્રણ દોષો ઉપર ગણાવ્યા, અને આવતા શ્લોકમાં ત્રણ દોષો કહેશે તે ચોથો દોષ જાણવો. (લે) ત્રણ દોષો ગણાવ્યા તે ત્રણ, અને તે ત્રણેનો સમૂહ (ત્રિદોષ) એ ચોથો દોષ એ પ્રમાણે ચાર દોષ કહ્યા, એવો અર્થ જણાય છે. ‘ दोषचतुष्टयम् ’ પછી ‘ उक्तम् ’ કહ્યું છે, તેથી હવે પછીના શ્લોકમાં કહેવામાં આવે તે દોષનો આમાં સમાવેશ થાય નહિ.

માં લાલસાવાળાને કાલરૂપ સાવધાન આપ એકાએક ઝડપી લોં છો. પહેલાં (આ) દેહ સુવર્ણથી શણગારેલા રથોથી અથવા હાથીઓથી ફરતો (અને) નરદેવ એમ ઓળખાતો, તેજ જેનું ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવા આપના (સેવક) કાલને લીધે વિષ્ઠા, કીડા અને ભસ્મ એવું નામ પામે છે. ૪૮–૫૦.

કાલ ગળી જાય છે તેનું અહિં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં કાલનો દોષ નથી એમ જણાવવા (કાલ ગળી જાય છે તેના) કારણ તરીકે પોતાના દોષને અડતાલીસમા શ્લોકમાં જણાવે છે. આ कलेवरे શરીરમાં જેનું અભિમાન વધી ગએલ છે તેવો થતાં ઘણા મદવાળો થઈ આપની ગણના ન કરનારો હું થાઉં છું ત્યારે આપ કાલરૂપ થઇ ઝડપી લો છો, એવો (અડતાલીસ તથા ઓગણપચાસમા) બે (શ્લોકો)નો સંબંધ છે. ભગવાન ગળી જાય છે તેમાં કારણ બનેલા અમારા છ દોષો છે. (૧) આરંભમાં कलेवरम् એટલે कले લઈ જવામાં, ઝડપી લેવામાં, કાલે ગળી જવામાં (તે) वरम् ઉત્તમ છે. માટી પથરા વિગેરે પૈકી કાલ તેનું જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે છે. તેથી જ પથર વિગેરે લાંબો સમય રહે છે, (અને) કલેવર (દેહ) તરત જ નાશ પામે છે. કાલનું જે ભક્ષ્ય છે અને તે (કાલના ભક્ષ્ય) તરીકે જ જે બનાવેલું છે, તેમાં પોતાનું અભિમાન (તે હું છું એવી બુદ્ધિ) સુખ આપનારી હોતી નથી.

વળી 'આ' શબ્દથી પોતાનો સૂનેલો દેહ (મુચુકુંદે) દેખાડેલો છે. તે સંસ્કાર વિનાનો મરેલા જેવો છે. આ (શબ્દ)થી (દેહમાં) પોતાથી પણ દોષ જણાવેલો છે. જેમ ઘડો જલ લાવવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, અને તે જલ બીજા(કાર્ય)-માં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે (દેહથી) કર્મો કરવામાં આવે છે, (અને) પછી તેમનો જ્યાં ત્યાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એમ (દેહનું) હદવાળા હોવાપણું અને જડપણું જણાવે છે. તેવા માત્ર કર્મ(કરવા)ના સાધન બનેલા (દેહ)નો આત્મા તરીકે સ્વીકાર અત્યંત દુષ્ટ બુદ્ધિનું ફલ છે. વળી તે ઘર જેવો છે. જેમ कुड्ये ઘરમાં કોઇ રહે તેમ કેટલાક સમય સુધી રહેવા માટે ભગવાને (તે કલેવર) કરેલું છે. એ પ્રમાણે રહેવાના સ્થાન તરીકે, (કર્મ કરવાના) સાધન તરીકે તે આત્માથી જૂદું જણાતું હોવા છતાં પણ, પાછો તેમાં निरूढमानः એટલે સારી રીતે વધેલું છે मानः 'આ હું છું' એવું અભિમાન જેનું, તેવો (હું છું). આ પાંચ અવયવવાળો* એક મોટો દોષ છે.

(૨) '(હું) નરદેવ છું' એમ બીજો (દોષ) કહે છે. નર (હોવા)પણું જ શંકાવાળું છે, (જીવને રહેવાનું) અપવિત્ર ઠામ દેવ કેમ હોઇ શકે? નરોનો દેવ એટલે (નરોએ) પૂજા કરવા યોગ્ય રાજા. 'इति' 'એમ' શબ્દ નિશ્ચય જણાવે છે. 'હું' શબ્દથી

---

* પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યા જણાવેલી છે. જૂઓ તત્વદીપ ૧–૩૬.

(એમ કહેલું છે કે) મારો અનુભવ (આ વિષયમાં) પ્રમાણ છે. તેથી અહિં ત્રણ† અવયવો જણાવ્યા.

(૩) ‘(રથ, હાથી, અશ્વ અને પાયદળના સેનાપતિઓથી) વીંટાએલો ’ શબ્દથી ત્રીજો દોષ કહેલો છે. રથ વિગેરે ચાર સેનાના અવયવોવાળી જે **अनीकं** સેના, તેનું રક્ષણ કરનારા સેનાપતિઓથી વીંટાએલો (હું રહેતો). તે હણનારા દુષ્ટો હતા, તેથી તેમની સાથે રહેનાર, એમ કુસંગ કહ્યો. (૪) ‘ પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ’ શબ્દોથી ભૂમિના ભારરૂપ ચોથો દોષ કહેલો છે. ભૂમિ ઉપર કોઈ પણ પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરતો નથી, પરંતુ ભૂમિ ઉપર જ ચારે તરફ ફર્યા કરૂં છું. (૫) ‘ આપની ગણના ન કરનારો ’ શબ્દથી પાંચમો મોટો દોષ કહેલો છે, કારણ કે જેમને સર્વ અધીન છે, તેમની જ ગણના કરવામાં આવતી નથી. (૬) સારી રીતે દુષ્ટ મદ છે જેનો, એમ પોતાનું અજ્ઞાન પણ (જણાવેલું છે). ૪૮.

એ પ્રમાણે છ દોષથી ઘેરાએલાનું કાલ ભક્ષણ કરે છે એમ ઓગણપચાસમા શ્લોકમાં કહે છે. આ છ દોષો કુદરતી છે, અને તેઓ ભેગા થઈ તરત જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા (૧) ઝડપથી આટલું કરવું જોઇએ એવી ચિંતાથી ભાન વગરના થવું (૨) ઘણો જ વધેલો લોભ અને (૩) વિષયોની લાલસા (તીવ્ર ઇચ્છા) એ ત્રિદોષને ઉત્પન્ન કરે છે એમ જણાવે છે, અને (પોતે ભગવાનની) સમાન નથી એમ જણાવવા નીચેના વિશેષણોથી ભગવાનમાં ત્રણ દોષ નથી એમ જણાવે છે. (૧) સાવધાન (૨) ભૂખને લીધે ગલાફાં ચાટતા એટલે લોભ વિનાના અને (૩) વિષયોની લાલસા વિનાના જણાય તે માટે એકાએક ઝડપી લેનારા, કારણ કે જે વિષયોમાં લાલસાવાળો હોય છે, તે ભોગમાં આસક્ત હોવાને લીધે કાર્ય કરવામાં વિલંબે પ્રયત્ન કરનારો હોય છે, કારણ કે **ક્રિયા (પ્રયત્ન) અને ભોગ (એકબીજાથી) વિરૂદ્ધ છે.**

*તેમનામાં દોષ નથી એમ જણાવવા, (જીવના સંબંધમાં) ‘ **प्रमत्तः** ’ એટલે ‘ પોતાના પુરૂષાર્થમાં ભાન વિનાનો ’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. તે વિષયમાં (ભાન વિનાનો રહેવામાં) જો કે અજ્ઞાન પણ કારણ છે, છતાં પણ ‘ ઝડપથી આટલું કરવું જોઇએ એવી ચિંતાથી ’ શબ્દથી બીજો દોષ પણ કહેલો છે. ‘ **इति** ’ એટલે ‘ આટલું ’ અવશ્ય કરવું જોઇએ એવી, અથવા આ પ્રમાણે કરવું જોઇએ એવી (ચિંતા તેને રહે છે). ‘ ઝડપથી ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બધા કરતાં આ જ જરૂરી છે. તેમાં પણ જો કાર્ય થાય તો દોષ ન પણ થાય, તેવું (કાર્ય થવાનું) પણ હોતું નથી એમ ‘ ચિંતાથી ’ શબ્દથી જણાવેલું છે. (આને) માત્ર ચિંતા જ રહે છે, કેમકે આણે અંતઃ-

---

† નરદેવ હોવાનું માનવું એ સ્વરૂપાજ્ઞાન, ખોટો નિશ્ચય કરવો એ ઇંદ્રિયાધ્યાસ. અને આવા અનુભવને પ્રમાણ ગણવો એ અંતઃકરણાધ્યાસ; એ ત્રણ અવયવો જણાય છે.

* આ ભાગનું વિવરણ કદાચ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુએ કરેલું હોય તેમ લાગે છે. મૂલ પુસ્તકો જોવાથી તેની ખાતરી થઈ શકે.

કરણ તે (ચિંતા)માં જ રોકી રાખેલું છે. ભગવાને પોતાને (રહેવા) માટે (દેહની) અંદર (અંતઃકરણ) રાખેલું તેનો બહાર (બીજામાં) ઉપયોગ કર્યો એવો ઘણો ભારે અપરાધ જણાવ્યો. આ (ચિંતારૂપી અપરાધ) પ્રાપ્ત નહિ થએલ પદાર્થના સાધનરૂપ હોવાથી, ‘ જેનો લોભ ઘણો વધેલો છે ’ વિશેષણથી પ્રાપ્ત થએલા પદાર્થના સંબંધમાં બીજો દોષ કહેલો છે, કારણ કે તે (પદાર્થ અથવા વિષય) ઉપભોગ કરવા માટે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. તે (પ્રાપ્ત) કરીને પણ રાખી જ મૂકે છે, ભોગવતો નથી. વળી ભોગવ્યા પછી પણ, તેમાં રહેલ વિરસપણું જાણીને પણ પાછી લાલસા કરે છે. **‘विषं यान्ति’** **વિષપણું પામે તે વિષયો. વિષ હણનારૂં, મૃત્યુનું મુખ છે. તેમાં (વિષયો) પોતે જતાં પોતાના ભક્તને પણ લઇ જાય છે.** એક (વિષય) પણ (મૃત્યુના મુખમાં) લઈ જાય, તો પછી ઘણાનું તો કહેવું જ શું ? એમ જણાવવા બહુવચન યોજેલું છે. જો કે ભગવાનમાં પણ ‘ આ કરવાનું છે ’ એવી ચિંતા (ચિંતન) હોય છે, તેમ ન હોય તો તે (દોષવાળાને) હણે નહિ, છતાં પણ તે ભાન વિનાના થતા નથી. તેથી જ હેતુ રહેલો હોવાથી, સાધ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહેલું છે.*

‘ એકાએક ’ એટલે જ્યારે ત્રણ દોષ ઉત્પન્ન થાય કે તરત જ, (તેમનો) ઉપાય કરે તે પહેલાં જ, કયાંય પણ નાસી ન જાય તે માટે (‘ **अभिपद्यसे** ’ ક્રિયાપદમાં) ‘ **अभि** ’ (ચારે તરફથી) ઉપસર્ગ યોજેલો છે. ‘ સાપ ’ એ કાલનું રૂપ છે, અને ઉંદર લ્હેર કરનારો (જીવ) છે. બીજાનું ભક્ષ્ય શરીર ધારણ કરી તે સદા સર્વનું, બૂરૂં કરવામાં મશ્ગુલ રહે છે.

‘ રાજાનો આ ધર્મ છે કે રક્ષણ કરવું, અને તે માટે શત્રુઓને હણવા. તે (શત્રુને હણવા) માટે ચાર અવયવોવાળી સેના રાખવી, પ્રાણીઓનું હિત કરવા ધન લેવું, અને કર્મનાં ફલ ભોગવવા વિષયોની લાલસા રાખવી. તેથી આ (ધર્મો) ગુણ જ બનેલા છે, તેમને એ પ્રમાણે દોષ કેમ ગણવામાં આવે છે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી પચાસમો શ્લોક કહે છે. સાચું, જો આ દેહ દેવ હોય તો એમ (એ ધર્મો ગુણરૂપ) થાય. પહેલાં રથ વિગેરેમાં ફરતો હોવા છતાં, રાજા તરીકે (તેને) માન આપવામાં આવેલ હોવા છતાં, **कलेवरं** દેહ, વિષ્ઠા, કીડા અને ભસ્મ એવું જ નામ પામે છે. મરણ પામેલો દેહ ત્રણ પ્રકારે ઠેકાણે પડે છે. (૧) કાગડા વિગેરે (તેનું) ભક્ષણ કરે તો (તે) વિષ્ઠા થાય છે અથવા (૨) સડી જાય તો (તેમાંથી) કીડા થાય છે અથવા (૩) બાળવામાં આવે તો (તેની) ભસ્મ થાય છે. (આ ત્રણ) રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક સ્થિતિ જણાવી તેથી (દેહ) પરિણામમાં દુષ્ટ હોવાથી, (તેમાં) નિરર્થક અભિમાન રાખવાથી દોષ જ થાય છે એવો અર્થ છે

* જીવ આ કાર્ય તરત કરવું જોઇએ એવી ચિંતાથી ભાન વિનાનો (અસાવધાન) થાય છે. ચિંતા એ ભાન વિનાનો બનાવનાર છે. ચિંતા હેતુ છે અને ‘ ભાન વિનાના હોવું ’ એ સાધ્ય છે. ભગવાનમાં પણ ચિંતા (ચિંતન) હેતુ છે, તેથી તે પણ એવા પ્રમત્ત હશે એમ લાગે, તેથી તે એવા નથી, પરંતુ **अप्रमत्तः** સાવધાન છે, એટલે સાધ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે ફલથી દોષોને વર્ણવી નીચેના ત્રણ (શ્લોકો)થી ક્રિયાથી પણ ત્રણ પ્રકારના (દોષ) કહે છે:—

निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवन्दितः ॥
गृहेषु मैनुन्यपरेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश ईयते ॥५१॥
करोति कर्माणि तपःसु निष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् ॥
पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥५२॥
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः ॥
सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥५३॥

હે ઇશ! દિશાઓના સમૂહને જીતીને, વિગ્રહનો સંભવ ન રહે તેવો થઈ, ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠેલો, સમાન રાજાઓથી વંદન કરાતો પુરૂષ મૈથુન્ય જેમાં મુખ્ય છે તેવા સ્ત્રીઓના ઘરોમાં રમકડાંરૂપ પશુ થાય છે. તે કર્મો કરે છે, તપોમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, ભોગથી દૂર રહે છે, 'ફરીથી પણ હું ઉત્તમ પુરૂષ થાઉં' એવી તેની ઇચ્છાથી તે જ (કાર્યો) કરતો, ઘણી વધેલી તૃષ્ણાવાળો સુખ પામતો નથી. હે અચ્યુત! જ્યારે પુરૂષને ભમતાં છેવટનો ભવ થાય છે ત્યારે (તેને) સત્પુરૂષોનો સમાગમ થાય છે, (અને) જ્યારે સત્પુરૂષોનો સમાગમ થાય છે ત્યારેજ મોટા અને નાનાના ઈશ્વર, સત્પુરૂષોનાં ફલરૂપ આપમાં (તેની) મતિ થાય છે. ૫૧-૫૨-૫૩.

(૧) રાજાના ધર્મો તામસ છે (૨) કર્મ રાજસ છે અને (૩) સત્સંગ સાત્ત્વિક છે એવો ભેદ જણાવી કર્મનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે, ત્યારે વસ્તુનો વિવેક (શું સારૂં છે અને શું ખરાબ છે તે) જણાવેલો થાય (ગણાય), અને આ ત્રણ (ક્રિયા) સાધન પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તે પૈકી રાજા થવાથી સ્ત્રીઓના સેવક થવાય છે એવી (તેની) ફલ તરીકે હલકી સ્થિતિ જણાવેલી છે. સ્ત્રી સાધારણ પુરૂષોની સેવા પણ કરે છે, પરંતુ રાજાઓને તેવો સંભવ નહિ હોવાથી, (તે) પોતે જ (સ્ત્રીનો) દાસ થાય છે એટલે (તેને સાધારણ પુરૂષની) સમાન પણ ફલ (મળતું) નથી, એમ કહેલું છે.

આરંભમાં (૧) દિશાઓના સમૂહને એટલે સાત દ્વીપોવાળી ભૂમિને જીતીને એટલે વશ કરીને, ઘણા પ્રયાસથી તેટલું પ્રાપ્ત કરીને, (૨) તેથી પણ વધારે સમય પછી ન નથી भूतः થવા યોગ્ય विग्रहः વિગ્રહ જેને તેવો, એટલે વિગ્રહનો સંભ ન રહે તેવો થાય છે. (૩) પછી સ્વસ્થ થઈ ઉત્તમ આસન ઉપર બેસે છે. (૪) પછી સમાન રાજાઓ (તેને) વંદન કરે છે. એ પ્રમાણે ચારે પ્રકારે ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરીને, ચાર પ્રકારે હલકો પડે છે એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. (૧) સ્ત્રીઓનાં ઘણાં ઘરોમાં, એક(પુરૂષ)ઘણા (ઘરો)માં દાસ થાય છે તેથી દુઃખી થાય છે (૨) 'મૈથુન્ય જેમાં

મુખ્ય છે' તેવાં (એ ઘરોના વિશેષણ)થી અંદરનો (પુરૂષપણાનો) પણ નાશ (કહેલો છે). (૩) 'રમકડાંરૂપ પશુ' થતો હોવાથી બહારનું બધું (ધન સત્તા વિગેરે સ્ત્રીઓને) સોંપી દીધેલું છે. (૪) 'મૃગઃ' (શોધનારો)[1] હોવાથી જેટલા પદાર્થો છે તેથી પણ વધારે પ્રાપ્ત કરવાનું (તેને રહે છે), અને (તેના) પરલોકનો નાશ થાય છે. તે પોતે પુરુષઃ એટલે સર્વ (પ્રાપ્ત કરવા)ની શક્તિવાળો છે. (પોતાની આવી સ્થિતિ) જણાવવા માટે 'હે ઈશ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'થાય છે' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે (આ) સત્ય છે, આમાં કાંઈ જૂઠું નથી. ૫૧,

એ પ્રમાણે લૌકિક (કર્મ)નું નકામાપણું વર્ણવી, બાવનમાં શ્લોકમા વૈદિક (કર્મ)નું નકામાપણું જણાવે છે.

જે રાજ્યને પ્રાપ્ત કરીને વિષયો ભોગવે છે તે તો અધમ જ છે, જે તપ કરે છે અને તેમાં પણ કામ્ય તપ જે તેવું જ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે (તેવું જે કરે છે) તે તેનાથી પણ અધમ છે, કારણ કે '(મેં) પ્રાપ્ત કરેલું રાજ્ય સારૂં નથી, નાશ પામે તેવું છે' એવા વિચારથી તે (તપ કરવા) પ્રવૃત્તિ કરે છે. જે તે કર્મ (તપ)થી પ્રાપ્ત થવાનું છે તે પણ તેવું જ હોવાથી, પ્રાપ્ત કરેલું (રાજ્ય) તજી, કષ્ટથી પણ તેવું જ પ્રાપ્ત કરનાર મૂર્ખ જ છે. વળી તે જાત જાતનાં કર્મો કરે છે. તપમાં સારી રીતે રચ્યોપચ્યો રહે છે, અને તે માટે ભોગથી દૂર રહે છે.

'તેથી પણ અધિક અથવા ઉત્તમ (રાજ્ય) પ્રાપ્ત કરવા તે (તેમ) કરે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેની ઇચ્છાથી' શબ્દ યોજેલ છે. તેનાથી અધિક સાંભળવામાં તેમજ જોવામાં આવેલ નહિ હોવાથી, (તેને રાજ્યમાં) માત્ર રસજ* ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે(તેવા જ રાજ્ય)માટે જ તે (એમ) કરે છે, એવું 'તેની ઇચ્છાથી તેજ (કાર્યો) કરતો' શબ્દોથી કહેલું છે.

'એકવાર ભૂલ કરેલાની બીજી વાર ભૂલ નીકળી જશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. વારંવાર રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ, 'ફરીથી પણ ઉત્તમ પુરૂષ) હું થાઉં' એવી તેને જ (પ્રાપ્ત કરવાની) કામના કાયમની હોવાથી, તે સુખ પામતો નથી.

'પોતાના વર્ગવાળામાં સર્વ ઉત્તમપણું ઇચ્છે છે. તેથી તેનુ તેજ (રાજ્ય) તે કેમ લે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ પુરૂષ' શબ્દ યોજેલ છે. બ્રહ્માંડના અધિપતિપણાની પણ કામના કરતાં, તેની તૃષ્ણા વધ્યા જ કરે છે. તૃષ્ણા હોય ત્યાં સુખ હોતું નથી, કારણ કે (વધારે પ્રાપ્ત કરવાની) ઇચ્છા દુઃખરૂપ

---

[1] **મૃગયતે** શોધે છે તે **મૃગઃ** પ્રાણી. તેથી **મૃગઃ** પ્રાણી અધિક શોધે છે, એવો અર્થ છે. (લે) મહારાજાનો બધો વૈભવ હોવા છતાં, મહારાણીને જે કાંઈ વિશેષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય તે પ્રાપ્ત કરવા મહારાજાએ પ્રયાસ કરવો પડે છે.

* 'રસ' એટલે 'પદાર્થ.' (અહિં રાજ્ય) માટેની તીવ્ર ઇચ્છા. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૨–૫૯ માં 'રસ' શબ્દ આજ અર્થમાં યોજાએલો છે.

છે. તેથી ઉત્તમ (પદાર્થ)ની પણ કામના કરતાં, તે સુખ ભોગવવા શક્તિમાન થતો નથી, એવો અર્થ છે. ૫૨.

એ પ્રમાણે કર્મના ફલની નિંદા કરી, કામના ન રાખનારની સ્તુતિ કરવા, તેપનમા શ્લોકમાં સાત્ત્વિક કર્મ કરવા યોગ્ય જણાવી (તેની) સ્તુતિ કરે છે. જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી છેવટનો ભવ થાય, ત્યારે પુરૂષને સાધનથી થતી (મુક્તિ)ની ઇચ્છા થતાં, સત્પુરૂષોનો સમાગમ, એટલે સત્પુરૂષો સાથે सम्यक् સારી રીતે आगमः એટલે બોધ લેનાર અને બોધ આપનારની સ્થિતિરૂપ સંબંધ થાય છે. ‘ ભમતાં ’ શબ્દથી જૂદા જૂદા પ્રકારની યોનિઓમાં ભગવાથી થએલાં દુઃખને ભગવાનની કૃપાનું કારણ કહેલું છે. અથવા કેટલાક જન્મો (જેવા કે) યોગીઓના કુલમાં અથવા મોટા પુરૂષના કુલમાં જન્મ છેવટના ભવના સ્થાનરૂપ છે. તેવા (સ્થાન)માં ગએલાને પણ પોતાની મેળે જ મુક્તિ (પ્રાપ્ત થતી) નથી, પરંતુ સત્સંગથી જ (પ્રાપ્ત થાય છે). જૂદાં જૂદાં શરીરો ધારણ કરતાં જે સમયે સત્સંગ થાય તે સમયનો દેહ જ ‘ છેવટનો ભવ ’ શબ્દનો અર્થ હોવાથી, તેનું ‘ મનુષ્યના દેહ ’ પેઠે નિરૂપણ કરેલું છે. ‘ મનુષ્યનો દેહ દુર્લભ છે ’ એ (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧–૨–૨૯) શ્લોકમાં તેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. તેથી જ ‘ ત્યારે જ સત્પુરૂષોનો સમાગમ થાય છે ’ એમ કહેલું છે. અથવા ‘ ત્યારે ’ એટલે (સત્સંગ પ્રાપ્ત થવાની) યોગ્યતા થાય ત્યારે. ‘ હે અચ્યુત ! ’ એવા સંબોધનથી એમ કહેલું છે કે તેમના (ભક્તોરૂપ) સત્પુરૂષોના સંગની સ્થિતિને લીધે (ભગવાનમાં મતિ થવામાં) વિલંબ થતો નથી. વળી તે (સત્પુરૂષોનો) સંગ જણાએલા (સાધન) મારફત જ પુરૂષાર્થમાં ફળે છે એમ જણાવતાં ઉત્તરાર્ધ કહે છે. જ્યારે સત્પુરૂષોનો સમાગમ થાય છે ત્યારે જ આપમાં મતિ થાય છે. ભગવાન ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા હોવાથી પોતાના માટે કોઇની (કોઈ કાર્યમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવતા નથી. અને કાલ કર્મ વિગેરે (તો ભગવાનમાં મતિ થાય તેમાં) વિઘ્ન કરનારા જ છે, તેથી ભક્ત વિના (બીજો) કોઇ પણ ભગવાનમાં મતિ કરાવતો નથી. તેઓને તે (તેવી ગતિ) કરાવવી જરૂરી છે, તેનું કારણ ‘ સત્પુરૂષોના ફલરૂપ ’ શબ્દથી કહેલું છે; કારણ કે સત્પુરૂષોની ગતિ (ફલ) તે (ભગવાન) જ છે. તેઓ પ્રાપ્ત કરવાના પદાર્થ તરીકે, (તે પ્રાપ્ત કરવાના) સાધન તરીકે અને ફલ તરીકે ભગવાનને જ જાણે છે, તેથી માત્ર તેઓની સમીપમાં રહેવાથી જ ભગવાનમાં મતિ થાય છે. ‘ તેથી (ભગવાનમાં મતિ થવાથી) શું થાય ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ મોટા અને નાનાના ઈશ્વર ’ શબ્દ યોજેલ છે. કાલ વિગેરે મોટા, કર્મ વિગેરે નાના, તેઓને ફલ આપવામાં તે જ ધણી છે, તેથી બધુંએ ફલ તેમની પાસેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્થ છે.

આથી એમ કહેવાયું કે મારાં (મુચુકુંદનાં) બધાં સાધનો થઈ ચૂક્યાં, અને સાધન માટે (હવે) મારે પ્રવૃત્તિ (કરવાની) નથી એમ પણ સૂચવાયું. તેથી ગર્ગનું

વચન સત્ય થાય તે માટે પણ (મારા ઉપર) કૃપા કરવી યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય (આ) સાધન પ્રકરણમાં જણાવ્યો. ૫૩.

નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં ફલનુ નિરૂપણ કરે છે:—

मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया ॥
यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखण्डभूमिपैः ॥६४॥
न कामयेऽहं तव पादसेवनादकिञ्चनप्रार्थ्यतमाद् वरं विभो ॥
आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनम् ॥५५॥
तस्माद्विसृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धनाः ॥
निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥५६॥

હે ઈશ! રાજ્યના સંબંધનું દૂર થવું, જેને માટે એકલા ફરીને વનમાં પ્રવેશ કરવા ઈચ્છતા સાર્વભૌમ રાજારૂપ સાધુઓ પ્રાર્થના કરે છે, તેનું (મને) એકાએક પ્રાપ્ત થવું, તે આપે મારા ઉપર કરેલો અનુગ્રહ હું માનું છું. ૫૪.

હે વિભો! ગરીબોએ સર્વથી વધારે માગવા યોગ્ય આપના ચરણની સેવા (તજી) હું વર માગવા ઈચ્છતો નથી, કારણ કે હે હરિ! મોક્ષ આપનાર આપની આરાધના કરી, કયો આર્ય (પોતાનું) બંધન કરાવનાર વર માગે? ૫૫.

તેથી હે ઈશ! રજસ્, તમસ્ અને સત્ત્વગુણોની સાથે જ બંધન કરાવનારી આશિષોને સર્વ તરફથી તજીને હું નિરંજન નિર્ગુણ ભેદ વિનાના સ્વતંત્ર માત્ર જ્ઞાનરૂપ આપ પુરૂષને (શરણ) આવું છું. ૫૬.

કારણ કે (૧) રાજ્ય (૨) કામનાઓ અને (૩) ભગવાન એમ ફલ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે પૈકી (પહેલાં) બે (જોઇતાં) નથી એમ કહે છે. તે (બે)માં પણ રાજ્ય દોષરૂપ હોવાનું પોતાના અનુભવથી સાબિત થએલું હોવાથી દૈવને લીધે તે ગયું તે માટે ચોપનમા શ્લોકમાં આનંદ દર્શાવે છે. સર્વનું કારણ તે ભગવાન જ છે, તેથી તે આપે કરેલું આ राज्यानुबन्धापगमः પોતાની મેળે જ રાજ્યના સંબંધનું દૂર થવું, તે ભગવાને મારા ઉપર અનુગ્રહ જ કરેલો છે એમ હું માનું છું. 'यदृच्छया' 'એકાએક' એટલે કારણ વિના (તે) થએલ હોવાથી ભગવાને જ કરેલ છે, અને ભગવાન (જીવના) હિત માટે જ (સર્વ કાર્ય) કરે છે એવો નિશ્ચય છે.

'ઇચ્છેલ (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનાર રાજ્ય જતું રહે તે ફલ કેમ (ગણાય)? ન ઇચ્છેલા (પદાર્થ) (રાજ્યની) સાથે પ્રાપ્ત થાય, તે તો પોતાના દોષને લીધે (થાય છે), પરંતુ રાજ્ય અન્નની પેઠે પોતાની મેળે ન ઇચ્છેલા (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનારૂં નથી. જેમ તે (અન્ન) તાવવાળાને જ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં છે, તેમ (રાજ્ય) સ્વભાવે તામસ ઉદ્ધત પુરૂષને જ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં થાય છે' એવી શંકા થાય,

તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે; કારણ કે સાધુઓ પણ રાજ્યનો ત્યાગ કરે છે, તેથી જણાય છે કે રાજ્ય સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે. તેમ ન હોય તો તે સાધુઓને રાજ્ય ભગવાનનું ભજન કરવાનું સાધન પણ થતું હોવાથી, (તેમને) તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા ન થાત. વળી તે (રાજ્યનો સંબંધ દૂર થવા)ની (તેઓ) પ્રાર્થના કરે છે. તે સાધુઓના કર્મથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી તે(ને પ્રાપ્ત કરવા)નો ઉપાય થઈ શકતો નથી, તેથી તેને માટે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. (તે) પ્રાર્થના પણ માત્ર મનથી અથવા વાણીથી કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ દેહથી કરવામાં આવે છે એમ 'એકલા ફરીને' શબ્દથી કહેલું છે. એકલા ફરીને વનમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારાઓ પ્રાર્થના કરે છે. સર્વનો ત્યાગ કરી, એકલો રહી વનમાં પ્રવેશ કરનાર પણ '(રાજ્ય સાથે) સંબંધ હશે તો શત્રુઓ, અથવા (પોતે) પરલોક જતાં જેમનો (રાજ્ય ઉપર) હક થતો હોય તેઓ દુઃખ દેશે' એમ રાજ્યથી ભય પામે છે. 'રાજ્ય નાનું હોવાથી (પોતે) હલકા (પુરૂષ)ની સમાન ગણાવાથી કદાચ (રાજ્યનો) ત્યાગ કરતા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાર્વભૌમ રાજારૂપ' શબ્દ યોજેલ છે. અખંડ (બધીએ) ભૂમિનું પાલન કરનારા એટલે સાત દ્વીપોના અધિપતિઓ. તેથી (રાજ્યના) સંબંધનું દૂર થવું મારૂં ઇચ્છેલું જ છે. ૫૪.

બીજી કામનાઓ જોઇતી નથી એમ પંચાવનમા શ્લોકમાં કહે છે. આપના (શ્રીકૃષ્ણના) ચરણની જે સેવા અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર, (એ) એકની કામના છે, તે (ચરણની સેવા) સિવાયનાં અથવા તે પ્રાપ્ત નહિ કરાવનારાં બીજા કોઈની કામના મને નથી.

'(બેમાં) શું ભેદ છે? એક(ભગવાનના ચરણની સેવા)ની શાસ્ત્રમાં સ્તુતિ થએલી છે, બીજું (કામનાઓ) લોકની દૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી બંને સમાન હોવાથી ઘણા આગ્રહપૂર્વક બીજું જોઇતું નથી એમ કહેવાનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય તેથી, 'ગરીબોએ સર્વથી વધારે માગવા યોગ્ય' વિશેષણ યોજેલું છે. ધનવાળાઓને ધન હોવાથી, (તેમને) કદાચ બીજા(ચરણની સેવા)ની ઇચ્છા પણ થાય, પરંતુ ગરીબો પાસે બંને નહિ હોવાથી અને (તેઓ) લૌકિક હોવાથી ધનની જરૂર કાયમની હોવાથી, તેનો ત્યાગ કરીને તેઓ જે માત્ર ચરણની સેવાની જ પ્રાર્થના કરે છે, (અને) તેમાં પણ ઘણા જ ઇચ્છેલા (પદાર્થ) તરીકે બીજું (ધન) આપવામાં આવતું હોવા છતાં તે લીધા વિના, (ચરણ સેવા) પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવી હોવા છતાં, તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે તે (સેવાનું) સર્વથી વધારે માગવાયોગ્યપણું છે. 'હે વિભો*!' એ સંબોધન આપનારની અશક્તિને લીધે (ગરીબોનું) તેવા હોવાપણું (ધન ન માગતાં ચરણ સેવા માગનાર હોવાપણું) નથી એમ જણાવે છે.

---

* 'વિભુ' એટલે સર્વ શક્તિમાન. તેનું સંબોધન 'વિભો' છે. તેથી ભગવાન સર્વ રવાની શક્તિવાળા હોવાથી, તેમનામાં કોઇ પ્રકારની અશક્તિ નથી, એમ આ સંબોધનથી હેલું છે.

‘ તેઓ મૂર્ખ હશે, અથવા તેઓની તેવી રૂચિ હશે. છતાં પણ વિષયમાં (કામનાઓમાં) શું દોષ છે ? ’ એવી શંકા થાય; તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. આપની આરાધના કરીને કયો મૂર્ખ વર માગે ? કર્મને લીધે પ્રાપ્ત થએલું ન ઇચ્છેલું (દુઃખ) પણ ભોગવવામાં આવે છે, પરંતુ ભગવાનની આરાધના કરીને તો દુર્લભ (પદાર્થ)જ માગવો જોઇએ. તેમાં પણ (જે માગવા યોગ્ય હોય તેથી) વિરૂદ્ધ કેમ મગાય એમ જણાવવા, ‘ (૧) મોક્ષ આપનાર ભગવાન (અને ૨) પોતાનું બંધન કરાવનાર વર ’ એમ બંનેમાં વિરોધ જણાવે છે, કારણ કે જે જેનું સેવન કરે છે તે બંને લોકમાં તેની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. તે પૈકી ભગવાન મોક્ષ આપનારા છે, બીજું સંસાર-રૂપ છે એવો (અર્થ છે).

‘ એમ હોય તો મોક્ષ અથવા જ્ઞાન માગવાં જોઇએ પરંતુ ચરણની સેવા માગવી ન જોઇએ ’ એમ કહો, તો ખરેખર (ચરણસેવા જ માગવી જોઈએ), કારણ કે જ્ઞાન માત્ર કૈવલ્ય જ* પ્રાપ્ત કરાવે છે. મોક્ષ પણ જો કૈવલ્યરૂપ હોય, છતાં પણ તે પુરૂષાર્થ નથી. જો તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ (સાયુજ્ય)રૂપ હોય, તો (ભગવાન સાથે) એકરસ થએલો (મુક્ત પુરૂષ) ભગવાન જ થાય છે, એટલે આ (તે પુરૂષ)ને (ભગવાનનો) જૂદો અનુભવ થાય નહિ. તેથી જે પરમાનંદ હોઈ જેનો અનુભવ થાય છે, તે માત્ર (ભગવાનના) ચરણની સેવા જ છે.

કેટલાક એમ કહે છે કે સાધન વિના સાધ્ય (ઇચ્છેલી વસ્તુ) પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી સાધન તરીકે (ચરણ સેવાની) પ્રાર્થના કરેલી છે.† ૫૫.

તેથી ઉત્તમ (પદાર્થ)ની પ્રાર્થના કરવા માટે પ્રથમ ‘ હું (આપને) શરણ આવું છું ’ એમ છપનમા શ્લોકમાં કહે છે. ‘ હે ઇશ ! ’ શક્તિવાળા ! સર્વ તરફથી અંદરથી અને બહારથી સર્વને તજીને માત્ર જ્ઞાનરૂપ આપને હું શરણ આવું છું. (સર્વ આશિષોનો) પરિત્યાગ કરવા માટે (તે) સર્વ ત્રણ ગુણોવાળી છે એમ ‘ રજસ્ તમસ્ અને સત્ત્વગુણો સાથે જ બંધન કરાવનારી ’ વિ ત્રણથી કહેલું છે. રજસ્ વિ-ગેરે (ગુણો) બંધન કરાવનારા છે એમ જણાવવા ‘ગુણોની સાથેજ બંધન કરાવનારી’ કહેલી છે. (ગુણો) (કામનાની) ઇચ્છા નહિ રાખનારનું પણ બંધન કરાવનારા હો-વાથી, માત્ર (તેમનો) સંબંધ થતાં જ તેમ (બંધન) થાય છે, એમ જણાવવા ‘ અનુ ’ ‘ સાથેજ ’ શબ્દ યોજેલો છે.

‘ સ્માર્તોના મત પ્રમાણે ભગવાન પણ ઉપાધિવાળા છે તેથી તે (ચરણ સેવા)માં પણ રજો(ગુણ)જ પ્રાપ્ત થાય છે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ નિરંજન ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘ અંજન ’ એટલે પ્રકૃતિ વિગેરે ઉપાધિ. તે વિનાનો હોય તે ઉપાધિ વિનાનો.

‘ તેથી શું (કહેવા ઇચ્છો છો) ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ નિર્ગુણ ’ વિશેષણ

---

* ‘ કેવલ ’ એટલે એકલો. ‘ કૈવલ્ય ’ એટલે ‘ એકલા હોવાની સ્થિતિ.’

† આ મત શ્રીમદાચાર્યચરણને ઇષ્ટ નથી, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

યોજેલું છે. કારણ કે ઉપાધિવાળો જ ગુણવાળો હોય, પરંતુ ઉપાધિ વિનાનો (ગુણવાળો) હોતો નથી.

‘ પહેલાં ભગવાન એકલા જ હતા. (પછી) પોતાનો ભોગ સિદ્ધ થાય તે માટે તેમણે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિ અને ગુણોને ઉત્પન્ન કર્યાં, તેથી તારા માટે તે એ પ્રમાણે (ભોગ) કેમ નહિ કરે ? ’ એવી શંકા થાય. તેથી ‘ अद्वयं ’ ‘ ભેદ વિનાના ’ વિશેષણ યોજેલું છે. દ્વય (બેપણું) વિનાના એટલે ભેદ વિનાના; કારણ કે જે ભેદ માટે પ્રયાસ કરે છે, તેને (ભગવાન) તેવું (ભોગ) પ્રાપ્ત કરાવે છે, પરંતુ હું તેવો નથી તેથી મને તેવું પ્રાપ્ત કરાવશે નહિ, એવો ભાવ છે.

તે (ભગવાન) સ્વતંત્ર છે એમ કહેવા ‘ परम् ’ ‘ સ્વતંત્ર ’ વિશેષણ યોજેલું છે. (શ્રીકૃષ્ણ સિવાય) બીજા તે હશે. એવી શંકા ‘ त्वाम् ’ ‘ આપ ’ શબ્દ થવા દેતો નથી.

‘ છતાં પણ તું (મુચુકુંદ) ગુણવાળો હોવાથી તારા અધિકાર પ્રમાણે તેમ (ભોગની પ્રાપ્તિ) જ કરાવશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ માત્ર જ્ઞાનરૂપ ’ શબ્દ યોજેલ છે. તેવા (માત્ર જ્ઞાનરૂપ)નેં શરણે જવાનું સંભવે નહિ, તેથી ‘ પુરૂષરૂપ ’ કહેલા છે. ‘ शरणम् ’ એવો પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે ‘ આપ ’ શબ્દને લીધે વસ્તુતઃ પુરૂષરૂપજ (કહેલું) જાણવું. ‘ पुरुषम् ’ શબ્દ (પાઠ) હોય ત્યારે ‘ त्वां व्रजामि ’ ‘ આપને આવું છું ’ એ શબ્દોને લીધે પ્રસંગ પ્રમાણે ‘ શરણ ’ (આવું છું) એમ (કહેલું) જાણવું. ૫૬.

એ પ્રમાણે શરણે આવેલો (મુચુકુંદ) પોતાનું રક્ષણ કરવા નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છેઃ—

चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानो ऽनुतापैः ।
अवितृषषडमित्रो लब्धशान्तिः कथंचित् ॥
शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन् ।
अभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ॥५७॥

હે શરણ આપનાર ! હે પરમાત્મા ! આ સંસારમાં લાંબા સમયથી દુઃખથી પીડાએલો. પછી દુઃખ દેનારાઓથી બળેલો, જેના છ શત્રુઓની તૃષ્ણા મટી નથી તેવો, ઘણી મુશીબતથી શાંતિ પ્રાપ્ત કરેલો (હું) ભય વિનાના શુદ્ધ (અને) શોક વિનાના આપના ચરણકમલને સારી રીતે શરણ આવ્યો છું. હે ઈશ ! મારૂં દુઃખીનું રક્ષણ કરો. ૫૭.

(સંસાર સાથેના) ગાઢ સંબંધને લીધે દુઃખી થએલો, (તેમાંથી છૂટવાની) શક્તિ વિનાનો તેનું દુઃખ દૂર થાય તે માટે રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરે છે, પરંતુ બીજા કોઈથી (રક્ષણ માગતો) નથી. તે માટે દુઃખ આપનારાને ગણાવે છે. લાંબા સમયથી वृजिनैः દુઃખોથી પીડાએલો, પછી દુઃખ દેનારાઓથી પણ બળતો રહ્યો. આધ્યાત્મિક વિગેરે પછી દુઃખ દેનારા અમુક છે. ભવિષ્યમાં પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા દોષો ‘ જેના છ શત્રુઓની તૃષ્ણા મટી નથી તેવો ’ વિશેષણથી જણાવેલા છે. પહેલાં પ્રવાહમાં તો

છ ઇંદ્રિયો શત્રુઓ હતી, તેમની તૃષ્ણા મટી નથી, તેથી (તે) શત્રુઓથી પીડાએલો છું. તેઓ ભક્ષણ કરશે એવા ભયથી (મુચુકુંદ) પ્રાર્થના (કરે છે).

'જેનું રક્ષણ કરવામાં આવેલ છે તે પણ જો ઇંદ્રિયોનું હિત (પ્રિય)જ આચરે તો રક્ષણથી શું વળે? તેથી જ્યાં સુધી ઇંદ્રિયો શાંત ન થાય ત્યાં સુધી સર્વ નકામું છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શાંતિ પામેલો' વિશેષણ યોજેલું છે. ઘણી મુશીબતથી અંતઃકરણ શાંત થએલું છે, એવો અર્થ છે.

આપ શરણ આપનાર છો, અને હું સારી રીતે શરણ આવ્યો છું, (અને) તે પણ આપના ચરણકમલના સેવક તરીકે. 'હે પરમાત્મા' સંબોધનનો એવો ભાવ છે કે, ભગવાન જીવોના સ્વામી હોવાથી (તેમને) શરણ જવું એ અયોગ્ય નથી. ત્રણ ગુણોથી પીડાએલાની પીડા દૂર કરનારા ભગવાનના ત્રણ ગુણો 'ભય વિનાના, શુદ્ધ અને શોક વિનાના' એ વિશેષણોથી કહેલા છે. (ભગવાનમાં) સત્ત્વગુણ નહિ હોવાથી તેમને ભય નથી. તેથી જ તે બીજાનું રક્ષણ કરવા શક્તિવાળા છે. (ભગવાન) શુદ્ધ હોવાથી (તેમનામાં) રજોગુણ નથી; કારણ કે રજોગુણનો સંબંધ હોય તો શુદ્ધ ન હોય. (ભગવાનમાં) શુદ્ધિ મૂળભૂત જ છે. (ભગવાન) 'શોક વિનાના' છે. શોક તમોગુણથી થાય છે. રક્ષણ કરવાનું કારણ 'દુઃખીનું' શબ્દથી કહેલું છે. 'હે ઈશ!' સંબોધનથી (રક્ષણ કરવાનું) સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). ૫૭.

પછી તે નકામો સૂતેલો હોવાથી, તેની તપમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા અને મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી ભગવાન (તેને) માગેલા (વર) આપ્યાનું કહે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

सार्वभौम महाभाग मतिस्ते विमलोर्जिता ॥
वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥५८॥

હે મોટા ભાગ્યવાળા સાર્વભૌમ! તારી મતિ શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારની છે, કારણ કે (તને) વર(દાન)થી લોભાવવા છતાં (તે) કામનાઓ વડે ડગી નહિ. ૫૮.

સાર્વભૌમ તરીકે તે(મુચુકુંદ)ના ભાગ્યની પ્રશંસા કરેલી છે, અને 'મોટા ભાગ્યવાળા' શબ્દથી ભવિષ્યમાં (ભાગ્ય) પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભાગ્ય કહેલું છે. તારી મતિ શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારની છે.

'ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન કેમ થયા?' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'સર્વ કામનાઓ હું તને આપીશ' એમ જે (પાછલા શ્લોક ૪૩ મા) કહેલું, તે તારી તે (કામનાઓ)માં રૂચિ છે કે નહિ એમ (તારો) લોભ જાણવા કહેલું. હવે તે જાણ્યું કે (તારામાં લોભ) નથી; કારણ કે કામનાઓ વડે તારી બુદ્ધિ ડગી નહિ. તેથી જ તે શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારની છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ૫૮.

‘સ્વામી એ પ્રમાણે લોભમાં કેમ નાખે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

प्रलोभितो वरैर्यत्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् ॥
न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ॥५९॥

વરોથી તને જે લોભમાં નાખ્યો તે (તારૂં) સ્ખલન ન થાય તે માટે જાણ. (મારા) એકના ભક્તોની મારા વિષેની બુદ્ધિ કોઇ સમયે આશિષોથી ચળતી નથી. ૫૯.

વરોથી જે તને જે લોભમાં નાખ્યો તે પણ (તારૂં) સ્ખલન ન થાય તે માટેજ. ‘(મેં) વિષયોનો અનુભવ કર્યો નહિ’ એવા (વિચારથી) કોઇ વાર (વિષયો ભોગવવાની) ભગવદીયની ઇચ્છા થાય, તે બીજાએ આપેલા વિષયોથી અથવા સ્વાભાવિક (વિષયો)થી હિત કરનારૂં ન થાય, તેથી હું જ (તેને) વિષયો આપું છું. તેથી તેને વિષગોનો ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે અને (તેનુ) સ્ખલન થતું નથી. ‘જાણ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ વિષયમાં સંદેહ ન રાખવો. ઉત્તરાર્ધથી (એવી રીતે લોભમાં નાખવાનૂ) બીજું કારણ પણ કહેલું છે. ‘एकभक्ताः’ એટલે એકના જ ભક્તો; જેઓ બીજા માર્ગની ઇચ્છા રાખતા નથી, પરંતુ ભક્તો જ રહે છે. ‘આશિષોથી, એટલે વરોથી પ્રાપ્ત થએલી (કામનાઓ)થી, અને તે પણ ભગવાન પાસેથી (પ્રાપ્ત થએલી) આશિષોથી. ‘કોઇ સમયે’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે આ સિદ્ધાંતમાં (કોઇ) અપવાદ (થતો) નથી. ૫૯.

એ પ્રમાણે ‘માત્ર ભગવન્માર્ગમાં જ ભોગ અને મોક્ષમાં વિરોધ નથી, પરંતુ બીજે (એવું) નથી’ એમ કહેતાં, નીચેના શ્લોકમાં બીજા મતનો દોષ જણાવે છે:—

युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ॥
अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते क्वचिदुत्थितम् ॥६०॥

હે રાજન્! ભક્તો ન હોય તેવા, પ્રાણાયામ વિગેરેથી યોગ સાધનારાઓનું મન વાસના વગરનું થએલ નહિ હોવાથી, કોઇવાર વંઠેલું જોવામાં આવે છે ૬૦.

જેઓ સંપૂર્ણ ભક્ત નથી. (અને) ભક્તિમાર્ગ વિના પ્રાણાયામ વિગેરેથી મનનો યોગ સાધનારા એટલે મનનો નિરોધ કરવા પ્રયાસ કરનારા છે, તેઓનુ મન સૌભરિ* વિગેરેના (મન)ની પેઠે, કોઈવાર વંઠેલું જાવામાં આવે છે, તેનું કારણ ‘વાસના વગરનું થએલ નહિ હોવાથી’ શબ્દથી કહેલું છે. (મુચુકુંદને) વાસનાનો નાશ થએલ ન હોવાનો (વાસના રહેલ હોવાનો) અનુભવ છે એમ જણાવવા ‘હે રાજન્’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ભક્તિથી તો વાસનાનો નાશ થાય છે. તેમાં (ભક્તિમાર્ગમાં)

---

* શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધ નવમાનો અધ્યાય છઠ્ઠો જૂઓ.

અલૌકિક પ્રકાર અટકાવવા કામનાઓ આપવામાં આવે છે, અને તે (કામનાઓના)
ઉપદ્રવ થવા દેવામાં આવતા નથી, એ પ્રમાણે ભગવાને ભક્તિમાર્ગની પ્રશંસા કરી છે ૬૦

એ પ્રમાણે (ભક્તિમાર્ગની) પ્રશંસા કરી, નીચેના શ્લોકમાં તે માર્ગમાં પ્ર-
વેશેલાને ભય હોતો નથી જ એમ કહેતાં, ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર (કરવા)નું જણાવે છે:—

विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः ॥
अस्त्येव नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ॥६१॥

મારામાં મન રાખેલો તું પૃથ્વી ઉપર ઇચ્છા પ્રમાણે ફર. મારામાં વિનાશ વિનાની ભક્તિ તને સદા છેજ. ૬૧.

કારણ કે તું મોટો (પુરૂષ) છે, તેથી ખોટો વિહાર તો એની મેળે જ (તારાથી) દૂર રહેલો છે. વળી 'જગતમાં ભગવાનની લીલા કેવી છે' એ જાણવા ઇચ્છતો હો તેમ મારામાં મન રાખેલો થઈ ફર.

'આપના ચરણની સેવા જ માગું છું, બીજું માગતો નથી' એમ (પાછલ શ્લોક પંચાવનમાં) જે કહ્યું, તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. અહિં (તને) ભક્તિનું દાન કરવાની જરૂર નથી, તારામાં કુદરતી જ ભક્તિ છે. ભક્તિના શ્રેષ્ઠતા પણ કુદરતીજ છે, એમ 'વિનાશ વિનાની' અને 'સદા' શબ્દોથી કહેલું છે. (આ શબ્દોથી) દેશ-કાલ અને વસ્તુની મર્યાદા* દૂર કરેલી છે. વિનાશ પોતાની મેળે અને દેશથી થાય છે. જો કે કાલથી પણ (ભક્તિનું) અટકવાનું થાય, છતાં પણ (કાલ) માત્ર (ભક્તિ) અટકાવવામાં તત્પર ન થાય તે માટે, (ભક્તિનું) કારણ બનેલો કાલ તારી ભક્તિને અનુકૂલ છે એમ જણાવવા 'સદા' એમ કહેલું છે. 'तुभ्यम्' 'તને' એ ચોથી વિભક્તિના પ્રયોગથી જ પહેલાનું (ભક્તિનું) દાન સૂચવેલું છે. અથવા 'મારામાં વિનાશ વિનાની' (એવો સંબંધ લેવો). (એમ લેવાથી) મારા વિષેની અથવા મારી કૃપાથી (તારી ભક્તિ) ભવિષ્યમાં પણ અટકશે નહિ એવું વરદાન (આપેલું થાયછે). ૬૧.

'સાયુજય કેમ આપવામાં આવતું નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:—

क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ॥
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदपाश्रयः ॥६२॥

ક્ષત્રિના ધર્મમાં રહેલાએ (તેં) મૃગયા વિગેરેથી જંતુઓને હણેલા છે. એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઈ, મારા આશ્રયવાળો થઇ તપથી તે પાપનો નાશ કર. ૬૨.

---

* 'મર્યાદા' એટલે હદ. 'વિનાશ વિનાની' શબ્દથી દેશની મર્યાદા દૂર થઇ. ગમે તે દેશમાં ફરે છતાં ભક્તિ રહેવાની. તેજ શબ્દથી વસ્તુની એટલે ભક્તિના સ્વરૂપની મર્યાદા દૂર કરી, એટલે ભક્તિ તેવી જ રહેવાની, જતી નહિ રહેવાની. કાલની મર્યાદા વિષે આગળ શ્રીસુબોધિનીમાં જ કહેલું છે.

ક્ષત્રિયોના જાતિથી થએલો ઘોર ધર્મ બે પ્રકારનો છે. (૧) યુદ્ધમાં ભાઇને પણ હણે (અને) (૨) પાપ વધે ત્યારે નાસી જતાં પ્રાણીઓને પણ હણે. તેથી તે દોષ દૂર કરવો જોઇએ. 'જંતુઓને' શબ્દથી તેઓનો અપરાધ નહતો, એમ સૂચવેલું છે. 'વિગેરે' શબ્દથી ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવીને અથવા જાળ વિગેરેથી હણવાનું કહેલું છે.

ઉત્તરાર્ધથી તે (દોષ) દૂર કરવાનો ઉપાય કહેલો છે. ('એકાગ્ર ચિત્તવાળો' એટલે) જેણે ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ જીતેલાં છે તેવો થઇ તપથી તે પાપનો નાશ કર.

"'પોતાને અને બીજાને પીડા કરનાર ધર્મથી શું અર્થ (સરવાનો)?' 'અને હૃદયમાં રહેલા મને (પણ કૃશ કરતાં)' વિગેરે વાકયોમાં તપ કરવાથી પણ પાપ થાય છે એમ કહેલું છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા આશ્રયવાળો થઇ' શબ્દ યોજેલ છે. મારો જ આશ્રય કરીને તપ કરવામાં આવે તો (હૃદયની) અંદર રહેલા મને ક્લેશ થતો નહિ હોવાથી તપથી દોષ થશે નહિ એવો ભાવ છે. ૬૨.

તેથી (એમ કરવાથી) જે થશે, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

जन्मन्यन्तरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः ॥
भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥६३॥

હે રાજન્! બીજા જન્મમાં તું સર્વ પ્રાણીઓનો મોટો મિત્ર ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થઈ મને એકને જ પ્રાપ્ત કરીશ. ૬૩.

પછીના જન્મમાં તું ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થઈશ એટલે ઉત્તમ કુલમાં જન્મ પામીશ. ત્યાં પણ સર્વ પ્રાણીઓનો મોટો મિત્ર થઈશ, પરંતુ પ્રવૃત્તિ(કર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેવા)માં આસક્તિવાળો નહિ થા. પછી મને એકને જ પ્રાપ્ત કરીશ. તેમ ન થાય તો પુરૂષોમાં અથવા લીલાવાળા કાલના સ્વરૂપમાં લય થાય. પછી (એ સ્વરૂપ) લીલા માટે પાછું આવે ત્યારે, (જગતમાં) પાછા આવવાનું પણ થાય; પરંતુ એકલા પુરૂષોત્તમમાં (લય થાય), તો પાછા આવવાનો ભય રહેતો નથી. **આને પ્રમાણમાં ઘણી શ્રદ્ધા હોવાથી, (ભગવાને તેને) પુષ્ટિમાર્ગમાં મૂકયો નહિ. મર્યાદામાં બ્રાહ્મણની જ મુક્તિ થાય છે અને તે પણ કૈવલ્ય (મુક્તિ).** તેથી (મુક્તિ માટે બીજો બ્રાહ્મણનો જન્મ તેનો કરાવ્યો). 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' (શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા ૪–૧૧) એવો સિદ્ધાન્ત હોવાથી, (આમાં) કાંઇ દોષ પણ નથી. ૬૩.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના આત્મજ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની
સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધના બીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ત્રીજો.

पुरुषानुग्रहं पूर्वमुक्त्वा भगवता कृतम् ॥
स्त्रीषु तं विस्तरेणाह रूपत्रयविभेदतः ॥१॥

ભગવાને કરેલા પુરૂષ ઉપરના અનુગ્રહને પહેલાં કહી, સ્ત્રીઓ ઉપર (કરેલા) તેને ત્રણ રૂપના[1] ભેદથી વિસ્તારથી કહે છે. કા. ૧

अनुग्रहः कालतुल्यस्ततो द्वादशधोदितः ॥
तत्र मुख्या तु लक्ष्मीः स्यात्तस्यां त्रेधा हरेः कृपा ॥२॥
मानसेनाथ कायेन वेदेनेति निरूप्यते ॥

(પુરૂષ ઉપર કરેલો) અનુગ્રહ કાલની સમાન[2] છે, તેથી બાર પ્રકારે કહેલો છે. તે[3](સ્ત્રીઓ)માં લક્ષ્મી મુખ્ય ગણાય. તેમના ઉપર મનથી, કાયાથી અને વેદથી[4] એમ ત્રણ પ્રકારે કરેલી હરિની કૃપા જણાવવામાં આવે છે. કા. ૨½.

गान्धर्वो मानसः प्रोक्तो दूरत्वाद्वचनाभिधा ॥३॥

ગાંધર્વ (વિવાહ) મનથી થએલો કહેલો છે. (ભગવાન) દૂર હોવાથી[5] (લક્ષ્મીનાં) વચનો કહેલાં છે. કા. ૩.

कृष्णानुग्रहयुक्तानां कृतार्थत्वे ततः परम् ॥
स्त्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुन्दतपःकथा ॥४॥

શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહવાળાઓ કૃતાર્થ થાય ત્યાર પછી સ્ત્રીઓની મુક્તિનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. તેથી (આરંભમાં) મુચુકુંદના તપની કથા (કહેલી) છે. કા. ૪.

---

[1] રૂક્મિણી, જાંબવતી અને સત્યભામા એ ત્રણ ઉપર કરેલો અનુગ્રહ (આ) સાધન પ્રકરણમાં કહેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] મુચુકુંદ ઉપર કરેલા અનુગ્રહમાં (તેને મુક્તિ મળવામાં) કાલની (અમુક સમય જવાની) જરૂર રહે છે. પરંતુ તે કાલનું ઉલ્લંઘન કરીને કરેલો નથી. તેથી મુચુકુંદે બાર શ્લોકોથી પ્રાર્થના કરેલી. તેરમા (ગયા અધ્યાયના સતાવનમા) શ્લોકમાં તો શરણે જઇ રક્ષણ માગેલું, પરંતુ અનુગ્રહની પાર્થના કરેલી નહિ એવો ભાવ છે. (લે) મુચુકુંદે (૪૪ થા ૫૬) બાર શ્લોકોથી અનુગ્રહની પ્રાર્થના કરેલી. તેથી ભગવાને કાલનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના, કાલની આવશ્યકતા રહે તેવો અનુગ્રહ કર્યો (કારણ કે આ મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત હતો).

[3] 'તેમાં' એટલે 'સ્ત્રીઓમાં'. (લે)

[4] 'વેદથી' એટલે 'વાણીથી.' (લે) વેદથી એટલે વૈદિક વિધિથી. આ ત્રણ પ્રકારે વિવાહ કર્યા તે સંબંધમાં કહેલું છે. ગાંધર્વ વિવાહ મનથી કર્યો, રાક્ષસ વિવાહ કાયાથી કર્યો અને ત્રીજો વિવાહ વેદથી એટલે વૈદિક વિધિથી કર્યો. આ ત્રીજા વિવાહનું વર્ણન આ પ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયના ૫૩ થી ૬૦ સુધીના શ્લોકોમાં કરેલું છે. વેદ ભગવાનની વાણી છે, તેથી 'વેદથી'નો અર્થ 'વાણીથી' કરવો હોય તો થઈ શકે, પરંતુ અહિં તે બંધ બેસતો જણાતો નથી.

[5] મનથી કરેલા ગાંધર્વ વિવાહમાં રૂકિમણીએ કહેલાં વચનો (શ્લોક ૩૭ થી ૪૩) આવે છે, તેનું કારણ આ કહેલું છે. (લે)

प्रसंगात्तामसानां हि वधो देवहिताय हि ॥
पलायनं लीलयैव सोऽप्यनुग्रह ईर्यते ॥५॥

પ્રસંગને લીધે તામસોનો વધ દેવોના હિત માટે જ (કરેલો) છે. નાસી જવાનું લીલાથી જ (કરેલ). તે પણ અનુગ્રહ* કહેવાએલો છે. કા. ૫.

सात्त्विके राजसे चैव तामसे च हरेः कृपा ॥
इति दर्शयितुं राज्ञो वृत्तं लक्ष्म्याः शिवस्य च ॥६॥

સાત્ત્વિક રાજસ તેમજ તામસ ઉપર હરિની કૃપા (થએલી) છે, એમ દર્શાવવા રાજાનો[1] લક્ષ્મીનો અને શિવનો[2] વૃત્તાંત (કહેલો) છે. કા. ૬.

ત્રીજા અધ્યાયમાં અનુગ્રહનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગમાં (શ્રીકૃષ્ણે) મુચુકુંદ શિવ અને લક્ષ્મીનું કાયા, વાણી અને મનના પ્રકારથી‡ હિત કર્યું એમ જણાવવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક મુચુકુંદ ઉપર ભગવાને કૃપા કરી તેથી આરંભમાં ભગવાનના વચનથી તેણે તપ કર્યું એમ પહેલા ચાર શ્લોકોથી કહેવામાં આવે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग कृष्णेनेक्ष्वाकुनन्दनः ॥
तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥१॥

હે ભલા (રાજા)! આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણથી અનુગ્રહ પામેલો ઇક્ષ્વાકુનો તે વંશજ તેમની પરિક્રમા કરી. નમન કરી, ગુફાના દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો. ૧.

આવી રીતે ભગવાનથી અનુગ્રહ પામેલો મુચુકુંદ તપ કરવા માટે ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યો. ભગવાનના અનુગ્રહ વિના ભગવાનના વચનમાં શ્રદ્ધા થતી નથી, તેથી ભગવાનનો અનુગ્રહ (તપ માટે નીકળવાના) કારણ તરીકે કહેલો છે. ઇક્ષ્વાકુ મોટો ભક્ત હતો (અને) આ તેનો વંશજ છે. તેથી કૃપા(થવા)ના કારણ તરીકે 'ઇક્ષ્વાકુનો વંશજ' એમ કહેલ છે. પછી તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પરિક્રમા એટલે પ્રદક્ષિણા કરી. પછી (તેમને) સારી રીતે નમન કરી એટલે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી. તે સૂતો હતો તે જગ્યાએથી (આ) પહેલાં જ પ્રકાશવાળા ગુફાના દ્વારમાં (જઈ) રહેલો હોવાથી, ત્યાંથી પણ બહાર નીકળ્યો ૧.

---

* આ પલાયન શિવ ઉપર અનુગ્રહ કરવા કરેલું છે એમ નીચે છઠ્ઠી કારિકામાં કહે છે.

[1] 'રાજાનો' એટલે મુચુકુંદનો. (આરંભના શ્લોક ચારથી) (લે)

[2] શિવનું જરાસંધને વરદાન હોવાથી, ભગવાને તેનાથી પલાયન કર્યું. તેથી આ પલાયન શિવના હિત માટે જ કરેલું એવો ભાવ છે. અહિં લક્ષ્મી અને શિવની કથાનો અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી. (લે) લક્ષ્મી રાજસ છે અને શિવ તામસ છે, તેથી ગુણ પરત્વે અનુક્રમ ઇચ્છેલો છે; પરંતુ કથા પરત્વે ઇચ્છેલો નથી, કારણ કે શિવ ઉપરના અનુગ્રહની એટલે પલાયનની કથા પહેલી આવે છે અને લક્ષ્મીજીની કથા પછી આવે છે.

‡ આવા પ્રકારથી અનુક્રમે મુચુકુંદ, શિવ અને લક્ષ્મીનું હિત કર્યું

પછી કયા સ્થલે તપ કરવું તેનો વિચાર કરી, ભરતખંડમાં જ ચાર યુગના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી (તે) વિરૂદ્ધ* કાલવાળા દેશમાં તપ કરવું ન જોઇએ એવા વિચારથી, બીજા વર્ષમાં† જવા ઉત્તર દેશમાં ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:–

स वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् ॥
मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥२॥

મનુષ્યો, પશુઓ, લતાઓ અને વનસ્પતિને નાનાં કદવાળાં જોઇને, કલિયુગ આવેલો જાણીને તે ઉત્તર દિશામાં ગયો. ૨.

કારણ કે તેણે સત્યયુગમાં સૂવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી, (અને) કલિયુગમાં ઉઠ્યો. **જ્યારે ભગવાને મથુરાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે જ કલિયુગ બેઠો, એવો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.** '(મારા) પચીસમા વર્ષમાં કલિયુગ આવશે' એવોજ નિશ્ચય કરી, ભરતખંડને તજી, (ભગવાને) સમુદ્રની અંદર દ્વારકા બનાવી. પછી ભગવાન ત્યાં (દ્વારકા) પધાર્યા, ત્યારે કલિયુગ સારી રીતે બેઠો. કાલના અભિમાનવાળી દેવતા તો ભગવાન પોતાના ધામમાં પધારશે ત્યારે આવશે. આ વિચાર બારમા (સ્કંધ)માં કરવાનો છે. કલિ તો હમણાં બેઠેલો, અથવા આ (દ્વાપર અને કલિની) સંધ્યા (મધ્ય)નો સમય હતો. ભવિષ્યમાં (ભગવાન સ્વધામ પધારશે તે સમયે) (કલિનો) મધ્યકાલ (હોવા)નો નિર્ણય કરવો યોગ્ય હોવાથી, (કલિ)કાલ બેઠેલ હોવાનું ચોકસ કારણ તેણે જાણ્યું એમ પૂર્વાર્ધમાં કહેલું છે.

તે મુચુકુંદે क्षुल्लकान् નાના કદવાળા એટલે કાલને લીધે નાના બનેલા 'मर्त्यान्' 'મનુષ્યોને' (જોયા). આ(મનુષ્યોને 'મર્ત્ય' કહ્યા તે)થી એમ સૂચવેલું છે કે કાલને લીધે તેઓનું મરણ પણ તરત થશે. वीरुधः લતાઓ તથા ઝાડીને અને વનસ્પતિ એટલે વૃક્ષોને (અને પશુઓને) પણ, ચારે પ્રકારનાને‡ થોડું આયુષ્ય અને નાના કદને લીધે કરમાઈ જતાં જોઇને, (આ ગુણ સર્વમાં) સમાન હોવાથી 'આ કલિનો જ ગુણ છે' એવો નિશ્ચય કરીને, તે ઉત્તર દિશામાં ગયો. ૨.

પછી શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ દેશ વટીને ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसङ्गो मुक्तसंशयः ॥
समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गन्धमादनम् ॥३॥

તપ અને શ્રદ્ધાવાળો (તે) ધીર (પુરૂષ) સંગ વિનાનો. સંશયરહિત થઈ, શ્રીકૃષ્ણમાં મન સારી રીતે રાખી ગંધમાદન ઉપર ગયો. ૩.

---

* કલિયુગ તપ કરવામાં વિરૂદ્ધ કાલ છે.

† ભરતખંડ બહાર, કલિયુગના ધર્મો ન હોય ત્યાં.

‡ શ્લોકમાં કહેલા (૧) મનુષ્યો, (૨) પશુઓ, (૩) લતાઓ અને (૪) વૃક્ષો. શ્રીસુબોધિનીમાં 'પશુ' શબ્દનો અર્થ કરવાપણું નહિ હોવાથી, તે જણાવેલ નથી.

તપ એટલે બધી ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી તે, અને ભગવાનના વચનમાં શ્રદ્ધા, તે બે (ગુણ)વાળો થઈ, વિષયોને જોવા છતાં, અથવા વિઘ્ન (કરનાર) તરીકે (વિષયો) આવેલા હોવા છતાં તે મોહ પામ્યો નહિ, પરંતુ 'ધીર'જ બન્યો. પછી જતાં, રાજા હોવાથી જે કોઈ પાછળ આવતું હતું તેનો પણ ત્યાગ કરીને સંગ વિનાનો જ થઈ, (પોતાનાં) શરીરનાં રક્ષણ વિગેરે (બાબત)માં સંશય રહિત થઈ, આમ તેમ જોવા વિગેરે માટે ભમતાં મનને પણ શ્રીકૃષ્ણમાં સારી રીતે રાખી તે ગંધમાદન* પર્વત ઉપર ગયો. ગરૂડગંગાથી ઉત્તરના ભાગમાં બદરિકાશ્રમ સુધીનો અધો એ પર્વત ગંધમાદન કહેવાય છે. ૩.

बदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम् ॥
सर्वद्वन्द्वसहः शान्तस्तपसाराधयद्धरिम् ॥४॥

નરનારાયણના ધામરૂપ બદર્યાશ્રમ પહોંચી, સર્વ વિરૂદ્ધ જોડકાં (ગુણો)ને સહન કરનાર (તે) શાંત (પુરૂષે) તપથી હરિને પ્રસન્ન કર્યા. ૪.

પછી ત્યાં (ગંધમાદન ઉપર) પણ બદર્યાશ્રમ, જ્યાં નર અને નારાયણનું ધામ છે ત્યાં પહોંચ્યો, અને ત્યાં ટાઢ (તાપ) વિગેરેનું દુઃખ ઘણું છે તેથી તે મટાડવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તપ થઈ શકે નહિ, તેથી તે (તપ થઈ શકે તે) માટે 'સર્વ વિરૂદ્ધ જોડકાં(ગુણો)ને સહન કરનાર' એવું વિશેષણ યોજેલું છે. અંદર (અંતઃકરણ થી પણ તે શાંત (શાંતિવાળો) હતો. તેણે તપથી હરિને પ્રસન્ન કર્યા. 'હરિ' શબ્દ (યોજ્યો તે)થી એમ જણાય છે કે જે પ્રમાણે તે તપથી (હરિને) પ્રસન્ન કરી શકે તે પ્રમાણે જ (હરિએ) કર્યું. ૪.

એ પ્રમાણે તે(મુચુકુંદ)ની સ્થિતિનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી ભગવાન પણ દ્વારકા પધાર્યા એમ કહે છેઃ—

भगवान् पुनराव्रज्य पुरीं यवनवेष्टिताम् ॥
हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारकां धनम् ॥५॥

ભગવાન પાછા યવને ઘેરેલી નગરીએ પધારી, મ્લેચ્છનાં સૈન્યનો નાશ કરી તેનાં ધનને દ્વારકા લઈ ગયા. ૫.

(મુચુકુંદની કથા અને લક્ષ્મીજી ઉપરના અનુગ્રહની) વચ્ચે તામસ શિવ અને બ્રાહ્મણોનાં વચનને (ભગવાને સત્ય) કર્યું, એમ કહેવામાં આવે છે. યવનનો વધ કર્યા પછી ભગવાન પાછા મથુરા પધાર્યા, યવનોએ તેને ઘેરેલી જોઈ મથુરાના નિમિત્તને લીધે મ્લેચ્છના સૈન્યને હણ્યું અને મરણ પામેલાઓના મુકુટો વિગેરેરૂપ તેનું ધન દ્વારકા લઈ ગયા. ૫.

नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ॥
आजगाम जरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥६॥

---

* ભરતખંડ અને ગંધમાદનની સ્થિતિ માટે જૂઓ શ્રીમદ્‌ભાગવત ૫–૧૬–૭ થી ૧૦.

અચ્યુતે પ્રેરેલા બળદો અને માણસો ધન લઈ જતા હતા ત્યારે ત્રેવીસ સૈન્ય સહિત જરાસંધ આવ્યો. ૬.

આ શ્લોક(નો અર્થ) એવો છે કે '(૧) ધન નકામું જ તજવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે રાજાને આપવું જોઇએ અને (૨) યવનનું ધન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી' એ બંને (સિદ્ધાંતો) સધાય તે માટે (ભગવાન તે ધન) લઇ કેટલેક દૂર ગયા. તે-(યવન)ના સૈન્યમાં હતા તે જ બળદો અને પગે ચાલનાર સીપાઇઓ ધન ઉપાડી લેનારા હતા. ભગવાને જરાસંધના સુખ માટે તે બધાને પ્રેરેલા. 'જય થાય ત્યારે કાંઈક પ્રાપ્ત થાય' તે માટે તે(જરાસંધ)ને આપવા (ધન) લઈ જતા હતા. આ સમયે જરાસંધ ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સહિત આવ્યો, કારણ કે વધારે (સૈન્ય) લાવે તો બધાએ પ્રાકૃત (માણસો)નો નાશ થાય. પ્રકૃતિને પડતી મૂકી*, બધુંએ પ્રાકૃત (સૈન્ય) લઇ તે આવતો હતો એમ જણાવવા સર્વ સ્થળે ત્રેવીસ અક્ષૌહિણીઓ કહેલી છે. ૬.

विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ ॥
मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन् दुद्रुवतुर्द्रुतम् ॥७॥

હે રાજન્! શત્રુના સૈન્યના વેગની ઝડપ જોઇને મનુષ્યની ચેષ્ટા સ્વીકારેલા બે માધવો✿ ઝડપથી નાઠા. ૭.

અને પહેલાં કરતાં પણ તે બધા વધારે વેગવાળા હોવાથી વર પ્રાપ્ત કરેલા હતા. 'દેવોનું વચન મનુષ્યોએ પાળવું જોઈએ.' તેથી (બંનેએ) મનુષ્યની ચેષ્ટા સ્વીકારી, કારણ કે મનુષ્યની સ્થિતિ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે બ્રાહ્મણનું વચન અને શિવનું વચન માન આપવા યોગ્ય થાય છે, પરંતુ લોકને મોહ કરવા માટે આ (મનુષ્યની સ્થિતિ સ્વીકારવાનું કારણ) શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલું નથી. (પરિક્ષિતને) ભ્રમ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે 'હે રાજન્!' એ સંબોધન સ્નેહથી કરેલું છે. ઝડપથી જેમ થાય તેમ બંને दुद्रुवतुः નાઠા. ૭.

(હવે) નીચેના શ્લોક(નો અર્થ કરીએ છીએ):—

विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ भीरुभीतवत् ॥
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेरतुर्बहुयोजनम् ॥८॥

ભય નહિ પામેલા બીકણથી પણ ભય પામતા હોય તેમ ઘણું ધન તજીને કમલની પાંખડી જેવા ચરણોથી ઘણા યોજન ગયા. ૮.

ભાર(ધન) લઈ જનારા તો જવાની (નાસવાની) શક્તિ વિનાના હોવાથી તેઓને મૂકી દઇને જ, ધન ઘણું હોવા છતાં તેને તજીને, આ બે ભય પામેલા નહિ

---

* પ્રકૃતિના ચોવીસ ભેદ શ્રીમદ્ભાગવત ૩-૨૬-૧૦ થી ૧૪ સુધીમાં જણાવેલા છે, તેથી આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરેલું જણાય છે.

✿ યાદવો માધવ કહેવાય છે, તેથી અહિં બંનેને 'માધવ' કહેલા છે.

હોવા છતાં પણ બીકણોથી પણ ભય પામતા હોય તેમ, યવનોના વધને લીધે મળેલાં રથ વિગેરેને પણ પડતા મૂકી, ભૂમિને સુખ થાય તે માટે કમલની પાંખડી જેવા ચરણોથી જ ઘણા યોજન ગયા. ચિત્રકૂટના રસ્તાથી ગયા. ૮.

પછી ભગવાનની લીલા જાણ્યા વિના, વરથી છકી ગએલો માગધ(જરાસંધ) પણ પાછલ દોડ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन् बली ॥
अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥९॥

તે બેને નાસતા જોઇને, બે પ્રભુનું સામર્થ્ય ન જાણનારો, સૈન્યવાળો માગધ હસતો રથના સૈન્ય સાથે (તેમની) પાછલ દોડ્યો. ૯.

'તે બે' એટલે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ.

'(તેમણે જરાસંધને) ઘણી વાર પકડીને મૂકી દીધેલો, (તેથી) તે બેનું બલ જાણતો હોવા છતાં કેમ તેમની પાછલ યુદ્ધ માટે ગયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'માગધ' શબ્દ યોજેલો છે. (તેના) દેશના દોષથી (તેની) બુદ્ધિનો નાશ થયો હતો, એવો અર્થ છે. પછી હસતો **बलसहितः** સૈન્ય સાથે પાછલ દોડ્યો. 'રથના સૈન્ય સાથે' એનો એવો અર્થ છે કે જે ઉતાવળથી દોડનારા રથો હતા, તેના ઉપર બેસીને તેવા (બીજા રથી સૈનિકો) સાથે ગયો. આ(શબ્દ)થી રથોને (રથીઓને) અને સેનાને ઘણું દુઃખ (થયું એમ) જણાવેલું છે. 'તે દુઃખ ફલ આપનારૂં થયું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'બે પ્રભુનું સામર્થ્ય ન જાણનારો' વિશેષણ યોજેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રનું **प्रमाणम्** સામર્થ્ય અથવા માન માટેની યોગ્યતા (તે જાણતો ન હતો), કારણ કે બ્રાહ્મણ વિગેરેના વચનને સત્ય ગણીને ભગવાન પધારતા હતા, પરંતુ (યુદ્ધ કરવા) અશક્ત હોવાથી પધારતા ન હતા, એવું ભગવાનનું સામર્થ્ય તે જાણતો ન હતો. 'બે પ્રભુનું' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે પૂરી (ભગવાનની) શક્તિના બે વિભાગ પડેલા હોવાથી, (બેમાંથી) એક પણ બ્રાહ્મણ વિગેરેના વાક્યનો સ્વીકાર ન કરે તો (તે) વાક્ય ખોટું ઠરે, તેથી બંનેએ તેને સત્ય બનાવ્યું. ૯.

પર્વતે જેમની પાસેથી વર માગેલો તેવા બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ તે(પર્વત)નું પ્રિય કરવા પછી ઉંચા પર્વત ઉપર ચઢ્યા, કારણ કે સદા ટાઢથી ભરેલા (ધ્રુજતા) રહેતા તે પર્વતે ટાઢ ઉડાડવા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરેલી; કેમકે ત્યાં (તે પર્વતને) સૂર્ય અથવા અગ્નિનો કોઈ સમયે સંબંધ થતો ન હતો. વાદળાંઓનું તે પ્રિય રહેઠાણ હતું, તેથી તે વાદળાંઓથી ઘેરાએલો જ રહેતો હોવાથી (તેને) સૂર્યનો સંબંધ થતો ન હતો. વરસાદ પડ્યા કરતો એટલે (તેને) અગ્નિનો સંબંધ થતો ન હતો. તેથી ભગવાને પહેલાં તેને વર આપેલો કે હું (ત્યાં) પધારી તારી ટાઢ ઉડાડીશ. તેથી ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે એમ સિદ્ધ કરવા, નીચેના શ્લોકમાં (શ્રીશુક) (તે) થાકેલા હતા એમ કહી તે પર્વત ઉપર ચઢ્યા એમ કહે છે:—

प्रदुत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमारुहतां गिरिम् ॥
प्रवर्षणाख्यं भगवान्नित्यदा यत्र वर्षति ॥१०॥

દૂર દોડી જઈ થાક પામેલા તે બે જયાં ભગવાન સદા વર્ષતા તે પ્રવર્ષણ નામના ઉંચા પર્વત ઉપર ચડ્યા. ૧૦.

કારણ કે કોઈ દૂર દોડી જઈ, ઉંચા પર્વત ઉપર ચડતું નથી; કેમકે ઉંચે ચડવાથી ન થાકેલો પણ થાકી જાય છે. ભગવાનને છૂપાઇને રહેવા માટે હજારો ઉપાયો હોવાથી, શું (તે માટે) તેમને પર્વત ઉપર ચડવાની જરૂર પડે તેવાં ઉંચાં સ્થાનની જરૂર હતી? ઉલ્ટું ઉંચે રહેલ હોય તેને (તો) બધાએ જૂએ (જોઇ શકે). તેથી અહિં (આ શ્લોકમાં) ભગવાનની અદ્દભુત લીલાનું વર્ણન કરતાં, (શ્રી શુક) વિરોધના પ્રકારથી (ભગવાને કરેલાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ કર્મનું વર્ણન કરી ભગવાનની તેવી લીલા) કહે છે.

દૂર प्रदुत्य દોડી જઈને તે બે ઘણા જ થાકી ગયા. બે ઈશ્વરોને ઝડપથી જવું પડે અથવા થાક લાગે તે સંભવતું નથી. તેવી સ્થિતિમાં પણ तुङ्गम् ઘણા ઉંચા પર્વત ઉપર છૂપી રીતે ચડ્યા. 'પ્રવર્ષણ નામના' શબ્દથી તેના ઉપર ચડવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. प्रकर्षेण ઘણો જ वर्षणं વરસાદ પડે છે જ્યાં તે (પ્રવર્ષણ) રૂઢિનો (એ નામ રૂઢિથી પડ્યું હશે એવો) ભ્રમ ન રહે તે માટે 'જ્યાં ભગવાન સદા વર્ષતા' શબ્દોથી (શુક) પોતે જ વ્યુત્પત્તિ જણાવે છે, કારણ કે ત્યાં ભગવાન સદા વર્ષતા. વાદળાંઓ કોઇ સમયે ક્યાંક વરસે છે. '(વિષ્ણુ) પર્વતોના અધિપતિ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન વિષ્ણુ તેઓના અધિષ્ઠાતારૂપ છે. (તે) પોતે જ ત્યાં વરસે છે. તેમ ન હોય તો લોકમાં વરસાદની પ્રવૃત્તિ ન થાય. ૧૦.

પછી નીચેના શ્લોકમાં મૂર્ખ જરાસંધનું કૃત્ય જણાવે છે:—

गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ॥
ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन् ॥११॥

હે નૃપ! (આગળ) પગલું નહિ મળતાં તે બેને પર્વત ઉપર સંતાએલા જાણીને તેણે ચારે તરફ અગ્નિ નાખતાં કાષ્ઠોથી પર્વતને બાળ્યો ૧૧.

પર્વત ઉપર ચઢતાં કેટલાકોએ (ભગવાનને) જોએલા જ. તે સંબંધમાં પણ તે (પર્વતથી) આગળ ગએલા નથી એવો વિચાર પણ તેણે કર્યો એમ '(પગલું) નહિ મળતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. ત્યાંથી પર્વતથી આગળ पदम् પધાર્યા હોવાનું ચિહ્ન नाधिगम्य નહિ મળતાં, (પર્વતને) બાળવા માટે ભગવાને જે પ્રયોજન ઉત્પન્ન કરાવ્યું તે સાચું જ બનેલું છે એમ કહેવા, તેને 'એ બે સંતાએલા છે' એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવ્યું. પછી તેણે (પર્વતને) બાળવા માટે જ તેવી રીતે પ્રયત્ન કર્યો એટલે સત્ય સંકલ્પવાળા ભગવાનની ઇચ્છાથી પર્વતને કાષ્ઠોથી બાળ્યો. સર્વ સ્થલે વૃક્ષોને કાપીને, ઘાસ વિગેરેથી સળગાવી દીધાં. ૧૧.

પછી પર્વતે જેની પ્રાર્થના કરેલી તે (કાર્ય) કરીને ભગવાન ત્યાંથી આગળ પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ॥
दशैकयोजनोत्तुङ्गान्निपेततुरधो भुवि ॥१२॥

અગીઆર યોજન ઉંચા, બળતા ઢોળાવવાળા તે (પર્વત) ઉપરથી ઝડપથી કૂદીને બંને નીચે ભૂમિ ઉપર પડયા. ૧૨.

ભગવાન (ત્યાં) હોય તો અગ્નિ પર્વતને બાળે નહિ, તે માટે तरसा ઝડપથીજ, અગ્નિ સળગે તેટલા સમયમાં જ કૂદ્યા, પરંતુ દાઝવાની બીકથી (કૂદ્યા) નહતા. જેના ઢોળાવો બળતા હતા, એટલે જેના ઉપર સર્વ સ્થલે અગ્નિ ઉત્પન્ન થતો હતો, તેવા ઉપરથી, ' બંને ' એટલે પૂરેપૂરી શક્તિવાળા ભગવાન (કૂદ્યા). ' અગીઆર યોજન ઉંચા ' શબ્દથી તે (પર્વત) અગીઆર યોજન ઉંચો (જણાવેલો છે). તેના ઉપરથી બંને નીચે એટલે પર્વતના (તળેટીના) વિસ્તારવાળા ભાગને પણ મૂકી દઈને ભૂમિના ભાગ ઉપર પડ્યા. કેટલાક તો એમ કહે છે કે (પર્વત) ઘણો બળતાં તેણે ફરીથી પ્રાર્થના કરી એટલે તેને ભૂમિમાં લઈ જવા માટે, (તેના) ઉપર ઉભા થઈ પગથી ભાર દઈ તેને ભૂમિમાં પેસાડી દેતાં જ ભગવાન પોતે દૂર પધાર્યા. ૧૨.

अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ ॥
स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप ॥१३॥

હે નૃપ! અનુચરો સહિત શત્રુથી દેખાયા વિનાના, બ ઉત્તમ યદુઓ સમુદ્ર જેની ખાઈ છે તેવા પોતાના નગરમાં પાછા આવ્યા. ૧૩.

પછી પાછી પણ તે (જરાસંધ)ની (ભગવાન પાછલ જવાની) પ્રવૃત્તિ થાય તેથી, પહેલાં પણ પોતાની ઇચ્છાથી જ તેણે (એવી) પ્રવૃત્તિ કરી હતી એમ જણાવતાં, તેનાથી ' દેખાયા વિના 'જ (બંને) દ્વારકા પધાર્યા. (એમ શુક કહે છે). તે વિષયમાં તે (પોતાને) ન જૂએ તે માટે ભગવાને કાંઈ અધિક પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, પરંતુ તેને પોતાના દોષને લીધે જ દર્શન થયાં ન હતાં એમ જણાવવા ' શત્રુથી ' શબ્દ કહેલો છે. (પોતાની) દુષ્ટ બુદ્ધિને લીધે જ તેને દર્શન થયાં નહિ. ' અનુચરો સહિત ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તેની સાથેના સંબંધને લીધે, બીજાઓને પણ દર્શન થયાં નહિ.

' (પોતાનું) બધુંએ કાર્ય કરેલું હોવાથી, (ભગવાન અને બલભદ્ર) શ્વેતદ્વીપ વિગેરે (સ્થલે) જ કેમ ન પધાર્યા? દ્વારકા પધારવાનું શું પ્રયોજન? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' બે ઉત્તમ યદુઓ ' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત તો યદુના કુલમાં અવતાર ન લેત. તેથી યાદવોનું હિત કરવા પોતાના નગરમાં પધાર્યા. ' પાછા આવ્યા ' એ (શબ્દો)થી એમ જણાય છે કે પહેલાં પણ બંનેએ પોતે પધારીને (યાદવોને) ત્યાં રાખેલા. કલિ (દ્વારકામાં) પ્રવેશ ન કરે તે માટે, તે જૂદો દ્વીપ હતો એમ જણાવતાં ' સમુદ્ર જેની ખાઈ છે ' વિશેષણ યોજેલું છે. સમુદ્ર જ સર્વ તરફથી ખાઈ

છે જેની તેવું (તે નગર હતું). આ (શબ્દ)થી (તેનો) વિસ્તાર પણ સૂચવેલો છે. ‘ હે નૃપ ! ’ એવું સંબોધન (શુકે પોતે પરિક્ષિતને) છેતરતો નથી એમ જણાવવા યોજેલું છે.

વળી નીચેના શ્લોકમાં તેની દુષ્ટ બુદ્ધિ જણાવે છે:—

सोऽपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ ॥
बलमाकृष्य सुमहन्मगधान् मागधो ययौ ॥१४॥

તે માગધ પણ સંતાપમાં પડ્યો તેથી બલ અને કેશવને મૃષા માનતો સુંદર મોટું સૈન્ય ખેંચી લઈને મગધ ગયો. ૧૪.

શબ્દનો દોષ ન રહે તે માટે ‘ दग्धि ’ શબ્દ સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળો છે એમ લેવું.* જરાસંધે પણ દગ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ ભગવાને દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો, તેમ તેણે પણ દગ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે ઘણા સંતાપથી દુ:ખી થયો એવો અર્થ છે. કારણ કે આ પણ તેના જ્ઞાનથી જ† થયું, પરંતુ ક્રિયાથી તે બળ્યો નહતો. તેમ ન હોત (ક્રિયાથી તે બળ્યો હોત) તો ભવિષ્યમાં પાંડવોને (તેને હરાવ્યાનો) યશ મળત નહિ. તેથી (બળેલો હોવાથી) બલ અને કેશવને લક્ષમાં લઇને તેમને મૃષા માનતો (થયો). અથવા (બલભદ્ર) બલવાન હતા અને (કેશવ) બ્રહ્મા અને ઈશના પણ અધિપતિ હતા, (છતાં) તે બે તેવા ન હતા, એમ ખોટું માનતો હતો, અથવા તે તો બળી ગએલો જ હતો. પાંડવોને કીર્તિ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે, સીતાની પેઠે, હવે પછીથી ખોટો તેને ભેગો કરી રાખેલો હતો, તેથી ખોટો (બનાવટી) જરાસંધ (બલભદ્રનાં) બલનો અને (કેશવના) બ્રહ્મા અને શિવના અધિપતિપણાંનો આદર કરી, ‘(હવે પાછલ પડીશ તો) પૂરેપૂરો વિનાશ જ થશે ’ એમ જાણી, પોતાનાં बलम् સૈન્યને ખેંચી લઇને મગધ દેશ જ ગયો.

‘ પોતે ખરેખર બળેલો જ હતો, (તો પછી) સૈન્ય લઈ જવાથી શું લાભ ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ સુંદર મોટું ’ શબ્દ યોજેલ છે. (સૈન્ય) સુંદર હોવાથી અને મોટું હોવાથી તે ભગવાનનું સ્થાન હતું, તેથી તે (સૈન્ય)ને રાખવા અને ભગવાનને તેમાંથી દૂર રાખવા‡ તે મગધ દેશ જ ગયો, કારણ કે તે પણ માગધ હતો એટલે માત્ર દેશના દોષથી જ (બળેલો હોવા છતાં) બાકી (જીવતો) રહ્યો હતો. ‘ **मत्वा तौ**

---

* ‘ **दग्धि** ’ નામની સાતમી વિભક્તિનું એકવચન ‘ **दग्धौ** ’ છે એમ જાણવું. ‘ **दग्ध** ’ ભૂતકૃદંતનું નરજાતિનું બીજી વિભક્તિનું દ્વિવચન નથી એમ જાણવું.

† વાસ્તવિક રીતે તે બળી ગયો ન હતો, પરંતુ ‘ હું બળી ગયો છું ’ એવી તેની માન્યતા જ થઇ, એવો અર્થ જણાય છે.

‡ સૈન્ય મોટું અને સુંદર હોવાથી ભગવાનનું સ્થાન છે. તેથી એવાં સૈન્યને પોતે રાખવા ઇચ્છતો હોવાથી, અને ભગવાન તેમાંથી નીકળી જાય તે માટે તે તેને દોષવાળા મગધ દેશમાં લઈ ગયો, એવો અર્થ જણાય છે.

बलकेशवौ' ‘તે એને બલ અને કેશવ માનીને’ એવો પાઠ હોય ત્યારે પણ તેજ અર્થ થાય છે.* ૧૪.

એ પ્રમાણે તામસ શંકર વિગેરેના વચનનું પાલન કરીને, અથવા (તેમને) ઠપકો આપીને,† સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાને (તેઓના ઉપરની) કૃપાને લીધે વિવાહ વિગેરે કર્યા એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં મોટા (ભાઈ) બલભદ્રના વિવાહનું નિરૂપણ કરે છે:—

आनर्ताधिपतिः श्रीमान्रैवतो रेवतीं सुताम् ॥
ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम् ॥१५॥

બ્રહ્માએ પ્રેરણા કરેલા, આનર્તદેશના રાજા શ્રીમાન રૈવતે (પોતાની) પુત્રી રેવતી બલભદ્રને આપી એમ પહેલાં કહેલું છે. ૧૫.

આનર્તદેશ દ્વારકાની પાસેનો દેશ છે. તેનો રાજા રૈવત હતો. (તે) શ્રીમાન એટલે જીવતો જ‡ હતો. તેને રેવતી નામની કન્યા હતી. પહેલાં તે બ્રહ્માને (રેવતી કોને પરણાવવી એ) પૂછવા ગએલો. પછી બ્રહ્માનાં વચન પ્રમાણે બલભદ્ર (રેવતી કરતાં) નાના હોવા છતાં (તેમને) આપી, એમ પહેલાં નવમા સ્કંધમાં‡ કહેલું છે. આ સંબંધી વિચાર ત્યાં જ કરેલો છે. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનના વિવાહનું નિરૂપણ કરે છે:—

भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरूद्वह ॥
वैदर्भीं भीष्मकसुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥१६॥

હે કુરુના વંશજ! ભગવાન ગોવિંદ પણ લક્ષ્મીના અંશરૂપ ભીષ્મકની પુત્રી વૈદર્ભીને સ્વયંવરમાં પરણ્યા હતા. ૧૬.

‘જેમને લક્ષ્મી પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થએલી છે, (અને) જે ઇંદ્રિયો વિનાના છે તેવા (ભગવાન)ને (સ્ત્રીનું) પ્રયોજન નહિ હોવાથી વિવાહનું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા કરી તે દૂર કરે છે. જો કે (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન છે તો પણ ઇંદ્ર વિગેરેએ ઇંદ્ર તરીકે તેમનો અભિષેક કરેલો હોવાથી તે ‘ગોવિંદ’ છે, એટલે તેઓનાં વાક્ય સત્ય ઠરે તે માટે તેમણે **उपयेमे** વિવાહ કર્યો, પરંતુ (રૂક્મિણી સાથે) ગોપીઓ

---

* આ શ્લોકનો અર્થ ભગવાન વિષે કાંઈ અનિષ્ટ ન વિચારાય એવા નિયમને લીધે શ્રીસુબોધિનીમાં જૂદા પ્રકારે કરેલો છે. અનુવાદ પણ શ્રીસુબોધિની પ્રમાણે જ કરેલો છે. સાધારણ અર્થ ભાગવતની સામાન્ય પ્રતિમાંથી જેને જોઇએ તેને મળી શકે છે.

† શંકરે જરાસંધને એવો વર આપ્યો તેથી ભગવાનને આ પ્રમાણે નાસવું પડ્યું, એ શંકરને ઠપકો આપ્યો જ ગણાય, તેથી આમ કહેલું જણાય છે.

‡ જૂઓ ૯-૪-૩૨ થી ૩૬. કૃતયુગમાં જન્મેલો રાજા રૈવત કલિયુગ બેઠો ત્યારે પણ જીવતો હતો, કારણ કે બ્રહ્માની સભામાં થોડો સમય ગાન સાંભળવા રહ્યો, એટલામાં ભૂતલ ઉપર ત્રેતા, દ્વાપર યુગો થઈ ગયા.

પેઠે માત્ર સંબંધ ન રાખ્યો. (પરિક્ષિતને) ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે માટે 'હે કુરૂના વંશજ!' એવું સંબોધન કરેલું છે.

'છતાં પણ કર્મે ઉત્પન્ન કરેલી, કર્મના ફલરૂપ (સ્ત્રી) સાથે તેવું કર્મ કરનારાએ જ વિવાહ કરવો યોગ્ય હોવાથી ભગવાને કેમ વિવાહ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વૈદર્ભીને' શબ્દ યોજેલો છે. તે વિદર્ભ* દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી હતી, તેથી કર્મે ઉત્પન્ન કરેલી હતી. વળી તે ભીષ્મકની પુત્રી હતી. ભીષ્મં ભયાનક છે કમ્ સુખ જેનું તેવા પ્રલય કરનાર મહાદેવે જ અવતાર લીધેલો, અને તેમની પુત્રી સીતા પહેલાના જન્મમાં પણ મહાદેવની જ કન્યા હતી, તેજ હમણાં ભીષ્મકથી ઉત્પન્ન થએલી હતી. તેથી (તેની સાથે) વિવાહ કરવો જ જોઇએ. વળી તે 'લક્ષ્મીના અંશરૂપ' હતી; કારણ કે તે લક્ષ્મીની માત્રા એટલે અંશ હતી, એટલે બીજો કોઈ તેને લઇ (પરણી) શકે તેમ નહતું; કારણ કે '(ભગવાન) રાઘવ થયા ત્યારે સીતા થઇ, અને શ્રીકૃષ્ણના જન્મ સમયે રૂકિમણી થઈ' એ વાકય પ્રમાણે જેમ જેમ ભગવાન અવતાર લે છે તેમ તેમ તે અવતાર લે છે. તેમાં પણ સ્વયંવરમાં જ્યારે બધાએ રાજાઓને બોલાવેલા ત્યારે ભગવાનને પણ આમંત્રણ આપેલું, (અને) જ્યારે તેણે ભગવાનને પસંદ કર્યા ત્યારે તેની ઇચ્છાથી ભગવાને વિવાહ કર્યો. ૧૬.

વળી,[1] નીચેના શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (પણ વિવાહ થએલો):—

प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ॥
पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥१७॥

શિશુપાલના પક્ષમાં રહેલા શાલ્વ વિગેરે રાજાઓને મારીને જેમ ગરૂડ અમૃત હરી ગયો હતો તેમ સર્વ લોકના દેખતાં (ભગવાન વૈદર્ભીને લઇ ગયા હતા). ૧૭.

શિશુપાલ વિગેરે બધાએને **प्रमथ्य** મારીને જાણે કે જયથી પ્રાપ્ત કરેલી હોય તેવી તે (વૈદર્ભી)ને લઇ ગયા. શાલ્વ વિગેરે ઘણો વિરોધ કરનારા અને સર્વથી બલવાન હતા. 'શિશુપાલના પક્ષમાં રહેલા' વિશેષણથી, તેઓની સાથે યુદ્ધ (કરવા)નું ખાસ કારણ કહેલું છે. 'સ્વયંવરમાં પણ જે પ્રકારે શિશુપાલને (વૈદર્ભી) પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવું' એવા રૂકિમના વચનને લીધે શિશુપાલ વિવાહ કરનાર.વર)ના જેવો (થઈ) આવેલો. તેથી શાલ્વ વિગેરે પણ તેના હિત માટે પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. ભગવાનનો મુખ્ય વિરોધી શિશુપાલ હતો. બીજાઓ પણ હરકોઇ પ્રકારે ભગવાન સાથે વિરોધ ઉત્પન્ન કરાવવા તેના પક્ષપાતીઓ થયા, તેથી (ભગવાનના) વિરોધી થયા.

---

* 'विगताः दर्भाः कुशाः यस्मात् स विदर्भः' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કર્મના સાધનરૂપ કુશ જે દેશમાં નહતું ત્યાં તે ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી તે કર્મથી ઉત્પન્ન થએલી નહતી.

[1] રૂકિમણીએ પોતે ભગવાનને પસંદ કર્યા તેથી ગાંધર્વ વિવાહ કહેલો છે. રાક્ષસ વિવાહ પણ થએલો તેથી 'च' 'વળી' કહેલું છે. (લે).

વળી પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે (પુત્રો) પણ ઉત્પન્ન કરવાના હતા. તેથી કામ સંકટમાં હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિ (જન્મ) થાય તે માટે પણ વિવાહ કર્યો એમ ‘સર્વ લોકના દેખતાં’ શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ માતાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે ગરૂડે અયોગ્ય (સર્પો)ને પણ અમૃત આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી, તેમ કામનું દુઃખ દૂર કરવા માટે ભગવાને પણ વૈદર્ભી (પોતાને) અયોગ્ય હોવા છતાં પણ તેને ગ્રહણ કરી અને બીજાઓને હણ્યા. જો આ અયોગ્ય હોય તો લોકો (આ વિષયમાં) સાક્ષીઓ છે એમ તેઓને પ્રમાણ ગણે છે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારથી ભગવાનના વિવાહનું વર્ણન કર્યું. ૧૭

તે પ્રસંગે વિવાહમાં (ભગવાનનું) પુરૂષાતન સાંભળવા માટે રાજા નીચેના શ્લોકથી (વિવાહ સંબન્ધી) વધારે પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે:—

भगवान् भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ॥
राक्षसेन विधानेन उपयेम इति श्रुतम् ॥१८॥

સુંદર મુખવાળી ભીષ્મકની પુત્રી રૂક્મિણીને ભગવાન રાક્ષસ પ્રકારથી પરણ્યા હતા, એમ સાંભળેલું છે. ૧૮.

ભગવાનનો વિવાહ પુરાણોમાં ઘણા પ્રકારે વર્ણવેલો છે. તેમાંથી રાજાએ સ્વયંવર વિવાહથી જૂદા પ્રકારે (વિવાહ થયાનું) સાંભળેલું, અને તેમાં (ભગવાનનું) પુરૂષાતન વધારે (સાંભળેલું); તેથી તે (વધારે પુરૂષાતન વિગેરે) થએલાં કે નહિ એવો સંદેહ દૂર કરવા (રાજા) પ્રશ્ન કરે છે.

‘ભગવાન’* હોવાથી તેમનાથી અજાણ્યું નથી. ‘ભીષ્મકની પુત્રી’ શબ્દથી (રૂક્મિણીના) પિતા સર્વથી બલવાન હતા (એમ જણાવ્યું). ‘રૂક્મિણી’ એટલે ભગવાનની મુખ્ય પત્ની તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલી, અને તેથી ‘અને ગાંધર્વ તેમજ રાક્ષસ ક્ષત્રિયના ધાર્મિક❁ (વિવાહ) કરેલા છે’ વાકય પ્રમાણે પહેલો વિવાહ ધાર્મિક કરવો જોઇએ. તેથી ધાર્મિક (વિવાહ) થાય તે માટે ભગવાને રાક્ષસ વિવાહ જ કરેલો, તેથી આપે (મને) તેજ કહેવો જોઇએ, એમ ‘રાક્ષસ પ્રકારથી’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘સુંદર મુખવાળી’ વિશેષણથી તે(રૂક્મિણી)નું ભોળપણ જણાવેલું છે, અને તેથી રાક્ષસ વિવાહમાં તે કેવી રીતે અનુકૂલ થઈ ભય નહિ રાખતાં (ભગવાન) સાથે આવી એવો પણ સંદેહ (જણાવેલો છે). ‘બલપૂર્વક કન્યાનું હરણ કરવું એ (વિવાહનો) રાક્ષસ વિધિ કહેવાય છે’❁ વાકયમાં પારકાનું હરી લેવારૂપ દોષ ન ગણાય તે માટે

---

* આચાર્યશ્રીએ ‘**भगवन्**’ પાઠ લઇ, શુકનું એ રાજાએ કરેલું સંબોધન લીધેલું જણાય છે. શુકથી અજાણ્યું નહિ હોવાથી તે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશે, એવા ભાવથી પ્રશ્ન કરેલો છે, એવો અર્થ થાય.

❁ હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. વિગત જાણવા હોય તો જૂઓ મનુસ્મૃતિ ૩-૨૦ થી ૩૪. અહિં શ્રીસુબોધિનીમાં આ વાકયો મનુસ્મૃતિમાંથી જ લીધેલાં છે.

'વિધિ' શબ્દ યોજેલો છે, (તે શબ્દ એમ) જણાવવા યોજ્યો છે કે જેમ વિવાહમાં (કન્યાનું) દાન કરવું એ દોષ નથી, તેમ ક્ષત્રિયને (કન્યાનું) હરણ કરવામાં પણ દોષ નથી. 'શ્રુતમ્' 'સાંભળેલું છે' શબ્દથી પ્રમાણ જણાવેલું છે. ૧૮.

તેથી નીચેના શ્લોકમાં તે (રાક્ષસ વિવાહ)ના સંબંધમાં પ્રકાર પૂછે છે:—

भगवन् श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ॥
यथा मागधशाल्वादीञ्जित्वा कन्यामुपाहरत् ॥१९॥

હે ભગવન્! જે પ્રકારે માપી ન શકાય તેવા તેજવાળા શ્રીકૃષ્ણે માગધ, શાલ્વ વિગેરેને જીતીને કન્યાનું હરણ કર્યું તે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૯.

આ (રાજાએ કરેલા પ્રશ્ન)થી સૂચવેલું છે કે આગળ ત્રણ અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવનારી કથા સમાધિભાષા નથી, કારણ કે બીજે સાંભળવામાં આવેલી જ (કથા) બીજા કલ્પની હોવા છતાં યોગના પ્રભાવથી (જાણીને) કહેવી, એવા પ્રશ્નને લીધે (કહેલી છે). તેમ ન હોય તો સ્વતંત્ર રીતે (કથા) કહેનારને પહેલાં સાંભળેલો પ્રકાર કહેવાના પ્રશ્નનું શું પ્રયોજન? તેથી શ્રવણ કરનારની વિનતિને લીધે બીજા કલ્પની (કથા) હોવા છતાં ગાંધર્વ રાક્ષસ અને વિધિ પ્રમાણેના (એવા ત્રણ) ભેદથી ત્રણ અધ્યાયોથી ત્રણ પ્રકારે કહેશે. તેથી[1] (૧) ભગવાને કપટથી જઈ દાન નહિ કરેલી કન્યાનું હરણ કર્યું. (૨) તે (કન્યા)ના ભાઈનું મુંડન કર્યું અને (૩) બલદેવે (ભગવાનને) બોધ કર્યો એવા અહિં (ભગવાનને) પ્રાપ્ત થતા ત્રણ દોષો, અને લજ્જા નહિ રાખતાં, પરિચય વિનાના ભગવાનની પ્રાર્થના કરી એવો રૂક્મિણીનો દોષ નીકળી જાય છે. આમ (આવા દોષો) હોય તો વિવાહ રસરૂપ ન થાય, કારણ કે ભક્તિરસ શૃંગાર વિગેરે (રસો)ને દાબી દેનારો છે. તેથી સમાધિભાષાનો વિવાહ (પાછળ સોળમા શ્લોકમાં કહેલો) સ્વયંવર જ છે. બીજા પ્રકારનો (વિવાહ) તો મતાંતર* છે, એવો નિશ્ચય છે.

'જેનો પ્રસંગ ચાલતો નથી તેવો (વિવાહ) કેમ કહેશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હું સાંભળવા ઇચ્છું છું' એમ કહેલું છે. ઇચ્છા પૂરી કરવી જોઇએ, તેથી તે માટે કહેશે. વળી આ પણ શ્રીકૃષ્ણની કથા છે, કે જેમનું તેજ માપી ન શકાય તેવું છે. વળી (તેમાં) પરાક્રમ ઘણું હોવાથી તે કહેવી જોઇએ, કારણ કે ક્ષત્રિયોના પ્રકારથી વર્ણવેલું ભગવાનનું ચરિત ક્ષત્રિયોનાં મન હરનારૂં થાય છે. તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી

---

[1] આ કથા મતાંતર છે એમ કહ્યું તેથી સમાધિભાષામાં અહિં જણાવેલાં દૂષણો નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

* શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં (૧) સમાધિભાષા (૨) લૌકિકી ભાષા અને (૩) મતાંતર એવી ત્રણ પ્રકારની કથા છે. વ્યાસે સમાધિથી જાણીને જેટલું કહ્યું તે સમાધિભાષા તેનાથી વિરૂદ્ધ અર્થ જેમાં આવે તે મતાંતર. લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેવું વર્ણન લૌકિકીભાષા. તત્ત્વદીપ ૩-૧-૧૦ સપ્રકાશ.

કહેલો છે. માગધે પણ જય પ્રાપ્ત કરેલો, તેથી તેનું નામ આપેલું છે, અને શાલ્વ સાત્વિક અને મોટો હતો. એવી રીતે જયથી અને સ્વભાવથી જે બે મોટા હતા, તેઓ જેમનામાં મુખ્ય હતા (તેવાને જીત્યા), એટલે ભગવાને કરેલો, જય પામેલા ઉપરનો અને (ઉત્તમ) સ્વભાવવાળા ઉપરનો જય સાંભળવા યોગ્ય છે એમ કહેલું છે. તેમાં પણ (ભગવાન) પોતે એકલા જ તેઓ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરીને પોતે હીમખીમ દ્વારકા નગર પહોંચી ગયા તેથી (તે સાંભળવા યોગ્ય છે). તે પણ એક કલ્પમાં થએલું. તે (ભગવાનના ચરિતથી) સર્વ પ્રકારે વિરૂદ્ધ (છે એમ) માનનાર શુકે તે કહ્યું નહિ. તે સમયે તો ભગવાન પણ આમંત્રણ મળેલ હોવાથી (સ્વયંવરમાં) પધારેલા. (રૂકિમણીએ) પસંદગી કરી તે પહેલાં જ બલથી તેનું હરણ કરી, સર્વને જીતી, પોતે એકલાજ ઘેર પધાર્યા, એવી કથા છે. તેમાં જો કે પુરૂષાતન ઘણું છે, છતાં પણ તે ઘણું જ ક્લેશવાળું કર્મ હોવાથી (શુકે) તે કહ્યું નહિ, કારણ કે તામસ કલ્પમાં તેવી કથા થએલી. તેથી જ 'સમુદ્રરૂપ કિલ્લાનો આશ્રય કરીને (પ્રજાને) પીડે છે' એમ શિશુપાલ કહેશે. (ભગવાનનું) ક્લેશ વિનાનું કર્મ વર્ણવવું જોઇએ. તેથી જેટલાથી તે ઘટે તેટલું કહેવું જોઇએ, એવા અભિપ્રાયથી (શુકે) રાક્ષસ વિવાહ કહ્યો, પરંતુ (ભગવાને) એકલાએ હરણ કર્યું તે કહ્યું નથી. આથી એમ જણાવ્યું કે પૂછેલું જો અયોગ્ય હોય તો (તે) કહેવું ન જોઇએ. ૧૯.

'ભગવાનની મુખ્ય કથા જ કહેવી જોઇએ, અને તેથી ઘણી આવશ્યક કથાજ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ब्रह्मन् कृष्णकथाः पुण्या माध्वीर्लोकमलापहाः ।।
को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ।।२०।।

હે બ્રહ્મન્! પવિત્ર, મધુર, લોકના મેલને હરનારી, નિત્ય નવી શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ સાંભળતાં, સાંભળેલું સમજનાર કોણ તૃપ્તિ પામે? ૨૦.

'બ્રહ્મન્!' એ સંબોધનથી (શુકનું શ્રીકૃષ્ણની કથાઓનું) જ્ઞાન કહેલું છે. 'શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ' (શબ્દ)થી (તેમનું) કીર્તન કરવામાં અને શ્રવણ કરવામાં પણ અણગમો થતો નથી એમ કહેલું છે. વળી પ્રાણીઓ ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષને ઇચ્છનારા હોય છે. તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ (એ) ચારની સમાન છે એમ કહે છે. (આ કથાઓ) (૧) 'પવિત્ર' હોવાથી ધર્મરૂપ છે. (૨) 'મધુર' હોવાથી કામરૂપ છે. (૩) ગરીબાઇના જેવા લોકોના પાપરૂપ મેલ હરે, તે લોકના મેલને હરનારી (એટલે અર્થરૂપ) છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પુરૂષાર્થરૂપ હોવાથી તે (પુરૂષાર્થી)ને ઇચ્છનાર કોણ (તેમનાથી) તૃપ્તિ પામે? 'નુ' શબ્દ અટકળ કરવાના અર્થમાં યોજેલો છે. આમાં કોઇને અણગમો થતો નથી, એવો ભાવ છે.

'ત્યારે બધાની (આ કથાઓ સાંભળવાની) પ્રવૃત્તિ કેમ થતી નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાંભળતાં' શબ્દ યોજેલો છે.

'એક વાર સાંભળીને પણ (સાંભળતાં) અટકી જાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાંભળેલું સમજનાર' શબ્દ યોજેલ છે. ('સાંભળતાં' શબ્દમાં) વર્તમાન-કાલનો પ્રયોગ હોવાથી સદા શ્રવણ કરવાનું કહેલું હોવા છતાં પણ, શ્રવણમાં જેને રસ હોય તે આ વિષયમાં મુખ્ય છે એટલે તે સાંભળેલું સમજે છે. (શ્રવણમાં) રસ-વાળો હોવાથી સાંભળેલું સમજનાર કહેલો છે. (શ્રુતજ્ઞઃ ને બદલે) 'रसज्ञः' એવો પાઠ હોય ત્યારે તો (એવો અર્થ) સ્પષ્ટ જ છે. વળી (૪) શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ) 'નિત્ય નવી' છે એટલે વાસી નથી, કાલનો કોળીઓ થાય તેવી નથી. તેથી (તે) મોક્ષરૂપ પણ(છે એમ) કહેલ છે. ૨૦)

એ પ્રમાણે રાજાની (કથા) શ્રવણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા જોઈ, પોતાના યોગ-બલથી જ (તે) જાણેલ હોવાથી, બીજા પાસેથી સાંભળેલ છે એમ કહ્યા વિના પણ નીચેના શ્લોકથી કથાનો જ આરંભ કરે છે:—

श्रीशुक उवाच શ્રીશુક કહે છે:—

राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ॥
तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥२१॥

વિદર્ભનો અધિપતિ ભીષ્મક નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો. તેને પાંચ પુત્રો અને સુંદર મુખવાળી કન્યા હતાં. ૨૧.

'હતો' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આ પહેલાં થઈ ગએલી કથા છે. 'ભીષ્મક' એ નામ (તેના) પ્રસિદ્ધ અર્થમાં (યોજાએલું છે). તે બીજા સ્થલે રહેતો નહતો[1] એમ જણાવવા, 'વિદર્ભનો અધિપતિ' શબ્દથી તે બધાએ સમાન ગુણ-વાળા હતા એમ કહે છે. 'પ્રસિદ્ધ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ તરીકે સત્ય વિગેરે એકતાલીસ* ગુણો સૂચવેલા છે. આ અર્થ[2] પહેલાંથી વિશેષ છે. 'ભાઈ વિનાની (કન્યા) સાથે વિવાહ કરવો યોગ્ય નથી' તેથી ભગવાનનો (તેની સાથે) તે (વિવાહ) થાય તે માટે પાંચ અવયવોવાળી અવિદ્યાના માયાના કાર્યરૂપ પાંચ દેવો લક્ષ્મીની પણ પહેલાં

---

[1] ભીષ્મક મહાદેવનો અવતાર હોઈ કર્મના સંબંધ વિનાનો હોવાથી બીજે (વિદર્ભ દેશ બહાર) રહેતો હશે, એવી શંકા ન રહે તે માટે તેવા સંબંધવાળા બધાએ તેની સમાન ધર્મવાળા એટલે વિદર્ભમાં રહેનાર હોઈ, કર્મના સંબંધ વિનાના હતા, એમ 'વિદર્ભનો અધિપતિ' શબ્દથી કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

* આ શ્રીમદ્ભાગવત ૧-૧૬-૨૬ થી ૨૯ સુધીમાં કહેલા ગુણો હોય તેમ જણાય છે. શ્લોક ૨૯ મા 'अन्ये च' શબ્દોથી બ્રહ્મણ્યપણું, અને ભક્તવત્સલપણું વિગેરે જણાવેલાં છે એમ શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે. એ બે ગણતાં એકતાલીસ ગુણો થાય છે.

[2] પહેલાં સમાધિભાષાના વિવાહમાં (શ્લોક ૧૬ માં) પણ 'વૈદર્ભી' શબ્દથી તેના પિતાને કર્મનો સંબંધ નહતો એમ કહેલું જ છે. આ પ્રસિદ્ધિરૂપ અર્થ અહિં વધારે કરેલ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

ઉત્પન્ન થયા, એમ 'તેને પાંચ પુત્રો હતા' શબ્દોથી તેઓનું નિરૂપણ કરે છે. 'મારી માયાથી (વિદ્યા અને અવિદ્યા) બનેલી છે' 'લક્ષ્મીએ પણ જાણે કે બીજું રૂપ જેને માયા કહે છે તે પસંદ કર્યું' વાક્યો પ્રમાણે લક્ષ્મી માયાનું રૂપ હોવાથી, અને અવિદ્યા માયાનું કાર્ય હોવાથી, તે (માયાનાં કાર્ય) સહિત માયા ત્યાં પ્રકટ થઇ. તેથી જ તે (અવિદ્યા) જીવમાં જ પ્રસરતી હોવાથી, માયાને પણ જીવમાં આસક્તિવાળી કરવા રૂકિમએ વિચાર કરેલો. તેથી જ રૂકિમણીને રૂકિમ વિગેરે તરફ પક્ષપાત, અને ભગવાનનાં કાર્યથી અસંતોષ થએલ, કારણ કે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન દૂર થાય ત્યાર પછી નિરોધ પ્રાપ્ત થશે. ભગવદીયોમાં તે(રૂકિમ)ની પ્રતિષ્ઠા ન રહે તે માટે (ભગવાને) તેને મુંડેલો.

તે ભીષ્મકને પાંચ પુત્રો અને એક કન્યા હતાં. લોકમાં સૌંદર્યની પ્રશંસા થાય છે, તેથી (રૂકિમણીનાં) સૌંદર્ય અને સાદાઈ જણાવતાં 'સુંદર મુખવાળી' એ વિશેષણ યોજેલું છે, અને દયા[1] સાદાઇમાં (સાદાઈથી) જણાવેલી છે. ૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓને નામથી જણાવે છે:—

रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ॥
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥२२॥

(૧) સર્વથી મોટો રૂકિમ (૨) રૂકમરથ (૩) રૂકમબાહુ (૪) પછી રૂકમકેશ (અને) (૫) રૂકમમાલી. એમની બેન સતી રૂકિમણી. ૨૨.

પાંચ પ્રકારનું સુવર્ણ કલિનું સ્થાન હોવાથી, બધાએ તે(સુવર્ણ)ના નામવાળા હતા. તેથી જ ભગવાન આગળ 'તેથી ઘણા ભાગે ધનવાનો મને ભજતા નથી'* એમ કહેશે. (૧) સર્વથી મોટો રૂકમી સુવર્ણ જેવો હતો. વાસ્તવિક રીતે નામને તે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિથી થતા અર્થની જરૂર હોતી નથી. (૨) રૂકમરથ એ બીજો (પુત્ર) હતો. (૩) રૂકમબાહુ ત્રીજો હતો.

'પછી' શબ્દનો (અર્થ કરીએ છીએ). (પહેલાં નામ આપેલા) ત્રણ (પુત્રો) એક (પ્રકારના) સ્વભાવવાળા હતા, અને રૂકિમણી સહિત બીજા (ત્રણ) બીજા (પ્રકારના) સ્વભાવવાળા હતા, તેથી ત્રણનાં નામ આપ્યા પછી, 'પછી' એમ કહેલું છે. 'પછી' એ શબ્દનો સંબંધ બધે (લેવાનો) છે. (૪) રૂકમકેશ ચોથો (અને) (૫) રૂકમમાલી પાંચમો (પુત્ર) હતો. વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને પણ આ (બધા નામો)નો અર્થ પોતાની મેળે લેવો (કરવો). 'એમની બેન' એક જ માતાથી ઉત્પન્ન થએલી અને પ્રિય બેન રૂકિમણી હતી. 'જેવા આ (ભાઇઓ) દુષ્ટ હતા, તેવી તે પણ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સતી' વિશેષણ યોજેલું છે. ૨૨.

---

[1] 'બેન દયાની મૂર્તિ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ભાઇ જણાવ્યા એટલે તેમની બેનનું દયાનું રૂપ કહેવાયું, એવો અર્થ છે. (લે) સાદાઇથી દયા જણાવી, એમ કહેલ હોવાથી આવો અર્થ કરવાની જરૂર જણાતી નથી.

* શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૫૭-૧૪.

એ પ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરી, ગાંધર્વવિવાહ કહેવા માટે નીચેના બે શ્લોકોથી ભગવાનના તેની અંદરના, અને તેના ભગવાન વિષેના સ્નેહનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ॥
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥२३॥
तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणान्विताम् ॥
कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥२४॥

ઘરે આવેલાઓથી ગવાતા મુકુંદનાં રૂપ વીર્ય ગુણ અને શોભાને સાંભળીને તેણે તેમને (પોતાને) યોગ્ય પતિ માન્યા, ૨૩. અને બુદ્ધિ, લક્ષણ, ઉદારતા, રૂપ, અને શીલ એ ગુણોના સદાના સંબંધવાળી (પોતાને) યોગ્ય તે પત્નીને પરણવાનું શ્રીકૃષ્ણે મન કર્યું. ૨૪.

તે રૂક્મિણી મુકુંદના એટલે ફરીથી જન્મ ન થાય તે માટે પોતાને પણ મોક્ષ આપનાર ભગવાનના ગુણો જ સાંભળતી હતી. કન્યાને રૂપની દરકાર હોય છે, ક્ષત્રિયોને વીર્યની દરકાર હોય છે. યશ* વિદ્યાને ઠેકાણે છે, અને શ્રીઃ લક્ષ્મી તથા શોભા કુલને ઠેકાણે* છે. તેથી (શ્રીથી) ધનની સંપત્તિ અને સર્વની સંપત્તિ સૂચવેલી છે. એ પ્રમાણે વરને યોગ્ય પાંચ* ગુણો પણ કહ્યા.

'અંતઃપુરમાં રહેનારી કન્યાએ આટલું ક્યાંથી સાંભળ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘરે આવેલાઓથી ગવાતા' વિશેષણ યોજેલું છે. જે કોઈ વિદ્યા ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા બ્રાહ્મણો, અથવા જે સર્વ સ્થલે જઇ શકે તેવા વૃદ્ધ સાધુઓ હતા, તેઓથી ગવાતા (મુકુંદના રૂપ વિગેરે, સાંભળીને, તેજ ભગવાનને તેણે પોતાને યોગ્ય પતિ માન્યા. ૨૩.

/ ભગવાને પણ તેને (પોતાને) યોગ્ય પત્ની માની. પછી (તેને) પરણવાનું પણ મન કર્યું. તે (રૂક્મિણી)માં પણ પાંચ ગુણો હતા. એક પણ (ગુણ) વિનાની પરણવા યોગ્ય નથી (૧) આરંભમાં (પત્ની) બુદ્ધિવાળી જોઇએ. તેમ ન હોય તો ઘરનો વિનાશ થાય. (૨) સ્ત્રીના લક્ષણ વિનાની સામુદ્રશાસ્ત્રના વિરોધવાળી તો ભાગ્ય વિનાની જ હોય. (૩) ઉદારતા ન હોય તો લોભણી બધાએ પુરૂષાર્થનો નાશ કરે. (૪) રૂપ ન હોય તો વિવાહ (કરવો) વ્યર્થ થાય. (૫) શીલ‡ ન હોય તો અધર્મ ઉત્પન્ન કરે. તેથી જે (સ્ત્રી)માં લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ પાંચે ગુણો હોય તે વિવાહ કરવા યોગ્ય છે. अन्वयः એટલે સદાનો સંબંધ. 'कृष्णश्च' એમ 'च' 'અને' શબ્દ છે

---

* 'યશ વિદ્યાને ઠેકાણે છે' એટલે યશથી વિદ્યા કહેલી છે, કારણ કે વિદ્યા હોય તેનો યશ પ્રસરે. તેવી જ રીતે 'શ્રીઃ' ગુણથી લક્ષ્મી અને શોભા કહેલા છે. એ પ્રમાણે રૂપ, વીર્ય, વિદ્યા, લક્ષ્મા અને શોભા એ પાંચ ગુણો થયા.

‡ શીલ એટલે પતિવ્રતાપણું.

તે સરખાપણું દર્શાવવા યોજેલો છે, (અને) ભગવાન પણ તેવા (તેના જેવા) છે એમ જણાવે છે. તેથીજ તે (રૂકિમણી ભગવાનને) યોગ્ય હતી. ‘सम्यगुद्वाहः’ ‘પરણવું’ એટલે બોલાવીને કન્યાદાનરૂપ વિવાહ કરવો તે; કારણ કે તે શોભા કરનારો છે. ૨૪.

તેવું ન થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:— /

बन्धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ॥
ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥२५॥

હે નૃપ! બંધુઓ ભગિનીને શ્રીકૃષ્ણને આપવા ઇચ્છતા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષ કરનાર રૂકમીએ તેથી બંધ રખાવી શિશુપાલને (યોગ્ય વર) માન્યો. ૨૫.

બંધુઓ એટલે પિતા વિગેરે કુલના સંબંધીઓ (શ્રીકૃષ્ણને) આપવા ઇચ્છતા હતા, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સદાનંદ છે; બીજા ગુણો ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, પરંતુ આ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતે જ ફલરૂપ છે. (તેમને બંધુઓ આપવા ઇચ્છતા હતા) ત્યારે તે પ્રસંગે રૂકમીએ વર તરીકે ભગવાનને બંધ રખાવી ‘चैद्यं’ શિશુપાલને જ (વર તરીકે) માન્યો; કારણ કે સ્વરૂપાજ્ઞાને* પોતાનું કાર્ય પાર પાડવું જોઈએ. તે સંબંધમાં પહેલાના જન્મમાં સીતાને માટે જ રાવણ હણાએલો. તે(સીતા)ની અંદર આસક્ત થએલા ચિત્તવાળાએ જ તેણે પ્રાણ તજેલા. તેથી લોકના વિચાર પ્રમાણે તે (શિશુપાલ તરીકે અવતરેલા રાવણ)ને આપવી જોઇએ એમ થાય છે. (રૂકિમણી) બેન હોવાથી આ (રૂકમી)ની સત્તા (ચાલી). ‘હે નૃપ!’ એવું સંબોધન એ જણાવવા કરેલું છે કે ‘રાજાની કન્યા રાજાને આપવી જોઇએ’ એવો તે (રૂકમી)નો અભિપ્રાય તારા (પરિક્ષિતના) જાણવામાં છેજ. ‘તેથી’ એટલે તે કારણને લીધે, અથવા શ્રીકૃષ્ણથી (વિવાહ) બંધ રખાવ્યો, કારણ કે (તે) શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષ કરનાર હતો, કેમકે તેના સ્વરૂપનો નાશ કરનારા ભગવાન તેનું હિત કરનારા ન થાય. તેથી (શ્રીકૃષ્ણના) શત્રુઓમાં તે મુખ્ય હોવાથી, તેણે શિશુપાલને જ વર તરીકે સ્વીકાર્યો. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે બધાઓની તેમાં સંમતિ પણ થઇ, કારણ કે (શિશુપાલ) કુલવાન રાજા હતો, અને તે (રાજા) પણ મોટો હતો. ૨૫.

તે રૂકિમણીને ગમતું નહતું, તેથી પોતાના દેહનો ભગવાન સાથે સંબંધ થાય, એમ કરવા તેણે ઇચ્છ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तदवेत्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ॥
विचिन्त्याप्तं द्विजं कञ्चित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतम् ॥२६॥

તે જાણીને ઘણી દુઃખી થએલી શ્યામ કટાક્ષવાળી વૈદર્ભીએ વિચાર કરીને કોઇ વિશ્વાસપાત્ર બ્રાહ્મણને તરત શ્રીકૃષ્ણ પાસે મોકલ્યો ૨૬.

---

* ‘સ્વરૂપાજ્ઞાન’ એટલે ‘સ્વરૂપનું અજ્ઞાન.’ અવિદ્યાના પાંચ અવયવો પૈકીનો પહેલો સર્વથી મુખ્ય અવયવ. તત્ત્વદીપ ૧-૩૬ જૂઓ.

આરંભમાં (રૂક્મિ પોતાને શિશુપાલ સાથે પરણાવવાનો છે) તેનો નિશ્ચય કરીને ઘણી દુ:ખી થઈ.

'ભવિષ્યમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવે તેવાં કર્મો કરીને, (રૂક્મિણી) ભગવાનને પ્રાપ્ત કરશે. તેથી એવી રીતે દુ:ખી કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વૈદર્ભી' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે આ (વૈદર્ભની ભૂમિ)માં કર્મ ઉત્પન્ન થતાં નથી. વળી (તે) 'શ્યામ કટાક્ષવાળી' એટલે પરમ સુંદરી હતી, તેનો પરમ સુંદર (ભગવાન) સાથે જ સંબંધ થાય, પરંતુ કદ્રૂપા જીવ સાથે (સંબંધ) ન થાય. તેથી આરંભમાં દુ:ખી થઇ, પછી ઉપાયનો વિચાર કરતાં 'આ કાર્ય મિત્રથી જ કરવું જોઇએ' એવો વિચાર કરીને, 'સર્વના મિત્ર ગાય, બ્રાહ્મણ અને દેવ હોવાથી, તેઓમાં પણ ગાય જ્ઞાન વિનાની, અને સામાન્ય (બુદ્ધિની) હોવાથી ભગવાનનો ઘણો પક્ષપાત કરનારી નથી, તેથી આ કાર્યમાં બ્રાહ્મણ જ વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય છે' એવો વિચાર કરીને, કોઈ છૂપું કાર્ય સિદ્ધ કરનાર વિશ્વાસપાત્ર બ્રાહ્મણને તેણે 'द्रुतम्' તરત જ શ્રીકૃષ્ણ પાસે મોકલ્યો, એટલે કે સંદેશો કહીને, અથવા પત્રિકા આપીને (મોકલ્યો). ૨૬

નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી તે (બ્રાહ્મણ)નું બહારનું કાર્ય કહે છે:–

द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥
अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं काञ्चनासने ॥२७॥

દ્વારકા પહોંચીને દ્વારપાલોએ (અંદર) પ્રવેશ કરાવેલા તેણે સુવર્ણના આસન ઉપર વિરાજેલા મૂલ પુરૂષનાં દર્શન કર્યાં. ૨૭.

તેણે નિર્ગુણ અને સગુણ કાર્ય કરેલ, તેથી તે તરત જ દ્વારકા આવ્યો, અને ભગવાને (તેના આવ્યા) પહેલાં જ સૂચના આપેલા દ્વારપાલોએ (મહેલની) અંદર શ્રીકૃષ્ણની સન્નિધિમાં પ્રવેશ કરાવેલા, કાર્ય પાર પાડવા આવેલા તેણે વચ્ચે પોતાનો પુરૂષાર્થ પણ સાધ્યો એમ '(મૂલ પુરૂષનાં) દર્શન કર્યાં' શબ્દથી કહેલું છે.

'દર્શન પેટા–કાર્ય કેમ ન હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂલ પુરૂષનાં' શબ્દો યોજેલ છે. બધાએને પતિનું દર્શન (થાય તે) પુરૂષાર્થ છે. તેમાં પણ ભગવાન સર્વથી મોટા પતિ છે (અને) બધાએ પ્રકૃતિરૂપ છે, એમ પહેલાંજ અમે કહેલું છે.

'તેવા (મૂલ પુરૂષ) ભગવાન કાર્ય માટે પધારેલા હોવાથી કામમાં (પડેલા) હશે, તેથી એ કાર્ય* કેમ સિદ્ધ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સુવર્ણના આસન ઉપર વિરાજેલા' વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન) વિરાજતા હતા એટલે કામમાં (પડેલા) નહતા; અને સુવર્ણના આસન ઉપર વિરાજેલા હતા, એટલે વિષયનો

---

* (૧) બ્રાહ્મણનો પરમ પુરૂષાર્થ સાધવાનું એટલે ભગવાનનાં અવકાશે દર્શન કરવાનું કાર્ય. ભગવાન વિરાજેલા હોવાથી તે થયું. (૨) રૂક્મિણીનો ભગવાન અંગીકાર કરે તેમ કરવાનું બીજું કાર્ય ભગવાને સુવર્ણનું આસન એટલે વિષયનો અંગીકાર કરેલ હોવાથી તે પણ સિદ્ધ થશે એમ સૂચવ્યું.

(તેમણે) અંગીકાર કરેલો હતો. તેથી બંને કાર્ય સિદ્ધ થશે, એવો ભાવ છે. ૨૭.

પછી (ભગવાને) તેનું સન્માન કર્યું એ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ॥
उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥२८॥

બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર દેવે તેને જોઇ, પોતાના આસન ઉપરથી ઉતરી, જેમ દેવો પોતાની પૂજા કરે તેમ (તેને ત્યાં) બેસાડી (તેની) પૂજા કરી. ૨૮.

પ્રશ્ન (પૂછયા) પછી (જો ભગવાન) તેનું સન્માન કરે તો (તેમાં) સ્ત્રી નિમિત્ત થાય. દિવ્ય જ્ઞાનથી (આ રૂકિમણીનો સંદેશો લાવેલો છે તે જાણી) પૂજા કરવામાં આવે તો પણ (તે) બનાવટી (દેખાવની) હોવાનું સંભવે. તેથી તે દોષોને દૂર કરનાર બીજો ગુણ જ 'બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર દેવ'* શબ્દથી કહેલો છે. ब्रह्मण्यः બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર અને તે દેવઃ સમર્થ હતા. તેથી (આસન ઉપરથી) ઉતરીને દેવની પેઠે બ્રાહ્મણની પૂજા કરી. 'પોતાના આસન ઉપરથી ઉતરી,' ત્યાં બ્રાહ્મણને 'બેસાડી પૂજા કરી' એમ તે(પૂજા)નો પ્રકાર કહેલો છે. (તે) પ્રકારને વધારે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી, 'दिवौकसः' દેવો જેમ ભગવાનની (પૂજા કરે)' શબ્દોથી પોતાનો ધર્મ તે(બ્રાહ્મણ)ને લાગુ પાડે છે. ભગવાન ઘેર પધારે ત્યારે ઇંદ્ર પોતાના આસન ઉપર ભગવાનને પધરાવી, પોતાની જેટલી સમૃદ્ધિ છે તેટલી બધીએથી (તેમની) પૂજા કરે છે. એવી રીતે ભગવાને પણ સર્વ સમૃદ્ધિથી (બ્રાહ્મણની) પૂજા કરી. ૨૮.

પછી તેના રાજ્ય (વિદર્ભ)માં ઘણા ભાગે ધર્મ નહિ હોવાથી, (ભગવાન) પોતાના દર્શનનાં ફલરૂપ જ્ઞાનનો તેને ઉપદેશ કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सतां गतिः ॥
पाणिनाभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥२९॥

સત્પુરૂષોના આશ્રયે ભોજન કરેલા અને વિશ્રામ લીધેલા તેની પાસે જઇને (તેના) ચરણોનો હસ્તથી સ્પર્શ કરતાં, ચિંતા વિનાનાએ તેને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૨૯.

ભોજન સુધીની બધી સરભરાઓ કરી, કારણ કે સર્વથી વધારે જેને ભોજન પ્રિય છે તેવો બ્રાહ્મણ છે. તેથી ભોજન અને થાક ઉતાર્યા પછી उपगम्य સમીપ જઇને (ભગવાને તેને પૂછ્યું).

'સર્વ બ્રાહ્મણોને (ભગવાન) એમ કેમ કરતા હશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્પુરૂષોના આશ્રયે' શબ્દો યોજેલ છે. (ભગવાન) લોકોને શિખામણ આપવા

---

* ભગવાન બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર હોવાથી, બ્રાહ્મણની તેમણે પૂજા કરી તેમાં સ્ત્રી (રૂકિમણી) નિમિત્ત નથી. ભગવાન 'દેવ' એટલે (સર્વ કરવા) સમર્થ હોવાથી તેમને દેખાવની પૂજા કરવાનું કારણ નહતું.

એમ કરે છે, એવો અર્થ છે. પછી હસ્તથી ચરણોનો સ્પર્શ કરતાં (તેને પૂછ્યું).

'(ભગવાનની) રૂકિમણીમાં આસક્તિ હતી. તેથી તે ચિંતાતુર થઇ પ્રશ્ન કરતા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ચિંતા વિનાનાએ તેને પૂછ્યું' એમ કહેલું છે. ૨૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી (ભગવાન તેને) જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

कच्चिद्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः ॥
वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥३०॥

હે ઉંચા બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ! સદા સંતોષવાળા મનવાળા તમારો વૃદ્ધોએ માન્ય કરેલો ધર્મ ઘણા શ્રમ વિના ચાલે છે ને? ૩૦.

(તે પૈકી) ચાર(શ્લોકો)થી તેના સંબંધી અને એક(શ્લોક)થી તેના રાજા સંબંધી (ઉપદેશ કરે છે). બ્રાહ્મણોને ચાર પુરૂષાર્થ હોય છે. રાજાને અર્થ અને કામ સદા હોય છે જ, મોક્ષ નથી જ હોતો; ધર્મના સંબંધમાં સંદેહ રહે છે, તેથી તે(ધર્મ)જ (રાજાના સંબંધમાં) પૂછે છે.

આરંભમાં આ શ્લોકથી તે(બ્રાહ્મણ)ના ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. ઉંચા બ્રાહ્મણોમાં વેદ જાણનારાઓની મૈત્રી કરવામાં આવે છે, તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ છે, તેથી (આ બ્રાહ્મણ) સર્વનો મિત્ર બનેલો હોવાથી એવું સંબોધન કરેલું છે. જો કે આ (તમારો) ધર્મ ચાલે છે જ, છતાં પણ વૃદ્ધોએ માન્ય કરેલો એટલે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલો શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મ ચાલે છે ને? વળી, પોતાને અથવા બીજાને પીડા કરીને કરવામાં આવતો (ધર્મ) શુદ્ધ ધર્મ હોતો નથી, તેથી ઉત્તરકાંડના વિચારનો પણ સ્વીકાર કરીને 'ઘણા શ્રમ વિના' એમ કહેલું છે, કારણ કે ઘણા શ્રમથી (કરેલો ધર્મ) પણ ધર્મ હોતો નથી. તેમાં પણ શુદ્ધ મનથી જ ધર્મ થાય છે. સંતોષ જ બ્રાહ્મણોના મનની શુદ્ધિ છે, તેથી 'સદા સંતોષવાળા મનવાળા' શબ્દથી તે(સંતોષ)જ પૂછે છે. સદા સંતોષવાળું મન છે જેનું, તે (સદા સંતોષવાળા મનવાળો). ૩૦

નીચેના શ્લોકમાં અર્થ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येनकेनचित् ॥
अहीयमानः स्वधर्मात् सह्यस्याखिलकामधुक् ॥३१॥

બ્રાહ્મણ જો જે કાંઈ મળી આવે તેનાથી સંતોષી રહે અને પોતાના ધર્મથી ચલે નહિ, તો તે જ આની સર્વ કામનાઓ આપે છે. ૩૧.

સંતોષ જ બ્રાહ્મણોનું ધન કામધેનુ છે, પરંતુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ધન (તેનું ધન) નથી. 'જે કાંઈ મળી આવે તેનાથી' એટલે કર્મને લીધે જીંદગી નભે તે માટે (કાંઇક) અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે જ, (તેનાથી). વળી તેટલાથી જો સંતોષી રહે તો

કર્મનું ફલ આપનાર પ્રસન્ન રહે છે તેથી, અને (તેટલાથી) સંતોષ ન રાખે તોપણ અધિક આપતા નથી અને પ્રસન્ન થતા નથી, તેથી તે (કર્મનું ફલ આપનાર)ની પ્રસન્નતા માટે ' પોતાના ધર્મથી ચલે નહિ ' એટલે જો પોતાનો બધોએ ધર્મ આચરતો રહે, (તો આ સંતોષ જ આની સર્વ કામનાઓ આપે છે). આથી એમ સૂચવેલું છે કે આ સ્થિતિ દુર્લભ છે. તે સંતોષજ આ (બ્રાહ્મણ)ની બધીએ કામનાઓ આપે છે. ૩૧.

નીચેના શ્લોકમાં કામ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

असंतुष्टो ऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः ॥
अकिंचनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥३२॥

સંતોષ વિનાનો દેવોનો પતિ હોય તો પણ વારંવાર દુઃખ પામે છે. ગરીબ હોય તો પણ સંતોષી થાય ત્યારે સર્વ અંગોમાં તાપ વિનાનો થઈ શયન કરે છે. ૩૨.

કામ બ્રાહ્મણોને દુઃખ આપનારો છે. તે(કામ) ન હોય તેવી કામના જ (તેમને) પુરૂષાર્થરૂપ છે. ' સંતોષ વિનાનો વારંવાર દુઃખ જ પામે છે ' શબ્દોથી એવી સ્થિતિ હોવાનું કારણ કહેલું છે.

' વિષયો (પ્રાપ્ત) ન થવાથી (સંતોષ વિનાનો દુઃખી થતો હશે) ' એવી શંકા થાય, તેથી ' દેવોનો પતિ હોય તોપણ ' શબ્દો યોજેલ છે; કારણ કે કામની પરમ કક્ષારૂપ ઘણું જ ઐશ્વર્ય ઇંદ્રે પ્રાપ્ત કરેલું છે. તેવો (ઇંદ્ર) પણ જો સંતોષ વિનાનો હોય, તો દુઃખ જ પામે છે. આ વિષયમાં અનુભવ, અને ' હે પ્રજાપતિ ! આશાને લીધે જ તું દુઃખી થાય છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે. અન્વય* અને વ્યતિરેકથી* નિયમનો ભંગ કહેતાં, ઉત્તરાર્ધથી વ્યતિરેકમાં અનુભવ જણાવે છે. કાંઈ પણ (ધન) ભલે ન હો. જો સંતોષી રહે તો ઘણો જ સુખી થાય છે.

' કેવી રીતે (એમ થાય) ? ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ' શયન કરે છે ' શબ્દથી તેનું (સંતોષી સુખી થવાનું) કારણ કહેલું છે, કારણ કે નિદ્રા સુખરૂપ છે. બંને વાદ કરનારાઓએ કબુલ રાખેલો હેતુ❀ કહેવો જોઇએ. તે વિષયમાં સંતોષી

---

* ' અન્વય ' એટલે હેતુ અને સાધ્યનો સદાનો સંબંધ. જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે. આ વાકયમાં ધૂમાડો હેતુ છે, અગ્નિ સાધ્ય (સિદ્ધ કરવાનો) છે. હેતુ હોય ત્યાં સાધ્ય હોય જ, એવી વ્યાપ્તિ અન્વયવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો પણ નથી, એ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે. જ્યાં એક નથી ત્યાં બીજું પણ નથી એ વ્યતિરેક. અહિં ' જ્યાં જ્યાં ધન છે ત્યાં ત્યાં સુખ છે ' એમ વાદીને સિદ્ધ કરવાનું છે. આ અન્વયવ્યાપ્તિ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં આપેલ સુરેશ્વરના દૃષ્ટાંતથી ખોટી કરાવે છે. જ્યાં ધન નથી ત્યાં સુખ નથી એવી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ ઉત્તરાર્ધમાં ખોટી પાડે છે.

❀ જેનાથી પક્ષમાં સાધ્ય સિદ્ધ થાય તે ' હેતુ '. પક્ષ પર્વતમાં સાધ્ય અગ્નિ સિદ્ધ કરવાનો છે. તે સિદ્ધ કરનાર હેતુ ' ધૂમાડો ' છે.

શયન કરે છે અને સંતોષ વિનાનો રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ (શયન કરતો) નથી. 'સર્વ અંગોમાં તાપ વિનાનો થઈ' વિશેષણથી (પહેલાં સંતોષ વિનાનો હતો ત્યારે) જાગરણ થવાનું પણ કારણ કહેલું છે. સર્વ અંગોમાંથી જતો રહેલો છે તાપ જેનો, તેવો (તે થાય છે). સંતોષ ન હોય ત્યારે ચિંતા થાય છે. ચિંતામાં બધા અંગોમાં તાપ પ્રસિદ્ધ છે. ૩૨.

આ(સંતોષ)થી જ બ્રાહ્મણોને કુદરતી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કૈમુતિક* ન્યાયથી કહે છે:—

विप्रान् स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ।
निरहंकारिणः शान्तान्नमस्ये शिरसासकृत् ॥३३॥

પોતાને મળી આવે તેથી સંતોષ માનનારા, સદાચારી, પ્રાણીઓના ઉત્તમ મિત્ર, અહંકાર વિનાના અને શાંત વિપ્રોને હું મસ્તકથી વારંવાર પ્રણામ કરૂં છું. ૩૩.

(૧) મોક્ષનો ખાસ ગુણ જ્ઞાનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ છે. (૨) સાધૂન્ એટલે સદાચારી. (૩) 'પ્રાણીઓના ઉત્તમ મિત્ર' શબ્દથી બ્રાહ્મણોનો કુદરતી અંદરનો ધર્મ સર્વની મૈત્રી (કહેલો છે), અને (૪) અહંકાર ન હોવો એ વધારાનો (ગુણ કહેલો છે). (૫) શાંતિ બુદ્ધિની, એવા પાંચ ગુણોવાળા (વિપ્રો)ને હું મસ્તકથી પ્રણામ કરૂં છું; એટલે વ્યવહારમાં ગુરુ તરીકે માનું છું.

'કાંઇક વાંચીને (ભગવાન) તેમ કરતા હશે' એવી શંકા 'વારંવાર' શબ્દથી દૂર થાય છે. (હું) સદા એ પ્રમાણે (કરૂં છું), એવો અર્થ છે. જ્યાં મોક્ષ આપનાર (ભગવાન) એ પ્રમાણે માને છે ત્યારે તેઓને મોક્ષ મળવામાં શું સંદેહ (હોઈ શકે) ?* એવો અર્થ છે. અથવા (૬) ખાસ કરીને પૂરનારા (સંતોષ આપનારા), એમ (બ્રાહ્મણોના) છ ગુણો (તેઓ) ભગવાનની સમાન જણાય તે માટે કહેલા છે. (૧) ઐશ્વર્ય હોય ત્યાં સર્વ સ્થલે નિયમપૂર્વક ખાસ પૂરનાર હોવાપણું હોતું નથી (૨) વીર્ય હોય ત્યાં આત્માનો લાભ થતો નથી (૩) યશ હોય ત્યાં (બધા તરફ) સમાન દૃષ્ટિ હોતી નથી (૪) શ્રી હોય ત્યાં સર્વ પ્રકારે પ્રાણીઓની મૈત્રી હોતી નથી (૫) જ્ઞાન હોય ત્યાં કોઈ સમયે અહંકાર પણ હોય છે (અને) (૬) વૈરાગ્ય હોય ત્યાં કોઈ સમયે (મનનો અથવા બુદ્ધિનો) ગુંચવાડો પણ સંભવે છે. તેથી (બ્રાહ્મણોના) છએ (ગુણો) ઉત્તમ હોવાથી, અને ભગવત્પણું એની મેળે જ (તેમને) પ્રાપ્ત થએલું હોવાથી, (હું તેઓને) પ્રણામ કરૂં છું, એમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી. ૩૩.

નીચેના શ્લોકમાં તે (બ્રાહ્મણ)નું રાજા તરફથી કુશલ પૂછે છે:—

---

* આ ન્યાય નીચે શ્રીસુબોધિનીમાં જ આવું જ ચિહ્ન કર્યું છે ત્યાં સમજાવેલો છે. મોક્ષ આપનાર પણ જેમને ગુરૂ માને છે, તેમને મોક્ષ મળે એમાં કહેવું જ શું ?

कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि प्रजाः ॥
सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥३४॥

હે બ્રાહ્મણ ! રાજા તરફથી તો તમારૂં કુશલ છે ને ? કારણ કે જે (રાજા)ની રક્ષણ કરાતી પ્રજા દેશમાં સુખથી રહે છે તે મને પ્રિય છે. ૩૪

વઃ તમારૂં રાજા તરફથી તો કુશલ છે ને ? (રાજા તરફથી) અપકાર થયો હોય તો પણ તમારી મેળે (તમે) શાંત રહો તેવા છો અથવા તિરસ્કાર કરે તોપણ (તેનો) નાશ કરો તેવા નથી, એમ જણાવવા 'હે બ્રાહ્મણ' (એવું સંબોધન કરેલું છે).

'જો રાજા (અમને) સુખ કરતા હોય તો તેને શું (ફલ) થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી તેવા રાજાને થતું ફલ કહે છે. જે (રાજા)ની પ્રજા તેનાથી રક્ષણ કરાતી સુખથી રહે છે, તે મને પ્રિય છે. આ(મને પ્રિય થવા)થી તેનું બધુંએ હિત તે પ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહેવાયું. ૩૪.

એ પ્રમાણે કુશલ પૂછીને, ચાલુ પ્રસંગમાં તારૂં કહેલું કરીશ એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં તેનું સાંત્વન કરે છે:—

यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ॥
सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत्किं कार्यं करवाम ते ॥३५॥

જે કારણથી જેમની ઇચ્છાથી તમે દુર્ગ ઓળંગીને અહિં આવ્યા તે સર્વ જો ખાનગી ન હોય તો મને કહો. શું કામ છે ? તમારૂં (કામ) કરીશ. ૩૫.

બધાએ દુર્ગ ઓળંગીને જે કારણથી તમે આવ્યા તે જો ખાનગી ન હોય તો બધું (મને) કહો. કાંઈક કાર્ય પાર પાડવાનું છે એમ જો હોય, તો તે કયું કાર્ય ? એવો પ્રશ્ન છે.

'બધાએ જગતને મોક્ષ આપવો છે' એમ જો (બ્રાહ્મણ) કહે, તો તે સંબંધમાં 'તમારૂં કામ કરીશ' એમ કહે છે. તમારૂં બધું કાર્ય હું કરીશ, બીજાનું નહિ (કરૂં), એવો (અર્થ છે). ૩૫.

એ પ્રમાણે પૂછેલો (બ્રાહ્મણ) નીચેના શ્લોકમાં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે:—

एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ॥
लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥३६॥

લીલાવડે જેમણે દેહ ધારણ કરેલો છે તેવા પરમેશ્વરે એ પ્રમાણે સારી રીતે પ્રશ્ન પુછેલા બ્રાહ્મણે તેમની પાસે સર્વ વર્ણન કર્યું. ૩૬.

એ પ્રમાણે સારી રીતે પૂછેલા છે પ્રશ્નો જેને તેવા (બ્રાહ્મણે વર્ણન કર્યું). તે 'બ્રાહ્મણ' એટલે કપટ વિનાનો હતો, અને પરમેશ્વરે એટલે બ્રહ્માના પણ પિતાએ (પ્રશ્નો પૂછેલા). 'તેવા (પરમેશ્વર) અહિં કેમ પધારેલા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લીલાવડે જેમણે દેહ ધારણ કરેલો છે' વિશેષણ યોજેલું છે. લીલાવડે ગૃહીતઃ

દેખાંડેલો છે દેહનો આકાર જેમણે, તેવા (પરમેશ્વર છે). તેથી જેમણે તત્ત્વ જાણેલું છે તેવા જ તે(.પરમેશ્વર) પાસે ‘ બંધુઓ શ્રીકૃષ્ણને આપવા ઈચ્છતા હતા ત્યારે ’ (પાછલ શ્લોક ૨૫)થી આરંભી બધાએ વૃત્તાંતનું તેણે વર્ણન કર્યું. ૩૬.

બાકીનું બધું કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી રૂક્મિણીનાં વાક્યો પોતે (મોઢેથી) અથવા પત્રિકામાંથી જણાવે છે:—

॥ रुक्मिण्युवाच ॥ રૂક્મિણી કહે છે:—

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुन्दर शृण्वतां ते निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् ॥
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ॥३७॥

હે ભુવનોમાં સુંદર ! શ્રવણ કરનારાઓના કાનનાં છિદ્રોથી પ્રવેશ કરી અંગનો તાપ હરનારા આપના ગુણોનું (અને) ચક્ષુવાળાઓનાં ચક્ષુઓને સર્વ પુરૂષાર્થોનો લાભ કરાવનાર (આપના) રૂપનું શ્રવણ કરીને, હે અચ્યુત ! મારૂં ચિત્ત લાજ વિનાનું થઇ આપમાં ચોંટેલું છે. ૩૭.

ભગવાન અને (તેમના) છ ગુણો. જો આ (સાત)ની પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો સંદેહ વિના કાર્ય સિદ્ધ થાય, તેથી સાત (શ્લોકો)થી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

આરંભમાં આ શ્લોકથી ધર્મી ભગવાનની વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. ‘ આપમાં ચિત્ત ચોંટેલું છે ’ એમ મનની લાગણી જણાવે છે. (મારો) આત્મા તો આપનો જ છે. જો ઇંદ્રિયો અથવા અંતઃકરણ અથવા શરીર બીજામાં આસક્ત થાય તો સર્વનો નાશ જ થાય એવો નિશ્ચય કરીને, ઇંદ્રિયો આપમાં રચીપચી રહેલી હોવાથી મન પણ આપમાં રચીપચી રહેલું થયું તેથી, શરીર પણ આપને અધીન કરવું એવા આશયથી (આ) મારો ઉદ્યોગ છે, એવો સિદ્ધાંત જણાવનારો અર્થ છે. અનુક્રમે ગુણો વર્ણવવામાં આવે છે, અને આ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે એમ સૂચવેલું છે. ગુણો મારફત અથવા પોતાથી પણ ચિત્ત વશ કરવું એ ઐશ્વર્ય કરતાં પણ મોટું ઐશ્વર્ય છે.

ભગવાનનાં કાંતિ ગુણ અને સ્વરૂપના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ‘ હે ભુવનોમાં સુંદર ! ’ ભુવનોમાં (આપ) એકજ સુંદર છો. આ(સંબોધન)થી (એમ) કહેલું છે કે (ભગવાનમાં) કાંતિ ઘણી હોવાથી સ્ત્રીઓનાં ચિત્તની વૃત્તિ પોતાની મેળે (ભગવાનમાં) થાય છે. આપના ગુણો શ્રવણ કરનારાઓના કાનના છિદ્રોથી (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરી (તેઓના) અંગનો તાપ હરનારા છે, અને (આપનું) રૂપ ચક્ષુવાળાઓને સર્વ પુરૂષાર્થનો લાભ થાય છે જેમાંથી તેવું છે, તેથી મારૂં ચિત્ત આપમાં ચોંટેલું છે. આંખ અને કાન (એ) બહારની બેજ ઇંદ્રિયો અંદરની ઇંદ્રિય (ચિત્ત)ને વશ રાખનાર છે. ‘ આંખવાળા કાનવાળા ’ એ શ્રુતિમાં પણ એમજ કહેલું છે. (તે) બંને ઇંદ્રિયો ઉપર આપના ગુણો અને આપનું રૂપ ઉપકાર કરે છે. તે પૈકી એક (કાન) અંદરનો તાપ મટાડે છે, અને બીજી (આંખ) બહારથી સર્વ પુરૂષાર્થો આપે છે. માત્ર શ્રવણજ કરવામાં આવે તોપણ, પ્રયત્ન વિના પણ આપના ગુણો પોતાની

મેળેજ (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરે છે. તેઓને પ્રવેશ કરવામાં પણ અડચણ થતી નથી એમ ‘કાનના છિદ્રોથી’ શબ્દથી કહેલું છે. ખુલ્લાં કાનનાં છિદ્રોની જરૂર છે. તેમ (કાનના છિદ્રો ખુલ્લાં) ન હોય, તો તેઓ પ્રવેશ કરતા નથી, તેથી આટલું (ખુલ્લા કાન રાખવાનું)જ પુરૂષનું કર્તવ્ય જણાવેલું છે. તેથી પાતાલના પોલાણ જેવા પ્રસિદ્ધ કાનના છિદ્રોથી (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરી, આપના ગુણો અંગોના તાપને હરે છે. અથવા (ભગવાન) આત્મા હોવાથી ‘હે અંગ!’ એવું સંબોધન કરેલું છે.

જેઓ **दृशिमन्तः** ચક્ષુઓવાળા છે, જેઓ ચક્ષુઓનું કાર્ય કરે છે, એટલે જેઓ **રૂપના** ભેદને જાણે છે એવી પહેલી કક્ષા છે (અને) જેઓને દર્શન કરવા યોગ્ય પદાર્થના ગુણોનું જ્ઞાન છે એવી છેલ્લી કક્ષા છે. તેઓના **दृशां** ચક્ષુઓના સર્વ પુરૂષાર્થોનો લાભ છે જેમાંથી, તેવું આપનું રૂપ છે. (૧) ચક્ષુની સૂર્યની (સૂર્યના જેવી) સ્થિતિ થાય તે મોક્ષ (૨) રૂપનું પાન કરે તે કામ (૩) રૂપ ગ્રહણ કરે (દર્શન કરે) તે અર્થ. (૪) તે (રૂપ)માં સ્નાન કરે તે ધર્મ. એવા ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થો ચક્ષુઓને પ્રાપ્ત થાય છે. આ (પુરૂષાર્થોનાં) ફલ ફલવાળાઓને મળે છે તેનો પણ વિચાર કરી લેવો. તેમાં પણ પુરૂષાર્થો પ્રાપ્ત કરવા પડતા નથી, પરંતુ ખજાનાની પેઠે અણધાર્યા પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી આપના ધર્મો ઇંદ્રિયો ઉપર એ પ્રમાણે ઉપકાર કરે છે, તેથી ચિત્ત પણ ‘મને પણ તેવા (લાભ) થશે’ એવા વિચારથી આપમાં ચોંટે છે. ચિત્તને રોકનાર બે છે (૧) લોક અને (૨) વેદ. તે પૈકી લોકનું ઉલ્લંઘન કરીને તે પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ **अपगता** જતી રહી છે **त्रपा** લાજ જેમાંથી તેવું, ‘લાજ વિનાનું’ એ વિશેષણથી કહેલું છે. કારણ કે લોકમાં વશ રાખનારી લાજ છે. ૩૭.

નીચેના શ્લોકમાં વેદથી થતો દોષ રહેતો નથી, એમ કહે છે:—

का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ॥
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥३८॥

હે મુકુંદ! કઈ ઉત્તમ ધીર કુલવાન કન્યા કુલ શીલ રૂપ વિદ્યા વય ધન ઘરમાં પોતાની સમાન, (અને) નરલોકમાં મનને આનંદ આપનાર આપને હે નૃસિંહ યોગ્ય સમયે પતિ તરીકે પસંદ ન કરે? ૩૮.

વેદ પણ લોકને અનુસરનારો છે એમ જણાય છે. તેથી લોકમાં જે વિરૂદ્ધ નથી, વ્યવહારમાં જેની જરાએ નિંદા થતી નથી, તે વેદમાં પણ વિરૂદ્ધ નથી એમ (જણાય છે). આવું કાર્ય પણ મેં (લક્ષ્મીએ)જ કરેલ હોય, તો (તે વેદથી) વિરૂદ્ધ થાય, પરંતુ બધાએ એમ કરે છે, એટલે આ વિષય વ્યતિરેકથી* સિદ્ધ કરે છે.

---

* ‘બધીએ આવા પતિને પસંદ કરે છે’ એમ સિદ્ધ કરવાનું છે. કોણે કોણે એ પ્રમાણે પસંદ કરેલ એમ સિદ્ધ ન કરતાં, ‘ન પસંદ કરનારી કોઈ નથી’ એમ સિદ્ધ કરવું, એ વ્યતિરેકથી સિદ્ધ કર્યું ગણાય.

કઈ કન્યા આપને પસંદ ન કરે ? જો કે મોક્ષને બધાએ ઇચ્છે છે, છતાં પણ સ્ત્રીની જાત ઘણી દુષ્ટ હોવાથી, તેનાથી છૂટાય તે માટે સ્ત્રી (તેને) ઘણો જ ઇચ્છે છે.

‘ લોકમાં મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન છે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઉત્તમ’ વિશેષણ યોજેલું છે. જેણે ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે તેવી (સ્ત્રી), બહુ જ બાંધેલી (સ્ત્રી)ની પેઠે (ઘર સગાં વિગેરે) સર્વનો ત્યાગ કરી શકતી નથી (એટલે મોક્ષનાં સાધન કરી શકતી નથી). તેથી જો તેના ઘરમાં જ મોક્ષ આપનાર હોય, તો જ (તેને) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય.

વળી ‘ કુલ શીલ રૂપ વિદ્યા વય ધન ઘરમાં પોતાની સમાન ’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ધર્મ અર્થ અને કામને માટે પણ આપનું જ ભજન કરવું જોઇએ, કારણ કે (આ) સાત ગુણો જે બે માં સરખા હોય તેમનો જ વિવાહ અને વિવાદ થઈ શકે. (૧) કુલ સરખું જોઇએ. આપણે બંને સોમવંશના હોવાથી તે આપણું સરખું છે. (૨) રૂપ પણ તેવું (સરખું) જોઇએ. આપે મારા માટે જ દેહ ધારણ કરેલો હોવાથી, આપનું રૂપ મારા (રૂપ) જેવું જ હોવું જોઇએ. હું પણ આપના માટે જ દેહ ધારણ કરૂં છું તેથી મારૂં (રૂપ) પણ તેવું (આપના રૂપની સમાન) છે. (૩) (આપણા બંનેનું) વય પણ યોગ્ય જ છે. (૪) ‘ ઘર ’ શબ્દથી અહિં પિતાનું ઘર કહેલું છે. આપ પ્રસિદ્ધ (પુરૂષ)ના પુત્ર અને (હું) પ્રસિદ્ધ (પુરૂષ)ની કન્યા હોવાથી (ઘર સમાન થતાં) ચાર નિર્વિવાદ રીતે (સમાન થયાં). (૫) લોકની દૃષ્ટિથી ધન પણ (આપણા બેનું) સરખું છે. (૬) વિદ્યા માતા (લક્ષ્મી) હોવાથી તથા ચિદ્રૂપ* હોવાથી, વિદ્યામાં પણ (આપણ બે માં) સમાનપણું છે. (૭' (મને) ભગવાનમાં ઘણી શ્રદ્ધા છે તેથી, ‘ જેની જેનામાં શ્રદ્ધા છે તે તે જ છે ’ (ભગવદ્‌ગીતા ૧૭–૩) વચન પ્રમાણે (આપણ બેની) એકતા હોવાને લીધે અથવા (હું આપને) અનુસરતી હોવાને લીધે (આપણ બેનું) શીલ પણ સરખું છે. અથવા ‘ શીલ ’ એટલે શાંત ઉગ્ર વિગેરે સ્વભાવ, અથવા આચાર. અહિં આ બંને બહારના તથા અંદરના લેવા.

‘ ભગવાન શાંત છે, અને વિલંબથી કાર્ય કરે છે, જ્યારે માયા તો ઉતાવળી છે, એવા ઉલટા ગુણ હોવાથી (બેનાં શીલમાં) સમાનપણું કેવી રીતે હોઈ શકે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ધીર ’ વિશેષણ યોજેલું છે; એટલે ભગવાનનાં કાર્યને અનુસરીને મારે પણ ધૈર્ય ધારણ કરવાનું છે.

‘ ભગવાનના ભજનમાં (તેમની) સમાન ગુણોની જરૂર નથી, પરંતુ ભગવાનનું ઉત્તમપણું જાણીને જ (ભક્ત ભજન કરવા) પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી એવી રીતે

---

* વિદ્યા માતા એટલે લક્ષ્મીરૂપ છે, અને ચિદ્રૂપ એટલે ભગવદ્રૂપ પણ છે. તેથી આપણ બંને તેમાં સમાન છીએ એવો ભાવ જણાય છે.

સમાનપણું કેમ કહેવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પતિ તરીકે' શબ્દ યોજેલ છે. પતિ તરીકે સ્વીકારવાના હોય ત્યારે સમાનપણું કહેવું જોઇએ. તેમ ન કહે તો દાસી થાય.

'ભલે (દાસી થાય તેમાં) શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કુલવાન' વિશેષણ યોજેલું છે. તેમ (દાસી) થાય તો કુલમાં રહેલાઓ (પિતા ભાઈ વિગેરે)ને ખેદ થાય એવો ભાવ છે. વળી (હું) કન્યા (છું). કન્યાએ અવશ્ય પતિ તરીકે કોઇને પસંદ કરવો જોઇએ. (કન્યા) પસંદ ન કરે તો (પતિ) પોતે (તેને) પરણે નહિ, અથવા મુખ્ય (પુરૂષ)ના ઉપભોગમાં આવે તે માટે બીજાને સોંપી દે.

વળી યોગ્યતા હોય ત્યારે તેનો (વર પસંદ કરવાનો) ત્યાગ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી એમ 'યોગ્ય સમયે હે નૃસિંહ!' શબ્દોથી કહેલું છે. અવસરે તે (વરની પસંદગી કરવા)નો ત્યાગ કરી, બીજાથી ઉચ્છિષ્ટ થઈ, પછી ભગવાનને (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે મૂર્ખાઈ થાય. (શ્રીકૃષ્ણમાં) અયોગ્યતા અથવા અશક્તિ નથી એમ 'હે નૃસિંહ' સંબોધનથી કહેલું છે, કારણ કે (આપ) 'નર' હોવાથી (મારા પતિ તરીકે) યોગ્ય છો, (અને) 'સિંહ' હોવાથી શક્તિવાળા છો. વળી નરલોકમાં મનને આનંદ આપનાર આ (શ્રીકૃષ્ણ)જ છે, તેથી (વર) પસંદ કરવામાં આનંદ આપનાર જ પસંદ કરવા યોગ્ય હોવાથી, યોગ્યતા વિગેરેના વિચાર વિના પણ આપ જ પસંદ કરવા યોગ્ય છો, એવો અર્થ છે. ૩૮.

એ પ્રમાણે યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:—

तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ॥
मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमम्बुजाक्ष ॥३९॥

તેથી હે વહાલા! આપને મેં ખરેખર પતિ પસંદ કરેલા છે, અને (મારો) આત્મા સમર્પણ કરેલો છે. હે પ્રભુ! (મને) આપની પત્ની બનાવો. હે કમલનયન! સિંહના બલિનો જેમ શીઆળ દૂરથી પણ સ્પર્શ ન કરે તેમ, (આપ) વીરના ભાગનો શિશુપાલ દૂરથી પણ સ્પર્શ ન કરો. ૩૯.

અહિં પણ ઘરમાં સદા હું કહું છું કે 'શ્રીકૃષ્ણ જ મારા પતિ છે, બીજો (કોઈ) નહિ'. બધાએ આ જાણે છે, છતાં પણ બલપૂર્વક (મને શિશુપાલને આપવાની) પ્રવૃત્તિ કરે છે, એવો 'ખરેખર' શબ્દનો અર્થ છે. વળી પહેલાં પણ જ્યારે અમૃત માટે (સમુદ્રનું) મંથન થયું અને લક્ષ્મીનો સ્વયંવર થયો, ત્યારે મેં આપનેજ (પતિ તરીકે) પસંદ કરેલા, તે જ (લક્ષ્મી) હું છું, એવો ભાવ છે. બીજું કોઈ (પ્રકારનું) બંધન રાખવાનું નથી, એમ 'પતિ' શબ્દથી કહે છે.

એ પ્રમાણે પોતે કરેલ (કાર્ય) જણાવી, 'પત્ની બનાવો' એમ ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. 'હે વહાલા!' એવું સ્નેહથી સંબોધન કરેલું છે, તેમ (સ્નેહ) ન

હોય તો (પત્ની બનાવો એવી પ્રાર્થનાની) ઉદ્ધતાઈ અયોગ્ય થાય; અથવા ' અંગની પત્ની બનાવો ' (એવી પ્રાર્થના છે). જો તેમ ન હોય તો ભગવાન સર્વના પતિ હોવાથી બીજા પ્રકારે સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત થાય. (આવી પ્રાર્થનાનો અર્થ એવો છે કે) ' પત્ની ' શબ્દથી જેટલો અર્થ (કાર્ય) પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ કરવો.

' ભગવાન ભગવચ્છાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ અર્થ સ્વીકારતા નથી; તેથી તે તને કેમ પરણશે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' અને આત્મા સમર્પણ કરેલો છે ' શબ્દો યોજેલા છે. ' आत्मा ' મારો દેહ આપને સમર્પણ કરેલો છે, તેથી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે (તેનો) ઉપભોગ કરવામાં આવે તેમાં કાંઈ પણ ચિંતા નથી. ' च ' ' અને ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) મારા સંબંધવાળું બધુંએ (આપને) સમર્પણ કરેલું હોવાથી, સર્વ સ્થલે આપ ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરી શકો છો. તેથી એમ કહેવાયું કે તેમની (બલપૂર્વક મને બીજે પરણાવવાની પ્રવૃત્તિ કરનારની) જરૂર નથી તેમજ તેમનાથી અટકાવ થશે નહિ. (આ) આપનો જ આત્મા છે, તેથી આપને સમર્પણ કર્યો તેમાં કાંઈ અલૌકિક નથી.

(ભગવાન પ્રાર્થનાનો) અંગીકાર કરે, ત્યારે તરત પધારે તે માટે ઉત્તરાર્ધથી (થનાર) ભય જણાવે છે. હું વીરનો જ ભાગ છું, કારણ કે શૌર્યથી જ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. તે (શૂરવીર) આપે ત્યારે જ બીજાને મળે છે. તેથી જ જે શૂર હોય છે તે જ રાજ્ય ભોગવે છે. તે પ્રમાણે હોવાથી, શિશુપાલ શૂરવીર નહિ હોવાથી ભોગ કરી શકે નહિ, છતાં પણ કાગડાની પેઠે સ્પર્શ કરે ત્યારે (પછી) મોટા (ભગવાન) પણ ભોગ ન કરે એટલે (મારો) જન્મ વ્યર્થ થાય. આથી એવો ભાવ (જણાવ્યો) કે મોટી આપત્તિ આવી પડી છે, તેથી (મારા) વચનમાં (કાંઇ પણ) દૂષણ માનવું નહિ (અને તરત પધારવું).

' आराद् ' ' દૂરથી ' પણ, એટલે અભિમાનથી પણ (સ્પર્શ ન કરો). (મારું શિશુપાલને) દાન કર્યા પછી (આપ વડે) હરણ કરવામાં આવે તો (તેને) અભિમાન પણ થાય. વાણીથી કરેલું દાન તો ' વાણીથી અસત્ય બોલે છે ' શ્રુતિ પ્રમાણે ખોટું જ છે. તેમ ન હોય તો પુણ્ય અને પાપની વ્યવસ્થામાં વાણી અને મનનું અસત્યપણું ન હોય. આ માટે જ ' વાણી અને મન અસત્ય છે ' એમ શ્રુતિએ કહેલું છે.

' તે (શિશુપાલ) જાણે છે કે તું (રૂક્મિણી) મારી (શ્રીકૃષ્ણની) છે, અથવા તારે તેને (તેમ) કહેવું. પછી તે (તારો) સ્પર્શ શા માટે કરશે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' શીઆળની પેઠે ' (જેમ શીઆળ) શબ્દ યોજલ છે. આપ નહિ પધારો તો દૈવે મુકરર કરેલો પોતાનો ભાગ માનીને તે મરેલીનો અથવા મરેલા જેવીનો (મારો) સ્પર્શ કરશે, એવો ભાવ છે.

' ભલે એમ થાય. તેમાં શું દોષ છે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' સિંહના ' શબ્દ યોજેલ છે. જો કે (હું) મરણ (પામું) તેમાં કાંઇ પણ અયોગ્યતા નથી, છતાં

પણ ત્યાર પછી (તે) સ્પર્શ કરે તેમાં ઘણી અયોગ્યતા છે, કારણ કે શીઆળ સિંહને તેના ભક્તોએ નિવેદન કરેલ(પદાર્થ)નું ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી. 'હે કમલનયન!' સંબોધનથી (ભગવાન) દૃષ્ટિ વડે જ દુઃખનો નાશ કરનારા છે એમ કહેલું છે. તેથી (દુઃખનો નાશ કરવાની) પ્રાર્થના (કરવી) પણ અયોગ્ય છે એવો ભાવ છે. ૩૯.

એ પ્રમાણે જાણેલી સામગ્રીથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, નીચેના શ્લોકમાં પોતાના બધાએ ધર્મથી શપથ (સોગન) પણ આપતાં (ભગવાનની) પ્રાર્થના કરેછે:—

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान् परेशः ॥
आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥४०॥

પૂર્ત, ઇષ્ટ, દત્ત, નિયમ, વ્રત તથા દેવ વિપ્ર અને ગુરૂઓની પૂજા વિગેરેથી જો મેં ભગવાન પરમેશ્વરને સંપૂર્ણ રીતે પ્રસન્ન કર્યા હોય તો ગદના મોટા ભાઈ પધારીને મારો હાથ ગ્રહણ કરો, શિશુપાલ વિગેરે બીજા (તેમ) ન કરો. ૪૦.

બાલક અવસ્થામાં (કૂવા વાવ વિગેરે) ખોદાવવાનું કરી શકયા તેથી, 'ઇષ્ટ'ના પહેલાં 'પૂર્ત' (કૂવા વિગેરે ખોદાવવાનું) કહેલું છે (૧) 'પૂર્ત' એટલે (કૂવા વિગેરે) ખોદાવવું વિગેરે. (૨) ઇષ્ટ એટલે યજ્ઞ વિગેરે (૩) 'દત્ત' એટલે પુરૂષનો તોલ (સુવર્ણ વિગેરેથી) કરી તેનું દાન વિગેરે (૪) 'નિયમ' એટલે (અમુક પદાર્થોને) તજવા રૂપ (કાર્ય) (૫) 'વ્રત' એટલે (અમુક કાર્ય) આચરવારૂપ. (૬) દેવોની (૭) વિપ્રોની અને (૮) ગુરૂઓની પૂજા. એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનાં (કર્મ) લક્ષમાં રાખી, (કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસના) ત્રણે કાંડોનો સંગ્રહ કરી. 'વિગેરે' શબ્દથી સ્મૃતિમાં કહેલા અને પુરાણોમાં કહેલા ધર્મોનો સંગ્રહ કરે છે. એવા બધાએ ધર્મોથી જો મેં ભગવાનને જ પ્રસન્ન કર્યા હોય, પરંતુ કાંઇ પણ (ધર્મ)નો કામના માટે ઉપયોગ કરેલો ન હોય, તો ભગવાન પોતે પધારીને (મારો) હાથ ગ્રહણ કરો. (મેં) માત્ર ભગવાનને જ પ્રસન્ન કરેલા હોવાથી, શિશુપાલ વિગેરે (મારો) સ્પર્શ કરવાને પણ યોગ્ય નથી.

'ગદના મોટાભાઈ' શબ્દથી (ભગવાનને) વિષય પ્રિય છે એમ કહેલું છે. ભગવાન (ભૂતલ ઉપર) પધાર્યા (અને) કંસને હણ્યો ત્યાર પછી ગદ ઉત્પન્ન થયો, એટલે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયા પછી પણ તેમણે પિતા વિગેરેનો વંશ કરાવેલ હોવાથી, (આ શબ્દથી) વંશ કરવાની તેમની ઇચ્છા સૂચવેલી છે. તેથી જ 'एत्य પોતે પધારીને, (મારો) હાથ ગ્રહણ કરો', એવો પોતે આચરેલા ધર્મ ઉપર ભાર નાખે છે.

"'મારા ભક્તોની અધિક પૂજા' (શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૧–૧૯–૨૧) એવું વાકય હોવાથી ભગવાનના ભક્ત (તમારો હાથ) ગ્રહણ કરે તો તેમાં શું દોષ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'બીજા' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓ ભગવાનના સામાવાળાઓ છે.

તેમ ન હોય તો તો દાસના દાસની સ્થિતિથી પણ ભજન થતું હોવાથી (આપ જ હાથ ગ્રહણ કરો એવો) બહુ આગ્રહ ન હોય.

બીજી રીતે ('अन्ये' 'બીજા'નો અર્થ એવો છે કે) (આપ ન પધારવાના) અકસ્માતને લીધે (મારૂં) મરણ થાય, તો યમ વિગેરે (મારો હાથ) ગ્રહણ ન કરો, એમ બીજાઓ (હાથ) ગ્રહણ ન કરે, એમ કહેલું છે. ૪૦.

માત્ર વિવાહ માટે પ્રાર્થના કરી, નીચેના શ્લોકમાં (તેના) પ્રકાર માટે પણ પ્રાર્થના કરે છે —

श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ॥
निर्मथ्य चैद्यमगधेशबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥४१॥

હે અજીત! આવતી કાલે થવાના વિવાહમાં આપ છૂપા વિદર્ભ પધારીને, સેનાના અધિપતિઓથી વીંટાએલા થઈ, શિશુપાલ અને જરાસંધના સૈન્યને હરાવી, બલ કરીને, વીર્ય જેની કિંમત છે તેવી મને રાક્ષસ વિધિથી પરણો. ૪૧.

કારણ કે સ્પષ્ટ રીતે (સર્વ જાણે તેમ) (ભગવાન) પધારે તો (રૂકમી વિગેરે ને) તાડી દે, અથવા લગ્ન પહેલાં જ શિશુપાલ પાસે મોકલી દે, અથવા વિધિ (પૂર્વક લગ્ન કર્યા) વિના (મને તેને) આપી દે. તેથી જે પ્રકારે તેઓને (આપના પધારવાનું) જ્ઞાન ન થાય, તેવા જ પ્રકારે પધારીને (મને) લઈ જવી જોઇએ. તેમ કરવામાં ન આવે તો વચ્ચે આરંભના સમયથી ફલ (પ્રાપ્ત થતાં) સુધીમાં* કાલના વિલંબ* થતાં (મારો) દેહ પડી પણ જાય, તેથી તેવી પ્રાર્થના (કરૂં છું).

દેશમાં પણ (લગ્નના સમય) પહેલાં ન પધારવું, એમ 'આવતી કાલે થવાના વિવાહમાં' શબ્દોથી કહેલું છે. આરંભમાં આપ એકલા છૂપા પધારીને, સૈન્યને (આપથી) છૂટું લાવીને—અને તે સૈન્ય પણ યાદવોનું જ લાવશો પણ બીજી જાતવાળાનું ન લાવશો, કારણ કે તેમ ન થાય તો છૂપી વાત જણાઈ જાય–, પછી શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં તે(સૈન્યો)થી વીંટાએલા થશો, કારણ કે તેમ ન થાઓ તો પોતાને (મને) ચિંતા થાય.

જો કે આપ અજીત છો તોપણ, અથવા આપ અજીત હોવાથી બીજી સ્થિતિ થવાની નહિ હોવાથી, આપ શિશુપાલ અને જરાસંધના સૈન્યને હરાવી, (એટલે) વચ્ચે અટકાવ કરવા રહેલાને દૂર કરી, તે માટે બલ કરીને એટલે બલાત્કાર પણ કરીને મને પરણો.

---

* લગ્નના આરંભના સમયથી ફલ પ્રાપ્ત થાય તેટલા સમયમાં આપ પધારી હરણ નહિ કરો અને વિલંબ કરશો, તો મારો દેહ પડશે. લગ્નના વિષયનો આરંભ થયા પહેલાં ન પધારવું તેમજ હરણ કરી શકાય નહિ તેટલું મોડું પણ ન પધારવું, એવો અર્થ જણાય છે.

'એમ થાય તો વિવાહ કામને માટે અથવા ભક્તિને* માટે થાય, પરંતુ ધર્મ માટે ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'રાક્ષસ વિધિથી' શબ્દ યોજેલ છે. તે જ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. 'આપને મેં ખરેખર (પતિ) પસંદ કરેલા છે' (પાછલ શ્લોક ૩૯) એમ ગાંધર્વ વિવાહ તો પહેલાં કહેલો જ છે. તેથી મારા વિવાહમાં (ગાંધર્વ અને રાક્ષસ) બંને (વિવાહ) થશે એવો ભાવ છે.

'એમ (તારૂં) હરણ કરૂં તો પારકું લઈ લીધું ગણાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'વીર્ય જેની કિંમત છે તેવી' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે કિંમત આપવામાં આવે ત્યારે પારકું લઈ લીધેલું ગણાતું નથી. ક્ષત્રિયોમાં સર્વ પ્રસંગે વીર્યજ કિંમત (ગણાય) છે. પરાક્રમ કરીને, હણીને, જે કોઈ (કાંઈ) લઈ જાય, તેનું જ તે થાય છે. તેથી ક્ષત્રિયોના ધર્મ પ્રમાણે હરણ કરવામાં, પારકાનું લઈ લેવાપણું નથી, એવો અર્થ છે. ૪૧.

વિઘ્ન થવાના ભયથી (હરણ કરવાનો) પ્રકાર જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં તે (પ્રકાર)માં પણ જણાતી અડચણને કહી તેને દૂર કરે છે:—

अन्तःपुरान्तरचरीमनिहत्य बन्धूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ॥
पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिशामुपेयात् ॥४२॥

'અંતઃપુરની અંદર ફરનારી તને સગાંઓને હણ્યા વિના કેવી રીતે હરી જાઉં' (એવી શંકા થાય) તેથી ઉત્તમ ઉપાય કહું છું. આગલે દિવસે મોટી કુલદેવી સુધીની યાત્રા છે જેમાં નવવધૂ બહાર ગિરિશા પાસે જાય છે. ૪૨.

જો આપને શંકા થાય કે 'અંતઃપુરની અંદર ફરવા યોગ્ય (બહાર નહિ જ નીકળનારી) તને (તારાં) સગાંઓને હણ્યા વિના કેવી રીતે હરી જાઉં?' તોપણ ઘણા ઉપાયો છે, છતાં પણ કજીઓ ન થાય તેવો (ઉપાય) કહું છું, એમ 'ઉત્તમ ઉપાય કહું છું' શબ્દોથી કહેલ છે. (૧) કોઈ પણ બાનાથી (રૂક્મિણી અંતઃપુરની) બહાર આવે અથવા (૨) ભગવાન વેશ ધારણ કરીને (અંતઃપુરમાં) પધારે અથવા (૩) (રૂક્મિણીને) આકર્ષણ કરે અથવા (૪) બધાની બુદ્ધિને જૂદા પ્રકારે પ્રેરણા કરે. બધાએ ઉપાયમાં શ્રમ થાય, અને પરાક્રમ ન થાય. તેથી બીજું (કાંઈ) ન કરતાં ગૌરીનું પૂજન કરવા ગએલીનું જ (મારૂં) હરણ કરવું, એવી પ્રાર્થના (કરે છે). ત્યાં જવું જરૂરી છે એમ (ઉત્તરાર્ધમાં) કહે છે. 'આગલે દિવસે' એટલે વિવાહની પહેલાના દિવસે મોટી યાત્રા છે. તે પડતી મૂકાય તેવી નથી. ત્યાં (અંતઃપુર)થી કુલ-

---

* તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ '**भक्त्यर्थे**' પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં '**मुक्त्यर्थे**' 'મુક્તિ માટે' એવો પાઠ છે. '**भुक्त्यर्थे**' 'ભોગ માટે' એવો સાચો પાઠ હોવો જોઈએ.

દેવતાના (મંદિર સુધીના) 'મોટી', એમ આ (મોટી શબ્દ)થી દૂર જવાનું (છે એમ) કહેલું છે.

'એમ (દૂર જવાનું) હોય તેથી શું?' એવો વિચાર આવે, તેથી 'જેમાં નવવધૂ (બહાર ગિરિશા પાસે જાય છે)' એમ કહેલું છે. 'નવવધૂ' એટલે નવી વહુ થનારી સંરક્ષણ કરવા યોગ્ય હોવા છતાં લોકમાં પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે (બહાર નીકળે છે). ભોગ થયા પહેલાંની ભોગ કરવા યોગ્ય હોય તે નવવધૂ છે. તે ગિરિશા એટલે પાર્વતીનાં દર્શન કરવા જાય એવો વિધિ છે. (પાર્વતી) પોતે પણ ગિરિઓની ઈશ બનેલી હોવાથી અંતે અ વાળો શબ્દ હોવાથી (નારી જાતિ થતાં) આ પ્રત્યય લાગેલો છે; અથવા 'નામ અને વેદમાં સદા (આ પ્રત્યય લાગે છે)' (પાણિનિ ૪–૧–૨૯) એ નિયમ પ્રમાણે 'આ' પ્રત્યય લાગેલ છે. તેથી (પાર્વતીની પૂજા માટે) બહાર રહેલી (હોઉં ત્યારે) ત્યાંથી જ લઈ જવી, એવો ભાવ છે. તેથી વિવાહના દિવસે જ દ્વારકામાં વિવાહ થશે, એટલે જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પણ ખોટું થશે નહિ. ૪૨.

એ પ્રમાણે (વિવાહના) સ્વરૂપ અને પ્રકારની પ્રાર્થના કરી, નીચેના શ્લોકમાં તે ન કરવાથી (થનારૂં) સંકટ જણાવે છે:—

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै ॥
यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशा शतजन्मभिःस्यात् ॥४३॥

હે કમલનયન! ઉમાપતિ જેવા ઉત્તમ પુરૂષો પોતાના તમોગુણનો નાશ થાય તે માટે જેમના ચરણકમલની રજથી સ્નાન (કરવા) ઇચ્છે છે તેવા આપની કૃપા જો મને પ્રાપ્ત નહિ થાય, તો હું પ્રાણ તજીશ. (પછી) સેંકડો જન્મ સુધી વ્રતથી દૂબળી થએલીને (તે કૃપા) કદાચ પ્રાપ્ત થશે. ૪૩.

જો (આપની) કૃપા પ્રાપ્ત નહિ થાય, તો હું પ્રાણ તજીશ. 'આવો આગ્રહ શા માટે?' એમ પૂછવામાં આવે, તો 'ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરવા' એમ કહે છે. જે ભગવાનના ચરણકમલની રજથી સ્નાન (કરવા) ઉત્તમ પુરૂષો પણ ઇચ્છે છે. તે વિષયમાં ઉદાહરણ ઉમાપતિ છે, કારણ કે માત્ર રજથી સ્નાન પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, રજવાળાં ચરણનાં જલ(ગંગા)થી તે સ્નાન કરે છે. 'ઉમાપતિ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઉમાએ પણ શિવને (પતિ તરીકે) પસંદ કરેલા, તે (શિવ)ના પણ તે (શ્રીકૃષ્ણ)જ ઇષ્ટ છે, તેથી તે (શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની રજથી સ્નાન)જ ઉત્તમ ફલ છે. વળી आत्मतमोपहत्यै પોતાનો તમોગુણ જાય તે માટે (તે એવું સ્નાન ઇચ્છે છે). હું પણ ત્રણ ગુણોવાળી માયા છું. તેમાં પણ રૂક્મિ વિગેરે સાથે (મેં) અવતાર લીધેલો હોવાથી તમોગુણના પ્રધાનપણાવાળી જ છું, અને તેથી જો આ તમોગુણને દૂર કરવામાં ન આવે તો ફરીથી (મારો) અધમ જન્મ થશે. તેથી તે (તમોગુણ દૂર કરવા) માટે પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઇએ. તે સંબંધમાં આ ઉપાય (આપના

ચરણની રજથી સ્નાન) ઉત્તમ અને સહેલો છે. એ નહિ પ્રાપ્ત થાય તો તો આ (રૂક્મિ વિગેરેનો) સંબંધ જાય તે માટે હું શરીરનો ત્યાગ કરીશ. વળી ‘ સો જન્મથી પોતાના ધર્મમાં સ્થિતિવાળો થાય છે ’ વાક્ય પ્રમાણે વ્રતથી દૂબળી રહેતાં એક પછી એક એમ સો જન્મથી આ પદાર્થ (આપના ચરણકમલની રજ) કદાચિત્ પ્રાપ્ત થશે. જે દૃષ્ટિથી જ દુઃખ હરનારા છે તે એવું કેમ કરશે એમ જણાવવા માટે ‘ હે કમલનયન ! ’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ૪૩.

એ પ્રમાણે (બ્રાહ્મણ) રૂક્મિણીનાં વાક્યો કહી, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ બ્રાહ્મણ કહે છે:—

इत्येते गुह्यसन्देशा यदुदेव मयाहृताः ॥
विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनन्तरम् ॥४४॥

હે યદુદેવ ! આવા આ મેં આણેલા ગુપ્ત સંદેશા છે. આ પ્રસંગે જે કરવું (યોગ્ય) હોય તે વિચારીને પછી તરત જ કરો. ૪૪.

આ સંદેશા ગુપ્ત રાખવાના છે. ‘ હે યદુદેવ ! ’ એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે વિવાહ કરવો જોઇએ. ‘ મેંજ આણેલા છે ’ એમ ગુપ્ત રાખવાપણું (જણાવેલું છે). ‘ કદાચ આ પત્ર બીજાએ કપટથી લખેલું હશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી એમ કહે છે કે આનો વિચાર કરીને આ પ્રસંગે જે કરવાનું નક્કી થાય, તે કરો. ‘ च ’ ‘ અને ’ શબ્દથી એમ (કહેલું છે કે) જે કહેવા યોગ્ય હોય તે કહો. વિચાર કર્યા પછી કરવું, અથવા ‘ શું કામ છે ? (તમારૂં) કામ કરીશ ’ એમ (પાછલ શ્લોક ૩૫ માં ભગવાને) કહેલું, તેનો ઉત્તર છે કે તે (વિચાર કર્યા) પછી તરત જ કરવું, એવો અર્થ છે. ૪૪.

ઇતિ શ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટના આત્મજ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધમાં ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચોથો.

शतार्धे वा चतुर्थे भगवान् भार्ययार्थितम् ॥
विप्रार्थितं च कृतवानिति सम्यङ्ग निरूप्यते ॥१॥

પચાસમા* અથવા ચોથા* અધ્યાયમાં ભગવાને પત્નીએ પ્રાર્થના કરેલું તથા વિપ્રે પ્રાર્થના કરેલું કર્યું એમ સારી રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. કા. ૧.

---

* સ્કંધના આરંભથી પચાસમો, ઉત્તરાર્ધનો ચોથો.

प्रसह्य कन्याहरणमुद्योगावधि वर्ण्यते ॥
कायवाङ्मनसामत्र ह्यैकमत्यं निरूप्यते ॥२॥

ઉદ્યોગથી આરંભી[1] બલાત્કાર પૂર્વક કન્યાના હરણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, કારણ કે કાયા વાણી અને મનનો સમન્વય અહિં જણાવવામાં આવે છે. કા. ૨.

ગયા અધ્યાયના અંતે બ્રાહ્મણની એવી વિજ્ઞપ્તિ કહેલી છે કે 'જે કાંઇ કરવા યોગ્ય અથવા કહેવા યોગ્ય હોય તે કરો અથવા કહો'. પછી ભગવાને તેને સંતોષ આપવા માટે પોતાનું મન અને વચન (તેને) જણાવવાનો આરંભ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

वैदर्भ्याः स तु सन्देशं निशम्य यदुनन्दनः ॥
प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥१॥

તે યદુનંદને તો વૈદર્ભીનો સંદેશ સાંભળીને, શ્રીહસ્તથી હાથ પકડીને હસતાં (બ્રાહ્મણને) આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧.

કારણ કે તે (વૈદર્ભી) ઘણી જ કુલીન અને ભક્તિપ્રધાન હતી. યદુ પણ ભક્તિપ્રધાન હતો. 'तु' 'તો' શબ્દ શંકા દૂર કરાવવા (યોજેલો છે). આ વિષયમાં શંકા સંભવતી નથી, કારણ કે હું પણ (તેનામાં આસક્ત ચિત્તવાળો) થએલો છું એમ (શ્લોક બીજામાં) કહેશે. વળી સંદેશ અવશ્ય સાંભળવો જોઇએ. આ શ્રવણ વિચારપૂર્વક અને ધ્યાનપૂર્વક (કરવું જોઇએ), તેથી બ્રાહ્મણ ખાનગી મસલત કરનારો હોવાથી તેની સાથે જાણે કે મિત્રતા કરવા માટે શ્રીહસ્તથી (તેનો) હાથ પકડીને, 'આ પત્નીનો સંબંધી છે' એવા વિચારથી ઉદાસીનપણાનો ત્યાગ કરીને 'આ' એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તે (ભગવાને તેને) કહ્યું. ૧.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પોતાના મનની વાત કહે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि ॥
वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः ॥२॥

તેવીજ રીતે તેનામાં જ આસક્ત ચિત્તવાળા મને પણ રાત્રે નિદ્રા આવતી નથી. હું જાણું છું કે રૂકમીએ દ્વેષને લીધે મારો વિવાહ બંધ રખાવ્યો છે. ૨.

જેમ તે મારામાં આસક્ત ચિત્તવાળી છે તેવી રીતે હું પણ તેનામાં આસક્ત ચિત્તવાળો છું. આથી એમ જણાવેલું છે કે તેનાં બધાં વચનો મારાં વચનો જેવાં છે.

---

[1] ઉદ્યોગ જેનો પહેલાંનો છેડો છે તે 'उद्योगावधि' (ले)

વધારાનું પણ '(રાત્રે) નિદ્રા (આવતી નથી)' શબ્દથી કહે છે. રાત્રે નિદ્રા જરૂરી છે, તે પણ ચિંતાને લીધે અથવા પત્ની(ને પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાને લીધે થતી (આવતી) નથી.

'એવી રીતે ચિંતા થવાનું કારણ શું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ વિષયમાં કાંઇ સંદેહવાળું નથી, કારણ કે હું જાણું છું (કે), (મારામાં) સર્વ ગુણોની સંપત્તિ હોવા છતાં માત્ર દ્વેષને લીધે એકલા રૂકમીએ (વરને) બોલાવીને કન્યાનું દાન કરવારૂપ મારો વિવાહ પ્રયત્ન કરીને બંધ રખાવ્યો છે. ૨.

એવી રીતે પ્રમાણપણું[1] અને મન[2](ની વાત) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેનું હરણ કરવાની) પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान्मृधे ॥
मत्परामनवद्याङ्गीमेधसोऽग्निशिखामिव ॥३॥

અધમ રાજાઓને યુદ્ધમાં નસાડી મૂકીને જેમ કાષ્ઠમાંથી અગ્નિની શિખા (કાઢવામાં આવે), તેમ મારામાં આસક્તિવાળી દોષ વિનાના અંગવાળી તેને હું લાવીશ. ૩.

(રૂકિમણી પોતાની) પત્ની છે એવો નિશ્ચય કરીને (ભગવાન તેનું) નામ લેતા નથી. (તેને લાવતાં) રોકનારાઓ નમાલા છે એમ જણાવવા 'અધમ રાજાઓને' (એમ) કહેલ છે. રાજાઓમાં અધમ अपगता જતી રહેલી છે सद् સભા જેમનામાંથી તે (अपसदाः) (એટલે) ક્ષત્રિયોની સભામાં જેઓની ગણના થતી નથી તેવા, અધમ. તેઓ ઘણા નમાલા હોવાથી, (તેઓને) હણવાની જરૂર નથી, પરંતુ નસાડી જ મૂકવા જોઇએ. 'યુદ્ધમાં' શબ્દથી અલૌકિક (કાર્ય) કરીને (નસાડી મૂકવાના) નથી એમ (જણાવ્યું). યુદ્ધમાં જ તેઓને નસાડી મૂકીને (રૂકિમણીને) લાવીશ, એવો ભાવ છે.

એ પ્રમાણે કરવાનાં કારણો ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'હું ભક્તોને પરાધીન છું' (શ્રીમદ્ભાગવત ૯–૪–૬૩), તેથી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે પણ તેને લાવીશ. 'अनवद्याङ्गीम्' 'દોષ વિનાના અંગવાળી' હોવાથી પણ (લાવીશ); કારણ કે દોષ વિનાનું હોય તે જ ભગવાન ગ્રહણ કરે છે. 'અંગ' શબ્દથી વાણી સંબંધી દોષ (તેનો) જણાવેલો છે, કારણ કે તેને (વચનથી બીજાને) આપેલી હતી. આ ધર્મ (કરવા) માટે ઉપયોગમાં આવે તેવી થશે, તેથી (તેની સાથે હું) રાક્ષસ વિવાહ કરીશ એમ 'જેમ કાષ્ઠમાંથી અગ્નિની શિખા (કાઢવામાં આવે)' શબ્દોથી કહેલું છે. કાષ્ઠ-

---

[1] ભગવાનનાં વચન જેવાં રૂકિમણીનાં વચન હતાં એમ કહ્યું, તેથી તે રૂકિમણીના વચનનું પ્રમાણપણું કહેવાયું, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] 'मानसम्' એટલે મનની વાત, એવો અર્થ છે. (લે)

માં બળતી અગ્નિની શિખાનો બહુ પ્રકાશ થતો નથી. જો તેજ દીવટવાળી થાય તો દીવાના આકારવાળી થઈ ઘણી પ્રકાશે છે. તેવી રીતે તેને પ્રકાશવાળી કરીશ, એવો અર્થ છે. ૩.

એ પ્રમાણે વાણીથી (રુક્મિણી હરણ) કહી, કાયાથી (હરણ કરવા) માટેનો પ્રયત્ન નીચેના શ્લોકમાં (શુક) જણાવે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ **શ્રીશુક કહે છે:—**

उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ॥
रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥४॥

રુક્મિણીના વિવાહનું નક્ષત્ર જાણીને મધુસૂદને સારથિને કહ્યું કે ‘ હે દારૂક ! રથ તરત જોડ. ૪.

વિવાહમાં સ્ત્રી મુખ્ય (પદાર્થ) હોવાથી નક્ષત્ર જ ✿ મુખ્ય છે. તેથી લાભકારક ચંદ્ર અને ગ્રહોને મૂકી દઈ નક્ષત્રોનું જ મુખ્યપણું જણાવેલું છે. બ્રાહ્મણના મુખથી જ વિવાહનું નક્ષત્ર જાણીને, (ભગવાને) ‘ રથ જોડ ’ એમ કહ્યું. (संयुज्यताम् એમ) સારી રીતે જોડવાનું યુદ્ધ માટે (કહેલું છે). તે(યુદ્ધ)નું કારણ ‘ રુક્મિણીના ’ શબ્દથી (જણાવેલું છે), કારણ કે તે રૂક્મીની બેન છે. ‘ મધુસૂદન ’ નામથી સૈન્યના સંગ્રહ વિના પોતામાં જ (યુદ્ધ કરવાનું) સામર્થ્ય છે એમ (જણાવેલું છે). ‘ તરત જોડ ’ શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે (વિવાહનો) સમય નજીક છે. ‘ હે દારૂક ! ’ એવું સંબોધન છે. (તેથી) વૈકુંઠમાંથી આવેલો (સારથિ દારૂક) ચતુર છે અને (તેને) ભય નથી એમ દર્શાવેલું છે. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં દારૂકે તરત જ કરેલું કાર્ય* કહે છે:—

स चाश्वैः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥
युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥५॥

અને તે સૈન્ય સુગ્રીવ મેઘપુષ્પ અને બલાહક અશ્વો જોડેલા રથને લાવીને બે હાથ જોડીને આગળ ઉભો રહ્યો. ૫.

જો કે ભગવાનને રથો ઘણા છે અને અશ્વો પણ ઘણા છે, છતાં પણ ‘ સારથિ ’ શબ્દ યોજેલો હોવાથી તેણે ગરૂડ જેની ધજા ઉપર હતો તેજ રથ લીધેલો.

✿ વિવાહમાં સ્ત્રી મુખ્ય પદાર્થ છે, તેથી નક્ષત્ર મુખ્ય છે, ચંદ્ર અથવા ગ્રહો મુખ્ય નથી. નક્ષત્રો ચંદ્રની સ્ત્રીઓ છે, અને વિવાહમાં સ્ત્રી મુખ્ય પદાર્થ હોવાથી, લાભકારક નક્ષત્ર જોવું એ જરૂરી છે. ચંદ્ર અથવા ગ્રહો કરતાં, નક્ષત્ર લાભકારક જોવું જરૂરી છે એવો ભાવ જણાય છે.

* ‘ दारुककृत्यम् ’ પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં છે તે વધારે સારો છે.

તેવાનો† પણ સૈન્ય વિગેરે જ ચાર અશ્વો જોડ્યા. તેઓનાં નામ અર્થ§ પ્રમાણે હતાં. તે પૈકી પહેલો સૈન્યરૂપ જ હતો, કારણ કે ઘણા જ મોટા સૈન્યથી જેટલું કાર્ય થાય તેટલું આનાથી જ થતું. બીજો સુગ્રીવ હતો, કારણ કે જેમ વાનરોનો રાજા (સુગ્રીવ) સીતાને (લંકામાંથી) લાવવામાં રામનું કાર્ય સાધનારો હતો, તેવો આ હતો. શોભના સુંદર ગ્રીવા ગરદન છે જેની તે સુગ્રીવ. એવા નામથી એમ સૂચવેલું છે કે કોઈ પણ સમયે આ પાછો ફરતો નહિ. ત્રીજો મેઘપુષ્પ હતો, કારણ કે વરસાદની પેઠે બધાયને ઢાંકી દઈ તે પડતો. ચોથો બલાહક* હતો. તે મેઘ*ની પેઠે અથવા પક્ષી*ની પેઠે એક ક્ષણમાં આવતો અને જતો રહેતો. એ પ્રમાણે તેઓથી યુક્તં સારી રીતે જોડેલો રથ લાવીને, ઉપયોગમાં લેવાય તેવો કરીને, પોતે કરેલું (કાર્ય) જણાવતો હોય તેમ બે હાથ જોડીને આગળ ઉભો રહ્યો. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને પોતાના વચનનું સામર્થ્ય (ભગવાને) દેખાડ્યું. ૫.

પછી (ભગવાન) કુંડિનપુર પધાર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ॥
आनर्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्धयैः ॥६॥

શૌરિ રથમાં બેસી, બ્રાહ્મણને બેસાડીને, ઝડપથી જનારા અશ્વોથી એક રાતમાં આનર્તથી વિદર્ભ પધાર્યા. ૬.

'રથમાં' એટલે ઝડપથી જનારા (વાહન)માં. (ભગવાન) અલૌકિક સામર્થ્ય દર્શાવવાના નથી એમ જણાવવા, 'શૌરિ' એમ દાદાના નામથી (તેમનો) નિર્દેશ કરેલો છે. તે બ્રાહ્મણને પણ તે (રથ)ના જ ઉપર બેસાડીને, જેમ વચ્ચે આવેલા દેશોમાં જાણ ન થાય તે પ્રમાણે એક જ રાતમાં પોતાના દેશમાંથી (ભગવાને) તે દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમ ન કર્યું હોત (વચ્ચે આવેલા દેશમાં જાણ થઈ હોત) તો ત્યાંના રહેવાસીઓએ ખબર આપતાં રૂક્મી બ્રાહ્મણને[1] અથવા બેનને દુઃખ દેત. વળી રૂક્મિણીએ તેવી જ (જાણ ન થાય તેમજ પધારવાની) પ્રાર્થના કરેલી. ૬.

ભગવાન નગરમાં પ્રવેશ (કરે તે) કહેવા નગરનું વર્ણન કરવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં રાજાની ભ્રમથી (નગર શણગારવાના) નિમિત્ત તરીકે થએલી પ્રવૃત્તિ જણાવે છે:—

---

† 'तादृशो' બદલે 'तादृशे' પાઠ જોઈએ એમ જણાય છે. 'तादृशो' લઈએ તો તેવા (સારથિ)એ પણ, એવો અર્થ થાય.

§ નામનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જે અર્થ થાય તેવા અર્થવાળા (ગુણવાળા) તે અશ્વો હતા. તેમના ગુણ પ્રમાણે નામ હતાં.

* બલાહક એટલે ૧ મેઘ. ૨ એક પ્રકારનો બગલો (પક્ષી).

[1] બ્રાહ્મણ ત્યાં (વિદર્ભમાં) ન હોવા છતાં તેના ઘેર દુઃખ દે, એવો અર્થ છે. (કે) બ્રાહ્મણ ત્યાં જાય ત્યારે તેને દુઃખ દે, એમ પણ સંભવે છે.

राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशं गतः ॥
शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन्कर्माण्यकारयत् ॥७॥

પુત્રના સ્નેહને વશ થએલો તે રાજા કુંડિનપતિ પોતાની કન્યા શિશુપાલને આપવા માટે કર્મો કરાવતો હતો. ૭.

(૧) રાજા હોવાથી (૨) ભીષ્મક હોવાથી (૩) 'कुण्डिनम्' 'કુંડી*' એવા નાના (પદાર્થ) જેવું નગરનું નામ કહ્યું, તેનો પતિ હોવાથી અને (૪) પુત્રના સ્નેહને વશ થએલો હોવાથી, शिशुं બાલકબુદ્ધિને જ पालयति વળગી રહે છે તેવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા શિશુપાલને કન્યા આપવા માટે સેવકોથી નગરને શણગારવારૂપ કર્મો કરાવતો હતો. આથી એમ જણાવેલું છે કે (તે) દેશમાં ભગવાન પધાર્યા તોપણ તેઓ(દેશના લોકો)ને કાંઈ પણ અવળી શંકા થઈ નહિ. ૭.

ભગવાન નગરમાં પ્રવેશ કરે તે માટે નીચેના બે શ્લોકોથી નગરનું વર્ણન કરે છેઃ—

पुरं संमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम् ॥
चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतम् ॥८॥

स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजाम्बरभूषितैः ॥
जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥९॥

શહેર સારી રીતે સાફ કરેલા અને સિંચન કરેલા રાજમાર્ગો શેરીઓ અને ચતુષ્પથોવાળું, જાતજાતની ધજા પતાકાથી અને તોરણોથી શણગારેલું, અને માલાઓ સુગંધી પદાર્થો અને આભરણોવાળા, સ્વચ્છ વસ્ત્રો અને ભૂષણોવાળા સ્ત્રી અને પુરૂષોથી તથા અગરનો ધૂપ કરેલા સમૃદ્ધિવાળા ઘરોથી ભરપૂર હતું. ૮-૯.

આરંભમાં સારી રીતે સાફ કરેલું એટલે ધૂળ ખંખેરી નાખીને ઉજળું કરેલું, પછી ચંદન વિગેરેથી સિંચન કરેલું (હતું). मार्गाः રાજમાર્ગો, रथ्याः બજારની શેરીઓ, (અને) चतुष्पथाः ચારે તરફ રસ્તા હોય તેવાં સ્થાનો, તે (સ્થલો)માં સિંચન કરેલું (શહેર હતું) એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે નીચેની શોભા વર્ણવી. (આઠમા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી ઉપરની શોભા વર્ણવે છે. જાતજાતની (ધજા વિગેરેથી) પણ સારી રીતે શણગારેલું (હતું). નવમા શ્લોકથી વચલા(ભાગ)નો શણગાર 'સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો અને ઘરોથી ભરપૂર હતું' એમ કહે છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે નગરમાં (સ્ત્રી અથવા પુરૂષ) એકલા ન હતા. 'માલાઓ સુગંધી પદાર્થો અને આભરણોવાળા' એટલે 'જેઓની ઉપર માલાઓ સુગંધી પદાર્થો અને પુષ્પોનાં જ

---

* 'કુંડ', 'કુંડી' ખાબોચિયાં જેવાં હોઈ, નગર નાનું હતું એમ સૂચવેલ છે.

આભરણો હતાં તેવા' અને 'સ્વચ્છ વસ્ત્રો અને ભૂષણો જેમના ઉપંર છે' એમ (એ વિશેષણોથી) જેઓ ઘણા જ અમંગલરૂપ હતા તેઓ પણ શણગારેલા હતા એમ કહેલું છે. 'સમૃદ્ધિવાળા ઘરોથી' શબ્દથી ઘરમાં સર્વ (પ્રકારની) સમૃદ્ધિ જણાવેલી છે. 'અગરનો ધૂપ કરેલા' વિશેષણથી વધારે સંપત્તિ અને વિવાહના ઉત્સવનો પ્રસંગ જણાવેલા છે. ૮-૯.

એવી રીતે લૌકિક સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં વૈદિક અર્થની સમૃદ્ધિ જણાવે છે:—

पितृन्देवान् समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नृपः ॥
भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम् ॥१०॥

રાજાએ પિતૃઓ દેવો અને બ્રાહ્મણોની વિધિ પ્રમાણે સારી રીતે પૂજા કરીને, બ્રાહ્મણોને નિયમ પ્રમાણે જમાડીને, મંગલ વંચાવ્યું. ૧૦.

(રાજાએ) પિતૃઓ અને દેવોની એટલે શુભ કાર્ય કરતાં આરંભમાં પૂજાતા દેવતાઓની સારી રીતે પૂજા કરી. તેમ ન કરે તો, આરંભમાં (નાંદીમુખ દેવતાની પૂજા પહેલાં)જ કન્યાનું હરણ થાય તો વિવાહ નમાલો થાય, તેથી કરવા યોગ્ય (કાર્ય) કર્યું, એમ કહેવું જોઇએ. વળી પુણ્યાહ (આ પવિત્ર દિવસ છે એમ) વંચાવતાં, 'વિધિ પ્રમાણે' એટલે વસ્ત્ર, અલંકાર વિગેરેનું દાન કરીને બ્રાહ્મણોની સારી રીતે પૂજા કરી. 'રાજાએ' શબ્દથી (તેનું તેમ કરવાનું) સામર્થ્ય જણાવ્યું. તેઓને (બ્રાહ્મણોને) સંતોષ થવામાં ભોજન મુખ્ય હોવાથી, 'નિયમ પ્રમાણે ભોજન કરાવીને' એમ કહેલું છે. દેવતાની પૂજા કરાવવાના સમયે નિયમ પ્રમાણે (બ્રાહ્મણોને) ભોજન કરાવીને ઉત્તમ 'મંગલ' એટલે પુણ્યાહ વંચાવ્યું. ૧૦.

જેને માટે ભગવાન પધારેલા તે (રૂક્મિણી)ને (વિવાહમાં) આપવાની હોવાથી શણગારી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम् ॥
अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूपणोत्तमैः ॥११॥

કન્યાને સારી રીતે નવરાવેલી, દાંત રંગેલી, લગ્ન પ્રસંગનું મંગલ કરેલી, તાજાંજ બે રેશમી વસ્ત્રોથી અને ઉત્તમ આભૂષણોથી શણગારેલી કરી. ૧૧.

(કન્યાને) મંગલસ્નાન કરાવ્યું, પછી દાંતોનો સંસ્કાર (રંગ) પણ કરાવ્યો; (કારણ કે) 'શ્વેત દાંતવાળી જોવી નહિ' એવો કેટલાકનાં દેશનો રીવાજ છે. 'कन्या' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે તેને) આપેલી ન હતી. ઘણું કરીને શિશુપાલ (વર તરીકે) સૂચવેલો જ હતો. (કોને આપંવાની છે તેવો) વાણી સંબંધી પણ નિશ્ચય ભવિષ્યમાં જ થવાનો હતો. તેઓ દક્ષિણના રહીશ હોવાથી વિવાહની પહેલાંની

ક્ષણે જ કન્યા (વર) પસંદ કરવાની હતી. कृतं કરેલું છે कौतुकरूपं લગ્ન પ્રસંગનું मङ्गलम् મંગલ જેના વિષે તેવી (કન્યા હતી). હળદરથી બે ગાલ ઉપર લીંટીઓ વિગેરે કરેલાં હતાં, તે વિવાહ સમયે જ થાય છે, બીજા પ્રસંગે થતાં નથી. 'તાજાં જ બે રેશમી વસ્ત્રોથી શણગારેલી' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે વસ્ત્ર પણ તેવાં જ (લગ્ન પ્રસંગને યોગ્ય) પહેરાવેલાં હતાં 'अहतम्' એટલે શાળ ઉપરથી ઉતારેલું, કાપ્યા વિનાનું. કેટલાક નવું (એવો તેનો અર્થ) કહે છે, કારણ કે તેઓના મત પ્રમાણે પાષાણ ઉપર પ્રહારનો અભાવ નવિનપણું સાચવે છે. બીજાઓ 'પહેર્યા વિનાનું' એવો (અર્થ કરે છે).

'अंशुकम्' એટલે રેશમી વસ્ત્ર. એક પહેરાવેલું (અને) બીજું ઓઢાડેલું એમ (બે થયાં). આભૂષણોથી પણ શણગારેલી. (વરનો) સત્કાર કરીને શણગારેલી કન્યાનું જે દાન કરે છે તે कूकुद કહેવાતો હોવાથી, (રાજા) કૂકુદ (થાય તે) માટે શણગારવાનું કહેલું છે. कू સ્વર્ગ અને પૃથ્વી कुत्सिते હલકાં છે જેનાથી તેવી (कूकुः શણગારેલી કન્યા). તેવી કન્યાનું દાન સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના દાન કરતાં પણ ઉત્તમ છે એમ જણાવેલું છે. ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં વિવાહના દેવતાનું તે(કન્યા)ને સમીપપણું પ્રાપ્ત થયું એમ કહે છે:—

चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्बध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ॥
पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥१२॥

ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ સામ ઋક્ અને યજુર્વેદના મંત્રોથી પરણનાર કન્યાની રક્ષા કરી. અથર્વ (વેદ) જાણનાર પુરોહિતે ગ્રહોની શાંતિ માટે હોમ કર્યા. ૧૨.

ત્રણ વેદોના મંત્રોથી રક્ષાસૂત્ર બાંધીને, ઉત્તમ બ્રાહ્મણો એટલે મંત્ર જોનારા ઋષિઓએ, જેવી રીતે જણાય તેવા અથવા ન જણાય તેવા પ્રકારથી કોઈ પણ (કન્યાનો) સ્પર્શ ન કરે તેવી રીતે ભગવાનને માટે જ કન્યાની રક્ષા કરી. દેવો બે પ્રકારના છે. કેટલાક હોમેલું ભક્ષણ કરનારા છે અને બીજા હોમેલું ભક્ષણ કરતા નથી. તે પૈકી જેઓ હોમેલું ભક્ષણ કરતા નથી, તેમને (મંગલનું) વાંચન વિગેરેથી પ્રસન્ન કર્યા. હોમથી બીજાઓને પ્રસન્ન કર્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હોમ કરવામાં પુરોહિત મુખ્ય છે, કારણ કે તે હિતનો જ વિચાર કરે છે. અથર્વવેદમાં નક્ષત્રકલ્પ* અને શાંતિકલ્પ કહેલા છે, તેથી અથર્વ (વેદ) જાણનાર શાંતિ (કરાવવાનું) જાણે છે. ભગવાનનો ત્યાગ કરાવીને, જે (ગ્રહો) કન્યાનો નીચની સાથે સંબંધ કરાવવા ઉદ્યમ કરતા હતા, તે ગ્રહોની શાંતિ માટે હોમ કર્યો. તેમ કરવામાં ન આવે તો ગ્રહોથી

---

* જૂદા જૂદા પ્રસંગે કરવાની વિધિઓનું જેમાં નિરૂપણ છે તે વેદનું અંગ 'કલ્પ' કહેવાય છે.

વિઘ્ન થાય, (કારણ કે) ભગવાન (કાંઇ) અલૌકિક કરતા (કરવાના) નથી. ૧૨.

દાનથી સર્વ દોષ મટી જાય છે, તેથી (રાજાએ) દાન પણ આપ્યાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ॥
प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः ॥१३॥

વિધિ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ રાજાએ સોનું, રૂપું, વસ્ત્રો અને ગોળ ભેળવેલા તલ અને ગાયો વિપ્રોને આપ્યાં. ૧૩.

'**हिरण्यम्**' સોનું સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારૂં અને અગ્નિ દેવતાવાળું છે. રૂપું સોમ દેવતાવાળું છે, અને વસ્ત્ર સર્વ દેવતાવાળાં અથવા ગન્ધર્વ દેવતાવાળાં છે. તે (પદાર્થોનાં દાન)થી ત્રણ ભાગ માગનારાઓને* દૂર કરેલા છે. વળી તલના લાડુઓનું દાન તો સર્વ દોષોને મટાડનારૂં હોવાથી, 'ગોળ ભેળવેલા તલ' આપ્યા. '**च**' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) એકલા (ગોળ ભેળવ્યા વિનાના તલ) પણ આપ્યા. વળી કન્યાને સર્વ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ગાયો આપી. વળી (આ સર્વ) વિપ્રોને (આપ્યું), કારણ કે તેઓ જ ઉત્તમ પ્રકારે પૂરૂં કરનારા છે. 'રાજા' હોવાથી ધનવાન (હતો). વિધિપૂર્વક આપેલું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થાય છે, તેથી તે (ફલની પ્રાપ્તિ) માટે, 'વિધિ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ' એમ કહેલું છે. ૧૩.

એ પ્રમાણે શહેર અને કન્યા દોષ વિનાનાં હોવાનું જણાવીને, વચમાં જેઓને કાઢી મૂકવાના છે તેઓને ભગવાનના ગુણોથી જ કાઢી મૂકવાના છે એમ જણાવવા તેઓનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી કહે છે:—

एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ॥
कारयामास मन्त्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥१४॥

એવી રીતે ચેદિપતિ રાજા દમઘોષ પુત્રને માટે મંત્ર જાણનારાઓ પાસે ઉદયને યોગ્ય સર્વ (કાર્ય) કરાવતો જ હતો. ૧૪.

આરંભમાં વિવાહ સંસ્કાર હોવાથી, પિતા જ તેના સંસ્કારો કરતો હતો એમ જણાવે છે. જેમ રૂક્મિણીના (સંસ્કાર) તેના પિતાએ કર્યા, એવી રીતે ચેદીપતિ દમઘોષે પણ પુત્ર શિશુપાલના (હિત) માટે, '(તેનો) વિવાહ થશે જ' એવા વ નિશ્ચયથી (ઉદયને યોગ્ય કાર્ય) કરાવ્યાં. 'રાજા' શબ્દથી તેનું પણ સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). 'દમઘોષ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તેનામાં) દમ એટલે શાંતિનો ઘોષ જ હતો, પરંતુ તેનામાં શાંતિ ન હતી. શાંતિ વગરનાએ કરેલું (કાર્ય)

---

* સોનું, રૂપું અને વસ્ત્રનાં દાન કર્યાં તેથી તેમના દેવતા અગ્નિ, સોમ અને ગંધર્વે કન્યા ઉપરથી પોતાનો અધિકાર ઉઠાવી લીધો, એવો અર્થ જણાય છે.

સફલ થતું નથી અથવા સિંહની* પેઠે અક્ષરોનો ફેરફાર કરવો (એટલે) 'મદઘોષ' એવો અર્થ (થાય) છે. તેથી ગાંડપણને લીધે ભગવાનનો વિચાર કર્યા વિના તેણે તેમ ઉદયને યોગ્ય જ (કર્મ) કર્યું, પરંતુ ઉદયવાળું (કર્મ) ન કર્યું. ૧૪.

એવો ઉન્મત્ત સેનાવાળો શહેર (કુંડિન) તરફ ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हेममालिभिः ॥
पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥१५॥

મદ ઝરતા હાથીઓની સેનાઓ, સુવર્ણની માલાઓવાળા રથો, પાયદળ અને ઘોડેસ્વારથી ભરપૂર સૈન્યોથી વીંટાએલો તે કુંડિન ગયો. ૧૫

(૧) સાઠ વર્ષના મદ ઝરતા હાથીઓ (હતા). હાથીઓ સેનારૂપ હતા એમ જણાવવા તે પ્રમાણે કહેલું છે. વળી (૨) સુવર્ણની માલાઓવાળા રથો હતા. (૩) પાયદળ અને (૪) ઘોડેસ્વારો. એ પ્રમાણે ચાર અંગવાળી સેના સહિત યુદ્ધ (કરવા) માટે જ તે કુંડિનપુર ગયો, પરંતુ વિવાહ માટે ગયો નહતો. નહિ તો (વિવાહ માટે ગયો હોત તો) વિવાહની સામગ્રી પણ લઈ જાત. ૧૫.

ભવિષ્યમાં તેને ભગાડી મૂકવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં આરંભમાં (તેનું) સન્માન (કર્યું) તે કહે છે:—

तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ॥
निवेशयामास मुदा कल्पिते वाधिवेशने ॥१६॥

વિદર્ભના અધિપતિએ નક્કી તેની પહેલાં જઈ અને પૂજા કરીને, આનંદથી બનાવેલા ઉતારામાં મુકામ કરાવ્યો. ૧૬.

વિદર્ભ દેશના અધિપતિ (એટલે) વધારે નહિ જાણનારાએ નક્કી समभ्येत्य તેની પહેલાં જઈ, જેમ ઘેર આવનારની પૂજા કરવી જોઈએ તેમ પૂજા કરીને, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી વધારે (કાંઈ) નહિ કરીને, મુદા આનંદથી બનાવેલા ઉતારામાં (મુકામ કરાવ્યો), પરંતુ કુદરતી ઉત્તમ (ઉતારામાં મુકામ કરાવ્યો) નહિ, અથવા આ એટલે થોડા બનાવેલા (ઉતારા)માં, અથવા अकल्पिते નહિ બનાવેલા વાડી વિગેરેમાં (તેનો) મુકામ કરાવ્યો. ૧૬.

ત્યાં જ બધા દુષ્ટો ભેગા થયા, એમ નીચેના શ્લોકોમાં કહે છે:—

तत्र शाल्वो जरासंधो दन्तवक्रो विदूरथः ॥
आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौण्ड्रकाद्याः सहस्रशः ॥१७॥

---

* हिनस्ति હિંસા કરે છે તે સિંહ. हिंस् ધાતુ ઉપરથી અક્ષરોનો ફેરફાર કરવાથી 'सिंह' શબ્દ થયો છે, તેમ અક્ષરોનો ફેરફાર કરવાનો છે, એટલે 'દમઘોષ'ને બદલે 'મદઘોષ' નામ થાય.

कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुम् ॥
यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ॥१८॥

योत्स्यामः संहतास्तेन इतिनिश्चितमानसाः ॥
आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः ॥१९॥

ત્યાં શાલ્વ, જરાસંધ. દંતવક્ર. વિદૂરથ, પૌંડ્રક વિગેરે હજારો શિશુપાલના પક્ષવાળાઓ, શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના શત્રુઓ શિશુપાલને કન્યા પ્રાપ્ત કરાવવા પ્રયાસ કરનારા આવ્યા. ‘ જો બલભદ્ર વિગેરે યાદવોથી વીંટાએલા શ્રીકૃષ્ણ આવીને (કન્યાનું) હરણ કરે તો (આપણે) એકઠા થઈ તેમની સાથે યુદ્ધ કરશું ’ એ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરેલા બધા રાજાઓ (પોતાનાં) બધાં સૈન્ય અને વાહનો સાથે આવ્યા. ૧૭-૧૯

વિદૂરથ દંતવક્રનો ભાઈ હતો. ચાર મુખ્ય (શિશુપાલના પક્ષવાળાને) કહેલા છે. બીજા પણ શિશુપાલના પક્ષવાળાઓ આવ્યા; અને પૌંડ્રક એટલે મિથ્યાવાસુદેવ વિગેરેએ પણ ત્યાં જ મુકામ કર્યો. તેઓ એક સ્થલે રહ્યા તેનું કારણ તેમનો મુખ્ય ગુણ ‘ શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના શત્રુઓ ’ શબ્દથી કહેલો છે, કારણ કે તેઓએ આવીને બીજું કાંઈ (કાર્ય) કરવાનું નહતું. ‘ આપણે એકલા (યુદ્ધ કરવા) શક્તિવાળા નથી, હરકોઈ મિષથી ભગવાનને જીતવા જોઇએ ’ તે માટે, અને શિશુપાલ ઉપર પોતાનો ઉપકાર જણાવવા માટે, અરિમિત્ર (શત્રુનો શત્રુ મિત્ર એ) ન્યાય પ્રમાણે આવ્યા, એમ ‘ શિશુપાલને કન્યા પ્રાપ્ત કરાવવા પ્રયાસ કરનારા થઈ આવ્યા ’ શબ્દોથી કહેલું છે.

‘ (વરને) બોલાવીને કન્યા આપવાની છે. (શિશુપાલને આપશે) તેમાં શું સંદેહ ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ જો (બલભદ્ર વિગેરે યાદવોથી વીંટાએલા શ્રીકૃષ્ણ) આવીને....’ કહેલું છે. ભગવાને તેઓના હૃદયમાં તેમજ જણાવેલું, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા છે. ‘ બલભદ્ર વિગેરે યાદવો સહિત આવીને (શ્રીકૃષ્ણ) જો હરણ કરશે તો (આપણે) યુદ્ધ જ કરશું ’, પરંતુ બીજું સામર્થ્ય (આપણામાં) નથી, એવો ભાવ છે. (ભેગા થઇને યુદ્ધ કરશું) એવા નિશ્ચયવાળું મન છે જેઓનું તેવા (તેઓ હતા); તેથી જ બધા સમર્થ સૈન્ય અને વાહનોવાળા થઇને આવ્યા. ‘ રાજાઓ ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેઓને તે સંપત્તિ કુદરતથી પ્રાપ્ત થએલી હતી. ૧૭ થી ૧૯.

આ વાત પ્રસિદ્ધ થઈ એમ જણાવવા, ભગવાને કહેલ ન હોવા છતાં બલભદ્ર વિગેરે આવ્યા, એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीयनृपोद्यमम् ॥
कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशङ्कितः ॥२०॥

बलेन महता सार्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ॥
त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥२१॥

સામા પક્ષવાળાઓના સૈન્યનો આ પ્રયાસ સાંભળીને અને શ્રીકૃષ્ણ એકલા કન્યાનું હરણ કરવા ગયા છે એ સાંભળીને કજીઓ થશે એમ નિશ્ચય કરીને, ભાઈના સ્નેહથી તરબોળ થએલા ભગવાન રામ હાથી, ઘોડેસ્વાર, રથ અને પાયદળવાળા મોટા સૈન્ય સાથે ઉતાવળથી કુંડિન આવ્યા. ૨૦-૨૧.

સાંભળેલું સત્ય હતું એમ 'ભગવાન' શબ્દથી (જણાવેલું છે). 'રામ' એટલે સાધનરૂપ.* વળી ભગવાન એકલા જ કન્યાનું હરણ કરવા ગયા હતા, તેથી કજીઓ થશે એવી તેમને શંકા થઈ. કજીઓ થશે એવો નિશ્ચય કરીને, મોટા સૈન્ય સાથે તે ઉતાવળથી કુંડિન આવ્યા.

'ભગવાન (યુદ્ધમાં જીતશે તે) વિષે શું સંદેહ હોય? શા માટે (રામ) એ પ્રમાણે (કુંડિન) ગયા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભાઈના સ્નેહથી તરબોળ થએલા' વિશેષણ યોજેલું છે. લૌકિકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે અને સ્નેહને લીધે ગયા, એવો અર્થ છે. ૨૦-૨૧.

એ પ્રમાણે બધી ગોઠવણનું વર્ણન કરીને, ઘણી જ ઇચ્છા થાય ત્યારે જ ભગવાન પધારતા હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડાસાત શ્લોકોથી રૂક્મિણીની (ભગવાન પધારે એવી) ઇચ્છાનું નિરૂપણ કરે છે:—

भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः ॥
प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिन्तयत्तदा ॥२२॥

હરિના પધારવાની રાહ જોતી સુંદર નિતંબવાળી ભીષ્મકની કન્યા બ્રાહ્મણની પ્રત્યાપત્તિ નહિ જોતાં, તે સમયે (નીચે પ્રમાણે) વિચાર કરવા લાગી. ૨૨.

(રૂક્મિણી) 'ભીષ્મકની કન્યા' હોવાથી સ્વતંત્રપણાથી રહી શકતી નહતી; કારણ કે તે પિતા ભયાનક હતો અને કન્યા સ્વતંત્ર હોતી નથી. કન્યા હોવાથીજ લોકમાં નિંદા થતી ન હતી. 'સુંદર નિતંબવાળી' વિશેષણથી ભોગ (કરવા) યોગ્ય અવસ્થા જણાવેલી છે, તેથી (કન્યાનું શિશુપાલને) દાન થયા પછી તરતજ સર્વ નાશ (થવાનું) સૂચવેલ છે. તેથી ઘણી દુઃખી થએલી, બીજો ઉપાય નહિ મળતાં, હરિ એટલે સર્વ દુઃખ હરનારના જ પધારવાની રાહ જોતી થઈ. પછી પોતાની પ્રત્યાપત્તિ નહિ જોતાં તે સમયે द्विजस्य એટલે દ્વિજનું ચિંતન કરવા લાગી, અથવા

---

* રમણ કરાવે તે 'રામ' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે રમણના સાધનરૂપ છે.

દ્વિજની પ્રત્યાપત્તિ (નહિ જોતાં વિચારવા લાગી). 'પ્રત્યાપત્તિ' એટલે 'પોતાનાં સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થએલાને પાછી પોતાનાં સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે'. (રૂકિમણી) પોતે પણ ભગવાન્ પાસેથી વિખૂટી પડેલી હતી, અને ફરી ભગવાનની પ્રાપ્તિ નહિ થતાં, (ભગવાનની) પ્રાપ્તિ કરાવનાર બ્રાહ્મણનો જ વિચાર કરતી હતી. ૨૨.

તે ગુણોથી પણ અધિક હતી એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડાત્રણ શ્લોકોથી તેની ચિંતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मे ऽल्पराधसः ॥
नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वेद्म्यत्र कारणम् ॥
सोऽपि नावर्ततेऽद्यापि मत्संदेशहरो द्विजः ॥२३॥

અહો ! અલ્પ ભાગ્યવાળીનો મારો વિવાહ રાત પછી જ થવાનો છે. કમલનયન પધારતા નથી, આનું કારણ હું જાણતી નથી. હજી સુધી પણ મારો સંદેશ લઈ જનાર તે બ્રાહ્મણ પણ પાછો આવ્યો નથી. ૨૩

त्रियामा એટલે રાત. તે (રાત) પછી જ વિવાહ થવાનો છે. એકજ રાત (અત્યારના સમય અને વિવાહની) વચ્ચે છે, એવો અર્થ છે. 'ત્રિયામા'* કહી, તેથી થોડો સમય (બાકી) હોવાનું સૂચવેલું છે. તેથી આવતા દિવસે મોટો પ્રલય જ (થવાનો) છે એવી ચિંતા છે. 'અલ્પ ભાગ્યવાળીનો' એટલે થોડું (ભાગ્ય) પ્રાપ્ત કરેલીનો. જો ઘણું ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હોત, તો ઇચ્છેલું (કાર્ય) તરતજ પાર પડત. (ભાગ્ય સંબંધી) સંદેહને લીધે 'અલ્પ' શબ્દ કહેલો છે. 'કમલનયન પધારતા નથી' શબ્દોથી ચિંતાનો બીજો ભારે વિષય કહેલો છે. ('કમલનયન' એટલે) દૃષ્ટિથી જ દુઃખનો નાશ કરનાર. (તે પધારતા નથી), આનું કારણ હું જાણતી નથી.

'પધારવાનો સમય થયો નથી. એ પ્રસંગે ચિંતા કેમ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે (બ્રાહ્મણ) પણ પાછો આવ્યો નથી' એમ કહેલું છે. (બ્રાહ્મણ આવ્યો હોત તો ભગવાન) પધારે છે એમ જાણવામાં આવતાં ચિંતા ન થાત. વળી પધારવાનો સમય નજીક છે. તેથી (ભગવાન પધારવાના નથી એવો) એક પ્રકારનો નિર્ણય થાય તો (મારી) માંદગી ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ, કે જેથી આવતી કાલે વિવાહ ન થાય.

'अपि' '(બ્રાહ્મણ) પણ' શબ્દથી (એમ સૂચવેલ છે કે) ભગવાને બીજો (સંદેશનો ઉત્તર લાવનાર) મોકલ્યો હોય, તે પણ (ઉત્તર લાવેલ નથી). 'अद्यापि' 'હજી સુધી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સમય નજીક આવ્યો છે.

---

* 'યામ' એટલે ત્રણ કલાકનો સમય. ત્રણ યામના નવ કલાક થાય. તેથી રાતના બાર કલાકને બદલે નવ કલાકના સમયવાળો 'ત્રિયામા' શબ્દ યોજ્યો, તેથી સમય થોડો જ બાકી હોવાનું સૂચવ્યું.

'બ્રાહ્મણો કયાંક તપ કરતા હશે. તેમના આવવામાં નિયમ કેવો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારો સંદેશ લઈ જનાર' વિશેષણ યોજેલું છે. જે સંદેશ લઈ જાય છે (તે પાછો ઉત્તર આપવા આવવો જ જોઇએ). તેમાં પણ 'द्विजः' બ્રાહ્મણ એટલે સત્ય બોલનાર. બીજો જન્મ સત્ય (બોલવા) માટે જ (ધારણ કરે છે). ૨૩.

નીચેના શ્લોકમાં તે વિષયના કારણની પોતે જ કલ્પના કરે છે:—

अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किञ्चिज्जुगुप्सितम् ॥
मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥२४॥

એમ હશે કે મારો હાથ ગ્રહણ કરવાની તૈયારી કરેલા દોષરહિત (ભગવાન) જરૂર મારામાં કાંઇક દૂષણ જાણીને આવતા નથી. ૨૪.

'अपि' 'એમ હશે' શબ્દ અટકળ દર્શાવવા યોજેલ છે. ભગવાન દોષરહિત છે. આરંભમાં મારો હાથ ગ્રહણ કરવાની તૈયારી કરીને પણ, બ્રાહ્મણને પણ '(મારી) સાથે લઈ જઇશ' એવા વિચારથી (પોતાની પાસે) રાખીને, ભાઈ તરફના પક્ષપાત-રૂપ, અથવા તે(વા પક્ષપાત)નું કારણ બનેલ પહેલાંના જન્મમાં થએલ (મારૂં) કાંઈક દૂષણ જોઇને પછી આવ્યા નહિ. તેથી ઝડપથી આવવાની શક્તિ વિનાનો બ્રાહ્મણ પણ આવ્યો નથી, એવું (થયું હશે). 'મારો હાથ ગ્રહણ કરવાની તૈયારી કરેલા હોવા છતાં જરૂર આવતા નથી' શબ્દોથી તે અર્થ કહેલો છે. ૨૪.

'કેટલીક દોષવાળી (કન્યા)ઓ પણ પરણવામાં આવે છે, કારણ કે સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાની હોતી નથી. તેમ (સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાની જ પરણાતી) હોય તો (ભગવાન) કોઇને પણ પરણે નહિ' એવી શંકા થાય, તો તે સત્ય છે. ત્યાં (દોષવાળી કન્યાઓમાં) અદૃષ્ટ (પરણવાની) પ્રેરણા કરાવનારૂં હોય છે. મારે તો તેવું પણ નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ॥
देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिशा सती ॥२५॥

મને દુર્ભાગિનીને બ્રહ્મા અનુકૂલ નથી, મહેશ્વર અનુકૂલ નથી, અથવા દેવી ગૌરી એટલે રૂદ્રની પત્ની સતી ગિરિશા મારાથી વિમુખ છે.

(મારા) પતિ તો શ્રીકૃષ્ણ જ છે. (જો તે) નહિ પધારે તો હરકોઈ પ્રકારે ગાભરી થએલી પણ ત્યાં (તેમની પાસે) જઇશ, કારણ કે બ્રહ્માએ (મારા) પતિ તરીકે ભગવાનને જ નક્કી કરેલા છે. પરંતુ દુર્ભાગિની થઇશ. તેથી દુર્ભાગિની થાઉં તેવું (મારૂં) ભાગ્ય હોવાથી, બ્રહ્મા પણ (મને) અનુકૂલ થયા નથી. જો (બ્રહ્મા) અનુકૂલ હોત તો તો હમણાં જ ભગવાન પધારત, (અને) તેથી (હું) દુર્ભાગિની પણ ન થાત.

'સૌભાગ્ય શિવને અધીન છે, અથવા પાર્વતીને અધીન છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મહેશ્વર અનુકૂલ નથી' એમ કહેલું છે. અથવા દેવતારૂપ દુર્ગા, (તેની) આરાધના કરેલી નહિ હોવાથી (મારાથી) વિમુખ છે, કારણ કે તે ગૌરી એટલે ગુરૂની પત્ની છે, (અને) ગુરૂ ઉપદેશ કરે છે, (જ્યારે) તેમની શક્તિ ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે. 'રૂદ્રની પત્ની (ગિરિશા)' શબ્દથી તે જ સંબંધ પ્રકટ કરે છે, કારણ કે રૂદ્ર ગુરૂ છે, અને (ગૌરી) પોતે ગિરિશા છે. 'સતી' એ શબ્દથી તેના પતિવ્રતપણાનું બલ પણ સૂચવેલું છે. ૨૫.

એવી રીતે ચિંતામાં કેટલોક સમય વીત્યો ત્યારે વધારે ચિંતા થવા મંડી, એટલે તે(ચિંતા)નો નાશ કરનારૂં શુકન થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं चिन्तयती बाला गोविन्दहृतमानसा ॥
न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ।।२६।।

એવી રીતે વિચાર કરતી, ગોવિંદથી હરાએલાં મનવાળી, કાલ જાણનારી બાલાએ આંસુનાં બિંદુથી ભરાએલાં(પોતાનાં)નેત્રો મીંચી દીધાં.

'બાલા' એટલે મુગ્ધા, અને તે પણ ગોવિંદથી હરાએલાં મનવાળી હતી. (તે) વિહ્વલ થતાં, રૂદન આવવા મંડયું ત્યારે, જેનું મંગલ કરાએલું (વંચાએલું) છે તેવી (સ્ત્રી)એ તે (રૂદન) કરવું યોગ્ય નહિ હોવાથી, આંસુનાં બિંદુથી ભરાએલાં (પોતાનાં) નેત્રો તેણે મીંચી દીધાં.

'આવી સ્થિતિમાં રૂદન યોગ્ય છે, તેથી (નેત્રો) કેમ મીંચી દીધાં?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાલ જાણનારી' વિશેષણ યોજેલું છે. (નેત્રો મીંચી દીધાં)., કારણ કે 'આ શુભ કાલ છે' એમ તે ગ્રહો અનુકૂલ હોવાથી જાણતી હતી. તેથી ભગવાન જ પધારશે એવો નિશ્ચય કરીને, તેણે તેમ કર્યું (નેત્રો મીંચી દીધાં), એવો અર્થ છે. ૨૬.

વળી માત્ર કાલના જ્ઞાનને લીધે જ તે શાંત રહી નહતી, પરંતુ અવયવોના સ્ફુરવાથી તેને શુકન પણ થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ॥
वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन् प्रियभाषिणः ।।२७।।

હે નૃપ! એ પ્રમાણે પરણનારી (રૂકિમણી) ગોવિંદના પધારવાની રાહ જોતી હતી ત્યારે, પ્રિય સૂચવનારાં ડાબા (અંગના) સાથળ ભુજા અને નેત્ર ફરકયાં. ૨૭.

વધ્વૂઃ એટલે જેના વિવાહનો સમય આવેલ છે તેવી (પરણનારી), અથવા સર્વ તરફથી જેનું રક્ષણ થાય છે તેવી (તે) ગોવિંદના પધારવાની રાહ જોતી હતી ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલ શુકન થયું. (શરીરના) ડાબા (ભાગ)માં સાથળ ભુજા

અને નેત્ર ફરક્યાં. ડાબા અંગમાં સાથળ વિગેરે ત્રણનુ ફરકવુ સ્ત્રીઓને શુભ સૂચવનારૂં છે. 'પ્રિય સૂચવનારાં' એ ત્રણેનુ વિશેષણ છે. શુભ સૂચવનારાં એવો (તેનો) અર્થ છે. આ હરકોઇનો (ગુણ) દર્શાવનાર હોવાથી, તે નપુંસક જાતિનુ* નથી અથવા આ (સાથળ વિગેરે ત્રણ) પ્રિય બોલનારના સંબંધવાળાં (ફરક્યાં), એટલે હું પ્રિય (વૃત્તાંત) સાંભળીશ, એવો ભાવ છે. ૨૭.

તે પછી તરતજ બ્રાહ્મણ આવ્યો, એમ પછી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ॥
अन्तःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥२८॥

પછી શ્રીકૃષ્ણે મોકલેલો તે જ ઉત્તમ દ્વિજ અંતઃપુરમાં રહેનારી દેવી રાજપુત્રીને મળ્યો. ૨૮.

જો તે(બ્રાહ્મણ)નુ તે જ સમયે આવવાનુ કાકતાલીય❁ હોય, તો તે ભગવાન માટે જ રાહ જોતી હતી એવું વર્ણન કર્યું છે, એમ ન થાય. તેથી તેમ (બ્રાહ્મણનું તે જ સમયે આવવાનુ કાકતાલીય) ન હતું એમ જણાવવા, 'જેમણે મારા માટે લોકના ધર્મો તજ્યા છે' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૪૩–૪) વાક્ય પ્રમાણે ભગવાને જ તે સમયે (તેને) મોકલ્યો, એમ 'શ્રીકૃષ્ણે મોકલેલો' વિશેષણથી કહેલું છે. બંને પ્રકારના† તેમના (શ્રીકૃષ્ણના) નિશ્ચયને લીધે ખાસ તે આવ્યો એમ (કહેલું છે.) જૂદો આરંભ દર્શાવનારો 'अथ' 'પછી' શબ્દ પણ ભગવાને જ તેમ કર્યું (તેને મોકલ્યો) એમ જણાવવા યોજેલો છે. 'ઉત્તમ દ્વિજ'નો અર્થ (નીચે પ્રમાણે):— ભગવાનનો ભક્ત ઘણો જ પ્રિય છે. તેથી તેનાથી સર્વ દુઃખો દૂર થાય તે યોગ્ય જ છે. દ્વિજ જ મિત્ર છે, તેમાં પણ સંદેશ લઈ જનારો વધારે સારો (મિત્ર) છે, અને તેમાં પણ ત્યાં (ભગવાન પાસે) ગએલો, ભગવાનની મિત્રતા પ્રાપ્ત કરેલો ઉત્તમ§ હોય છે, તેથી જ અંતઃપુરમાં રહેનારી હોવા છતાં રાજપુત્રીને તે પોતે જ મળ્યો.

---

* **ऊरुः** સાથળ **भुजः** ભુજ એ બે નરજાતિના શબ્દો છે, અને **नेत्रम्** નેત્ર નપુંસક છે તેથી વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ત્રણેનું એક વિશેષણ હોય તો તેનુ નપુંસક રૂપ થવું જોઇએ, **प्रियभाषिणः** ત્રણેનું વિશેષણ હોવા છતાં નરજાતિનું છે, તેથી આ ખુલાસો કરેલો છે. ઘણીવાર જે જાતિના શબ્દો વધારે હોય તે જાતિવાળું વિશેષણનું રૂપ લેવાય છે.

❁ કાગડાને તાડ ઉપર બેસવું અને તાડનું પડવું એકજ સમયે થાય તે અકસ્માત છે, કારણ કે કાગડાના ભારથી તાડ પડેજ નહિ. તેથી 'કાકતાલીય' એટલે 'અકસ્માતથી થએલું' એવો અર્થ છે.

† પાછળ શ્લોક ૩ માં જણાવેલ રાજાઓને નસાડવાનો અને રૂક્મિણીનું હરણ કરવાનો એવા બે પ્રકારના નિશ્ચયને લીધે.

§ (૧) દ્વિજ હોવાથી મિત્ર (સત્) છે. (૨) સંદેશ લઈ જનારો હોવાથી તેથી વધારે સારો 'સત્તર' છે અને (૩) ભગવાનની મૈત્રી પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી 'સત્તમ' છે.

(રૂક્મિણીએ કરેલાં) ભગવાનનાં ચિંતનને લીધે, તેમના (ભગવાનના) આવેશથી તે દેવતા*જ થઈ. જેવા બ્રાહ્મણમાં ત્રણ ગુણો હતા, તેવા તેનામાં પણ હતા. આધ્યાત્મિક વિગેરે ત્રણ (રૂક્મિણીના ગુણો કહેવા માટે (તેનાં) ત્રણ વિશેષણો (કહેલાં) છે. 'ह' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલો છે. ૨૮.

પછી જે થયુ તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सा तं प्रहृष्टवदनमन्यग्रात्मगतिं सती ।।
आलक्ष्य लक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ।।२९।।

તે લક્ષણ જાણનારી સતીએ તેને હર્ષ પામેલ મુખવાળો અને ગભરાટ વિનાની ચાલવાળો જોઈને, શુદ્ધ હાસ્યવાળી થઈ પ્રશ્ન કર્યો. ૨૯

મનથી વિચારવાનું ક્યાં અને પદાર્થની પ્રાપ્તિ ક્યાં ? તેથી તેવા દુર્લભ હોય તેમ (વિચારતાં જ આવી પહોંચેલા) તેને જોઈને તેણે (રૂક્મિણીએ) પ્રશ્ન કર્યો.

'(બ્રાહ્મણના) અંગની ચેષ્ટાઓના જ્ઞાનથી જ તેણે નિશ્ચય કેમ ન કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હર્ષ પામેલ મુખવાળો....' કહેલ છે. બ્રાહ્મણના બે ગુણો જોઈને, (૧) (ભગવાને) વિવાહ(કરવા)નો સ્વીકાર કરેલ છે અને (૨) પધારવાના છે એમ તેણે જાણ્યું; કારણ કે (૧) મુખ ઉપરના હર્ષથી (વિવાહનો) સ્વીકાર (અને) (૨) ધીરે ધીરે (તેના) આવવાથી બીજું કાંઈ (કાર્ય) કરવાનું નથી એમ સૂચવનારી (ભગવાનની) પધરામણી (જણાયાં). તેને પણ લક્ષણથી જ્ઞાન થવાનાં બે કારણો 'લક્ષણ જાણનારી સતી' શબ્દોથી કહેલાં છે. (તેને) પતિવ્રતપણાંના ધર્મને લીધે અને શાસ્ત્રથી પણ (તેવું) જ્ઞાન (થયું).

આ (ઉપર વર્ણવેલ જ્ઞાન) અનુમાનથી થએલું હતું, જાણેલું ન હતું, તેથી (તે) જાણવા છતાં સત્ય (ચોક્કસ) નિર્ણય થાય તે માટે પ્રશ્ન કર્યો. 'શુદ્ધ હાસ્ય (વાળી થઈ)' કારણ કે હર્ષને લીધે મંદ હાસ્ય થયું, અને બ્રાહ્મણ તરફ તે (હાસ્ય) શુદ્ધ જ હોય. અથવા '(વિપ્રે) ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવેલ હોવાથી લૌકિક (પુરૂષો) જેવું હાસ્ય હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા (હાસ્યનું) શુદ્ધપણું કહેલું છે. ૨૯.

પછી નીચેના શ્લોકમાં બ્રાહ્મણે કહેલાં બે વચનો જણાવે છે:—

तस्या आवेदयत् प्राप्तं सरामं यदुनन्दनम् ।।
उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ।।३०।।

બલભદ્ર સહિત યદુનંદન પધારેલા (હોવાનું) અને (રૂક્મિણીને) પોતાની પાસે લઈ જવાનું જે સત્યવચન કહેલું તે (તેણે) તેને કહ્યું. ૩૦.

ભગવાન પધારેલા હોવાનું કહ્યું. બીજા (કોઈ) માટે પણ પધારેલા હોવાનું

---

* આ 'દેવી' શબ્દનો અર્થ કરેલો છે.

સંભવે, તેથી તેમ ન હતું એમ જણાવવા (ભગવાને જે) કહેલું તે કહ્યું. લડાઈ થાય તો પણ ભય ન રહે અને તે(રૂક્મિણી)નો મનોરથ પૂર્ણ થાય તે માટે 'બલભદ્ર સાથે' (પધારેલા હોવાનું કહ્યું). તેમ કરવાનું (પધારવાનું) કારણ (ભગવાનનો) ભક્ત ઉપર કૃપા કરવાનો ગુણ હતો, એમ 'યદુનંદન' શબ્દથી કહેલું છે; કારણ કે પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર યદુને પણ (પોતાનો) ભક્ત હોવાને લીધે જેમણે આનંદ કરાવ્યો, તે (પોતાના) તેજ સ્વભાવને લીધે તને પણ આનંદ કરાવશે (એવો તેનો ભાવાર્થ છે).

'સ્ત્રીઓ પાસે, મશ્કરીમાં; વિવાહમાં....(અસત્ય) નિંદાપાત્ર નથી' વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાને) કદાચ અસત્ય કહેલું હોય, (તેથી) તેવું ન હતું એમ જણાવવા 'સત્ય વચન' શબ્દ યોજેલ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાને જે પોતાનો અભિપ્રાય (બ્રાહ્મણને) જણાવેલો, તે પણ (તેણે રૂક્મિણીને) કહ્યું. માત્ર વિવાહ માટે જ (આવીશ એમ) નહિ, પરંતુ (મારી) પાસે લઈ જવા માટે (આવીશ) એટલે (મારી) પાસે જ લઈ જઈશ એટલે જેટલું ઇચ્છેલું તેટલું પ્રાપ્ત થશે. 'उपगमनम्' પાઠ હોય ત્યારે પણ તેજ અર્થ થાય છે. ૩૦.

પછી જેના મનોરથ પૂરા થએલા છે તેવી તેણે તેને વર આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा ॥
न पश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ॥३१॥

તેમને પધારેલા જાણીને મનમાં હર્ષ પામેલી તે વૈદર્ભી બ્રાહ્મણને પ્રિય (પોતે આપે તેવું) બીજું નહિ જોતાં (તેને) નમી. ૩૧.

ભગવાન પધારતાં, (વૈદર્ભી) પોતે ભગવાનની જ હોવાથી, તેણે (પોતાનું) સર્વ ભગવાનને સમર્પણ કરેલું હોવાથી, (પોતે) વૈદર્ભી[1] હોવાથી જ બ્રાહ્મણના કર્મને સફલ કરવાની નહતી. 'મનમાં હર્ષ પામેલી' હોવાથી પોતાના માટે તેણે (બ્રાહ્મણ પાસે) કાંઇપણ માગ્યું નહિ કે જેથી કાંઇક (વૈદર્ભીને) આપીને પણ તે સંતોષ[2]

---

[1] બ્રાહ્મણના (ભગવાનને લઈ આવવાના) કર્મને પશુ વિગેરેનાં દાનરૂપ તેનું ફલ આપીને સફલ કરી શકે તેમ ન હતું, કારણ કે તે 'વૈદર્ભી' હોવાથી કર્મનો તેને સંબંધ નહિ હોવાથી કર્મનાં ફલ તરીકે પશુ વિગેરે તે આપવાની (આપી શકે તેવી) નહતી, એવો અર્થ છે.(લે) ગયા અધ્યાયના છવીસમા શ્લોકમાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'વૈદર્ભી'ની વ્યુત્પત્તિ કરી છે તે જૂઓ.

[2] વૈદર્ભી મનમાં હર્ષ પામેલી હોવાથી, બીજું કાંઈ તેને જોઇતું નહિ હોવાથી પોતાના માટે વૈભવ વિગેરે કાંઈ તેણે (બ્રાહ્મણ પાસે) માગ્યું નહિ. જો કાંઈ માગ્યું હોત તો તે પોતાના આશિર્વાદથી આપીને તેની દક્ષિણા તરીકે પોતાને દ્રવ્ય મળશે એવા નિશ્ચયને લીધે બ્રાહ્મણ સંતોષ પામત. (લે)

પામે. જેણે મોક્ષ આપનાર[3] પણ (પોતાને) આપ્યા, તેને આપવાનું શું હોય? તેથી (આપે તેવું નહિ જોતાં નમી). 'બ્રાહ્મણને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) વૈભવ[4] પણ (તેને) આપવા યોગ્ય ન હતો. તેથી જ (નમસ્કાર વિના) બીજું તેને પ્રિય (પોતે આપી શકે તેવું) નહિ હોવાથી તે નમી, કારણ કે નમસ્કાર કરવો એટલી સારા પુરૂષોની વિદ્યા છે. જ્યાં કાંઈ પણ બદલો (વળાય તેમ) ન હોય ત્યાં નમસ્કાર કરવા એવી (વિદ્યા છે). વળી ભગવાન બ્રાહ્મણ જેમના દેવ છે તેવા છે, તેથી ભગવાનનાં પત્ની બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરે તે યોગ્ય જ છે. તેથી જ્યાં જ્યાં આપવા યોગ્ય કાંઈ ન હોય ત્યાં સર્વ પ્રસંગે એમજ કરવું એવું સાધન જણાવ્યું. ૩૧

ભગવાન નગરમાં પધાર્યા (અને) બ્રાહ્મણ અંતઃપુરમાં આવ્યો. પછી (નગરમાં) પધારેલા (ભગવાન અને બલભદ્ર) પ્રતિ વિવાહની પહેલાં જે કરવા યોગ્ય હોય તે કહેવું જોઇએ તેથી, અથવા પિતા (કન્યાનું) દાન ન કરે તો (તેનું) હરણ (કરવું) યોગ્ય હોવાથી, બલાત્કારથી હરણ કરવામાં આવે તોપણ માબાપ દાન ન કરે તો (વિવાહ) ધર્મ પ્રમાણે કરેલો ન થાય તેથી (તેમનું) દાન જરૂરી હોવાથી, પિતા દાન કરે અને (તે) કાર્ય છૂપું રહે તે માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી તેવી કથા કહે છેઃ—

प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ ॥
अभ्યयात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥३२॥

પોતાની પુત્રીનો વિવાહ જોવાની ઇચ્છાવાળા બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને પધારેલા સાંભળીને, (ભીષ્મક) વાજીંત્રોના અવાજ (અને) પૂજાની સામગ્રી સાથે સામો ગયો. ૩૨.

સંબંધીઓ હોવાથી પોતાની પુત્રીનો વિવાહ જોવાની ઇચ્છાવાળા થઇ (બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ) પધારેલા છે એવો લોકમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરીને, (ભીષ્મક) પોતે (કન્યા) આપવા જ આવ્યો. પોતાની પુત્રીના આ બે, એક પતિ અને બીજો જેઠ, એક વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળો, અને બીજો (તે) જોવાની ઇચ્છાવાળો, એવા प्राप्तौ એટલે प्रकर्षेण ઘણાં જ નિકટનાં आप्तौ સગાં હતા. તેથી જ નહિ બોલાવેલા હોવા છતાં તેઓ આવેલા હતા. લોકમાં પણ તીવ્ર ઇચ્છાવાળાઓને બોલાવવામાં આવતા નથી. છતાં પણ પછી કરવાનું કાર્ય કરવું જોઇએ, તેથી વાજીંત્રોના અવાજ

---

[3] આ પ્રમાણે મોક્ષ આપનાર ભગવાન પણ જેણે પોતાને (લાવી) આપ્યા તેને આપવા યોગ્ય શું હોય? એવો અર્થ છે. (લે)

[4] ગામ વિગેરેનું અધિપતિપણું એ વૈભવ. 'માણસોમાં રાજા' એ વાક્ય પ્રમાણે તે ભગવાનની વિભૂતિરૂપ હોવાથી આપવા યોગ્ય ગણાય, પરંતુ બ્રાહ્મણને તેની જરૂર ન હોય; એવો અર્થ છે. (લે)

(અને) પૂજાની સામગ્રી સાથે (ભીષ્મક તેમની) સામે ગયો. શિશુપાલના સંબંધમાં તો પાછલ શ્લોક ૧૬ માં કહ્યા પ્રમાણે તે પહેલાં ગએલો, પછી आभिमुख्येन સામે આવનારની જેવી (પૂજા થાય તેવી) પૂજા કરી, અને જેમ તેમ ઉતારો આપ્યો. તે પ્રમાણે બધાયને કર્યું એમ આગળ* કહેશે વચમાં ભગવાનના સંબંધમાં તો ઉત્તમ પ્રકારે જેમ વરની (સરભરા થાય છે) તેમ કરે છે. (ભગવાન) પધારતાં જ વાજીંત્રો સાથે વરની પૂજા માટે ભેગાં કરેલાં દ્રવ્યો સાથે (સામો આવ્યો). ૩૨.

मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजानि सः ॥
उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥३३॥

તેણે મધુપર્ક, રજ વિનાનાં વસ્ત્રો, ઇચ્છેલી ભેટો આપીને, વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. ૩૩.

પછી મધુપર્ક❀ લાવ્યો (આપ્યું). પછી રજ વિનાનાં વસ્ત્રો (આપ્યાં). '**विरजानि**' 'રજ વિનાનાં' વિશેષણથી કહેલું છે કે શોભા માટે[1] આપેલાં, દાનમાં આપેલાં ન હતાં. બીજાઓને તો પોતાની પ્રસિદ્ધિ (થાય તે) માટે રાજસ ગુણને લીધે આપવામાં આવે છે, તેથી (તે) વસ્ત્રો રજ વિનાનાં હોતાં નથી. ધોએલાં નવાં (વસ્ત્રો) તો બધાયને આપવામાં આવે છે, તેથી (એવો અર્થ હોય તો) વિશેષણ નકામું થાય. અથવા કન્યાનું દાન કરવા પહેલાં આખાં શુદ્ધ જ વસ્ત્રો આપ્યાં. 'ભેટો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે જે ભવિષ્યમાં આપવા યોગ્ય હતું તે પણ આપી દીધું. 'ઇચ્છેલી' એટલે વરવહૂએ ઇચ્છેલી. 'વિધિ પ્રમાણે' એટલે જેવો વિવાહનો વિધિ છે તે પ્રમાણે. ૩૩.

ततो निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ॥
ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा ॥३४॥

પછી ઘણી બુદ્ધિવાળા (ભીષ્મકે) શોભીતો ઉતારો નજીકમાં આપીને સૈન્ય સહિત સેવકો સહિત (તેમની) યથાયોગ્ય પરોણાગત કરી ૩૪

પછી ઉતારો પણ જેવો જમાઇને આપવામાં આવે તેવો શોભીતો, ઉપ નજીકમાં જ આપ્યો, કે જેથી ભગવાન રૂક્મિણી સહિત નજીકમાં જ રહે.

'એવું તેણે કેવી રીતે જાણ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણી બુદ્ધિવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. પછી વરની સાથે આવેલાઓને ભોજન પણ આપ્યું એમ

---

* શ્લોક ૩૫ માં.

❀ 'મધુપર્ક' એટલે દહીં, ઘી, જલ, મધ અને સાકર એ પાંચનું મિશ્રણ. વર પરણવા આવે ત્યારે આરંભમાં મધુપર્ક તેને અપાય છે.

[1] 'રજ વિનાનાં' હોવાથી રજનો સંબંધ નહિ હોવાથી, સાત્વિક ભાવથી શોભા થાય તે માટે ભગવાનને આપેલાં, એવો અર્થ છે. (લે)

ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. સૈન્ય સાથે જમનારૂં હોતું નથી, સેવકો તો સાથે જમનારા હોય છે; તેથી દરેકની ધર્મબુદ્ધિથી અથવા (તેમ કરવું) જરૂરી હોવાની બુદ્ધિથી પરોણાગત કરી. ૩૪.

ત્યાર પછી તે (વિવાહ જોવા) માટે (આવેલા) બીજા (રાજા)ઓની પણ પૂજા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः ॥
यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥३५॥

એ પ્રમાણે એકઠા થએલા રાજાઓનો તેઓનાં વીર્ય, વય અને સૈન્ય પ્રમાણે, પોતાના ધનના પ્રમાણમાં સર્વ કામનાઓથી સત્કાર કર્યો. ૩૫

જેવા રૂપમાં જેવાં વસ્ત્રો જેવાં વય પ્રમાણે જોઇએ, તેવો વેશ કરાવ્યો. વળી જેટલી બલં સેના હતી તેટલી અધિક સામગ્રી, પોતાનું જેટલું ધન હતું તેના પ્રમાણમાં આપી. એવી રીતે યોગ્ય પ્રકારે ચાર રીતે સત્કાર કર્યો.

રાજપત્નીને (રૂક્મિણી ભગવાનને આપવામાં આવે તે) ગમતું હશે કે નહિ તેવો સંદેહ રહે, તેથી તે દૂર થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કાયા, વાણી અને મનની સંમતિના ભેદથી સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને (ભગવાન) ઘણુંજ ઈષ્ટ હોવાનુ કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં કાયાથી (સંમતિ) દર્શાવે છે:-

कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ॥
आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तन्मुखपङ्कजम् ॥३६॥

શ્રીકૃષ્ણને પધારેલા સાંભળીને વિદર્ભ નગરના રહેવાસીઓએ આવી, નેત્રનાં પોલાણથી તેમના મુખરૂપી કમલનું પાન કર્યું. ૩૬.

શ્રીકૃષ્ણ જે સ્વભાવથી જ સ્ત્રીઓને પ્રિય છે, જેમનાં દર્શન તેમના ઘેર જઈ કરવા જોઇએ, તે પોતાના ઘેર પધારેલા હોય ત્યારે (તેમનાં) દર્શન કેમ ન કરે? તેથી બધાએ વિદર્ભ નગરના રહેવાસીઓએ (પોતાનાં) નેત્રનાં પોલાણથી તેમના મુખરૂપી કમલનુ પાન કર્યું (તેમનાં દર્શન કર્યાં). ૩૬.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓનાં વચન કહે છે:—

अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ॥
असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥३७॥

રૂક્મિણી આમની જ પત્ની થવા યોગ્ય છે. બીજી કોઈ (યોગ્ય) નથી. દોષ વિનાના દેહવાળા આ પણ રૂક્મિણીના યોગ્ય પતિ છે. ૩૭.

હરકોઈ (રૂક્મિણીને) ગમે તેને આપે, પરંતુ આમની જ પત્ની થવા તે યોગ્ય છે, આથી (શ્રીકૃષ્ણના) સ્વરૂપની યોગ્યતા જણાવી. યોગ્યનો યોગ્ય સાથે સંબંધ થાય છે, એવો તેઓનો અભિપ્રાય હતો.

'આને તો બીજાને આપેલી છે. તેમ (શ્રીકૃષ્ણ યોગ્ય) હોય તો બીજી (કન્યા) ભગવાનને આપવી જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'બીજી કોઈ (યોગ્ય) નથી' શબ્દો યોજેલા છે. બીજી (કન્યા) તો (ભગવાનને) યોગ્ય નથી જ, કારણ કે લક્ષ્મી વિના બીજી ભગવાનને યોગ્ય નથી. વળી લોક પ્રમાણ હોવાથી, જેમ દેવી વાણી થાય, તેમ બોલે છે. આ (ભગવાન) પણ રૂક્મિણીના જ (પતિ થવા) યોગ્ય છે, કારણ કે તે દોષ વિનાના દેહવાળા છે; પુરૂષોત્તમ હોવાથી દોષ રહિત દેહવાળા છે. તે (રૂક્મિણી) દોષ વિનાનાને જ (પોતાના) પતિ તરીકે માન્ય રાખે છે. ભગવાન ઈશ્વર તરીકે બધાયના યોગ્ય (રક્ષક) છે, પરંતુ પતિ તરીકે તો આના જ યોગ્ય (રક્ષક) છે, કારણ કે આનું મુખ્ય પ્રયોજન ભક્તિ[1] છે. ૩૭.

એ પ્રમાણે વાણીની (સંમતિ) વર્ણવી, આ વિષયમાં વિઘ્ન થએલું છે એવી શંકા કરીને, તે દૂર કરવા માટે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:—

किञ्चित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत् ॥
अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥३८॥

અમારૂં જે કાંઇ સત્કૃત્ય હોય તેનાથી ત્રણ લોકના રચનાર અચ્યુત પ્રસન્ન થાઓ, (અમારા ઉપર) કૃપા કરો, (અને) વેદર્ભીનો પાણિગ્રહણ કરો. ૩૮.

જો અમારૂં કાંઇ પણ સત્કૃત્ય હોય, તેનાથી પ્રથમ ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ. પછી ત્રણ લોકના રચનાર તેજ (હોવાથી) બીજા કોઇની જરૂર નહિ હોવાથી, તે પોતેજ અમારા ઉપર કૃપા કરો. કૃપા કર્યા પછી (તેમણે) જે કરવાનું છે તે 'વેદર્ભીનો પાણિગ્રહણ કરો' શબ્દોથી કહેલું છે. આ વિષયમાં એમ જ (થવું જોઇએ) એવા આગ્રહનું કારણ 'અચ્યુત' શબ્દથી કહેલું છે. આરંભમાં ધર્મથી અને સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થએલ ન હોય તેવો પતિ શોધવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ભોગના સંબંધમાં પણ (ભ્રષ્ટ થએલ ન હોય તેવો પતિ હોવો જોઇએ). ૩૮.

એ પ્રમાણે તેઓનો (રૂક્મિણી ઉપરનો) ઘણો પ્રેમ વર્ણવીને બધાની સંગતિ થતાં માતાની પણ સંમતિ થઇ, એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:–

एवं प्रेमकलाबद्धा वदन्तिस्म पुरौकसः ॥
कन्या चान्तःपुरात्प्रागाद्भटैर्गुप्ताम्बिकालयम् ॥३९॥

જાત જાતના પ્રેમના પ્રકારથી વશ થએલા નગરવાસીઓ એમ બોલતા હતા, અને સૈનિકોથી રક્ષાએલી કન્યા અંતઃપુરમાંથી અંબિકાના મંદિરે જવા ઉત્તમ પ્રકારે નીકળી. ૩૯.

प्रेमकलाबद्धाः જાત જાતના પ્રેમના પ્રકારથી વશ થએલા (નગરવાસીઓ) એમ બોલતા હતા. '**स्म**' શબ્દથી (તે વિષયની) પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણ તરીકે કહેલી છે.

---

[1] ભીષ્મક મહાદેવ હોવાથી ભક્તિપ્રધાન છે, તેથી ભૈષ્મી (તેની પુત્રી) પણ તેવા છે.(ટે)

(તેઓ) નગરવાસીઓ હોવાથી (તેઓના) મુખને બંધ રાખવાનું કોઇથી પણ બની શકે તેમ નહતું.

એ પ્રમાણે (શ્રીકૃષ્ણ રૂક્મિણીનું) હરણ કરે તેમાં સર્વની સંમતિ વર્ણવી, પૂજા કરવા માટે તે બહાર નીકળી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘च’ ‘અને’ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે જેમ નગરવાસીઓ પોતાનું બધું કર્મ સમર્પણ કરીને ભગવાનને રૂક્મિણી સાથે વિવાહ કરવા પ્રાર્થના કરતા હતા, તેમ રૂક્મિણી પણ ‘ભગવાન મને (પત્ની તરીકે) ગ્રહણ કરો’ એવી મહાદેવને પ્રાર્થના કરવા માટે નીકળી. ‘અંતઃપુરમાંથી’ એટલે છૂપા સ્થાનમાંથી બહાર પ્રકટ સ્થાનમાં આવી, કે જેથી બંધુઓને હેરાન કર્યા વિના ભગવાન શાંતિથી તેને પકડી (લઇ જઇ) શકે. ‘प्रागात्’ ‘ઉત્તમ પ્રકારે નીકળી’ શબ્દથી (તેના) મનનો સંતોષ દર્શાવેલો છે. ‘સૈનિકોથી રક્ષાએલી’ (નીકળી), કે જેથી (ભગવાન હરણ કરે) ત્યાં સુધી બીજો સ્પર્શ કરે નહિ. ‘અંબિકાના મંદિરે’ એટલે સ્ત્રી દેવતા હતી ત્યાં. ઘરમાં સ્ત્રીઓ જ અધ્યક્ષ હોય છે, તેથી ત્યાં પુરૂષને (કાંઈ) સંબંધ ન હતો એમ કહેલું છે, અને ‘અંબિકા’ શબ્દથી માતાપણું કહેલું છે. ૩૯.

બીજા રથમાં રહેલાને રથમાં બેઠેલીને લઇ જવી કઠણ થઈ પડે, તેથી પગથી (ચાલતી)જ નીકળી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम् ॥
सा चानुध्यायती सम्यङ् मुकुन्दचरणाम्वुजम् ॥४०॥

ભવાનીના પાદપલ્લવનાં દર્શન કરવા પગથી (ચાલતી) નીકળી, અને તે મુકુંદના ચરણકમલનું સારી રીતે ધ્યાન ધરતી હતી. ૪૦.

‘ભવાનીના પાદપલ્લવનાં’ શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) લોકમાં પોતે તેની (ભવાનીની) ભક્ત હોવાનું જણાવતી હતી, પરંતુ ઇચ્છેલો પદાર્થ તો બીજો[1] જ હતો. તે જ (મનની) અંદર રહેલો વિષય ઉત્તરાર્ધથી કહેલો[2] છે. તેના સંબંધવાળી સ્ત્રીઓ અને તે મુકુંદના ચરણકમલનું જ ધ્યાન ધરનારી હતી. ‘મુકુંદ’ એટલે મોક્ષ આપનારનાં જ ચરણકમલનું (ધ્યાન ધરતી હતી). આથી ભગવાનની રાહ જોવાનું ખાસ કારણ કહેલું છે. પિતાના ઘેર પણ બંધન હતું, બીજે (શિશુપાલ જેવાને પરણવાથી તેને ઘેર) પણ જનાનામાં જ રહેવાનું થાય. તેથી મુકુંદ(મોક્ષ આપનાર)નાં પત્ની થવું તે મોક્ષરૂપ હોવાથી તે (પદ) તજવા યોગ્ય ન હતું. ૪૦.

એ પ્રમાણે કાયા અને મનનાં કાર્યોનું વર્ણન કરી, વાણી (કાંઈ) કાર્ય

---

[1] ‘બીજો’ એટલે મુકુંદના ચરણકમલનું દર્શન. (લે)

[2] ‘ધ્યાન ધરતી હતી’ શબ્દથી કહેલો છે. ચરણકમલનું ધ્યાન ધરતી હતી એમ કહ્યું, તેથી મનમાં તેનાં દર્શનની જ ઇચ્છા હતી, એમ કહેવાયું. (લે)

કરતી નહતી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यतवाङ् मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता ॥
गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः ॥४१॥

મૌન ધારણ કરેલી, સખીઓથી ચારે તરફથી વીંટાએલી, અને શૂરવીર કવચવાળા તૈયાર આયુધોવાળા રાજાના સૈનિકોથી રક્ષાએલી (તે) માતાઓ સાથે (અંબિકાના મંદિરે જવા નીકળી. શ્લોક ૪૦) ૪૧.

'માતાઓ સાથે'નો (એવો અર્થ છે કે) જેમ કરવાથી ભગવાનના મનમાં અયોગ્યતા ન થાય (જણાય), તે માટે તેણે એમ કરેલું (માતાઓ સાથે નીકળેલી); અને (સખીઓની) સંમતિ મળે, હરણ થતાં (તેઓને) પશ્ચાતાપ ન થાય અને (પોતાની) શોભા થાય, તે માટે 'સખીઓથી ચારે તરફથી વીંટાએલી' (નીકળી). બહાર સૈનિકોથી રક્ષાએલી હતી. 'શૂરવીર' વિશેષણથી (તેઓનું) અંદરનું સામર્થ્ય (જણાવ્યું છે). 'કવચવાળા, તૈયાર આયુધોવાળા' વિશેષણોથી (એમ કહેલું છે કે) પોતાનું રક્ષણ કરવાનાં અને શત્રુને દુઃખ દેવાનાં સાધન તેઓની પાસે હતાં. એ પ્રમાણે સર્વ તરફથી (રૂક્મિણીને) દોષ ન લાગે તે માટે તેને (હરણ થતાં) અટકાવનારાં ચાર[1] કહેલાં છે. ૪૧.

પછી મંગલ વાજીંત્રો પણ વગાડવામાં આવ્યાં, (એ) શુભના કારણરૂપ શુકન પણ થયું એમ કહે છેઃ—

मृदङ्गशंखपणवास्तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥
नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः ॥४२॥
स्रग्गन्धवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलंकृताः ॥
(गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका वाद्यवादकाः ॥)
परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागध बन्दिनः ॥४३॥

મૃદંગ, શંખ, ઢોલકાં, તૂરી અને નગારાં વાગવા લાગ્યાં. જાતજાતના ખાવાના પદાર્થ અને પૂજાનાં સાધનો સાથે, હજારો વેશ્યાઓ, માલાઓ સુગંધી પદાર્થો વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી સારી રીતે શણગારેલી બ્રાહ્મણ-

---

[1] સૈનિકપણું, શૂરવીરપણું, કવચવાળા હોવાપણું અને તૈયાર આયુધોવાળા હોવાપણું. એ ચારથી ચાર પ્રકારનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો, એવો અર્થ છે. (લે) આ ચાર માત્ર સૈનિકોને જ લાગુ પડે છે. (૧) મૌન ધારણ કરેલી (૨) માતાઓ સાથે (રહેલી) (૩) સખીઓથી વીંટાએલી અને (૪) સૈનિકોથી રક્ષાએલી એવાં ચાર રૂક્મિણીનાં વિશેષણ કહ્યાં, તે ચાર હરણ થતાં અટકાવનારાં છે એમ જણાય છે. મૌન રાખવાનું વ્રત રાખવું જોઈએ, (જૂઓ શ્લોક ૫૦), તેથી તે શ્રીકૃષ્ણને વાણીથી કાંઇ સૂચના આપી શકે તેમ નહિ હોવાથી એ પણ અટકાવનારૂં છે. બીજાં ત્રણ અટકાવનારાં છે એ સ્પષ્ટ જ છે.

ની સ્ત્રીઓ, ગાન કરતાં ગાનારાઓ, સ્તુતિ કરતાં બંદીજનો ભાટ અને ચારણો તથા વાજીંત્ર વગાડનારાઓ પરણનારી કન્યાને વીંટાઈને જતા હતા. ૪૨–૪૩.

વળી જાતજાતના ખાવાના પદાર્થ અને પૂજાનાં સાધનો સાથે, વેશ્યાઓ પરણનારી કન્યાને વીંટાઇને જતી હતી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જાતજાતના ખાવાના પદાર્થ એટલે ભવાની માટેનાં ફલ વિગેરે, बलिः પૂજાનાં સાધનો, આ (પદાર્થો) સાથે* ગએલાં, એમ 'સાથેના' અર્થમાં યોજેલી ત્રીજી (વિભક્તિ)થી જાણવું. વેશ્યાઓ તો જૂદી ગએલી. 'वारम्' એટલે વરોનો સમૂહ. 'वारम्' છે મુખ્ય જેઓને તે (वारमुख्याः વેશ્યાઓ), કારણ કે વેશ્યાઓને જ દરરોજ ઘણા વર થાય છે. 'હજારો' શબ્દથી 'નિત્ય નવા (થતા) ભગવાનનાં દર્શન કરવાનાં છે' એવો તેઓનો ઉત્સવ જણાવેલો છે. બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ પણ રીવાજ પ્રમાણે આશિષો આપવા માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી (કન્યાની) સાથે જ ગઇ. ખાસ કરીને તેઓની પૂજા કરવી જોઇએ તેથી, 'માલાઓ સુગંધી પદાર્થો વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી (શણગારેલી)' શબ્દથી, તેઓની (જતાં) પહેલાં જ કરેલી પૂજા જણાવેલી છે. ચારે પ્રકારનાં (પદાર્થો)થી તેઓ શણગારેલી હતી. 'પરણનારી કન્યાને વીંટાઇને' શબ્દોથી બીજો પણ મોટો ઉત્સવ થયો, એમ કહેલું છે. (ભગવાનનાં) દર્શન માટે અને લાભ માટે જવાનું કહેલું છે. બંદીજનો વિગેરે વિદ્યા ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા કહેલા છે. ૪૩.

आसाद्य देवसदनं धौतपादकराम्बुजा ॥
उपस्पृश्य शुचिः शान्ता प्रविवेशाम्बिकान्तिकम् ॥४४॥

દેવમંદિરે પહોંચી પગ તથા હસ્તકમલ ધોઈ, આચમન કરી પવિત્ર થઈ, શાંત રહી તે અંબિકા નજીક ગઈ. ૪૪.

પછી મર્યાદાને સાચવી રાખવા માટે, પૂજન (થયા) પછી જ આને લઈ (હરી) જઈશ ' એવા વિચારથી ભગવાન શાંત રહ્યા. તે સમયે તે (રૂક્મિણી) દેવમંદિરે પહોંચી, નજીક જઈ, હાથ પગ ધોઈ આચમન કરી, બહારથી અને અંદરથી શુદ્ધ થઈ. (આવા સમયે) ઉદ્વેગ વિગેરે સંભવે, તેથી તે (થયા) નહતા, એમ જણાવવા 'શાંત રહી' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે અંદરથી શાંતિવાળી હોય તે જ ફલ મેળવે છે. તે અંબિકા નજીક પૂજન કરવા ગઈ. તેથી જ ભાગવતમાં લૌકિક સૌંદર્યનું[૧] વર્ણન કરવા ભાષા× ભેદો કહેલા છે. ૪૪.

---

* 'સાથે' એટલે કન્યાની સાથે ગએલાં, વેશ્યાઓ જૂદી ગએલી, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

[૧] સમાધિભાષામાં અંદરની શાંતિથી જ ફલ મળે છે, પણ લૌકિક સૌંદર્ય વિગેરથી મળતું નથી. તેથી જ તે (લૌકિક સૌંદર્ય) કહેવા જૂદે જૂદે સ્થલે જૂદી જ ભાષા કહેલી છે. (લે)

× (૧) વ્યાસજીએ સમાધિમાં જે અર્થ જોઇને વર્ણવ્યો તે સમાધિભાષા. (૨) તેનાથી

तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः ॥
भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥४५॥

વિધિ જાણનારી બ્રાહ્મણની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તે બાલાને ભવ સાથે રહેલી ભવની પત્ની ભવાનીને વંદન કરાવ્યું. ૪૫.

પછી જે વિધિ જાણનારી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ હતી તેમણે ભવાનીને વંદન કરાવ્યું. 'ભવાની' શબ્દ જેને પુરૂષનો સંબંધ થએલો છે તેવી સ્ત્રીનું માત્ર નામ છે, તેથી વિશેષ જણાવવા માટે 'ભવની પત્ની' શબ્દ યોજેલ છે. અથવા આ મહાદેવની ભોગ (કરવાની) સ્ત્રી નથી. તેમ હોય તો (તેનામાં) વર આપવાનો ગુણ ન હોય, તેથી 'ભવની પત્ની' એમ કહેલું છે, કારણ કે "યજ્ઞનો સંબંધ હોય ત્યારે જ પતિનું (નારીજાતિ કરતાં) ન લાગી ('પત્ની'રૂપ થાય છે)" (પાણિનિ ૪–૧–૩૩). તે પણ ભવની સાથે રહેલી, કારણ કે (ભવ અને ભવાની) બંને રૂપવાળા (હોય ત્યારે) તે સંપૂર્ણ છે. સ્ત્રી સહિત હોય તે જ સંપૂર્ણ હોય છે. ૪૫.

ભવાનીને નમસ્કાર કરતાં ભગવાનની ઇચ્છાથી તેજ સમયે તેને મંત્ર સ્ફુર્યો તેથી તે (મંત્ર) કહે છેઃ—

नमस्ये त्वाऽम्बिकेऽभीक्ष्णं स्वसंतानयुतां शिवम् ॥
भूयात्पतिर्मे भगवान् कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥४६॥

હે અંબિકા! પોતાના સંતાનો સહિત તને (અને) શિવને વારંવાર નમન કરૂં છું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા પતિ થાઓ (અને) તેનું અનુમોદન કરો. ૪૬.

'પોતાના સંતાનો સહિત' એટલે ગણપતિ સહિત (તમને નમન કરૂં છું), શિવને પણ નમન કરૂં છું. 'ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા પતિ થાઓ' એવી પ્રાર્થના મંત્રમાં જ કરે છે. તે એટલે (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા પતિ થાઓ) આનું શિવ અને ભવાની અનુમોદન કરો, અથવા શ્રીકૃષ્ણ અનુમોદન કરો, પરંતુ કોપ ન કરો; (એટલે) બીજા દેવને નમસ્કાર (કરૂં છું તે) અયોગ્ય ન માનો.

લોકની માન્યતા (પ્રમાણે) તો 'મને પતિ થાઓ' એટલું જૂદું (વાક્ય), અને 'તેનું શ્રીકૃષ્ણ અનુમોદન કરો' એ જૂદું વાક્ય છે. તેમ (શ્રીકૃષ્ણનું અનુમોદન ઇચ્છેલું) ન હોય તો મહાદેવ પોતાના જેવાને જ (પતિ) કરે, અને તે બીજાઓને ફલ વિનાનું થાય. તેથી સર્વ સ્થલે શ્રીકૃષ્ણનું અનુમોદન કહેવું (માગવું) જોઇએ. ૪૬.

વિરૂદ્ધ અર્થ હોય તે મતાંતરભાષા અને (૩) લોકમાં પ્રસિદ્ધ અર્થનું વર્ણન કરેલ હોય તે લૌકિકી ભાષા (તત્ત્વદીપ ૩–૧૦ ઉપરનો પ્રકાશ). સમાધિભાષા જ પ્રમાણ છે. અહિં લૌકિકી ભાષા કહેલી છે, એટલે લોકમાં જેમ થાય છે તેવું વર્ણન છે. આ સમાધિભાષા નહિ હોવાથી પ્રમાણ નથી એવો ભાવાર્થ છે.

માત્ર નમસ્કાર કરતાં જ આ મંત્ર (ઉચ્ચાર્યો) એમ નહતું, પરંતુ તેણે બધીએ પૂજા આ મંત્રથી કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अंद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रङ्माल्यभूषणैः ॥
नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥४७॥
विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः समपूजयत् ॥
लवणापूपताम्बूलकण्ठसूत्रफलेक्षुभिः ॥४८॥

જલોથી, સુગંધી પદાર્થો અને અક્ષતથી, ધૂપથી, વસ્ત્રો, માલાઓ, પુષ્પો અને ભૂષણોથી, જાતજાતના ખાવાના પદાર્થો અને પૂજાની સામગ્રીથી અને દીપમાળાઓથી તેણે જૂદી જૂદી પૂજા કરી. તેજ પ્રમાણે તે પદાર્થોથી અને લવણ, માલપુંવા, તાંબૂલ, કંઠસૂત્રો, ફલો અને શેરડીથી સધવા બ્રાહ્મણીઓની પૂજા કરી. ૪૭–૪૮.

પગ ધોવાના, પૂજાના, આચમનના અને સ્નાનના (જલો)થી, પછી સુગંધી પદાર્થો અને અક્ષતથી (પૂજા કરી). તેની[1] પહેલાં વસ્ત્રો, માલાઓ, પુષ્પો અને આભૂષણોથી (પૂજા કરી). દેહ ભીનો હોય ત્યારે પહેરેલાં (વસ્ત્રો વિગેરે)નો પછી ત્યાગ કરવામાં આવે, તે માટે તેઓને (અક્ષતને) પછી[2] કહેલાં છે. ‘ અલંકાર ધારણ કર્યા વિના એક ક્ષણ પણ રહેવું ન જોઇએ, ’ તેથી અક્ષતોનો[3] શણગાર (કહેલો છે). વળી ‘ દીપમાલાઓથી ’ (પૂજા કરી), એમ જાતજાતની આરતીઓ વર્ણવેલી છે.

‘ જૂદી જૂદી ’ એ શબ્દનો પછીનાં અને પહેલાંનાં પણ (વાકયો) સાથે સંબંધ છે. મહાદેવની અને ભવાનીની તેમજ દરેક બ્રાહ્મણીની (જૂદી જૂદી પૂજા કરી). તેમ ન કરે તો (૧) પરિકર સાથે પૂજાએલા શિવ (૨) વિષ્ણુને (રૂક્મિણી) આપે, પરંતુ (૩) બ્રહ્મા બાકી રહી જાય, તેથી તે (બ્રહ્મા) પ્રસન્ન થાય તે માટે બ્રાહ્મણીઓની પણ વસ્ત્ર વિગેરેથી જૂદી જૂદી પુજા કરી. વળી ‘ લવણ....વિગેરે ’થી વિવાહનો ખાસ પ્રકાર કહેલો છે. આ છ દ્રવ્યો મંગલ કરનારાં અને રસથી ભરેલાં છે. કંઠસૂત્રો એટલે નાલસૂત્રો.* ફલો જૂદી જૂદી જાતનાં અને શેરડી કટકા કરેલી. છ (પદાર્થો)નું

---

[1] ‘ તેની ’ એટલે ‘ સુગંધી પદાર્થો અને અક્ષતની પહેલાં.’ (લે)

[2] ભીનો દેહ હોય ત્યારે પહેરેલાં વસ્ત્રો ભીનાં થાય છે, તેથી ધૂપ વિગેરેથી ભીનાશ દૂર કરી, પછી તે (વસ્ત્રો) કાઢી નાખી, પાછાં નવાં પહેરાવ્યાં, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] (પૂજાના) સાધન (અક્ષત)ની સંબંધ દેખાડવાની ઇચ્છાથી છઠ્ઠી વિભક્તિ યોજી છે, જેથી એમ જણાવાય કે અક્ષત ઉત્તમ સાધન (અલંકાર) ન હતાં. સ્નાન કરાવ્યા પછી ભીનાશ દૂર કરી આભરણ પહેરાવવામાં આવે ત્યાં સુધી જ અક્ષતથી અલંકાર કરેલો, એવો અર્થ છે. (લે)

* ‘ કમલના દાંડાના તંતુઓ ’ એવો અર્થ જણાય છે, સુવર્ણની કંઠીઓ નહિ; કારણ કે સુવર્ણની કંઠીઓ રસથી ભરેલી હોતી નથી. વળી પાછલ ‘ ભૂષણો ’ કહ્યાં તેમાં આવી કંઠીઓનો સમાવેશ થઇ જતો હોવાથી પુનરૂક્તિ દોષ થાય.

દાન એક સાથે જ (દરેક બ્રાહ્મણીને) કરેલું. ૪૭–૪૮.

तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषा युयुजुराशिषः ॥
ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥४९॥

તે સ્ત્રીઓએ તેને આપ્યાં, શેષ આપી, આશિષો આપી. પરણનારી સ્ત્રીએ તેમને (અને) દેવીને નમન કર્યું અને શેષ લીધી. ૪૯.

વળી તે સ્ત્રીઓએ તે(રૂકિમણી)ને આપ્યાં. પતિવાળી (સ્ત્રી)ને જ આપવામાં આવે છે, તેથી જ આ લોકમાં વિવાહ પછી દાન પ્રસિદ્ધ છે. તે (વિવાહ પછીનું દાન) આ પ્રસંગમાં થશે નહિ તેથી, અને તે માતાઓનું કર્તવ્ય હોવાથી, મંત્રની પેઠે આ પણ (તેઓને) સ્ફૂર્યું, તેથી (વિવાહની) પહેલાં જ (તેઓએ) દાન કર્યું.

અથવા ભગવાન છૂપા રહીનેજ (ત્યાં) પધારેલા. ભવાની અને શિવે (રૂકિમણીની) પ્રાર્થના સફલ થાય તે માટે ભગવાનને રૂકિમણી આપી. આ (વૃત્તાંત) આગળનું (વિવાહ પછી કરાય તેવું) દાન જણાવ્યું તેથી જણાય છે. તે (રૂકિમણીએ એ પદાર્થો) તે(બ્રાહ્મણીઓ માતાઓ)ને આપ્યા, અને તેમણે તેને આપ્યા. શેષ પણ આપી, આશિષો પણ આપી. शेषाः એટલે લવણ વિગેરે જે પદાર્થો આપેલા તેમના અંશો પાછા આપ્યા. એ પ્રમાણે વિધિનું વર્ણન કરી, કર્મ પૂરૂં થાય તે માટે, ‘ તેમને (અને) દેવીને નમન કર્યું ’ શબ્દોથી નમસ્કાર કહેલો છે. તે (બ્રાહ્મણીઓએ) આપેલી શેષ (રૂકિમણીએ) લીધી, પોતાની ગાંઠમાં મૂકી. એ પ્રમાણે આખોએ વૈધ (પ્રકારના) વિવાહનો ઉત્સવ વર્ણવ્યો. આ (વિવાહ)માં ત્રણ દિવસ વ્રત રાખવું જોઈએ, તે પણ થયું (રખાએલું) એમ માનવું. ૪૯.

मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामाम्बिकागृहात् ॥
प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥५०॥

પછી મુનિવ્રત તજીને રત્નવાળી વીંટીથી શોભતા હાથથી દાસીને પકડીને તે અંબિકાના મંદિરમાંથી તરત બહાર નીકળી. ૫૦.

પછી મૌન તજીને, (એટલે) સખીઓ સાથે જે બોલવા યોગ્ય હતું તે બોલીને, અંબિકાના મંદિરમાંથી તરત બહાર નીકળી. ઝટ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે તરત બહાર નીકળી. સખીઓ અને બીજી સ્ત્રીઓને જૂદી પાડી દીધી. ‘ ભગવદ્ભાવને લીધે હું બેબાકળી થઇશ ’ એવા વિચારથી એક જે અંતરંગ દાસી હતી, તેને પકડીને (બહાર નીકળી). બહાર(ના પ્રદેશમાં) તો તે ભૂમિને જોશે નહિ, તેથી અવશ્ય તે(દાસી)ની દોરવણી લેવી જોઇએ. ભગવાને (તેને) પોતાની વીંટી આપેલી એમ જણાવવા (હાથનું) રત્નવાળી વીંટીથી શોભતા હોવાપણું કહેલું છે. અથવા (તે) પહેલાના અવતારની વીંટી સૂચવે છે. ૫૦

'જો હું (રાજાઓ છે ત્યાં) જઇશ નહિ, તો પહેલાના જેવીજ (મારી) સ્થિતિ થશે, ત્યારપછી કોઇપણ મને જોશે નહિ, અને વિવાહના સમયે જૂએ તેમાં દૂષણ નથી' એવા વિચારથી (તે ગઇ એટલે) બધાએ (તેને) જોઇ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तां देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुण्डलमण्डिताननाम् ॥
श्यामां नितम्बार्पितरत्नमेखलां व्यञ्जत्स्तनीं कुन्तलशंकितेक्षणाम् ॥५१॥
शुचिस्मितां बिम्बफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुन्दकुड्मलाम् ॥
पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं सिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ॥५२॥
विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥

દેવમાયા જેવી, વીરોને મોહ કરનારી, સુંદર કેડવાળી, કુંડલોથી શોભતા મુખવાળી, નિતંબો પર ધારણ કરેલા રત્ન જડેલ કંદોરાવાળી, પ્રકટ થતાં બે સ્તનોવાળી, કેશને લીધે ભયવાળાં લોચનવાળી, પવિત્ર હાસ્યવાળી, બિંબફલ જેવા (લાલ) નીચલા હોઠની કાંતિથી લાલ દેખાતા ડોલરની કળી જેવા દાંતવાળી, અવાજકરતી કણિકાવાળા ઝાંઝરોના તેજથી શોભતી, પગથી ચાલતી, હંસ પેઠે ચાલતી, તે શ્યામાને જોઈને (ત્યાં) આવેલા યશસ્વી વીરો મોહ પામ્યા, (અને) તેને લીધે થએલ કામથી દુ:ખી થયા. ૫૨½.

રંગમંડપમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જેમ ઘણાઓને ઘણા પ્રકારે તેમનાં દર્શન થયાં,✿ તેમ આને પણ વીરોએ દેવમાયા જેવી જોઈ, એમ 'દેવમાયા જેવી' શબ્દથી કહેલું છે. દેવ એટલે ભગવાનની માયાની ઘણો મોહ કરનારી શક્તિ આ આવી, એમ બધા (વીરો)એ નિશ્ચય કર્યો, એવો (અર્થ છે). તેમાં પણ (તે) વીરોનેજ મોહ પમાડતી હતી. તેમ ન હોત તો તેઓ પોતે જઈને મરણ ન પામત. સોળ લક્ષણવાળીનું તેનું (અહિં) વર્ણન કરે છે, કારણ કે, ભગવાન બત્રીસ લક્ષણવાળા છે, અને તે સોળ લક્ષણવાળી છે, એવી પ્રસિદ્ધિ છે.

(૧) સંબંધને લીધે (તેનામાં) અસાધારણ સામર્થ્ય હતું (તે) એક (લક્ષણ)* (૨) શૌર્ય વિગેરેનો નાશ કરવો એ બીજું‡ (૩) ઘણો મોહ કરવો એ ત્રીજું (૪) सुष्ठु સુંદર मध्यमम् કેડ છે જેની એ ચોથું. અમૃતનો સંબંધ થાય તે માટે લંબિકા

✿ જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૪૦-૧૭.

* શ્લોક ૪૧ માં આવેલા 'ताम्' 'તે' શબ્દનો આ અર્થ જણાય છે.

‡ આ 'देवमायामिव' 'દેવમાયાના જેવી'નો અર્થ છે.

(જીભના કાકડા)ની પેઠે[1] પાતળી કેડ વર્ણવેલી છે, તેથી[2]જ કોઈને પણ રસનો સંબંધ થતો નથી; કારણ કે[3] તે રસ પુરૂષે જ ભોગવવાનો છે, (અને) જીભથી[3]જ (ભોગવવાનો છે). તે નહિ હોવાથી પોતામાં રહેલો રસ પણ માખીનો સંબંધ થતાં જેમ જતો રહે છે તેમ જતો રહે છે, તેથી લોકમાં દુઃખ જ થાય છે.

(૫) બે કુંડલોથી શોભાવેલું છે મુખ જેની અંદરનું તેવી. એ (વિશેષણ)થી ઉપર રસનો ઉપભોગ કરવાનાં સ્થાન (ગાલ)ની શોભા દેખાડેલી છે; કારણ કે કુંડલો રસ દેખાડનારાં છે. (૬) 'શ્યામા' શબ્દથી વય પણ કહેલું છે. (શ્યામા એટલે) સોળ વર્ષની. (૭) 'નિતંબ ઉપર ધારણ કરેલો છે રત્ન જડેલ કંદોરો જેના' એ (વિશેષણ)થી રસનો આવિર્ભાવ કરવાના પ્રસંગે મુખ્ય સ્થાનમાં પણ રસનો પ્રકાશ જણાવેલો છે. (૮–૯) 'પ્રકટ થતાં બે સ્તનોવાળી' વિશેષણથી (દેહના) મધ્યમાં રસનો પ્રકાશ કહેલો છે. એવી રીતે પાંચ† રસરૂપ ગુણો વર્ણવ્યા.

(હવે રસનું) પોષણ કરનારા સાત ગુણો કહે છે. (૧૦–૧૧) 'કેશને લીધે ભયવાળાં બે લોચનો છે જેનાં' એ (વિશેષણ)થી અહિં કેશો અને ચંપલ દષ્ટિ, એવાં બે લક્ષણો જણાવેલાં છે. (૧૨) (તેનામાં) દોષ ન હતો એમ જણાવવા મંદ હાસ્ય પણ પવિત્ર પ્રકારનું છે. (૧૩) શ્વેત દાંત રસનો આવિર્ભાવ કરનારા નથી તેથી, અને દાંત રંગવાનું વિવાહ પછી કરવાનું હોવાથી, બનાવટી રંગ વિના પણ કુદરતી ગુણોથીજ તેમ થયું (દાંત રંગેલા થયા), એમ કહે છે, (કે) બિંબના ફૂલના જેવો

---

[1] લંબિકાયોગમાં યોગીઓ જીભને ટૂંકી કરી, બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલ અમૃતનો ભોગ કરે છે. જેમ ટૂંકી જીભ ન હોય તો એ અમૃતનો ભોગ કરી ન શકાય, તેમ પાતળી કેડ ન હોય તો આવા ભગવદ્રસનો ભોગ પણ થઈ શકે નહિ. ત્યાં જેમ 'જીભ' ભોગનું સાધન છે, તેમ અહિં (પાતળી) કેડ ભોગનું સાધન છે, એવો ભાવ છે. (લે)

[2] 'તેથી જ' એટલે પાતળી કેડ ન હોવાથી જ, યોગ્યતા નહિ રહેતાં ભગવદ્રસનો સંબંધ થતો નથી. (લે)

[3] અહિંથી દષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરે છે. તે બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલો રસ પુરૂષ નાની જીભથી જ ભોગવી શકે છે. તેનો ભોગ કરવામાં સૂક્ષ્મ જીભ જ સાધન છે, એમ દર્શાવવા '**एव**' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે. તેમ અહિં પણ પાતળી કેડ જ સાધન છે. એવો ભાવ છે. નાની જીભ ન હોય તો પોતાના બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલો રસ પણ દેહનો નાશ થાય ત્યારે જતો રહે છે, પરંતુ કોઈ સમયે ભોગવી શકાતો નથી. જેમ માખી ગળવામાં આવતાં, પહેલાં ખાધેલું અન્ન પણ ઓકી નખાય છે, તેમ નાશવંત દેહના સંબંધને લીધે તે (બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલો) રસ પણ જતો રહે છે, એટલા પૂરતુંજ દષ્ટાંત છે. તેથી તેવી જીભ નહિ હોવાથી બધા તે રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી અને તે કારણથી તેમને દુઃખજ થાય છે, તે પ્રમાણે તેવી કેડ નહિ હોવાથી બધા ભગવદ્રસનો પણ ભોગ કરી શકતા નથી, અને તેથી લોકમાં દુઃખજ થાય છે, એવો સંપૂર્ણ અર્થ છે. (લે)

† (૧) રસ દર્શાવનાર કુંડલથી પ્રકાશતું મુખ. (૨) સોળ વર્ષનું વય. (૩) રત્નજડિત કંદોરાથી શોભતા નિતંબ. (૪–૫) પ્રકટ થતાં બે સ્તનો, એ પાંચ.

લાલ જે નીચલો હોઠ, તેની **द्युतिभिः** કાંતિથી લાલ દેખાતા જે દાંત, તેજ ડોલરની કલિ જેવા હતા જેનાં, (તેવી તે હતી). રંગનારા પદાર્થ કરતાં કાંતિથી થતી લાલાશ ઉત્તમ હોય છે. (૧૪) ‘પગથી ચાલતી’ એ એક પ્રકારનું લક્ષણ છે, કારણ કે બે પગથી ચાલવું (તે) પુરૂષનું (અને) એક પગથી ચાલવુ (તે) સ્ત્રીનું (લક્ષણ છે) (૧૫) તેમાં પણ ગતિ ફલરૂપ અને ફલ વિનાની એવી બે પ્રકારની હોય છે. આ (ગતિના પ્રકારનું) જ્ઞાન પ્રકટ લક્ષણથીજ થાય છે, તેથી ‘હંસ પેઠે ચાલતી વિશેષણથી તેની ગતિનું વર્ણન કરે છે. (૧૬) અવાજ કરતી **कलाः** અંદર રહેલી ઝીણી કણિકા(કાંકરી)ઓ, તે જેમાં છે તેવાં બે ઝાંઝરો, તેમનુ જે **धाम** તેજ, તેનાથી શોભતી, અથવા તેનાથી શોભતા (પગથી ચાલતી).

‘આવી(રૂકિમણી)ને જોતાં જો વીરોને રસ ઉત્પન્ન થાય તો (अ) (તેને) દોષ લાગે, (અને રસ) ઉત્પન્ન ન થાય તો (ब) વિષય(રૂકિમણી) ઉત્તમ ન થાય (ગણાય), એમ બંને બાજુથી બંધન થાય છે’ (એવી શંકા થાય), તે દૂર કરવા વીરોને બે પ્રકારે વિઘ્ન થયું એમ ત્રેપનમા શ્લોકમાં કહે છે. (ब) આરંભમાં તેને જોઇને વીરો **मुमुहुः** મોહ પામ્યા. ‘આવેલા’ હોવાથી (આ) આવવાનુ ફલ કહ્યું, કારણ કે સુષુપ્તિની પેઠે મૂર્ચ્છામાં પણ કોઇ પ્રસંગે સુખ હોય છે; અને ‘મૂર્ચ્છામાં અડધું ભાન હોય છે*’ એવો નિયમ છે. ‘યશસ્વી’ વિશેષણથી તેઓનુ પુણ્ય પણ સૂચવેલું છે. ‘તેને લીધે થએલ કામથી દુઃખી થએલા’ એમ તેઓની ઇચ્છા પણ કહેલી છે. એવી રીતે ચાર (વિશેષણોથી જણાવેલા ચાર) ગુણોને લીધે તેટલું ફલ પામ્યા, એમ વિષય(રૂકિમણી)નુ ઉત્તમપણું વર્ણવ્યું. ૫૨½

(अ) (તેનામાં) દોષ ન હતો એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે—

यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहासव्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः ॥५३॥
पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ॥
एवं शनैश्चलयती पदपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ॥५४॥
उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्गः प्राप्तान् समैक्षत नृपान् ददृशेऽच्युतं सा ॥

યાત્રાના બાનાથી હરિને પોતાની શોભા અર્પણ કરતી જે-(રૂકિમણી)ને જોઇને, તેના ઉદાર હાસ્ય, લજ્જા અને દૃષ્ટિથી હરાએલા ચિત્તવાળા, શસ્ત્રો તજેલા, હાથી રથ અને અશ્વ ઉપર બેઠેલા તે રાજાઓ ભાન વિનાના થઈ ભૂમિ ઉપર પડયા, તે (રૂકિમણીએ) તે સમયે ભગવાનના પધારવાની રાહ જોતાં ચરણરૂપી ખીલેલાં કમલોને ધીરે ધીરે એ પ્રમાણે ચલાવતાં, ડાબા (હાથના) નખોથી કેશોને દૂર કરીને (ત્યાં) આવેલા રાજાઓને આડી આંખથી જોયા. તેણે અચ્યુતને જોયા. ૫૪½

---

*બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૧૦

જેટલા સમયમાં તેમની રસવાળી દૃષ્ટિ થાય, તે પહેલાં તેઓ પડીજ ગયા. તેનાં પણ કારણો (કહે છે). (૧) તેઓ ભગવાનથી વિમુખ✿ હતા. (૨) તેમાં પણ (તેઓ) જરાસંધ વિગેરે રાજાઓ (એટલે રાજયના) અભિમાનવાળા હતા. (૩) રસનો અનુભવ કરવાંનાં કારણરૂપ તેઓનાં બલ અને ઉત્સાહશક્તિ તે(રૂકિમણી)ના ભાવથી હરાઈ ગયાં હતાં એમ કહે છે (કે) તેનું જે ઉદાર એટલે સર્વ રસ આપવાની શક્તિવાળું હાસ્ય અને લજ્જાવાળી દૃષ્ટિ, અથવા લજ્જા અને દૃષ્ટિ, એ (હાસ્ય, લજ્જા અને દૃષ્ટિ) ત્રણે પ્રકારના ભાવોથી હરાએલાં ચિત્તવાળા થયા, કારણ કે ચિત્ત ત્રણ પ્રકારનું છે. **तदभावात्** એટલે ચિત્ત વિનાના થતાં, શસ્ત્રો તજેલા થયા. પછી ભૂમિ ઉપર પડ્યા. 'હાથી રથ અને અશ્વ ઉપર બેઠેલા' વિશેષણથી પડેલા ફરી ઉભા ન થાય તે માટે ઉંચાં સ્થાનો કહેલ. છે. જે ભગવાને કરવું યોગ્ય હતું તે આ- (રૂકિમણીએ)જ કર્યું, એમ જણાવવા આ કહેલું છે. 'ભાન વિનાના' વિશેષણથી (એમ કહ્યું છે કે તેઓને) પડ્યા એવું જ્ઞાન પણ થયું નહિ.

'આ દુર્ગા પેઠે ઘણી ઉગ્ર હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'યાત્રાના બાનાથી (હરિને પોતાની શોભા અર્પણ કરતી)' વિશેષણ યોજેલું છે. તે હરિને પોતાની શોભા અર્પણ કરતી હતી, (ત્યાં) પ્રસંગને લીધે આ થયું. તે તો પોતાનું દુઃખ દૂર થાય તે માટે પોતાની શોભા પ્રકટ કરીને ભગવાનને અર્પણ કરતી હતી, તેટલામાં પ્રસંગને લીધે 'તે શોભા (અમે) પોતે ગ્રહણ કરીએ' એમ અયોગ્ય ઈચ્છનારા પડી ગયા, પરંતુ રૂકિમણીએ પાડ્યા નહતા.

'આ યાત્રા કરીને જ જતી હતી. ભગવાનને શોભા શા માટે અર્પણ કરતી હતી ?' એવી શંકા થાય, તેથી ('પોતાની શોભા' શબ્દ) કહેલ છે. કારણ કે શોભા (રૂકિમણીની) પોતાની હતી, પોતે તો બીજા*ની હતી. તેથી પોતાનું દાન કરવામાં આવે તેમાં પોતાની ગણતરી ન હોવા છતાં પણ, પોતાનું હોય તે (તેણે ભગવાનને) આપવું જ જોઈએ, તેથી (અર્પણ કરતી હતી). તેથીજ તે ભગવાનને શોધતી હતી એમ. ચોપનમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ અને પંચાવનમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહે છે. (તે) ઝડપથી જાય તો રથમાં બેસવાનું બને, તેથી ધીરે ધીરે ચરણરૂપી ખીલેલાં કમળોને **चलयती** ચલાવતી હતી. ફૂલની કળી (જેવાં) હોવાથી ખીલેલાં કહેલાં છે. આથી એમ સમજાય છે કે કેટલેક દૂર ચાલવાથી ચરણોમાં પીડા થઈ છે એમ જાણે કે જણાવતી હોય, તેમ ખીલેલી કળીઓ જેવાં ચરણો (જમીન ઉપર) મૂકતી હતી. 'તે સમયે' તેજ ક્ષણે 'ભગવાનના પધારવાની રાહ જોતાં' શબ્દથી તેવો ઢોંગ કરવાનું કારણ (કહેલું છે). ૫૪.

✿ તેપનમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાંના '**ते नृपतयः**' પૈકી '**ते**' શબ્દનો આ અર્થ કરેલો જણાય છે.

* કન્યા પિતાની ગણાય. તે કન્યાને ગમે તેને આપે, તેમાં કન્યાને પૂછવાની જરૂર નહિ. છતાં કન્યા પોતાનું જે હોય તે પોતાને ગમે તેને આપે, એવો આશય જણાય છે.

(જૂદા જૂદા રાજાઓમાં) ભેદ જણાવાય તે માટે (સ્વયંવર કરતી) કન્યાએ રાજાઓને પણ જોવા જોઇએ, તેથી તે (રાજાઓને જોવાનું) ભગવાન(ને શોધવા) માટે થયું એમ પંચાવનમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે. ડાબા હાથના નખોથી કેશોને દૂર કરીને, આવેલા રાજાઓને આડી આંખથી તેણે જોયા. પછી જેમના માટે તે તેઓને જોતી હતી, તે અચ્યુતને તેણે જોયા.

'પહેલી વાર જોતાં (તેણે અચ્યુતને) કેવી રીતે ઓળખ્યા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેણે અચ્યુતને' શબ્દો યોજેલા છે. બંનેને ઓળખાવનારો એક એક ગુણ કહેલો છે.[1] કારણ કે તેણે ભગવાનને ચિત્રમાં અને સ્વપ્નામાં ભમતા જોએલા, તેથી (ભગવાનનું) રૂપ તેણે પહેલાં જોએલું. ભગવાન પણ 'અચ્યુત' એટલે સર્વ સ્થલે રહેલા છે, પરંતુ ચિત્ર વિગેરેમાં જૂદા અને અહિં (પધાર્યા તે) જૂદા, એવું નથી; કારણ કે ભગવાન સર્વ સ્થલે અચ્યુત છે. ૫૪½.

તેથી આગળ દૃષ્ટિ ગઈ નહિ એટલે જ્યારે તેમનાં જ દર્શન કરતી ઉભી રહી હતી, ત્યારે બધાએ તેને રથમાં બેસાડવા માંડી, તેટલામાં ભગવાને તેનું હરણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षताम् ॥५५॥
रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ॥
ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः सृगालमध्यादिव भागहृद्धरिः ॥५६॥

રથ ઉપર ચઢવાની ઇચ્છાવાળી તે કન્યાને ગરૂડના ચિહ્નવાળા રથમાં બેસાડીને, રાજાઓના સમૂહને હરાવીને, માધવ શ્રીકૃષ્ણે શત્રુઓ દેખતાં (તેનું) હરણ કર્યું. જેમ (પોતાનો) ભાગ લઈ જનારો સિંહ સીઆળો વચ્ચેથી જાય તેમ બલભદ્ર જેમના નાયક હતા તેઓની સાથે (હરિ) ત્યાંથી ધીરે ધીમે પધાર્યા. ૫૬.

'ताम्' 'તે' એટલે જેણે આત્મનિવેદન કરેલું છે તે(કન્યા)નું (હરણ કર્યું), કારણ કે રાજાની કન્યાનું હરણ કરવું એ યોગ્ય છે. જો તે રથ ઉપર ચઢી જાય, તો વળી સારથિ વિગેરેને હણવા પડે, તેથી જ્યારે તેણે રથ ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે જ (તેનું) હરણ કર્યું; કારણ કે તે સમયે બધો સમૂહ (સાથેની માતાઓ સખીઓ વિગેરે) દૂર રહેલાં હોય છે. તે વિષયમાં અડચણ કરનારાઓ સાક્ષી બન્યા, એમ 'શત્રુઓ દેખતાં' શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણની છે. 'હરણ' એટલે હાથથી પકડવું, અથવા ઉપાડી લેવું, એવો અર્થ છે. ૫૫.

'ત્યાંથી રથમાં બેસાડીને પધાર્યા' એવો આગળના (પધાર્યા શબ્દ) સાથે

---

[1] ભગવાનમાં 'અચ્યુતપણું' અને રૂકિમણીમાં 'सा' 'તે' શબ્દથી સૂચવેલ ભગવાનને ચિત્રમાં જોવાપણું. (લે)

સંબંધ છે. (કન્યા માટે) હાજર રહેલા રથને મૂકી દીધેલ એમ જણાવવા ‘ ગરૂડના ચિહ્નવાળા ’ વિશેષણ યોજેલું છે. તે પ્રસંગે આસપાસ કુંડાળાના આકારે રહેલા રાજાઓ ઘેરીને ઉભા હતા, તે બધાને **परिभूय** હરાવીને (હરણ કર્યું). (ભગવાનમાં તે કાર્ય માટે) જણાઈ આવે તેવું બલ હતું જ, ન જાણવામાં આવે તેવું બલ પણ તેમનામાં જ હતું એમ જણાવતાં ‘ માધવ ’ શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાન લક્ષ્મીના પતિ છે, અને આ લક્ષ્મી છે. તેથી (આ) ‘ ભાર્યા ’ હોવાથી આનુ રક્ષણ કરવામાં ભગવાનને ધર્મ (પ્રાપ્ત) થતો હતો. તેઓ તો અધિકારી નહતા, (છતાં) તે(રૂક્મિણી)-ની ઇચ્છા રાખતા હતા, તેથી તેમને પાપ જ પ્રાપ્ત થયું. તેથી (તેઓ) હારે તે યોગ્ય જ હતું, એવો અર્થ છે.

તેઓને હરાવ્યા ત્યારે (રૂક્મિણીનું) રક્ષણ કરનારાઓ સાથે પણ યુદ્ધ (થવાનુ) સંભવે તેથી, અને તેઓને હણવામાં આવે તો અમંગલ થાય તેથી, તે દોષ દૂર કરતાં છપનમા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તે સ્થાન વિકાર (ફેરફાર) વિનાનુ રહેલું એમ જણાવવા, ‘ ततः ’ ‘ ત્યાંથી ’ એ અવ્યય દર્શાવેલ (યોજેલ) છે. ત્યાં કોઈ પણ હણાયું નહતું, એવો (તેનો) અર્થ છે.

‘ ત્યારે શહેરની અંદર કેટલે દૂર હણવાનું (કાર્ય) થશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ત્યાંથી પધાર્યા ’ શબ્દો યોજેલા છે. (ययौ ક્રિયાપદમાંનો) ‘ या ’ ધાતુ ‘ પહોંચાડવું ’ અર્થવાળો હોવાથી, કુશલપણાથી (ભગવાન) ઇચ્છેલા પ્રદેશ સુધી પધાર્યા, એવો અર્થ છે. ‘ તે(રૂક્મિણીના એટલે ભીષ્મક)ના (સૈનિકો)ને અથવા બલભદ્ર વિગેરેને ઉપદ્રવ થયો હશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી તેમ થયું નહતું એમ જણાવવા ‘ બલભદ્ર જેમના નાયક હતા તેઓની સાથે ’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે સાધનશક્તિ ‘ બલભદ્ર (રામ) જેઓના નાયક હતા ’ એમ બધા (યાદવો) સાધનવાળા* અને રમણરૂપ હોઇ હિંસા કરતા નહતા એમ સૂચવેલું છે.

‘ યુદ્ધને લીધે પણ તેવા(હિંસા કરનારા) થયા હશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ધીમે ધીમે ’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે નગરમાં રહેનારા લોકો ત્રણ–ચારને (નગરમાં) મૂકી (બધા) આવેલા હોવા છતાં પણ, ‘ લોકની વાતચિત પ્રમાણે રૂક્મિણી શ્રીકૃષ્ણને આપેલી છે, તેથી ભગવાન (તેને) લઈ જાય છે ’ એમ સમજી માનપૂર્વક (વરઘોડો) જોનારા જ થયા, એમ આ ‘ ધીમે ધીમે ’ શબ્દથી સૂચવેલું છે.

સર્વનો સંદેહ દૂર કરવા ભગવાન ત્યાંજ કેમ ન રહ્યા ? પછી સાસરા વિગેરે તરફથી રજા મળતાં જવું જોઇતું હતું. એમ શા માટે જતા રહ્યા ? ’ એવી શંકા થાય તેથી ‘ (જેમ ભાગ લઈ જનારો સિંહ) સીઆળો વચ્ચેથી (જાય) ’ દૃષ્ટાંત આપેલું છે. જો ત્યાં સારા પુરૂષો હોત તો એમ થાત (ભગવાન રોકાત). તેઓ (જરાસંધ

---

* સાધનવાળા હોવાથી ઉપદ્રવ પામે તેવાં નહતા; પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેવા હતા, રમણરૂપ હોઈ બીજાને હણતા નહતા એવો અર્થ જણાય છે.

વિગેરે) દુષ્ટ ચિત્તવાળા ઠગારા સૃગાલો* હતા, અને તેઓની વચ્ચે પોતાનો ભાગ રાખવો જોઇએ નહિ, કારણ કે પડ્યો રહેલો ભાગ જ સૃગાલોનો હોય છે. તેમાં પણ જે ક્રૂરતા વગરનું પડી રહેલ હોય તે સાધ્યોનો (ભાગ) છે, જે ક્રૂર (પડી રહેલ) હોય તે સૃગાલોનો (ભાગ) છે એવો (નિયમ છે). જેમ કે મથન કરી ઉત્પન્ન કરેલો અગ્નિ અને પશુને બાંધવાના થાંભલાનો (તેને બાંધવાની) કડી ઉપરનો ભાગ સાધ્યો❀નો છે, અને યતિઓ સૃગાલો*નો (ભાગ) છે; એવો શ્રુતિ પ્રમાણે નિર્ણય થએલો છે.§

વળી લોકમાં પણ તે સૃગાલો વચ્ચે રાખવા યોગ્ય નથી, એવું '(જેમ) સિંહ' શબ્દથી સિંહનું દૃષ્ટાંત આપે છે. જેમ સિંહ પોતાનો ભાગ લઈ જાય છે, તેમ ભગવાન પણ ભાગ લઈ જનારા બન્યા. 'भागभृत्' પાઠ હોય ત્યારે 'ભાગ રાખનાર' એવો અર્થ થાય છે. જે ગ્રહણ કરેલ હોય તેને શુદ્ધ સ્થાનમાં જ રાખવું જોઇએ, તેથી ત્યાં (રૂક્મિણીરૂપ પોતાનો ભાગ) ન રાખ્યો; કારણ કે તેમ ન કરે તો (ત્યાં રાખેલ હોય તો) તે અસુરોને પ્રાપ્ત થાય. ૫૬.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं परे जरासन्धवशा न सेहिरे ।।
अहो धिगस्मद्यश आत्तधन्वनां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ।।५७।।

જરાસંધના તાબાના અભિમાની શત્રુઓ પોતાનો તે તિરસ્કાર અને યશનો ક્ષય સહન કરી શક્યા નહિ; (અને બોલ્યા કે) આશ્ચર્ય ! સિંહોનો યશ જેમ હરણો હરે તેમ ધનુષ્ય ખેંચી રહેલા આપણનો યશ ગોપોએ હર્યો. ધિક્કાર છે (આપણા તે) યશને. ૫૭.

(શત્રુઓ પોતાનાં) અભિમાનનું રક્ષણ કરવા માટે જ આવેલા હતા. તે 'જો શ્રીકૃષ્ણ આવીને હરણ કરે' એમ (પાછલ શ્લોક ૧૮ માં) કહેલું છે. તે થયું (શ્રીકૃષ્ણે હરણ કર્યું), તેથી પોતાનો अभिभवं તિરસ્કાર અને યશનો ક્ષય જોઇને, અને તે પણ સામાવાળાઓએ કરેલો (જોઇને, સહન કરી શક્યા નહિ), કારણ કે શત્રુઓએ કરેલું સહન કરી શકાતું નથી. જો તેઓ વિવાહ કરીને પણ લઈ જાય. તોપણ સહન કરી શકાય નહિ, તો પછી બલથી લઇ જાય તે તો કેમ જ સહન કરાય ? તેમાં પણ જરાસંધના તાબાના, જેમણે પહેલાં (ભગવાન ઉપર) વિજયનો

---

* સૃગાલો એટલે (૧) લુચ્ચાઓ, ઠગારાઓ (૨) સીઆળો.

❀ 'સાધ્યો' એ એક દેવોની જાતિ છે.

§ '**न तु स्वभागस्य**' શબ્દો અહિં છે. તે શ્રીમત્પ્રભુચરણની પ્રતમાં કાઢી નાખેલા છે, તેથી તેનો અર્થ કરેલ નથી. (ઉપર જે શ્રુતિ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો તે પડ્યા રહેલ ભાગ સંબંધી જ છે). 'પરંતુ પોતાના ભાગ સંબંધી નથી' એવો તે શબ્દોનો અર્થ છે.

અનુભવ કરેલો (તેવા તે હતા), તેથી સહન કરી શકયા નહિ. એટલે ધીરજ ધારણ કરી શકયા નહિ, કારણ કે જરાસંધના તાબાના હોવાથી યશનો ક્ષય સહન કરી શકયા નહિ, અને અભિમાનવાળા હોવાથી પોતાનો તિરસ્કાર સહન કરી શકયા નહિ.

તે પ્રસંગે પોતાની નિંદા જણાવનારૂં ઉભય પ્રકારનું વાકય તેમણે કહેલું તે ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલ છે. (૧) ‘ ધનુષ્ય ખેંચી રહેલા આપણના યશને ધિક્કાર છે ’. જો યશ હોત તો (રૂક્મિણીને) લઈ જનારા યશથી ભય પામ્યા હોત, એવું અભિમાનવાળાઓનું વાકય કહ્યું. (૨) ‘ (સિંહોનો યશ જેમ હરણો હરે તેમ) ગોપોએ હર્યો ’ એવું જરાસંધ જેમનો અગ્રેસર હતો તેમનું કહેલું વાકય છે, કારણ કે ગોપાલો જેની તેની ગાય લઈ જાય છે, તેમાં પણ સિંહની હરી એ ઘણું આશ્ચર્ય છે. સિંહ ગાયનું ભક્ષણ કરે છે, (અને) ગોપાલો (તેનું) પાલન કરે છે. તેથી (તેમણે) કરેલું યોગ્ય જ છે, પરંતુ આશ્ચર્યકારક છે એવી તેમની પ્રશંસા કરી છે, અને પોતાનું શૌર્ય જણાવ્યું છે. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે હવે પછી (રૂક્મિણીને પાછી લાવવાનો) પ્રયત્ન કરવો જોઇએ નહિ. (આવો પ્રયત્ન) કરવો પણ જોઇએ, તે બાબતનું કારણ ‘ સિંહોનો હરણો (હરે) ’ શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે હરણો સાધારણ (જનાવર) છે, (અને) સિંહ જનાવરોનો રાજા છે. તે સંબંધમાં પણ ‘ આ ઘણા (હરણો)નો ભાગ છે ’ એવું અહિં દૃષ્ટાંત હોવાથી, (તેઓ હરી ગયા તે) અત્યંત આશ્ચર્યકારક નથી, એવું પોતાના મનનું સમાધાન તેઓએ કહેલું છે. ૫૭.

ઇતિ શ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં
દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પાંચમો.

यावन्निवर्तते चित्तं तदीयतां स्वभावतः ॥
तावदन्यस्य विषयो भगवांस्तं न मन्यते ॥१॥

જયાંસુધી તેના (હરકોઈ પદાર્થના) સંબંધીઓનુ ચિત્ત પોતાનું હોવાપણાથી* નીકળી ન જાય ત્યાંસુધી (તે) બીજાનો પદાર્થ છે. ભગવાન તેની ગણના કરતા નથી. કા. ૧.

अतो विधिविवाहार्थं तन्निराकरणं पुरा ॥
त्रिविधानां निरूप्यं हि युद्धमुण्डनबोधनैः ॥२॥

તેથી વિધિ પ્રમાણે વિવાહ (કરવા) માટે પહેલાં યુદ્ધ, મુંડન અને બોધથી[૧]

---

* જયાં સુધી હરકોઈ પદાર્થમાં ‘ આ મારો છે ’ એવી કોઈની બુદ્ધિ હોય, ત્યાં સુધી તે પદાર્થ બીજાનો ગણાતો હોવાથી ભગવાન તેની ગણના કરતા નથી, એવો અર્થ છે.

[૧] જરાસંધ વિગેરેની (‘ આ રૂકિમણી અમારા સંબંધવાળા શિશુપાલની છે ’ એવી) બુદ્ધિ યુદ્ધથી તેમને હરાવી દૂર કરી, રૂકમીની (આ મારી બેન છે એવી બુદ્ધિ) મુંડનથી દૂર કરી અને રૂકિમણીનાં અજ્ઞાનને બોધથી મટાડ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

ત્રણ પ્રકારના[*] (સંબંધીઓ)નું તે[‡] દૂર કરવાનું જણાવવું જોઇએ. કા. ૨.

उदासीनाः स्वकीयाश्च स्वयं चेत्यत्र शत्रवः ॥
मध्यमं भगवत्कार्यमनुकल्पो यतस्तथा ॥३॥

આ વિષયમાં ઉદાસીનો, સગાંઓ અને પોતે[1] શત્રુઓ છે. વચલું[§] ભગવાનનું કાર્ય છે, કારણ કે તે પ્રમાણે (બાકીનું કરવા બલભદ્ર[§]) શક્તિમાન છે. કા.૩.

उत्तरार्धे पञ्चमे तु विवाहो वर्ण्यते हरेः ॥
रुक्मिण्या सर्वभावेन तद्दोषान् विनिवर्त्य हि ॥४॥

ઉત્તરાર્ધમાં પાંચમા (અધ્યાય)માં તો રૂક્મિણીના દોષો દૂર કરીને તેની સાથે હરિના વિવાહનું અંતઃકરણપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૪.

ગયા અધ્યાયના અંતે એમ કહેલું કે (જરાસંધ વિગેરેએ) પોતાના યશની નિંદા કરી, પછી તે સાત્ત્વિકોએ બની શક્યું તેટલું પોતાનું પુરૂષાતન કર્યું એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः ॥
स्वैः स्वैर्बलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥१॥

બધા એવી રીતે ઘણો ગુસ્સો કરી, વાહનો ઉપર બેસી, કવચો બાંધી, પોતપોતાનાં સૈન્યોથી વીંટાઈ, ધનુષ્ય ધારણ કરી પાછળ દોડ્યા.૧

બધાએ જ ભેગા થઈ ક્રોધ કર્યો. ભગવાનના (યોધાઓ) થોડા હતા તેથી. અને ભગવાન સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવામાં રોકાએલા હતા તેથી (તેઓએ) પોતાનો ઉદ્યમ કર્યો. તેમ ન હોય તો સાત્ત્વિકોની[2] વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન થાય. (તેઓ) ક્રોધને લીધે અથવા એકબીજાના વચનથી ઘણા ગુસ્સે થયા. પછી રથ વિગેરે વાહનો ઉપર (બેસીને), दंशिताः કવચો બાંધી, એકઠા થઇને. યુદ્ધમાં એક પણ નાસભાગ કરે એટલે બધાની (નાસભાગ) થાય તેથી જૂદા જૂદા જ પોતપોતાનાં સૈન્યોથી ચારે તરફ વીંટાઈ, દૂરથી જ પ્રહાર કરવા માટે તેઓએ ધનુષ્ય ધારણ કર્યાં. ૧.

---

[*] આ ત્રણ પ્રકારના સંબંધવાળા નીચે ત્રીજી કારિકાના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યા છે.

[‡] 'તે' એટલે 'રૂક્મિણી અમારા સંબંધવાળી છે એવી બુદ્ધિ'

[1] ભગવાનનાં કાર્યનું અનુમોદન ન કરનાર પોતાનો આત્મા પણ શત્રુ છે, એવો ભાવછે. (લે)

[§] 'વચલું' એટલે રૂક્મીનું મુંડન કરવાનું કાર્ય ભગવાને કર્યું. બાકીનાં બે યુદ્ધ અને રૂક્મિણીને બોધ કરવાનાં કાર્ય ભગવાનને બદલે તેમના જેવા ગુણવાળા બલભદ્રે કર્યાં, એવો ભાવ જણાય છે.

[2] નીચે ૧૧ થી ૧૬ સુધીના શ્લોકથી જરાસંધ વિગેરે શિશુપાલને જ્ઞાનનો બોધ કરશે. જ્ઞાન સત્ત્વમાંથી થતું હોવાથી તેઓ તેટલા અંશે સાત્ત્વિક છે એવો ભાવ છે. (લે)

એ પ્રમાણે શત્રુઓનો ઉદ્યોગ વર્ણવી, નીચેના શ્લોકમાં તેને અટકાવવા માટે ભગવાનના (સૈનિકો)એ કરેલો ઉદ્યોગ પણ કહે છે:—

तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः ॥
तस्थुस्तत्संमुखा राजन्विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते ॥२॥

હે રાજન્! તેઓને સર્વ તરફથી દોડી આવતા જોઈને, તે યાદવ સૈન્યના સેનાપતિઓ પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા- ૨.

આ સર્વ તરફથી દોડી આવતા (જોઇને સામા ઉભા રહ્યા). આ સ્થલે (જે યાદવો) હતા, તે બધા યાદવ સૈન્યોના સેનાપતિઓ જ હતા, પરંતુ કોઈ સૈનિક અથવા સાધારણ (યોદ્ધો) નહતો, તેથી તેઓની સામા જ ઉભા રહ્યા. પોતાના પરાક્રમી (સેનાપતિઓ) જો થોડા હોય તો પણ (પોતાનો) જય થાય, તેથી (શત્રુના) ઘણા (સૈનિકો)ની પણ સામા ઉભા રહ્યા. તેઓને પડકારતા હોય તેમ, પોતાનાં ધનુષ્યોની विस्फूर्ज्य પણછોનો ટંકાર કરીને ઉભા રહ્યા, કારણ કે તે બલભદ્ર વિગેરે પ્રસિદ્ધ હતા. ૨.

પછી પહેલાં જણાવેલા(જરાસંધ વિગેરે)એ યુદ્ધ માટે પહેલાં પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः ॥
मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥३॥

જેમ વાદળાંઓ અદ્રિઓ (પર્વતો) ઉપર જલ નાખે તેમ (યુદ્ધમાં) પ્રવીણ (શત્રુઓએ) અશ્વોની પીઠ ઉપર, હાથીઓની કાંધ ઉપર અને રથના મધ્ય ભાગ ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરી. ૩.

જ્યાં પ્રહાર થવાથી કોઇને પણ પીડા ન થાય, ત્યાં જ તેઓનાં બાણો પડતાં હતાં એમ જણાવવા 'અશ્વોની પીઠ ઉપર....' એમ કહેલું છે, કારણ કે (ત્યાં) ચામડી વિગેરે રક્ષણ કરનારાં હતાં. તેજ રીતે હાથીઓની કાંધ ઉપર પણ (અને) તેજ પ્રમાણે રથના મધ્ય ભાગ એટલે જ્યાં કોઈ બેઠેલું ન હોય ત્યાં પ્રવીણ હોવા છતાં પણ (તેમણે બાણોની વૃષ્ટિ કરી).

અથવા જ્યાં પીડા થવાનો સંભવ હતો ત્યાં જ તેઓએ બાણોની વૃષ્ટિ કરી, કારણ કે તેઓ પ્રવીણ હતા. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સારથિના (બેસવાના) સ્થાન ઉપર પણ (તેઓએ બાણોની વૃષ્ટિ કરી). અટકાયત ન કરવા છતાં પણ તેઓ(યાદવો)ને કાંઈ પણ હાનિ થઇ નહિ, એ વિષયનું દૃષ્ટાંત '(જેમ) વાદળાંઓ અદ્રિઓ ઉપર (જલ નાખે)' શબ્દોથી કહેલું છે. न दीर्यते ફાટતો નથી

તે અદ્રિ. તેમ ન હોય તો ફાટતાં તેનાઓને દુઃખ થતાં, વિશેષણ* નકામું થાય. તેમાં પણ વાદળાંઓ સાધારણ (કહેલાં) છે, પરંતુ કાળાં (કહેલાં) નથી. તે પણ જલ (નાખે છે), પરંતુ ધારાઓ નાખતાં નથી. ૩.

ભગવાન ભક્તોને માટે જ સર્વ કરે છે એમ જણાવવા માટે, રૂક્મિણીને પછી ભય થયો તે ભગવાને મટાડ્યો એમ કહેવામાં આવે છે. તેઓ (જરાસંધ વિગેરેના સૈનિકો)નો માત્ર વધ કરવામાં આવે, (અને) રૂક્મિણીની પણ તેમાં સંમતિ ન હોય તો, ભગવાને પોતાના માટે જ તે (કાર્ય) કરેલું હોવાથી તે ક્લેશવાળું કર્મ થાય. તેથી યુદ્ધ પહેલાં નીચેના બે શ્લોકથી તે✿ કહે છે:—

पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा ॥
सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना ॥४॥
प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलोचने ॥
विनङ्क्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलम् ॥५॥

સુંદર કેડવાળીએ પતિના સૈન્યને બાણોની વૃષ્ટિથી ઢંકાએલું જોઈને, ભયથી વિહ્વલ લોચનવાળી થઈ લજ્જાપૂર્વક તેમના મુખ સામે જોયું. ભગવાને હસીને કહ્યું કે 'હે વામ લોચનવાળી! ભય ન પામ. આ શત્રુનું સૈન્ય હમણાં જ તારાં (સૈન્ય)થી નાશ પામશે. ૪–૫.

બાણોનાં આસારૈઃ ધારા પેઠે પડવાથી સારી રીતે ઢંકાએલું. પતિ એટલે ભગવાનનાં સૈન્યને (એ પ્રમાણે) ઢંકાએલું જોઈને, (રૂક્મિણીએ) લજ્જાપૂર્વક તેમનાં મુખ સામે જોયું. (રૂક્મિણીએ પોતે ભગવાનને કરેલો પોતાનો) વિનિયોગ નકામો થશે એવા ભયથી, અથવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી થઈ (એ પ્રમાણે તેમના મુખ સામે જોએલું એમ જણાવવા) 'સુંદર કેડવાળી' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે રાજસગુણ થાય ત્યારે શૌર્ય વિગેરે થાય (આવે) છે. આ† માટે જ ભગવદીઓએ સહન કરેલું. (ભગવાનના મુખનું) પહેલું દર્શન થતું હતું, તેથી લજ્જાપૂર્વક જોયું. વાસ્તવિક રીતે ભયપૂર્વક જોવું જોઈએ, છતાં પણ તેટલા સમયે આ‡ પલાયન પણ કરી શકે તેવા હતા તેથી, પરંતુ (તેમ કરવાથી) લજ્જા જ થાય તેથી, બંને પ્રકારે લજ્જાપૂર્વક જ

---

* 'તેનાઓ' એટલે પર્વતમાં વસનારાઓને પર્વત ફાટતાં દુઃખ થાય. તેવું કાર્ય વાદળાંઓ કરે તો તેઓ 'કોવિદ' જલ નાખવામાં 'પ્રવીણ' ન ગણાય, એવો અર્થ જણાય છે.

✿ 'તે' એટલે રૂક્મિણીને થએલો ભય ભગવાને મટાડ્યો તે.

† યાદવો જરાસંધ વિગેરેના સૈન્યનો નાશ કરે તેમાં રૂક્મિણી એ પ્રમાણે ભગવાનના મુખ સામે જોઈ પોતાની સંમતિ આપે તે માટે જ ત્યાં સુધી યાદવોએ શત્રુઓનાં બાણ સહન કરેલાં, એવો ભાવ છે.

‡ 'આ' એટલે 'ભગવાન'.

જોયું. પછી એક ક્ષણમાં ભયથી વિહ્વલ છે લોચનો જેનાં, તેવી પણ થઇને તેમનાં એટલે ભગવાનનાં મુખ સામે જોયું. ૪.

પછી પાંચમા શ્લોકમાં (ભગવાને કરેલું તેનુ) સાંત્વન કહે છે. એવી રીતે **કામ પોતે પોતાના(સંબંધીઓ)ના વધની ઈચ્છા કરે છે, તેથી મો** પમાડનારાં હાસ્યથી જ (ભગવાને) તેનો ભય વિગેરે મટાડ્યાં. તેણે મન અને દેહને સંદેશા માટે ભગવાન પાસે મોકલેલાં, પરંતુ વાણી મોકલેલી નહિ. તેમ હોત (વાણીને પણ મોકલી હોત) તો તે*જ રમણ કરત. ભગવાન પણ જે યોગ્ય હતું તેવી વાણી જ બોલ્યા. (તે) ભગવાન હોવાથી જ (તેમનામાં) અવિશ્વાસ નહતો, અથવા (ભગવાને તેના) હૃદયમાં તે પ્રમાણે (વિશ્વાસ) ઉત્પન્ન કરેલો 'ભય ન પામ' એમ (ભગવાને) કહ્યું; કારણ કે **ભગવદીઓને ભય હોતો નથી** એવી સર્વ સ્થલે પ્રસિદ્ધિ છે. 'હે વામ લોચનવાળી!' સંબોધનથી (એમ જણા છે કે) વાંકી દૃષ્ટિ કરવી ન જોઇએ. ઘણા ભાગે જે પુરુષ ઉપર પણ જય મેળવે તેને ભય શું હોય? અથવા '(તું) મનોહર દૃષ્ટિવાળી હોવાથી જ (તારૂં) શુભ થશે તારી દૃષ્ટિથા જ (શત્રુઓનો) નાશ થશે' એમ જણાવવા સંબોધન કરેલું છે 'હમણાંજ' શબ્દથી તેમાં સંદેહ નથી (એમ જણાવેલું છે). તે(રૂક્મિણી)નો પોતાની તરીકે અંગીકાર કરીને, (તને) તજીને જઈશ નહિ એમ જણાવવા 'તાર (સૈન્ય)થી' શબ્દ યોજેલ છે. 'શત્રુનું સૈન્ય' શબ્દોથી (ભગવાન) સર્વરૂપ છે એવ નિર્ણય પ્રમાણે પણ (આ કાર્યની) યોગ્યતા જણાવેલી છે, કારણ કે શત્રુઓ હણવ યોગ્ય જ છે. ૫.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં વાક્યથીજ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં જ તેઓએ✿ સામર્થ્યવાળા થતાં જ શત્રુનાં સૈન્ય ઉપર સરસાઈ પ્રાપ્ત કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसङ्कर्षणादयः ॥
अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथान् ॥६॥

ગદ સંકર્ષણ વિગેરે વીરોએ તેઓનું તે પરાક્રમ સહન નહિ કરતાં બાણોથી અશ્વો હાથીઓ અને રથોનો નાશ કર્યો. ૬.

(ગદ વિગેરેએ) તેવું પરાક્રમ સહન નહિ કરનારા થઇ, (અશ્વો વિગેરેને) નાશ કર્યો. કયો શત્રુ તેવાં પરાક્રમ પ્રતિ બેદરકારી દર્શાવે? ગદ અને સંકર્ષ મુખ્ય હતા જેઓમાં તેવા (યાદવો હતા). એક (ગદ) (શત્રુના સૈન્યમાં) પ્રવે કરીને (તેને) હણતો, બીજો (સંકર્ષણ) તો (શત્રુના સૈન્યને) ખેંચીને (તેને હણતો).

---

* 'તે' એટલે 'રૂક્મિણી'. વાણી પણ તેણે મોકલી હોત તો સર્વભાવથી ભગવાનનું શરણ થતાં તેને ભય થાત જ નહિ, પણ તે રમણ જ કરત, એવો ભાવ જણાય છે.

✿ 'તેઓએ' એટલે 'યાદવોએ'.

આથી હલકો (યાદવોમાં) કોઈ ન હતો, તેથી તેઓને મુખ્ય કહેલા છે. '**नाराचैः**' એટલે અમુક પ્રકારનાં બાણોથી, અશ્વો હાથીઓ અને રથો ત્રણ પ્રકારનાં (સેનાનાં અંગો) હણ્યાં તેથી (તે) ગણાવેલાં છે, કારણ કે શૂરવીરો નજીવાંને હણતા નથી, તેથી પગે ચાલનાર સૈનિકોની ગણના કરેલી નથી. ૬.

હણવાનું પરિણામ ફ્લમાં આવ્યું, તેથી નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી (તેનું) ફ્લ કહે છે, કારણ કે (૧) અવયવવાળાઓનો અને (૨) અવયવોનો એવો વધ બે પ્રકારનો અને પછી (૩) પલાયન એમ ત્રણ પ્રકારનું ફ્લ થયું:—

पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि ॥
सकुण्डलकिरीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः ॥७॥
हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा उरवोऽङ्घ्रयः ॥
अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च ॥८॥
हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकाङ्क्षिभिः ॥
राजानो विमुखा जग्मुर्जरासन्धपुरःसराः ॥९॥

કરોડોની સંખ્યામાં રથમાં બેઠેલા, અશ્વો ઉપર બેઠેલા અને હાથીઓ ઉપર બેઠેલા (યોધાઓ)નાં કુંડલો અને મુગટો સાથે અને પાઘડીઓ સાથેનાં માથાંઓ, તલવાર ગદા તથા ધનુષ્યો સહિત હાથો, હાથીની સૂંઢો, સાથળો, પગો અને અશ્વોનાં, ખચ્ચરોનાં, હાથીઓનાં, ઉંટોનાં, ગધેડાઓનાં અને મનુષ્યોનાં માથાંઓ ભૂમિ ઉપર પડ્યાં. જરાસંધ જેઓનો અગ્રેસર હતો તેવા રાજાઓ, જેમનાં અનીકરૂપ સૈન્યો જયની ઇચ્છા રાખનારા વૃષ્ણિઓથી હણાતાં હતાં, તેઓ પીઠ દેખાડી જતા રહ્યા. ૭ થી ૯.

રથ ઉપર બેઠેલા (યોધા)ઓનાં કપાએલાં માથાંઓ રથનું સ્થાન તજી ભૂમિ ઉપર પડ્યાં. તેજ પ્રમાણે **अश्विनाम्** અશ્વ ઉપર બેઠેલાઓનાં, અને હાથી ઉપર બેઠેલાઓનાં (માથાં ભૂમિ ઉપર પડ્યાં). આ તલવારથી કરાતા યુદ્ધમાં આશ્ચર્યકારક નથી, પરંતુ બાણોથી થતા યુદ્ધમાં (આશ્ચર્યકારક) છે, તેથી વર્ણવેલું છે. 'કુંડલો અને મુગટો સાથે' વિશેષણથી તેઓ નમાલા ન હતા એમ જણાવેલું છે. પાઘડીઓ, કુંડલો અને મુગટો એ ત્રણ પ્રકારનાં (સાહિત્યોવાળાં માથાં પડ્યાં). થોડાંજ (તેવાં માથાં) પડ્યાં ન હતાં, એમ જણાવવા 'કરોડોની સંખ્યામાં' શબ્દ યોજેલ છે. ૭.

આઠમા શ્લોકમાં (ભૂમિ ઉપર પડેલા) અવયવો વર્ણવે છે. તલવાર સહિત અને ગદા સહિત જમણા (હાથો), ધનુષ્ય સહિત ડાબા (હાથો), **करभाः** હાથીની સૂંઢો, સાથળો અને પગો, અને અશ્વ વિગેરે બધાનાં માથાંઓ પણ ભૂમિ ઉપર

પડ્યાં, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. **नागाः** એટલે હાથીઓ. (આ આઠમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલા) છએ પ્રકારના હણાયા, એવો અર્થ છે. '**च**' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે) ધજા વિગેરે પણ ભૂમિ ઉપર પડ્યાં. ૮.

પછી નવમા શ્લોકમાં (રાજાઓએ કરેલાં) પલાયનનું વર્ણન કરે છે. બધુંએ અનીકરૂપ સૈન્ય હણાતું હતું જેઓનું, તેવા (રાજાઓ થયા). આ (રાજાઓ) તો (બાણની) વૃષ્ટિ જ કરતા હતા, પરંતુ હણતા નહતા. તેઓ (યાદવો) તો હણતા હતા, તેનું કારણ 'જયની ઈચ્છા રાખનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. કન્યા તો પ્રાપ્ત થઈજ, માત્ર જય(પ્રાપ્ત કરવા)નીજ જરૂર રહી, તેથી તેઓએ (હણવાનો) ઉદ્યોગ કર્યો. તેથી પોતાના દેશનો ભોગ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ, 'નકામું મરવાથી શું (લાભ)?' એમ વિચારી, બધાએ પીઠ દેખાડી કુંડિનપુર ગયા. જરાસંધ અગ્રેસર હતો જેમનો, તેવા(તેઓ હતા), કારણ કે તેણે (જરાસંધે) પલાયન કરવાનો અભ્યાસ કરેલો હતો. ૯.

शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरम् ॥
नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥१०॥

તેઓએ જેની પત્ની હરાએલી હોય તેની પેઠે વિચારમૂઢ થએલા કાંતિ વિનાના ઉત્સાહ વિનાના, સૂકાતા મુખવાળા શિશુપાલ પાસે જઈ, તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:—૧૦.

ભીષ્મને* આ વિષયમાં કાંઇ કહેવાપણું નથી તેથી, તથા તેને કાંઈ હાનિ થએલી નહિ હોવાથી, શિશુપાલ પાસે તેઓ ગયા. તે (પોતાનો) વિવાહ થએલો નહિ હોવા છતાં વિવાહ થએલો હોય તેવો (પોતાને) માની દુઃખી થતો હતો. પછી વિષ વિગેરેથી મરવાની ઇચ્છાવાળા થએલા, **आतुरं** વિચારમૂઢ, હરાએલી સ્ત્રીવાળા તેની **सम्यगभ्येत्य** પાસે શાંત પાડવા માટે જઇને, જાણે કે મરવા પડેલો હોય તેમ સૂકાતા મુખવાળાને તરત જ દીલાસો આપવા લાગ્યા. 'કાંતિ વિનાના' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે શિશુપાલને ઓળખવામાં, (તેના) મરણનું સાધન જ ઓળખાવનારૂં હતું, પરંતુ બીજું (કાંઈ ઓળખાવનારૂં) ન હતું. બહાર તેનામાં કાંતિ ન હતી, (અને) અંદર ઉત્સાહ ન હતો. (દીલાસો આપવા લાગ્યા) કારણ કે બોધ આપવાનો જરાસંધને ઘણો જ અભ્યાસ હતો. ૧૦.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ૭ શ્લોકોથી દીલાસાના વચનો કહે છે; કારણ કે ભગવાનના ગુણોથી‡જ દિલાસો મળે છે. આથી (દિલાસા)થી તેનું પણ રૂકિમણી વિષેનું અભિમાન દૂર થશે એમ કહેલું છે.

भो भोः पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज ॥
न प्रियाप्रिययो राजन् निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥११॥

---

* ભીષ્મક.

‡ ભગવાનના ગુણોથી દિલાસો મળે છે. તે ગુણો ૭ હોવાથી ૭ શ્લોકોથી દિલાસાના [વચનો કહે છે.

ઓ ઓ ઉત્તમ પુરૂષ! આ મનની ઉદાસીનતાનો ત્યાગ કર. હે રાજન્! દેહીઓમાં પ્રિય અથવા અપ્રિયનો નિશ્ચય જોવામાં આવતો નથી. ૧૧.

આરંભમાં (આ શ્લોકથી) સ્વસ્થપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. મૂર્છા પામેલાને ભાનમાં લાવવા માટે 'भो भोः' 'ઓ ઓ' એમ કહેલું છે. પ્રશંસા (થવા)થી (પોતાની) સરસાઇ હૃદયમાં આવે છે, તેથી 'ઉત્તમપુરૂષ' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'આ' એટલે વિવાહ ન થવારૂપ (મનની ઉદાસીનતાનો ત્યાગ કર), કારણ કે (તને કન્યા) પ્રાપ્ત થએલ નહિ હોવાથી, તારૂં કાંઇ ગયું નથી.

'વિવાહ થાત તો (મારૂં) પ્રિય થાત' એમ જો (શિશુપાલ) કહે તો. તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. 'કોઇનું પણ સદા પ્રિય અથવા સદા અપ્રિય થાય' એવો દેહીઓમાં निष्ठा નિશ્ચય હોતો નથી, તેનું કારણ 'દેહીપણું' જ છે, કારણ કે दिह्* ધાતુ વૃદ્ધિના અર્થવાળો છે. જ્યારે વૃદ્ધિ થાય ત્યારે પ્રિય થાય છે, બીજા સમયે અપ્રિય (થાય છે), એવો અર્થ છે. ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં (મનની ઉદાસીનતા તજવાનાં) બીજાં કારણો કહે છે:—

यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ॥
एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥१२॥

જેમ કાષ્ઠની પૂતળી મદારીની ઇચ્છા પ્રમાણે નાચે છે એ પ્રમાણે ઇશ્વરને અધીન રહી આ (માણસ) સુખ અને દુઃખ સંબંધી ચેષ્ટા કરે છે. ૧૨.

આ બોધનું કારણ અલૌકિક છે. કાષ્ઠની પૂતળી ખૂલ્લાં અંગોવાળી હોવા છતાં, સભામાં વિરૂદ્ધ રસવાળી હોવા છતાં कुहकस्य મદારીની (ઇચ્છા પ્રમાણે નાચે છે). હરકોઇ દેવતાનું (તેનું) રૂપ બનાવી, તેને નચાવી (મદારી) પોતાનું પેટ ભરે છે, એ પ્રમાણે ઇશ્વર બધાએને પોતાની ક્રીડા માટે નચાવે છે. તેથી ઇશ્વરને અધીન (રહીને) જ આ લોક ભ્રમને લીધે સુખ અને દુઃખ સંબંધી ચેષ્ટા, એટલે સુખ મળો અને દુઃખ ન થાઓ તે માટે ચેષ્ટા કરે છે. હરકોઈ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે ભગવાનમાં દોષ જોવામાં ન આવે, તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨.

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય (કારણ) કહી, નીચેના શ્લોકમાં (મનની ઉદાસીનતા તજવાનું) પોતાના સંબંધી લૌકિક (કારણ) કહે છે:—

शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः ॥
त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् ॥१३॥

ત્રેવીસ (અક્ષૌહિણી) સૈન્ય સહિત હું શૌરિ સાથેના સત્તર યુદ્ધો જરૂર હારેલો, એક છેલ્લા (યુદ્ધ)માં હું જીત્યો. ૧૩.

---

* दिह् એટલે વૃદ્ધિ થવી, એ ધાતુને 'घञ्' લાગતા 'देहः' શબ્દ થાય છે.

સત્તર દિવસોએ વ નિશ્ચયપૂર્વક શૌરિના સંબંધવાળાં યુદ્ધોમાં હું હારેલો. આ (વાકય)માં 'जि' ધાતુ બે કર્મવાળો* છે; અથવા યુદ્ધોમાં ,હારેલો). 'ત્રેવીસ અક્ષૌહિત સૈન્ય સહિત' એવા સાધનવાળો હોવા છતાં, (જરાસંધ) એક વાર જ (પોતાનો) જય (થયાનું) માને છે. તેથી (હાર અને જીત) બંને મેં અનુભવેલા હોવાથી, (તેનો) નિશ્ચય હોતો નથી એ પ્રત્યક્ષ છે. ૧૩

તેથી જ મને શોક (થતો) નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तथाप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् ॥
कालेन द्रव्ययुक्तेन जानन्विद्रावितं जगत् ॥१४॥

છતાં પણ દ્રવ્યવાળા કાલથી જગતનો પરાભવ થાય છે એમ જાણતો હું કોઇ વાર શોક કરતો નથી, તેમ આનંદ પામતો નથી. ૧૪.

'કોઇવાર' એટલે 'તે(પરાજય)નું સ્મરણ થાય ત્યારે પણ, (વિધવા થએલી) પુત્રીઓને જોઉં ત્યારે પણ.' સદા આનંદ ન પામવામાં અથવા શોક ન કરવામાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય એક (કારણ) હોવાથી, પોતે તે (કારણ)નો નિર્ણય કરેલો, તેનો તે (શિશુપાલ)ને ઉત્તરાર્ધથી ઉપદેશ કરે છે. જો પોતાના બરોબરીઆથી પરાજય અથવા જય થતો હોય, તો હર્ષ અથવા શોક કરવા યોગ્ય ગણાય, પરંતુ તે (પરાજય અથવા જય)નો કરનાર કાલ છે, (અને) તે બધાનો અધિપતિ છે. વળી તે પણ 'દ્રવ્યવાળો' એટલે શરીર વિગેરેવાળો છે, (અને) શરીર દ્વારા જ પરાભવ કરે છે, પરંતુ પોતે આત્માનો પરાભવ કરતો નથી; અને તેનાથી જગતનો પરાભવ થાય છે એમ જાણતો હું શોક કરતો નથી, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે.

'दवयुक्तन' 'દૈવના સંબંધવાળા' એવો પાઠ હોય ત્યારે, કર્મને લીધે તે (કાલ) પણ તે પ્રમાણે (પરાજય અથવા જય) કરે છે, પરંતુ તેનો પણ કાંઈ પણ દોષ નથી એવો ભાવ છે. ૧૪.

બીજા સમયની વાત જવા દો. હમણાં જ આપણે બધા જીતાયા (હાર્યા). તેથી 'પાંચની સાથે દુઃખ થતું નથી' એ નિયમ પ્રમાણે શોક કરવો ન જોઇએ, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः ॥
पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः ॥१५॥

હમણાં પણ શૂરવીરોના નાયકોના નાયકો આપણે બધાએ શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલા થોડા સૈન્યવાળા યાદવોથી હાર્યા. ૧૫.

'આપણે' શબ્દ પ્રશંસા માટે યોજેલો છે. 'બધાએ' એ શબ્દ (આ વિષયમાં બધાની) સંમતિ માટે યોજેલો છે.

---

*'યુદ્ધો અને હું' એ બે કર્મો છે. સપ્તભેદ કરતાં 'હું' પ્રથમામાં યોજાએલું છે.

'ત્યારે (રાજાઓ બધા) નમાલા હશે' એમ ન માનવું. શૂરવીરોના નાયકોના પણ આપણે નાયકો છીએ. આપણે સદા એવા રહેલા છીએ, પરંતુ હમણાં હારેલા છીએ. વળી તેઓનું સૈન્ય મોટું ન હતું, પરંતુ થોડા સૈન્યવાળા જ યાદવોથી (આપણે) હાર્યા.

'ત્યારે તો તેઓનો પણ નાશ થશે' એવી આશા રખાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલા' વિશેષણથી તે મનોરથને કાઢી નાખે છે. શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલા એટલે હણી ન શકાય તેવા, એવો અર્થ છે. આથી એમ પણ જણાવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ પાસેથાં કન્યા લાવી શકીએ તેવો સંભવ નથી. ૧૫.

'એવું આશ્ચર્યકારક (કાર્ય) શા કારણથી થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેનું કારણ કહે છે:—

रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि ॥
तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः ॥१६॥

હમણાં કાલ પોતાને અનુકૂલ હોવાથી શત્રુઓ જીત્યા છે. જયારે કાલ (આપણું) હિત કરનારો થશે ત્યારે આપણે જીતશું. ૧૬.

હમણાં કાલ પોતાને અનુકૂલ એટલે દેવોનું હિત કરનારો છે ત્યારે (આપણા) શત્રુઓ વૈષ્ણવો જીત્યા છે. જયારે આપણું હિત કરનારો તામસ અથવા રાજસ કાલ થશે ત્યારે આપણે દૈત્યો, અને 'च' 'અને*' શબ્દ હોવાથી રાક્ષસો પણ જીતશું, (એવો અર્થ છે). **દૈત્યોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કાલ સર્વથી ઉત્તમ છે.** તેનાથી ઉત્તમ (કોઇ)ને (તેઓ) સ્વીકારતા નહિ હોવાથી, તેઓની તેમાં સ્થિતિ છે. ૧૬.

एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात्सानुगः पुरम् ॥
हतशेषाः पुनस्तेऽपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः ॥१७॥

એ પ્રમાણે બોધ કરેલો શિશુપાલ મિત્રો અને અનુયાયીઓ સહિત (પોતાના) નગર ગયો. હણાતાં બાકી રહેલા તે રાજાઓ પણ ફરીથી પોતપોતાના નગર ગયા. ૧૭.

એ પ્રમાણે પોતાનો સિદ્ધાંત જણાવીને બોધ કરેલો શિશુપાલ, (પોતાનું) અહિત નહિ કરનારા (પોતાની) સમાન વ્યસનવાળા મિત્રો સાથે અને સેવકો સાથે પોતાના નગર ગયો. હણાતાં બાકી રહેલા તેઓ પણ તેના ઘર સુધી તેની સાથે જઇ, ફરીથી પોતપોતાના નગર ગયા. ૧૭.

એ પ્રમાણે સત્તર (શ્લોકો)થી, સાધારણ (સૈનિકો)ને (રૂકિમણીમાં) મમતા ન રહે તે માટે એક ઉપાખ્યાન કહ્યું. રૂકમી વિગેરેની (રૂકિમણીમાં) મમતા ન રહે તે માટે હવે સાડા સત્તરથી અને રૂકિમણીની તેઓમાં મમતા ન રહે તે માટે સાડાસત્તર જ (શ્લોકો)થી વચલું રાજસ અને છેવટનું તામસ (ઉપાખ્યાન) કહેવામાં

---

* 'यदा कालश्च दक्षिणः' એવો શ્રીમદાચાર્યચરણે લીધેલ પાઠ હોવાનું જણાય છે.

આવે છે. પછી (રૂક્મિણીમાંથી) ત્રણે દોષ જતા રહેતાં આઠ ઐશ્વર્યરૂપ રૂક્મિણીનો ભગવાન આઠ (શ્લોકો)થી અંગીકાર કરશે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી આરંભી પ્રથમ તામસ (રૂક્મી)નો ઉદ્યોગ વર્ણવે છે:—

रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन् स्वसुः ।
पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली ॥१८॥

શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષી બલવાન રૂક્મી તો બેનનો રાક્ષસ વિવાહ સહન નહિ કરતાં અક્ષૌહિણીથી વીંટાઇ શ્રીકૃષ્ણની પાછલ ગયો. ૧૮.

જો કે (જરાસંધે કરેલા) તત્ત્વના ઉપદેશમાં રૂક્મી (ત્યાં) હતો, અને તત્ત્વ(ના ઉપદેશ)થી બધા કાર્ય (યુદ્ધ) કરતાં અટકયા; પરંતુ રૂક્મી અટકયો નહિ એમ જણાવવા 'तु' 'તો' શબ્દ યોજેલો છે.

'(રૂક્મિણીનું હરણ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણે) કયો અપરાધ કર્યો? જે બલવાન ક્ષત્રિય (કન્યાને) લઇ જાય છે, તેની જ તે પત્ની થાય છે એવી ક્ષત્રિઓની સ્થિતિ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'બેનનો રાક્ષસ વિવાહ સહન નહિ કરતાં' શબ્દો યોજેલા છે, કારણ કે જેઓ કુલીન હોઇ દુર્બલ હોય છે, તેમની કન્યાનું રાક્ષસ વિધિથી હરણ થાય છે. (રૂક્મી) પોતે તો શૂરવીર હતો, તેથી (રૂક્મિણીનો) રાક્ષસ વિવાહ અયોગ્ય હતો. વળી આ (રૂક્મી) 'શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષી' હતો. બીજો કોઇ હરી ગયો હોત, તો બોલત પણ નહિ. શત્રુ હરી જાય તેથી કોઇ પ્રસંગે ભલું થાય નહિ અને શત્રુપણું (તેને) જાળવવું છે, અને સંબંધ (બેન સાથે વિવાહ) થતાં તે રહી શકે નહિ, તેથી સંબંધ દૂર કરવા માટે તેણે પ્રવૃત્તિ કરી. અથવા કન્યા અને હવિષ્* સરખાં હોવાથી, 'શત્રુએ ભોગ કરેલું હવિષ્ હોય તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં (ભલું કરનારૂં) થતું નથી' એ વાકય પ્રમાણે શત્રુએ ભોગવેલી કન્યા પણ બંને લોકમાં હિત કરનારી થતી નથી, તેથી (શ્રીકૃષ્ણ) તેનો ભોગ ન કરે તે માટે તેણે પ્રવૃત્તિ કરી. તેથી જ (શ્રીકૃષ્ણની) પાછલ ગયો. જે માર્ગે શ્રીકૃષ્ણ પધારેલા, તેજ માર્ગે તે પોતે પણ ગયો.

અથવા જ્યારે ભગવાન (રૂક્મિણીને હરીને) પધાર્યા ત્યારે જ આ નીકળેલો; પરંતુ બીજાઓ પાછા વળ્યા, પણ આ પાછો ન વળ્યો એવો ('तु' 'તો' શબ્દથી જણાવેલો) ભેદ છે. એક અક્ષૌહિણીથી વીંટાએલો થઇ ગયો.

'ઘણાએ (શ્રીકૃષ્ણ પાછળ) ગએલા નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા, આ એકલો કેમ ગયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બલવાન' વિશેષણ યોજેલું છે. આ ઘણો બલવાન હતો. ૧૮.

તેથી (બલવાન હોવાથી) જ તેણે ભારે પ્રતિજ્ઞા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

*'હવિષ્' એટલે 'યજ્ઞમાં હોમવાનો પદાર્થ, ઘી વિગેરે.'

रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम् ॥
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः ॥१९॥

ઘણો ક્રોધ કરેલા, યુદ્ધ માટે તૈયાર થએલા, મોટા બાહુવાળા કવચ પહેરેલા. ધનુષ્ય ધારણ કરેલા રૂકમીએ સર્વ રાજાઓનાં સાંભળતાં (નીચે પ્રમાણે) પ્રતિજ્ઞા કરી. ૧૯.

अमर्षी રોકી ન શકાય તેવા ક્રોધવાળા, સારી રીતે संरब्धः યુદ્ધ માટે તૈયાર થએલા (રૂકમી)એ સર્વ રાજાઓ સાંભળતા હતા તેમની વચ્ચે પ્રતિજ્ઞા કરી. ક્રોધ અને જુસ્સાને લીધે (કેવી પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું તે) જાણ્યું નહિ. સામગ્રી (યુદ્ધનાં સાધન) લીધેલી હતી તેથી (તે) નિર્ભય હતો, અને બધા(કોઇ) એ તેને રોકયો નહિ. (તેને) મદદ કરનારની જરૂર નહતી, એમ 'મોટા બાહુવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'ઘણી ક્રિયાશકિત છે જેની' એવો (તેનો) અર્થ છે. પછી કવચ પહેર્યું અને ધનુષ્ય ધારણ કર્યું. ૧૯.

નીચેના શ્લોકમાં (તેણે કરેલી) પ્રતિજ્ઞા કહે છે:—

अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम् ॥
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥२०॥

શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધમાં હણ્યા વિના અને રૂકિમણીને પાછી લાવ્યા વિના હું કુંડિનમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ. હું તમને આ સત્ય કહું છું. ૨૦.

'પાછી લાવ્યા વિના' શબ્દનો એવો ભાવ છે કે તે રૂકિમણીને અગ્નિ સમાન માને છે. (તેથી) જેમ યજ્ઞકુંડમાંથી અગ્નિ બહાર નીકળે તો તેને પાછો યજ્ઞકુંડમાં લાવવામાં આવે છે, તેમ કુલમાંથી નીકળી ગએલીને પાછી કુલમાં લાવવી જોઇએ.

'આ અશકય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હું કુંડિનમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ' એમ કહેલું છે. આજ (મારૂં) પણ છે કે બંને (કાર્ય) કર્યા વિના હું કુંડિનમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ. તેથી કુંડિનમાં પ્રવેશ ન કરવારૂપજ ફલ તેને પ્રાપ્ત થશે. તેથીજ (શ્રીકૃષ્ણની) નિંદા નહિ હોવાથી,* તેણે નિશ્ચય કરેલો તે કહેલ નહિ હોવાથી, શબ્દોનો બીજા પ્રકારે અર્થ કરવો યોગ્ય નથી. 'આ હું સત્ય કહું છું' શબ્દોથી પણ (જણાવેલું છે). ૨૦.

इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरम् ॥
चोदयाश्वान्यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत् ॥२१॥

એમ કહી રથમાં બેસી સારથિને તરત કહ્યું કે જે દિશામાં શ્રીકૃષ્ણ છે તે તરફ તરત અશ્વોને હાંક, જેથી તેમનું અને મારૂં યુદ્ધ થાય. ૨૧.

---

* ભગવાનની નિંદાના વચનો હોય તો તેનો સ્તુતિ પરત્વે અર્થ કરવામાં આવેછે. અહિં તેવું નથી તેથી એવો અર્થ કરવાની જરૂર નથી, એવો ભાવ છે.

પછી પિતા વિગેરેની સંમતિ વિનાજ એ પ્રમાણે કહીને રથમાં બેસીને, પોતાના સારથિને તેણે (અશ્વો હાંકવા) કહ્યું. તેમ ન કહે તો તે(સારથિ)ને (શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ) કુદરતી દ્વેષ નહિ હોવાથી તે તેમ કરે નહિ. 'તરત' શબ્દનો બંને બાજુએ સંબંધ છે. અશ્વોને હાંક કે જેથી તેમનુ અને મારૂં યુદ્ધ થાય. પ્રાર્થનાના અર્થમાં વિધ્યર્થ (भवेत्) યોજેલ છે, એટલે જે પ્રકારે મારૂં તેમની સાથે યુદ્ધ થાય તે પ્રમાણે અશ્વોને હાંક એવો અર્થ છે. અથવા (આ યુદ્ધ) અપૂર્વ હોવાથી 'भवेत्' એ વિધ્યર્થ છે. ૨૧.

આ શ્રીકૃષ્ણને સ્ત્રિયો પ્રિય છે તેથી તેમણે સ્ત્રીનું હરણ કરેલું છે. તેથી (તેમની પાસે) જઇને જે કરવાનુ છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः ॥
नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता ॥२२॥

આજે હું ઘણા દુષ્ટોનો પણ આદર કરનાર ગોપાલ જેમણે મારી બેનનું બલાત્કારે હરણ કરેલું છે તેમના તીક્ષ્ણ બાણો સાથે વીર્યથી થતો મદ પ્રાપ્ત કરીશ. ૨૨.

निशितैः શબ્દ 'સાથે'ના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિવાળો છે. ઘણાજ દુષ્ટોમાં પણ છે આદર જેમનો તેવા (શ્રીકૃષ્ણ છે). 'ગોપાલ' હોવાપણું એ શબ્દથી દોષ નથી, અભિપ્રાયથી તેવું (દોષવાળું) છે. તે (અભિપ્રાય) ચાલુ પ્રસંગમાં સ્વીકારવામાં આવતો નથી, તેથી (તેનો) બીજા પ્રકારે અર્થ કરવો યોગ્ય નથી. વીર્યથી થતો જે મદ, તેને હું नेष्ये પ્રાપ્ત કરીશ, જે ભગવાનને લીધે હું મદ પ્રાપ્ત કરીશ એવો અર્થ છે. પહેલાં મને મદ નહતો, હવે ભગવાનનો સંબંધ થવાથી 'મારા જેવા (કોઇ) શૂરવીરો નથી' એવો (મને) અહંકાર થશે. ક્ષત્રિયોને વીર્યજ સરસાઇ સૂચવનારૂં હોવાથી, એકલો (વીર્ય વગરનો) મદ કહેલો નથી.

'ભગવાન (મદનું) કારણ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમણે મારી બેનનું બલાત્કારે હરણ કરેલું છે' શબ્દો યોજેલા છે. બલાત્કારે હરણ કરતાં (ભગવાને મને) વીર્ય અને (ધનુર) વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો, કારણ કે હું બાણો અને વીર્ય (બંને) પ્રાપ્ત કરીશ. સાધન (બાણ) સહિત ફલ (વીર્ય)ની પ્રાપ્તિ ભગવાન સન્મુખ જવાનું ફલ છે, એવો અર્થ છે. તેથી (તેમની) સન્મુખજ જવું યોગ્ય છે એવો આદેશ છે. ૨૨.

विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ॥
रथेनैकेन गोविन्दं तिष्ठ तिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥२३॥

દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, ઇશ્વરનું પ્રમાણ નહિ જાણનારો સંબંધ વિનાનું બોલતાં એક રથથી ગોવિંદ પાસે (ગયો) અને 'ઉભા રહો! ઉભા રહો!' એમ કહ્યું. ૨૩.

ઘણીજ બડાઇ મારતો એટલે સંબંધ વિનાનું હોય તેવું (તે) બોલતો હતો, કારણ કે ભગવાને (રૂકિમણીની) ઘણી પ્રાર્થનાને લીધે તેનું હરણ કર્યું હતું, પરંતુ બલને લીધે કર્યું નહતું, તેથી (તેનુ બોલવું) સંબંધ વિનાનું હતું.

'ભગવાનનું ચિંતન કરી ન શકાય તેવું ઐશ્વર્ય સાંભળીને અને જોઇને તે એ પ્રમાણે કેમ બોલતો હતો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. (રૂકિમણીને) પાછી લાવવાની વિગેરે શકિત તેનામાં નહતી; કારણ કે તે એમ માનતો હતો કે બધુંએ ભગવાનનું ચરિત જેમ તેમ થઇ ગયું.* તેનુ પ્રમાણ 'ઇશ્વરનુ પ્રમાણ નહિ જાણનારો' વિશેષણથી કહેલું છે. 'પ્રમાણ' શબ્દનો અર્થ આદર કરવા યોગ્ય પણ થાયછે અને કોઇ પ્રસંગે જેમકે અહિંજ, તથા 'બલ અને વીર્યનું પ્રમાણ જાણતા હતા' એ વાકયમાં 'પ્રમાણ' એટલે પરિમાણ, એમ પરિમાણ (માપ) એવો પણ અર્થ હોયછે. એક ઉપસર્ગ બીજા ઉપસર્ગના અર્થવાળો હોવાથી, આખો શબ્દ જૂદા અર્થવાળો થતો‡ નથી. દુષ્ટબુદ્ધિવાળા (રૂકમી)એ એ પ્રમાણે એકજ રથથી ભગવાનની પાસે જઇને, 'ગોવિંદ' એટલે ભક્તો ઉપર કૃપા રાખનારા, બધાએ ભલા(મનુષ્ય)ના ઇંદ્ર અને તેથીજ રૂકિમણીનું હરણ કરીને પધારતા (ભગવાન)ને 'ઉભા રહો ! ઉભા રહો !' એમ કહ્યું. માન આપવા અથવા અથવા તિરસ્કાર દર્શાવવા બે વાર કહેલું છે. સ્તુતિનાં વચનો અથવા બીજાં (નિંદાના વચનો) કહ્યાં, એમ 'च' 'અને' શબ્દથી કહેલું છે. ૨૩.

એમ કહ્યું ત્યારે ભગવાન ઉભા રહ્યા. તે સમયે તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

धनुर्विकृष्य सुदढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः ॥
आह चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥२४॥

(તે) ધનુષ્ય ખેંચીને ત્રણ શરોથી ઘણાજ દઢ શ્રીકૃષ્ણ પાસે (ત્રણ લોક) ઉંચા ચઢાવ્યા, અને કહ્યું કે હે યાદવોના કુલનું રક્ષણ કરનારાઓનો ક્રિયાશક્તિથી ઉદ્ધાર કરનાર! હૃદયમાં એક ક્ષણ રહો. ૨૪.

સ્તુતિમાં અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે, વાકયોનો એવો અર્થ છે કે મારો (રૂકમીનો) ઉદ્ધાર કર્યા વિના માત્ર રૂકિમણીનુંજ હરણ કરવું યોગ્ય નથી.

'અધિકાર વિનાનાને શા માટે કૃતાર્થ કરવો ?' એવી શંકા થાય, તેથી પોતાનો અધિકાર જણાવવા માટે 'ધનુષ્ય ખેંચીને ....' એમ યુદ્ધનું પ્રદર્શન કરેછે. 'सुदृढम्' એટલે (પોતાની) પ્રતિજ્ઞામાં ઘણાજ દઢ ભગવાનને ધ્યાનમાં રાખીને,

---

* શ્રીકૃષ્ણ સર્વશક્તિમાન છે એવું તે જાણતો નહતો, તેમણે કરેલાં પરાક્રમ તેમની શક્તિથી નહિ, પરંતુ જેમ તેમ થઇ ગયાં એમ તે માનતો હતો, એવો ભાવાર્થ છે.

‡ 'प्र' ઉપસર્ગ 'परि' ઉપસર્ગના અર્થમાં યોજાએલ હોય, ત્યારે 'પ્રમાણ' અને 'પરિમાણ' શબ્દનો એકજ અર્થ થાય. એ બે શબ્દોના જૂદા જૂદા અર્થ થાય નહિ, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

પોતાનું શૌર્ય દર્શાવતાં તેણે ત્રણ શરોથી, અર્થ પ્રમાણે (પ્રાપ્ત થતા) ત્રણ લોકને ઉંચા ચઢાવ્યા; કારણકે શર રસોનું ઉપરનું આવરણ (વાડ, ઢાંકણ) થએલ છે. તે પૈકી પૃથ્વી જલનું શર છે, અંતરિક્ષ (આકાશ) પણ વાયુનું શર છે (અને) સ્વર્ગ પણ બ્રહ્માંડનું શર છે; અથવા (આ) સર્વ ભગવાનને નિવેદન કર્યાં, કારણ કે હાથ હણવાની ક્રિયા કરેછે, તેથી હાથથી આપ્યાં એવો અર્થ છે.

સર્વસ્વનું નિવેદન કર્યું એટલુંજ નહિ, પરંતુ વચન પણ બોલ્યો. તેમ કર્યું ન હોત, તો વાણીથી આપેલ નથી, એમ થાત (કહેવાત). ભગવાન પ્રતિ વિજ્ઞપ્તિ કરવા ઉત્તરાર્ધથી વચન કહેલ છે. '**चारे**' એટલે (આપના) ચરણને યોગ્ય(મારા) સાત્વિક હૃદયમાં એક ક્ષણ રહો.

'(ત્યાં) રહેવાથી શું થાય (વળે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'યાદવોના (કુલનું રક્ષણ કરનારાઓનો ક્રિયાશક્તિથી ઉદ્ધાર કરનાર)' એમ કહેલું છે. યાદવોના कुलं કુલનું पान्ति રક્ષણ કરેછે તે 'यादवकुलपाः' છે, અથવા कुलपा એટલે માયા. તે (રક્ષણ કરનારાઓ)નો અથવા તે (માયા)નો असेन ક્રિયાશક્તિથી (ભગવાન) नयति ઉદ્ધાર કરેછે, તેથી તે તેવા (ઉદ્ધાર કરનારા) છે. જે કોઈ યાદવોનું રક્ષણ કરનારા છે તે બધાએને (ભગવાન) વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી એ પ્રમાણે ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનારા (ભગવાન) અમારા હૃદયમાં પણ એક ક્ષણ રહે તો અમારા (સેવકો)ને અને અમારા ઉપર ઉપકાર કરનારાઓને વૈકુંઠ લઇ જાય, તેથી તે માટે પ્રાર્થના (કરેલી છે). ૨૪.

कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वाङ्क्षवद्धविः ॥
हरिष्येऽद्य मदं मन्द मायिनः कूटयोधिनः ॥२५॥

કાગડાને (તજી), હવિષ્ લઇ જાય તેમ મારી બેનને છૂપીરીતે લઇ જઇ ક્યાં પધારોછો? મંદ માયાવાળા કપટથી યુદ્ધ કરનારા આપ છો ત્યારે હું (મારો) મદ તજીશ. ૨૫.

વળી આપ ક્યાં પધારોછો? પોતાના અંશીનો સર્વ પ્રકારનો સંબંધ આનંદ હોવાથી, જીવોની બેન બ્રહ્માનંદ છે, પરંતુ (જીવને તેનો) કોઇ સમયે અનુભવ થતો નથી, તેથી તે બેનજ થાયછે (રહેછે). તેને લઇને, અમારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના, ઉદ્ધાર કરેલા યાદવોનોજ ઉદ્ધાર કરવા આપ શા માટે પધારો છો? એવો અર્થ છે. 'मुषित्वा' એટલે છૂપી રીતે લઇ જઇને. બ્રહ્માનંદ જીવોની સમીપ રહેલો હોવા છતાં જીવોથી દેખાતો નથી, ભગવાન જ (તેનો) અનુભવ કરે છે.

જેમ કાગડાને ભજી હવિષ્ લેવામાં આવે છે, કાગડો હવિષ્ થતો નથી, જગતમાં ઉત્પન્ન થએલું બીજું સર્વ હવિષ્ થાય છે. ભગવાન સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તા છે, તે (યજ્ઞો)માં કાગડાને તજી (બાકીના) બધા (હોમવાના) પશુઓ થાય છે, તે પ્રમાણે આખા જગતનો ઉદ્ધાર કરવા પધારેલા (આપ) મને જ તજી શા માટે

જાઓછો ? એમ '**ध्वाङ्क्षवत्**' શબ્દથી પોતાના માટે ધિક્કાર (દર્શાવેલો છે). 'દેવો છૂપું પ્રિય હોય તેવા છે, પ્રત્યક્ષના દ્વેષી છે' વાકય પ્રમાણે હવિષનો પણ છૂપી રીતેજ અંગીકાર કરવામાં આવેછે

'ત્યારે તેંજ (તારા માટે) કાગડાનું દૃષ્ટાંત કહ્યું. તેથી તું સ્વીકારવા યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. હે **मन्द** સ્વતંત્ર ! પોતાની (મારી) અંદર દોષરૂપ જે મદ, જેને લીધે આપ મારા ઉપર કૃપા કરતા નથી (તેને હું તજીશ).

અથવા '**मन्दमायिनः**' એટલે મંદ છે માયા જેમની, તેવા (ભગવાન છે). આ માયાને મંદજ કરેછે, (એટલે) તે કાર્ય કરવાની શક્તિવાળી રહેતી નથી. માયાવી ભગવાન કપટથી યુદ્ધ કરનારા છે. તે યુદ્ધ કપટથીજ કરેછે, વાસ્તવિક રીતે મુક્તિ આપેછે. આવા ભગવાન (મારી સામે) રહેલા છે, ત્યારે (તેમની પ્રાપ્તિમાં) પ્રતિબંધ કરનાર તરીકે આવતા મારા ગુણ (અહંકાર, મદ)ને હું તજીશ, એવું (રૂક્મીનું) વચન યોગ્યજ છે. ૨૫.

'ત્યારે તારો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરવો ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં બ્રહ્માનંદ મને આપો એમ કહેછે:—

यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा मुञ्च दारिकाम् ॥
स्मयन् कृष्णो धनुश्छित्त्वा षड्भिर्विंव्याध रुक्मिणम् ॥२६॥

જયાંસુધી મારા બાણો આપને પ્રાપ્ત કરે નહિ, (અથવા) શયન કરો ત્યાંસુધી મોક્ષ આપો. શ્રીકૃષ્ણે હસતાં (તેનું) ધનુષ્ય છેદીને છ (બાણો)થી રૂક્મીને વીંધ્યો. ૨૬.

મારા બાણો એટલે મને હણનાર તરીકે આવેલી (મારી) ઇંદ્રિયો, તે જ્યાંસુધી આપને પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાંસુધી (મને) બ્રહ્માનંદ આપવો યોગ્ય છે. (કારણકે) જો ઇંદ્રિયો (આપને પ્રાપ્ત કરવાથી) આપના રસને પ્રાપ્ત કરશે તો તેઓ બ્રહ્માનંદની દરકાર કરશે નહિ અને તે સમયે ભક્તિજ સ્વીકારશે (માગશે), એવો અર્થ છે; (તેથી બ્રહ્માનંદ આપો), કારણ કે તે **दारिका** મુક્તિ સંસારનો નાશ કરનારી છે. ભક્તિ (મળતાં) પહેલાં મુક્તિની પ્રાર્થના યોગ્યજ છે.

'ફલ હમણાંજ દેવું એવો આ શો આગ્રહ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શયન કરો' શબ્દ યોજેલ છે. જ્યારે પ્રલય સમયે બધું સંકેલી લઇ આપ શયન કરો તે પહેલાં મુક્તિ આપો, એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે કહેલા ભગવાને હાસ્યથી તેને મોહ પમાડતાં 'આ દુષ્ટબુદ્ધિવાળો મરવાની ઇચ્છાથી આવેછે' એમ વિચારી, ભગવાન પોતે સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા હોવાથી રૂક્મિણીનો ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ તેથી, તેનું ધનુષ્ય છેદીને, જેનાથી તેણે બાણો ફેંકેલા તે (ધનુષ્ય)ને દૂર કરીને, છ બાણોથી રૂકમીને વીંધ્યો,

કારણ કે પુરૂષ છ પ્રકારે (છ અંગોનો) બનાવેલો છે. તેથી (તેના) સર્વ અંગોમાં (ભગવાને) પ્રહાર કર્યો. ૨૬.

अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सूतं ध्वजं त्रिभिः ॥
स चान्यद्धनुरादाय कृष्णं विव्याध पञ्चभिः ॥२७॥

આઠ (બાણોથી) ચાર અશ્વોને, બેથી સારથિને અને ત્રણથી ધજાને વીંધ્યા. તેણે પણ બીજું ધનુષ્ય લઈ પાંચ (બાણો) શ્રીકૃષ્ણ ઉપર નાખ્યા. ૨૭.

પછી બબે (બાણો)થી એક એક **वाहान्** અશ્વને એટલે આઠ (બાણો)થી ચાર અશ્વોને વીંધ્યા, અને બે (બાણો)થી સારથિને વીંધ્યો. આ (અશ્વો અને સારથિ) પાંચેના ત્રણ ત્રણ* કટકા થયા. એવી રીતે સાક્ષાત્‡ અને પરંપરાના બધા અંગો ભેદાયાં. તેઓનો છેદ કરવા પ્રવૃત્ત થએલા બાણેજ ધનુષ્ય પણ છેદ્યું, તેથી ધનુષ્ય ભાંગવાનાં જૂદાં બાણો કહેલાં નથી.

તે સમયે તે (રૂકમીએ) પણ બીજું ધનુષ્ય લીધું. 'च' 'પણ' શબ્દથી એમ જણાયછે કે ભગવાને પણ પ્રાણીઓને હણનારૂં ધનુષ્ય તજી, બીજું ધનુષ્ય લીધું. ૨૭.

तैस्ताडितः शरौघैस्तु चिच्छेद धनुरच्युतः ॥
स चान्यद्धनुरादत्त तदप्यच्छिनदच्युतः ॥
पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदच्युतः ॥२८॥

તે બાણોના સમૂહોથી સ્પર્શાએલા અચ્યુતે તે ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું, અને તેણે બીજું ધનુષ્ય લીધું તે પણ અચ્યુતે કાપી નાખ્યું. (તેણે) ફરીથી બીજું (ધનુષ્ય) લીધું તે પણ અચ્યુતે કાપી નાખ્યું. ૨૮.

તે (બીજાં ધનુષ્ય)ને પણ પકડતાં વેતજ (ભગવાને) કાપી નાખ્યું, તેનું કારણ 'અચ્યુત' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાન) પોતે અચ્યુત છે અને દેવના વરદાનથી પ્રાપ્ત થએલું (રૂકમીનું) ધનુષ્ય હતું. તેથી તેના (ઉપર ચડાવેલાં) બાણ નિષ્ફલ થાય તે પહેલાંજ તે કપાઈ ગયું. પછી તેણે બીજું પણ (ધનુષ્ય) લીધું એમ 'ફરીથી બીજું લીધું' શબ્દોથી કહેલું છે. 'દેવો ત્રણવાર સત્ય થાયછે.' તેથી (રૂકમીએ) ત્રણવાર ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યાં. ૨૮.

परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासीशक्तितोमरम् ॥
यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वं सोऽच्छिनद्विभुः ॥२९॥

ભોગળ, ભાલું, ત્રિશૂલ, ઢાલ, તલવાર, ગદા જે જે આયુધ તેણે લીધું તે સર્વ તે સમર્થ (પ્રભુએ) કાપી નાખ્યું. ૨૯.

---

* દરેક બે બાણોથી વચમાં બે સ્થલેથી કપાવાથી દરેકના ત્રણ કટકા થયા.

‡ 'સાક્ષાત્' એટલે રૂકમીના પોતાનાં છ અંગો (જૂઓ શ્લોક ૨૬). પરંપરાના અંગો એટલે અશ્વો, સારથિ, ધજા.

પછી ભોગળ વિગેરે તેણે લીધાં. '**चर्मासी**'માં વેદના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ ઈ છે. '**चर्म**' 'ઢાલ'થી આરંભી '**तोमर**' 'ગદા' સુધીનો એક શબ્દ (સમાસ) છે. વધારે કહેવાથી શું ? દેવતા વિગેરેની પ્રેરણાથી અથવા પોતાની મેળે જે જે આયુધ તેણે લીધું તે બધુંએ (ભગવાને) કાપી નાખ્યું. '**विभुः**' 'સમર્થ' વિશેષણથી (ભગવાનની) એ પ્રમાણે કરવાની શક્તિ કહેલી છે. ૨૯.

પછી ઘણો પ્રયત્ન કરીને તે અંતઃકરણપૂર્વક (ભગવાનની પાસે) આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया ॥
कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतङ्ग इव पावकम् ॥३०॥

પછી ક્રોધવાળો (તે) હાથમાં તલવાર લઇ (પોતે) પતંગીઉં પડે તેમ શ્રીકૃષ્ણ પાસે દોડી આવ્યો. ૩૦.

હાથમાં માત્ર તલવારજ રાખેલી, પરંતુ ઢાલ પણ રાખી નહિ. '**जिघांसया**' એટલે જીવનની દરકાર વિનાનો, પોતેજ ભગવાનદ્વારા હણાય તે માટે, **श्रीकृष्णं** પરમાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પાસે દોડી ગયો, કારણ કે પ્રાકૃત (શરીર)ને તજી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવો એ યોગ્યજ છે.

'છતાં પણ શરીર બધાઓને પ્રિય હોયછે, તેથી તેવી રીતે કેમ આવ્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ અગ્નિમાં પતંગીઉં પડે તેમ' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે તે ઝીણા (પતંગીઆં) પોતાને અગ્નિમાં નાખીને પરમાર્થ દૃષ્ટિ પ્રમાણે કૃતાર્થ થાયછે, (પરંતુ) બહારની દૃષ્ટિ પ્રમાણે તો 'અગ્નિનો અમે નાશ કરશું' એવી બુદ્ધિથી પ્રવૃત્તિ કરી પોતે મરણ પામે છે. તે પ્રમાણે આણે પણ પ્રવૃત્તિ કરી, એવો અર્થ છે. ૩૦.

પછી ક્લેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાને તેનું ઇચ્છેલું કરતાં, અને 'જેઓ મને જે પ્રમાણે ભજેછે....' (ભગવદ્ગીતા. ૪.૧૧) વાકયને સત્ય કરતાં, તેને હણવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः ॥
छित्त्वासिमादधे तिग्मं रुक्मिणं हन्तुमुद्यतः ॥३१॥

(ભગવાને) દોડીને આવતા તેની તલવાર અને મ્યાનના બાણોથી તલતલ જેટલા કટકા કરીને, રૂકમીને હણવા તત્પર થઈ તીક્ષ્ણ તલવાર લીધી. ૩૧.

તેના (દોડીને આવતા)ની પણ તલવારના અને **चर्म** મ્યાનના બાણોથી કટકા કર્યા. **चर्म** ઢાલ પણ તેણે લીધેલી અથવા **चर्म** એટલે તલવારનું મ્યાન. (ભગવાને પોતાનું) શૌર્ય દર્શાવવા તલતલ જેટલા કટકા કર્યા. અથવા તે (રૂકમી)નું લોહીજ ત્યાં (તલવાર અને મ્યાન ઉપર) વહેતાં જલરૂપ થઈ તેને પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય તે

માટે (ભગવાને) તેને તલવાળું કર્યું, એવો અર્થ થાય છે.

એ પ્રમાણે ધનુષ્ય હણે તેવું નહિ હોવાથી, (તેનાથી) નિર્જીવ (તલવાર વિગેરે)ના કટકા કરી, તે (રૂકમી)ને હણવા (ભગવાને) તલવાર લીધી એમ 'તલવાર લીધી' શબ્દોથી કહેછે. આને હણવામાં આવે ત્યારે જગતમાંથી સ્વરૂપાજ્ઞાન દૂરજ થાય, કારણ કે આ રૂકમી ભગવાનનો મુખ્ય શત્રુ હતો. તેથી ભગવાન તેને હણવા તત્પર થયા પણ તેને હણ્યો નહિ. ૩૧.

એ પ્રમાણે સ્વરૂપાજ્ઞાનનો નાશ થાય તે માયાનું હિત કરનારૂં નથી, તેથી રૂકિમણીએ (ભગવાનને) તેમ કરતાં અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला ॥
पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुणं सती ॥३२॥

ભાઈનો વધ (કરવા)ની તત્પરતા જોઈને ભયથી વિહ્વલ થએલી સતી રૂકિમણી પતિના ચરણોમાં પડી દયા ઉપજાવે તેવી રીતે (નીચે પ્રમાણે) બોલી:—૩૨.

જોકે (રૂકમી) દુષ્ટ હતો, છતાં પણ તે પોતા(રૂકિમણી)ના માટે બધું કરતો હતો, તેથી (ભગવાનને) પ્રાર્થના કરવા માટે રૂકિમણી બોલી. જે જેને માટે પ્રયાસ કરતો હોય તેણે તેનો (તેવું રક્ષણ કરવાનો) ઉપાય કરવો જોઇએ, તેથી તેણે (રૂકમણીએ) પ્રયાસ કર્યો. તેમાં પણ તે ભાઇ હતો, તેનો પણ વધ કરવાનું કાર્ય થતું હતું, તેપણ વધ પહેલાં પોતે જોયું અને પોતે પણ રૂકિમણી એટલે તે(રૂકમી)ની સગી હતી. પછી તે ભયથી વિહ્વલ થઇ. (ભગવાનને) ક્રોધ થાય તો કદાચ પોતાને (રૂકિમણીને) પણ હણે, વળી પોતાની (રૂકમીની) ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ભગવાનને (રૂકિમણીએ) બોલાવી ભાઇનો વધ કરાવ્યો એમ લોકમાં અપકિર્તિ થાય, એવા ઘણાએ વિચારો ભયના કારણરૂપ હતા. તેથી ભયને લીધે (રૂકિમણી) પોતે પણ સૂકાએલા મુખવાળી વિહ્વલ થઇ. ઘણોજ વિચાર કરતાં, બીજો કોઇ ઉપાય નહિ મળતાં, 'આ મારા પતિ છે' એમ વિચારી પતિના ચરણોમાં પડી (નીચે પ્રમાણે) બોલી. ચરણોમાં પડવાથી, દેહવડે (ભગવાનને રૂકમીનો વધ કરતાં) અટકાવવાનું કાર્ય કર્યું, વિહ્વલતાથી મન વડે તે કાર્ય કર્યું, અને વાણીથી તે કરેછે.

'ભગવાન ઈશ્વર છે. તે આનાથી અટકાવેલા કેમ અટકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દયા ઉપજાવે તેવી રીતે' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ (ભગવાનને) દયા ઉપજે તેવી રીતે તે બોલી, પરંતુ મામપૂર્વક બોલી નહિ. વળી, સર્વ પ્રસંગે પતિને કરેલી પ્રાર્થના વિના પતિવ્રતાને બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તે (અર્થ) 'સતી' શબ્દથી કહેલો છે. ૩૨,

---

૧ તલવાર અને ઢાલના તલતલ જેટલા કટકા કર્યા એમ કહ્યું તેથી લોહી જલરૂપ થયું એમ સૂચવાયું. તેથી પિતૃઓનું તર્પણ થાય તે માટે તલ અને જલ પ્રાપ્ત થયાં એવો ભાવ છે (લે).

નીચેના શ્લોકમાં તે જે વાક્ય બોલી તે કહેછે:—

योगेश्वराप्रमेयात्मन् देवदेवजगत्पते ॥
हन्तुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुज ॥३३॥

હે યોગેશ્વર ! હે અકલ સ્વરૂપ ! હે દેવોના દેવ ! હે જગતના પતિ ! હે કલ્યાણ ! હે મોટી ભુજાવાળા ! મારા ભાઇને આપે હણવો યોગ્ય નથી. ૩૩.

'(રૂકમી) હણવા આવેલો. (ભગવાનને તેને હણતાં) શા માટે અટકાવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે યોગેશ્વર !' એમ કહેલું છે. ભગવાન યોગને વશ રાખનારા છે. (પોતાનું રક્ષણ કરવાના) અનેક ઉપાયો જાણેછે. (રૂકમીનો) વધ કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો ભાવ છે. આજ વાક્યને લીધે ભગવાને વધને બદલે (તેનું) મુંડન કર્યું, અને રૂકિમણીએ તેને 'મેં કહેલુંજ કરેલું છે' એમ જાણી, મુંડન નહિ અટકાવતાં, વાણીથી પણ (કાંઇ) ન કહેતાં, (પોતાની) અંદર જ દુઃખ અનુભવ્યું. તે માટે (તે દુઃખ મટાડવા) બલભદ્રે (તેને) દિલાસો આપ્યો, તેથી કાંઈ દોષ નથી. *આથી 'હણવા આવેલો તારો ભાઇ જો હણત, તો તને સુખ થાત' એવું (રૂકિમણીને દેવાનું) મેંણું પણ દૂર થયું.

વળી 'હે અકલ સ્વરૂપ!' એટલે કલી શકાય તેવું પણ નથી આત્મા સ્વરૂપ જેમનું તેવા! (એ) તેથી વિરૂદ્ધ શું ‡ક્રિયાના વિષય થશે, એવી શંકાનો પણ નાશ કરેલો છે, કારણકે અનિષ્ટની શંકા ક્રિયાથી જ થાયછે. વળી આપ 'દેવોના પણ દેવ' છો. દેવો જ અમર છે તોપછી (રૂકમી) આપની પાસે આવે તોપણ (આપને) શું ચિંતા હોય? વળી 'હે જગતના પતિ!' (જગતના પતિ હોવાથી) આપ તેનું પણ पतिः રક્ષણ કરનારા છો, તેથી (તેને) બોધજ આપવો જોઇએ. તેથીજ આપે તેને હણવો યોગ્ય નથી. ખાસ કરીને અત્યારે (હણવો યોગ્ય નથી), કારણ કે 'હે કલ્યાણ!' હમણાંજ (આપનો) વિવાહ થએલો છે, તેમાં પણ મારા ભાઇને (હણવો યોગ્ય નથી), કારણ કે વિવાહના દિવસે સાળો આદર કરવા યોગ્ય છે.

'પછી તે હેરાન કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે મોટીભુજાવાળા!' સંબોધન કરેલું છે. મોટી भुजः ક્રિયાશક્તિ છે જેમની તેવા, એ સંબોધનથી (તે કરે તે હેરાનગતિ) દૂર કરવાની શક્તિનું સ્મરણ કરાવેલું છે. ૩૩.

એ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરેલા (ભગવાને) વધ કરતાં અટકી વધના જેવું (મુંડન) કર્યું, એમ નીચેના (બે) શ્લોકથી કહેછે:—

---

* 'આથી' એટલે રૂકમીના મુંડનથી.

‡ જે ભગવાનનું સ્વરૂપ કલી પણ શકાતું નથી. તેમનું અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ પણ કેમ થઈ શકે? જેમને મન પહોંચતું નથી, તેમના વિષે ક્રિયા કેમ થઇ શકે? એવો ભાવ છે.

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

तया परित्रासविकम्पिताङ्गया शुचावशुष्यन्मुखरुद्धकण्ठया ॥
कातर्यविस्रंसितकेशमालया गृहीतपादः करुणो न्यवर्तत ॥३४॥

ઘણા ત્રાસને લીધે કંપતાં અંગવાળી, શોકને લીધે સૂકાતાં મુખ અને રૂંધાતા કંઠવાળી, વ્યાકુલતાને લીધે ખરી ગએલા કેશ અને માલાવાળી તેણે જેમના ચરણો પકડયા તે (ભગવાન વધ કરતાં) અટકયા. ૩૪.

ઘણા ત્રાસને લીધે કંપતું હતું અંગ જેનું, અને શોકને લીધે સૂકાતું હતું મુખ અને રૂંધાતો હતો કંઠ જેનો, વ્યાકુલતાને લીધે ખરી ગયા હતા કેશો અને માલાઓ જેની (તેવી રૂકિમણી થઇ). ત્રણ ગુણોની અસર તેના ઉપર પૂરી થઇ એમ કહેવાયું, કારણકે ત્રાસ સત્વનું, શોક તમોગુણનું અને વ્યાકુલતા રજોગુણનું (કાર્ય છે). એ પ્રમાણે જે ગુણો હતા તે જતા રહેતાં તે કેવલ દીન થઇ, તેથી તેવી (દીને) જેમના ચરણો પકડ્યા તે દયાળુ (ભગવાન) એ પ્રમાણે (વધ કરતાં) અટકયા. ૩૪,

चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन्व्यरूपयत् ॥
तावन्ममर्दुः परसैन्यमुद्धतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥३५॥

તે દુષ્ટ કાર્ય કરનારને વસ્ત્રથી બાંધી દાઢી અને વાળ સહિત મુંડતાં તેને કદ્રૂપો કર્યો. તેટલામાં જેમ હાથીઓ કમલના દાંડાનો નાશ કરે તેમ યાદવ યોધાઓએ શત્રુના ઉદ્ધત સૈન્યનો નાશ કર્યો. ૩૫.

કારણકે વધના જેવું મુંડન અને દ્રવ્ય લઇ લેવું તે મુખ્ય છે સ્થાનમાંથી કાઢી મૂકવાનું તો તેની પ્રતિજ્ઞાથીજ થયું. તેથી વસ્ત્રથી ચોરની પેઠે તેને બાંધ્યો, કારણકે તે રૂકિમણીને લઇ જવા આવ્યો હતો, તેથી ચોરની પેઠે તેને સજા કરી. **सश्मश्रुकेशं** દાઢી વાળ સહિત સારી રીતે તેને મુંડતાં, (ભગવાને) પ્રેરણાથી સેવકદ્વારા તેને કદ્રૂપો કર્યો. જે પ્રમાણે કદ્રૂપો થાય તેજ પ્રકારે કોઇ સ્થલે કેશ અને દાઢી રાખ્યાં, અને કોઈ સ્થલે મુંડાવી નાખ્યાં. ઘણું કરીને મરણ સુધી આવા રૂપવાળો જ તે સદાએ રહ્યો. તેમ (રહેવાનો) ન હોત, તો ભગવાન એ પ્રમાણે ન કરત. ભગવાન (તેને) કદ્રૂપો કરતા હતા તેટલા સમયમાં તે परस्य શત્રુના ઉદ્ધત સૈન્યનો (યાદવયોધાઓએ નાશ કર્યો). માત્ર આ(રૂકમી)ના દોષથી જ સૈન્ય હણાયું એમ નહતું, પરંતુ સૈન્ય પણ દુષ્ટ હતું તેથી તેઓએ તેમ કર્યું (તેનો નાશ કર્યો). અહિં (યાદવસૈન્યમાં) રહેલાઓ પણ સમર્થ હતા એમ 'યાદવ યોધાઓએ' શબ્દથી કહેલું છે. પ્રયાસ વિના (સૈન્ય) હણવામાં દૃષ્ટાંત 'જેમ (હાથીઓ) કમલના દાંડાનો (નાશ કરે)' શબ્દોથી કહેલું છે. ગદ સંકર્ષણ વિગેરે ઘણા (યાદવ) યોધાઓ હતા, અને (શિશુપાલના સૈન્યમાં) અક્ષૌહિણી એક હતી, તેથી 'કમળનો દાંડો' એમ એકવચન યોજેલું છે. ૩૫.

એવી રીતે ભગવાને કરેલા રૂક્મીના પરાજયનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડા સત્તર જ શ્લોકોથી ભગવાનની રૂબરૂ મોટા(ભાઈ) બલભદ્રે (રૂક્મિણીને) આપેલા દિલાસાનું નિરૂપણ કરેછે:—

कृष्णान्तिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ॥
तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा संकर्षणो विभुः ॥
विमुच्य बद्धं करुणो भगवान् कृष्णमब्रवीत् ॥३६॥

શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવીને ત્યાં રૂક્મીને જોયો. (તેને) તેવો થએલો, મરેલા જેવો જોઇને સમર્થ દયાળુ સંકર્ષણ ભગવાને બાંધેલાને છોડીને શ્રીકૃષ્ણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૬.

આ પ્રસંગે દિલાસો આપવામાં રૂક્મિણી મુખ્ય છે, રૂક્મી મધ્યમ છે, (તેને) મદદ કરનારા રાજાઓ હલકા છે. તેથી ભગવાનની નાની પણ સેનાથી તે (રાજા)ઓ પરાજય પામ્યા, અને ભગવાનથી વચલો રૂક્મી (પરાજય પામ્યો), અને ભગવાનથી મોટા (બલભદ્રે) દિલાસો આપ્યો, એ પ્રમાણે આ પ્રસંગે ત્રણ પ્રકરણ યોગ્ય છે. બધાએ (યાદવ સૈનિકો) તેની સેનાનો પરાજય કરી આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવીને તેમણે કદ્રૂપ થએલા રૂક્મીને જોયો.

વધારે વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તે લગભગ મૂર્છા પામેલો ઉભો હતો, તેથી 'તેવો થએલો' કહેલો છે. (મુંડન) વધના જેવું હતું એ જણાવવા 'મરેલા જેવો' કહેલો છે. ખાસ કરીને બલભદ્રે તેને તેવો થએલો જોઈને, શિખાસહિત મુંડન સારી રીતે દુઃખ આપનારૂં કાર્ય હોવાથી, અને કર્મ (કરવા)ના અધિકારનો નાશ કરનારૂં હોવાથી, તેનો પણ કર્તા સંકર્ષણજ હોવાથી અને ભગવાને તે કરવા યોગ્ય નહિ હોવાથી, પોતે સંકર્ષણ હતા અને હણવાને પણ **વિભુઃ** સમર્થ હતા, તેમણે ભગવાને બાંધેલા (રૂક્મી)ને છોડીને શ્રીકૃષ્ણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

'ભગવાને કરેલું (સંકર્ષણે) કેમ ફેરવ્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દયાળુ' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણકે દયાળુ (પુરૂષો)જ ભગવાને જેમને દુઃખમાં નાખેલા હોય તેવા પુરૂષોના જ દુઃખ દૂર કરવા દયાને લીધે પ્રયાસ કરેછે.

'છતાં પણ ભગવાનને પૂછીને તેમ કરવું યોગ્ય હતું. તેમણે પોતેજ એવી રીતે (તેને) કેમ છૂટો કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાને' શબ્દ યોજેલ છે. બલભદ્રમાં આવિર્ભાવ પામેલા ભગવાને જ તેને છૂટો કર્યો, એવો અર્થ છે. અહિં સુધી વચ્ચે સંકર્ષણની કથા કહી. વધારે આગળ કહેવામાં આવશે. તેથી (સંકર્ષણમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થએલો હોવાથી)જ તેમણે શ્રીકૃષ્ણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. અહિં 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દ 'બીજા કેશવ કૃષ્ણ થયા' વાક્યમાં કહેલા 'કૃષ્ણ'ના અર્થમાં યોજાએલો છે, તેથી (બલભદ્ર) મોટા હોવાથી કાંઈ અયોગ્ય નથી. ૩૬.

નીચેના શ્લોકમાં (બલભદ્ર શ્રીકૃષ્ણે) જે કરેલું છે તે (પોતાને) પસંદ નથી, એમ ભગવાનને કહેછે:—

असाध्विदं त्वया कृष्ण कृतमस्मज्जुगुप्सितम् ॥
वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः ३७॥

હે કૃષ્ણ ! આ અયોગ્ય થયું. આપે કર્યું તે અમારાથીજ થયું, (કારણ કે) નિંદાયોગ્ય છે. સંબંધીથી દાઢી અને કેશના મુંડનરૂપ કદ્રૂપપણું વધ છે. ૩૭.

જે કર્યું તે આગળ (ઉત્તરાર્ધમાં) કહેશે. તે અયોગ્ય જ છે, કારણ કે મરણ પછી જ બધે મુંડન કરવામાં આવે છે. વળી જે (આપે) કર્યું તે અમે જ કરેલું છે, અમારાથી જ થએલું છે, તેનું કારણ સંકર્ષણસ્વરૂપ અમે જ છીએ; પરંતુ તે આપ સ્વામીનું કાર્ય નથી કારણ કે આ (કાર્ય) નિંદાયોગ્ય છે. વાસ્તવિક અર્થ આજ છે.

વ્યવહાર પ્રમાણે પણ એવો અર્થ છે કે, જો કે આનું મુંડન કરવું યોગ્ય હતું, આ તેનેજ યોગ્ય છે, તો પણ તે આપણી નિંદા કરાવનારૂં હોવાથી, આપણે તો (તે કરવું) યોગ્ય નથી. અધમ ભક્ષણ કરનારને પણ ઉત્તમ (પુરૂષો) અધમ ખોરાક આપતા નથી, તેજ અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહેછે. સંબંધીથી પ્રાપ્ત થતું દાઢી અને કેશનું કદ્રૂપપણું વધ જ છે. તેથી સંબંધીથી વધ થાય તે અયોગ્ય છે. આ પણ રૂક્મિણીને દિલાસો આપવા માટે જ (કહેલું છે) એમ જણાય છે, કારણ કે *ઉપસંહાર સર્વથી બલવાન છે, (અને) ૧બંને સંબંધી પ્રકરણ નથી. ૩૭.

તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે(રૂક્મિણી)ને જ દિલાસો આપેછેઃ—

मैवास्मान्साध्व्यसूयेथा भ्रातृवैरूप्यचिन्तया ॥
सुखदुःखदो न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥३८॥

હે પવિત્ર સ્ત્રી! ભાઇ કદ્રૂપો થયાની ચિંતાને લીધે અમને દોષ નજ દેશો, સુખ અને દુઃખ આપનાર બીજો નથી (થતો), કારણ કે માણસ પોતાના કરેલાં ભોગવનારો છે. ૩૮.

હે પવિત્ર સ્ત્રી! પતિએ કરેલું માન્ય રાખવું, એવો પતિવ્રતાનો ધર્મ છે. તેથી જ અમો બધાએ मासूयेथाः દોષિત છીએ એમ ન માનશો. જોકે વિચારનારૂં (તમારૂં) ચિત્ત લાયક છે અને જેમનો વિચાર કરવાનો છે તે (ભગવાન)માં કાંઇ પણ દોષ નથી, છતાં પણ ભાઇ કદ્રૂપો થયાની ચિંતાને લીધે તે ધર્મનો આરોપ કરીને કદાચ દોષ અપાય, (તેથી) તેમ ન કરવા જણાવેછે.

'લૌકિક દૃષ્ટિ પ્રમાણે દોષ ગણવોજ જોઇએ. જરાસંધને કેમ મૂકી દીધો, અને માત્ર આનુંજ મુંડન કેમ કર્યું? એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે.

---

* ઉપસંહાર આગળ ઓગણપચાસમા શ્લોકમાં કરેલો છે, તેમાં રૂક્મિણીને જ સ્વસ્થ થવાનું કહેલું છે. તેથી રૂક્મિણીના દિલાસા માટે જ આ કહેલું છે.

૧ 'બંને' એટલે (૧) રૂક્મિણીને દિલાસો આપવો તે અને (૨) ભગવાનને બોધ આપવો તે.

પોતાના કર્મને લીધે જ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ થાયછે. સંકર્ષણ જ્ઞાનને મુખ્ય માનનારા છે. તેમ ન હોત તો તે સર્વને હણુત નહિ, (કારણકે), તેમાં (જ્ઞાનમાર્ગમાં) 'આ હણુતો નથી (અને) હણાતો નથી ' એવો સિદ્ધાંત છે. તે પ્રમાણે અહિં (કર્મમાર્ગમાં) પણ કર્મથી જ સર્વ થાય છે (એવો સિદ્ધાંત) હોવાથી, અહિં તે પ્રમાણે બોધ આપેછે; કારણ કે [1]'આ સાધારણ છે અને તે સાંભળેછે, તેથી કર્મમાર્ગનો જ બોધ કરેછે. તેથી જ પોતાને સુખ અને દુઃખ આપનારો (માણુસ) પોતે જ છે, બીજો (તેવો) હોતો નથી, તેનું કારણ 'પોતાનાં કરેલાં ભોગવનારો છે' શબ્દથી કહેલું છે. કર્મ કરવામાં (માણુસ) પોતે સ્વતંત્ર હોવાથી તે(કર્મ)નું ફલ (કર્મ) કરનારને જ મળેછે. તેમ ન હોત તો કરેલાં (કર્મ)ની હાનિ અને ન કરેલાં (કર્મ)ની પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રસંગ (આવે). ૩૮.

એ પ્રમાણે (રૂક્મિણીને) બોધ અપાતાં, 'બલભદ્ર માત્ર અમારો (રૂક્મીનો)જ અપરાધ જણાવે છે, પરંતુ પોતાનો અપરાધ ગણુતા નથી' એવો ભેદ જણાયો, તેથી ફરીથી તેને બોધ આપવા ભગવાનને નીચે પ્રમાણે કહેછે:—

बन्धुर्वधार्हदोषोऽपि न बन्धोर्वधमर्हति ॥
त्याज्यः स्वेनैव दोषेणहतः किं हन्यते पुनः ॥३९॥

બંધુ વધને પાત્ર દોષવાળો હોવા છતાં બંધુએ તેનો વધ કરવો યોગ્ય નથી, (પણ) તજવો યોગ્ય છે. (તે) પોતાના દોષથી હણાએલો છે, તેને ફરી શામાટે હણુવો ? ૩૯.

જે દોષને લીધે વધને પાત્ર થાય, તેવો દોષ જેનો છે તે પુરૂષ 'વધને પાત્ર દોષવાળો' છે. તેવાનો બંધુએ પોતે વધ કરવો યોગ્ય નથી, નહિતો (વધ કરે તો) બંધુપણું ન રહે. વધ કરનાર શત્રુ જ છે. અયોગ્ય (કાર્ય) કરનાર સંબંધ વિનાનો જ થાયછે.

'જેમ તેને હણુવો નહિ એવો પોતાનો ધર્મ છે, તેમ ચડાઈ ન કરવી એવો તેનો પણ ધર્મ હતો. તે પોતાનો ધર્મ ન આચરે તોપછી બીજો શામાટે આચરે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તજવો યોગ્ય છે' શબ્દ યોજેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેણે પોતાનો ધર્મ તજ્યો, તેથી પોતે પણ પોતાનો ધર્મ તજવો યોગ્ય નથી. તેમ થાય (આપણે પણ ધર્મ તજીએ) તો બંને એકસરખા જ થાય.

'પણ તેના કર્મનું ફલ તેને મળે તે માટે આપણે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં પણ 'પોતાના દોષથી જ હણાએલો છે. ફરી શા માટે હણુવો ?' શબ્દો કહેલા છે; કારણ કે તેના કર્મથી પ્રેરાવું આપણુને યોગ્ય

---

[1] આ મત સાધારણ છે, એવો અર્થ છે (લે) 'આ' એટલે રૂક્મી, સાધારણ માણુસ છે જ્ઞાનમાર્ગનો અધિકારી નથી, અને તે પણ સાંભળતો હોવાથી બલભદ્ર રૂક્મિણીને કર્મમાર્ગ પ્રમાણે બોધ કરેછે એવો અર્થ જણાયછે.

નથી, તે કર્મ પોતે જ બીજાને પ્રેરણા કરશે, તેથી કર્મથી જ તે હણાએલો છે. તે (કર્મ)ને આધીન થવાથી પોતાને હાનિ થાય છે એવો (અર્થ છે).

જો આપણે તેને જૂદા પ્રકારે (તેના કર્મથી સ્વતંત્ર રીતે) હણીએ તો ખાંડેલું જ ખાંડવાનું થાય, એવો 'શામાટે હણવો ?' એ પ્રશ્નનો અર્થ અથવા સૂચવેલો અર્થ છે. 'જીણાં કરવાં' એમ ખાંડેલાને પણ ખાંડવાનુ વેદમાં કહેલું છે, તેનુ પ્રયોજન 'પવિત્રપણા માટે' એમ શ્રુતિમાં જ કહેલું છે. તે પ્રમાણે આ પણ પવિત્ર થાય અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે, (તે માટે હણવો) એવો પ્રશ્નનો અર્થ થાય છે. 'એ પ્રમાણે જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શામાટે હણવો ?' એમ કહેલું છે. હણવો નજ જોઇએ; પરંતુ મૂકી દેવો જોઇએ. કારણ કે દુષ્ટ પવિત્ર થતો નથી. આ (રૂકમી) તો દુષ્ટ જ છે, તેથી તે પવિત્ર થવા યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. ૩૯

એવી રીતે તે વધ કરવા યોગ્ય નથી એમ શાસ્ત્રના અર્થથી જણાવી નીચેના બે શ્લોકોથી તે લોકન્યાય પ્રમાણે પણ વધ કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવેછે:—

क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ॥
भ्रातापि भ्रातरं हन्याद्येन घोरं तमस्ततः ॥४०॥
राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ॥
मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदान्धाः क्षिपन्ति हि ॥४१॥

ભાઇ પણ ભાઇને હણે એવો ક્ષત્રિયોનો આ ધર્મ પ્રજાપતિએ નિર્માણ કરેલો છે, જેનાથી પછી ઘોર તમઃ (પ્રાપ્ત) થાયછે. લક્ષ્મીના મદને લીધે અંધ થએલા અભિમાનીઓ રાજ્ય, ભૂમિ, ધન, સ્ત્રી, માન, તેજ અથવા બીજા હેતુથી અપમાન કરેછે. ૪૦–૪૧.

"જે હણવા આવેછે તેને હણવામાં આવેછે. તેથી 'હણવા ઇચ્છનારને હણવો' એ લોક અને વેદ (ના સિદ્ધન્ત) પ્રમાણે તેને હણવો એ યોગ્ય છે. (તેથી) હણવાની કેમ મના કરવામાં આવેછે ?" એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં કહેછે કે (૧) શું હણાયા તેથી હણોછો ? અથવા (૨) અયોગ્ય (કાર્ય) કરેછે તેથી ? (૧) તે પૈકી પહેલો પક્ષ (ખોટો છે), કારણકે (હણાયા) નથી અને ચાલુ પ્રસંગમાં તે સંભવતું નથી* (૨) (કાર્યનુ) અયોગ્યપણું તો નથી એમ (આ શ્લોકમાં) કહેછે. ક્ષત્રિયોનો આ ઘોરરૂપ ધર્મ પ્રજાપતિએજ નિર્માણ કરેલો છે. (૧) શાંત (૨) ઘોર અને (૩) વિમૂઢ એવા ત્રણ પ્રકારના ધર્મો છે. તે પૈકી શાંત (ધર્મ) બ્રાહ્મણોમાં રહેલો છે, ઘોર ક્ષત્રિયોમાં અને વિમૂઢ વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં (રહેલ છે). તેથી 'આ' (એમ) તીવ્ર શસ્ત્રો ધારણ કરીને જાણેકે પોતાની પ્રવૃત્તિ દેખાડતો હોય તેવો દેખાતો, કહેલો છે. તેમાં સગપણની દરકાર નથી એમ 'ભાઈ પણ ભાઇને હણે' શબ્દોથી કહેલ છે.

---

*પ્રથમ પક્ષ ખોટો છે, કારણ કે તે હણવા આવેલ પણ તે કાર્ય થએલ નથી, વળી અહિં ભગવાનના સંબંધમાં તો તે થઇ શકે તેવો સંભવ જ નથી, એવો અર્થ છે.

'એમ હોવાથી (ભાઈ ભાઈને હણે એવું હોવાથી) આ જો ધર્મ જ હોય તો (તે) ઘોર કેમ થાય (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેનાથી ઘોર તમઃ (પ્રાપ્ત) થાયછે' શબ્દો યોજેલા છે. તેનાથી ઘોર તમઃજ (પ્રાપ્ત) થાયછે. અહિં 'તમ'નો અર્થ અજ્ઞાન છે, અને તે પણ ભયાનક. એવા કર્મથી દૈત્યપણું (પ્રાપ્ત) થાયછે, એવો અર્થ છે. ૪૦.

'જો યુદ્ધજ કરે તો (તેને) શસ્ત્ર વિનાનો કરી રથ ઉપરથી પાડી, શત્રુ તેનો ત્યાગ કરે એ ખરૂં; (પણ) આ તો ઘણુંજ અસભ્ય બોલતો હતો, તેથી ગાળો દેતો હોવાથી હણવા યોગ્ય જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી એકતાલીસમો શ્લોક કહેલો છે. તેઓનું અસભ્ય વચન પણ પ્રજાપતિએજ નિર્માણ કરેલું છે. સાધારણ રીતે તેનાં છ પ્રયોજનો ગણાવેછે. (૧) જો કોઇનું રાજ્ય બીજાએ લઇ લીધું હોય, તો (જેનું રાજ્ય ગયું) તે ક્ષત્રિય મરવા માટે શત્રુઓનું અપમાન કરેછે, કારણ કે તેમ ન કરે તો આ (રાજ્ય લેનાર) હણે નહિ, અને રાજ્ય જાય ત્યારે (રાજ્ય વિનાનું) કેવલ જીવન અયોગ્ય છે. (૨) લક્ષ્મીના મદને લીધે અંધ થએલા પણ અપમાન કરેછે. પહેલાં લક્ષ્મીથી ઉત્પન્ન થએલો જે મદ હોયછે, તેનાથી અંધ એટલે વિવેકરહિત થાયછે. તેથી અપમાન (કરે તે) યોગ્યજ છે. (૩) એવી રીતે ભૂમિ અથવા રાજ્યના એક ભાગ માટે, (૩) **वित्तस्य** ધન માટે, (૪) સ્ત્રી માટે અથવા (૫) માન માટે અથવા (૬) તેજને માટે, એ પ્રમાણે છ પ્રયોજન માટે અપમાન કરેછે. તેમાં પણ જેઓ અભિમાનવાળા છે (તેઓ અપમાન કરેછે). નહિ કહેલાં બધાં પ્રયોજનનો સમાવેશ કરવા 'અથવા બીજા હેતુથી' શબ્દો કહેલા છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે. તેથી આણે કરેલું અપમાન પણ યોગ્ય જ હોવાથી, (તેને) હણવો યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. ૪૧.

'મેં પણ આ (રૂકમી)ને હણ્યો નથીજ. આ પ્રમાણે ઠપકો શામાટે આપોછો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેછે:—

तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदाम् ॥
यन्मन्यसे सदाभद्रं सुहृदां भद्रमक्षयम् ॥४२॥

આ આપની વિષમ બુદ્ધિ છે જે સર્વપ્રાણીઓપ્રતિ દુષ્ટ હૃદયવાળાઓનું આપ સદા અક્ષય અભદ્ર વિચારો છો અને સારા હૃદયવાળાઓનું ભદ્ર વિચારો છો. ૪૨.

આ હણાયો નથી એવી જે આપની બુદ્ધિ છે તે વિષમ છે, સમ નથી. જો તેનો અપકાર (મુંડન) કર્યો ન હોત તો તે(વી બુદ્ધિ) સમ હોત, અથવા જો (આનો) વધ કર્યો હોત તોપણ લોકના નિયમ પ્રમાણે તે સમ હોત, પરંતુ આપ જે સગાંઓનાં *ભદ્રને અભદ્ર વિચારોછો અને તે પણ ક્ષય ન થાય તેવું અભદ્ર, જે માત્ર

---

* રૂકમી સગો છે. તેનું વધને બદલે કરેલું મુંડન ભદ્ર છે છતાં તેને આપ સદા રહે તેવું અભદ્ર વિચારો છો, એવો અર્થ જણાય છે.

દિવસ જતાં નાશ પામતું નથી પરંતુ જીવે ત્યાં સુધી રહે તેવું (વિચારો છો તે આપની બુદ્ધિ સમ નથી).

'લોકમાં વિષમ બુદ્ધિ છે જ. (તેમાં) શું દોષ ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓની જ વિષમ બુદ્ધિ હોય છે, પરંતુ આપની હોતી નથી, તેમજ (સર્વ પ્રાણીઓપ્રતિ) સારી બુદ્ધિવાળાઓની હોતી નથી; કારણકે જેઓનાં ચિત્તમાં કપટ હોયછે, તેઓ(ની બુદ્ધિ)ના આવા પ્રકારો હોયછે, પરંતુ શુદ્ધ ચિત્તવાળાઓના હોતા નથી, એવો અર્થ છે.

અથવા 'અસુરનાં દ્વેષી' વાક્ય પ્રમાણે આપ સર્વ પ્રાણીઓ પૈકી દુષ્ટ હૃદયવાળાઓનું અભદ્ર વિચારો છો, (એ આપની બુદ્ધિ વિષમ છે). અથવા દુષ્ટ હૃદયવાળાઓના सर्वभूतेषु એટલે રૂંવાડાં વિગેરે અવયવોમાં આપ અભદ્ર વિચારોછો એ(આપની બુદ્ધિ વિષમ છે). અથવા ભદ્રનું મુંડન પણ વિપરીત* લક્ષણાથી અભદ્રજ છે. પ્રાણીઓ પૈકી દુષ્ટ હૃદયવાળાઓનું ભદ્ર અને સારા હૃદયવાળાઓનું અભદ્ર, એવું પણ (જે) મુંડન છે તેને પણ આપ અક્ષય (સદા રહે તેવું) વિચારો છો, એવી આપની બુદ્ધિ વિષમ છે.

અથવા આપ દુષ્ટ હૃદયવાળાઓનું અભદ્ર અને સારા હૃદયવાળાઓનું ભદ્ર સદા વિચારો છો એવી (બુદ્ધિ વિષમ છે). આપ બ્રહ્મને આ યોગ્ય નથી, કારણ કે તે વિષમ બુદ્ધિ છે, એવો અર્થ છે. ૪૨.

એવી રીતે ચાર (શ્લોકો)થી તે(રૂક્મિણી)ને સંતોષ આપવા ભગવાનને ઠપકો આપી, તેટલાથી પણ સંતોષ નહિ પામેલી (રૂક્મિણી)ને નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોક)થી જ્ઞાન(માર્ગ) પ્રમાણે બોધ આપેછે, કારણ કે ધર્મો સહિત ભગવાન‡ આને બોધ આપવા શક્તિવાળા છે.

स्वरूपाज्ञाननानात्वे देहादीनां च शत्रुता ॥
दोषत्रयं निरूप्यादौ आत्मधर्मनिरूपणम् ॥५॥

સ્વરૂપાજ્ઞાન જાત જાતનું હોય ત્યાંસુધી દેહ વિગેરે શત્રુઓ છે. આરંભમાં (શ્લોક ૪૩માં) ત્રણ દોષો જણાવી, (શ્લોક ૪૪માં) આત્માના ધર્મો કહેલા છે. કા. ૫.

स्वप्रकाशोऽयमात्मा हि असङ्गश्च निरूप्यते ॥
जन्मादिदोषास्त्वन्यस्य अतस्तैर्नैव दुष्यति ॥६॥

કારણ કે આ આત્માને (શ્લોક ૪૫) પોતાની મેળે પ્રકાશનાર અને (શ્લોક ૪૬) સંગરહિત કહેલો છે. (શ્લોક ૪૭) જન્મ વિગેરે દોષો તો બીજાના (દેહના) છે. તેથી તેમનાથી (આત્મામાં) દોષ થતો નથીજ. કા. ૬.

---

* વધને બદલે કરેલું મુંડન ભદ્રજ છે, પરંતુ જે જે બોલીએ તેથી ઉંધો અર્થ મનમાં રાખીને ઉંધો અર્થ સમજાય તેવા હેતુથી બોલીએ તે પ્રમાણે તે અભદ્રજ છે. વિપરીત લક્ષણનો અર્થ 'irony' જેવો છે.

‡ ભગવાનના ૭ ધર્મો અને ભગવાન મળી સાત થાયછે, તેથી સાત શ્લોકોથી જ્ઞાનનો બોધ કરેછે, એવો અર્થ છે.

असंसर्गाग्रहो भ्रान्तः दृष्टांतैर्विनिरूप्यते ॥
तदोपसंहृतिर्युक्ता ज्ञानेनाज्ञाननुत्तये ॥७॥

(શ્લોક ૪૮) (અસત્ પદાર્થ સાથે) સંસર્ગ થતો નથી એવો આગ્રહ ભૂલભરેલો હોવાનું દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. પછી (શ્લોક ૪૯) જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર કરવાનો યોગ્ય ઉપસંહાર કરેલો છે. કા. ૭.

'આત્માને જાણનાર શોકને તરેછે' એ શ્રુતિપ્રમાણે જ્ઞાનથીજ શોક તરાય છે. તેથી (બલભદ્ર) જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેછે. અહિં આત્મા દેહથી જૂદો છે એ જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેલું છે, (કારણ કે) દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ* હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થએલો મોહ તેટલા (જ્ઞાન થીજ દૂર થાયછે. તેથી તે (મોહ)નો નાશ કરવા નીચેના શ્લોકમાં તેની સામગ્રી જણાવે છે:—

आत्ममोहो नृणामेष कल्प्यते देवमायया ॥
सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनाम् ॥४३॥

'(આ મારો) શત્રુ (આ) મિત્ર (આ) ઉદાસીન' એ પ્રમાણે દેહને આત્મા માનનારા માણસોનો આત્માનો આ મોહ દેવની માયાથી થાયછે. ૪૩.

આ આત્માનો મોહ છે. અજ્ઞાન પછી દોષનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે જે મૂર્છા થાયછે, તે 'મોહ' એમ કહેવાય છે. તેવી રીતે અહિં પણ આત્માનું જ્ઞાન ન હોય અને 'હું શરીર છું' એવી સ્થિતિ જણાય, ત્યારે '(આ મારો) મિત્ર, (આ) શત્રુ, (આ) ઉદાસીન' એવી બુદ્ધિ બોધ (કરનારાં વાકય)ને પણ ગ્રહણ કરતી નથી, એવો મોહ થાયછે, અને તે (મોહ) પશુઓ વિગેરેમાં તેવા પ્રકારનો હોતો નથી, તેથી 'માણસોનો' શબ્દ યોજેલ છે. દેવો વિગેરેમાં તેવો (મોહ) હોવા છતાં પણ, (તેમનો) વ્યવહાર થતો નહિ હોવાથી (તેમના વિષે તેવું) કહેલ નથી. 'આ' શબ્દથી (મોહને) દર્શાવેછે. 'દેવ' એટલે ભગવાન'ની માયાથી' એ શબ્દથી માયાને મોહનું કારણ જણાવેલી છે. તેમ ન હોય તો પ્રત્યક્ષ વિગેરે અને શ્રુતિ વિગેરે પ્રમાણો હયાત છે ત્યારે દરરોજ આ (મોહ)ની વૃદ્ધિ ન થાય. જેમ માણસોની માયા પશુઓથી તરાય તેવી નથી, તેમ દેવોની માયા માણસોથી તરાય તેવી નથી. તેથી 'દેવ' શબ્દ (યોજેલ છે). તેથી પણ વધારે પુરૂષોત્તમની માયા બધાએ (કોઇ)થી પણ તરાય તેવી નથી.

માયા ત્રણ ગુણોવાળી હોવાથી, '(આ મારો) મિત્ર, (આ) શત્રુ, (આ) ઉદાસીન' એ શબ્દથી મોહને પણ ત્રણ ગુણોવાળો કહેલો છે. ઉદાસીન સાત્ત્વિક છે, મિત્ર રાજસ છે.

માયાથી જ્યારે મોહ થાયછે, ત્યારે સર્વ પ્રસંગે જો નિમિત્ત વિના (જ્ઞાન) થતું હોય તો (તે) જ્ઞાન વ્યર્થ થાય, તેથી નિમિત્ત હોય ત્યારેજ (તે) થાયછે એમ 'એ પ્રમાણે દેહને આત્મા માનનારા' શબ્દોથી કહેલું છે. આ પ્રકારથી (માણસો) દેહનેજ આત્મા માનેછે. જ્યારે માયાથી અથવા બીજા (કારણ)થી દેહમાં 'આ આત્મા છે' એવી બુદ્ધિ

---

* 'અધ્યાસ' એટલે ખોટું જ્ઞાન. દેહ આત્મા નથી, છતાં દેહને આત્મા માનવાથી આત્મામાં દેહનો અધ્યાસ થાયછે.

દૃઢ થાયછે, ત્યારે આ દોષો ઉત્પન્ન થાયછે. પછી તે (મિત્ર તથા શત્રુએ) કરેલા ઉપકાર અને અપકારને લીધે હમણાં જેનો અનુભવ કરવામાં આવેછે તે મોહ ઉત્પન્ન થાયછે. તેથી દેહમાં 'આ આત્મા છે' એવી માન્યતા મુખ્યત્વે દૂર કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ૪૩.

'દેહ આત્મા છે એવી માન્યતા ન હોય તોપણ આ કેમ થઇ શકે? જેટલાથી આત્માની હદ બંધાય, એમ કારણ તરીકે પણ દેહને સ્વીકારવામાં આવતાં, ઉદાસીન વિગેરે ભેદો થાયજ. તેથી આત્મા દેહથી જૂદો છે એવું જ્ઞાન વ્યર્થ છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેછેઃ—

एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥४४॥

કારણ કે બધાએ દેહીઓમાં વશ રાખનાર આત્મા એકજ છે. જેમ મૂર્ખો તેજને અને આકાશને જૂદું જૂદું જૂએછે તેમ (તેને) જૂદો હોય તેવો જાણેછે. ૪૪.

બધાએ દેહોમાં આત્મા એકજ છે, કારણ કે તે **પરઃ** વશ રાખનાર છે. તેમ ન હોય તો દેહથી હદ બંધાએલો (આત્મા) દેહને આધીન હોય, અને દેહમાં (આત્માની) સ્વતંત્રતાનો અનુભવ થાયછે. બીજા દેહમાં (આત્માની) સ્વતંત્રતા (જણાતી) નથી તે તો ત્યાં (તેનું) અનુસંધાન નહિ હોવાથી બનેછે. એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અદ્વૈતનું ભાન થતાં, સર્વ સ્થલે આત્મા હોવાની બુદ્ધિ થાયછે.

અથવા 'આત્મા' શબ્દથી ભગવાન કહેલા છે. જીવો તેમના આભાસજ છે, તેથી વશ રાખનાર (ભગવાન) એકજ છે. ભગવાન હોય ત્યારે આ કહેવું અયોગ્ય હોવાથી (તેમ કરતાં) અટકીએ છીએ.

'સર્વ દેહોમાં એકજ આત્મા છે' એ અર્થ યોગ્યજ છે, કારણ કે **अतति** વ્યાપેછે* તેવો આ આત્મા છે. તેમ ન હોય તો આત્માપણાનો નાશ થાય. (જો તે) અણુ* કદનો હોય તો દેહમાં પણ બધે ન હોય. પ્રકાશની પેઠે ગુણથી બધે રહેતો હોય તોપણ ચૈતન્યરૂપ (આત્માનો) ગુણ સંકોચાય છે અને વિકાસ પામેછે એમ માનવું જોઈએ. તે (સંકોચ અને વિકાસ)માં પણ હદ બાંધનાર દેહજ હોવાથી, તે ધર્મી(આત્મા)નીજ હદ બાંધનાર ભલે રહે, ધર્મની હદ બાંધનાર માનવાથી શું લાભ ?

---

*જે સર્વત્ર રહેલો હોય તેના કટકા થઇ શકે નહિ. તેથી તે નિત્ય અથવા નાશરહિત હોઇ શકે. આવાને 'વ્યાપક' કહેછે. જે સર્વથી ઝીણું હોય અને જેના કટકા થઇ શકે નહિ તે 'અણુ' અથવા 'પરમાણુ' કહેવાય છે. તેના કટકા થઈ શકતા નહિ હોવાથી તે પણ નિત્ય છે. આત્મા નિત્ય હોવાથી વ્યાપક હોવો જોઇએ, અથવા પરમાણુ હોવો જોઇએ. અહિં બલભદ્ર તે વ્યાપક હોવાનું કહેછે.

જેમ આ જગત્ * બ્રહ્માંડ તરીકે એકપણું પ્રાપ્ત કરેછે, બીજા પ્રકારે તેને એક કહેવાય નહિ, તે પ્રમાણે આત્માનું પણ (એકપણું) કહેવાય છે. જેમ એકજ સુવર્ણ અથવા માટી કાર્યોમાં સમવાય† સંબંધથી રહેલ હોઈ (જૂદાં જૂદાં) ભાસેછે, એ પ્રમાણે આત્મા પણ દેહ વિગેરેના ભેદને લીધે દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્ય વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેછે, તેથી કોઇ પણ દોષ (થતો) નથી.

'બધાએ દેહીઓમાં' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) કારણકે બધાએ દેહીઓ છે (અને) 'दिह् ધાતુનો અર્થ વૃદ્ધિ છે' તેથી બધાએ (દેહો) વૃદ્ધિ વિગેરેવાળા છે. તેથી આત્માનો વિકાસ અને સંકોચ (દેહની) હદથી ઘટેછે, તેથી (આત્માને) વ્યાપક* સ્વીકારવાથી, એક (આત્મા)થીજ કાર્ય પતતું હોવાથી જૂદા જૂદા (આત્મા) માનવા એ નકામું છે. 'વ્યવસ્થાને લીધે જૂદા જૂદા આત્માઓ (છે)' એ સ્મૃતિ તો ધર્મની મર્યાદા માટે જૂદા જૂદા આત્મા માનવા જોઇએ તેથી, ગુણ અને દોષની વ્યવસ્થાથી (જૂદા જૂદા આત્મા થતા હોય) તેમ વ્યવસ્થા જણાવનારી છે. જેમ બધા દેહોમાં પાંચ મહાભૂતો અને એક આત્મા સમાન છે, છતાં પણ કોઇક ચાંડાલ હોયછે (અને) કોઈક બ્રાહ્મણ હોયછે, તેથી ધર્મનો વ્યવહાર (થઈ શકે તે) માટેજ વિભાગ કલ્પેલા છે. 'સામગ્રી(પાંચ મહાભૂતો)માં પ્રવેશ કરેલો ધર્મ અથવા અધર્મજ તેમ કરેછે (બ્રાહ્મણ અથવા ચાંડાલ બનાવે છે)' એ મત પ્રમાણે પણ, (શાસ્ત્રના) વાકય સિવાય વિષયમાં(પાંચ મહાભૂતોમાં) ધર્મ અથવા અધર્મ (હોવા)નો નિર્ણય કરાવનાર કાંઇ નહિ હોવાથી, (ધર્મ અને અધર્મની) વ્યવસ્થા માટેજ તેની કલ્પના (કરી છે એમ) કહેવું યોગ્ય છે. (આત્માનું દેહમાંથી) બહાર નીકળવું વિગેરે તો ન્યાયમત પ્રમાણે પણ (થતાં) નથી. ભગવન્મત પ્રમાણે તો 'ઈશ્વર જે શરીર પ્રાપ્ત કરેછે અને જેમાંથી બહાર નીકળેછે' (ભગવદ્ગીતા ૧૫-૮) વાકય પ્રમાણે તે (જીવાત્મા)ને માટે પણ 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજાતો હોવાથી, ભગવાનની પેઠે તેનું પણ (દેહમાંથી) બહાર નીકળવાનું અને (તેમાં) પ્રવેશ કરવાનું સંભવેછે. બ્રહ્મવાદ[1] પ્રમાણે પણ આજ સિદ્ધાંત છે. તેથી સર્વ સ્થલે (દેહોમાં) એકજ આત્મા હોવાનું યોગ્ય છે.

'ત્યારે આત્માઓમાં) જૂદાપણું કેમ જણાયછે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂર્ખો જૂદો હોય તેવો જાણેછે' શબ્દો યોજેલા છે. ઘણાજ અજ્ઞાનીઓ (આત્માને)

---

*જગતના જૂદા જૂદા પદાર્થો ધ્યાનમાં લઇએ તો તે અનેક છે, પરંતુ આખું બ્રહ્માંડ ધ્યાનમાં લેતાં જગત્ એક છે, એવો ભાવ જણાયછે.

†'સમવાય' એટલે કાયમનો સંબંધ. જે બે પદાર્થો પૈકી એક પદાર્થ પોતાનો નાશ ન થતો હોય ત્યાંસુધી બીજાનો આશ્રય કરીનેજ રહે તે બે વચ્ચેનો સંબંધ સમવાય સંબંધ છે, જેમકે ઘડો અને માટી. કુંડલ અને સુવર્ણ.

[1] 'બ્રહ્મવાદ' એટલે સ્માર્ત બ્રહ્મવાદ (લે).

જૂદા જૂદા જાણેછે. પુત્રો વિગેરે[1] અને અવયવો[1] વિગેરેમાં જૂદાપણું જણાતું હોવા છતાં તેઓ પણ કોઇ સમયે જૂદાપણાનો અનુભવ કરતા નથી. તેમ ન હોત (જૂદાપણાનો અનુભવ કરતા હોત) તો 'દેહ એક છે' એવું (તેમને) ભાન ન થાત. તેથી 'इव' '(જૂદો) હોય તેવો' શબ્દ યોજેલ છે. તે વિષય સ્પષ્ટ જણાય તે માટે આકારવાળાનું અને આકારવિનાનું દૃષ્ટાંત આપેછે. 'જેમ તેજને (જૂદું જૂદું જૂએછે)' એ આકારવાળાનું દૃષ્ટાંત છે, જેમકે ઘાસનો અગ્નિ અને પાંદડાનો અગ્નિ. 'જેમ આકાશને (જૂદું જૂદું જૂએછે)' એ આકારવિનાનાનું દૃષ્ટાંત છે, જેમકે ઘડામાં રહેલું આકાશ (અને) મઠમાં રહેલું આકાશ.[2] ૪૪.

"ત્યારે દેહમાં 'આત્મા છે' એવી બુદ્ધિ કેમ જાય(દૂર થાય) ?" એવી શંકા કરીને, (દેહ અને આત્માના) ભેદના અનુસંધાનથી તે જતી હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં દેહ આત્માથી જૂદો છે એમ કહેતાં, (તે) અપકાર કરનારો પણ છે એમ કહેછેઃ—

देह आद्यन्तवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ॥
आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥४५॥

આ દેહ આરંભવાળો અને અંતવાળો છે, દ્રવ્ય પ્રાણ અને ગુણરૂપ છે, આત્માની અંદર અવિદ્યાએ કલ્પેલો છે અને દેહીને સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે છે. ૪૫.

(૧) આત્મા નિત્ય છે, કારણ કે જેને દેશની હદ નથી તેને કાલની જરાએ હદ નથી, કારણ કે દેશની હદ વિનાનું વ્યાપક હોયછે. તેથી (તે) આત્મા હોવાથીજ તેને કાલની હદ ન હોવાનું સિદ્ધ થાયછે. દેહ તો આરંભવાળો અને અંતવાળો, બંને હદવાળો છે: પ્રાગભાવ* અને પ્રધ્વંસાભાવ* જાણેકે (કારણ) ન હોય

---

[1] જેમ પુત્રો વિગેરેમાં તેમ (હાથ પગ વિગેરે) અવયવો વિગેરેમાં જાડું પાતળું વિગેરે ભેદ છે, એવો અર્થ છે. (લે) '**आत्मा वै पुत्र उत्पन्नः**' 'પોતેજ પુત્ર થાય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે પિતા અને પુત્ર એક હોવા છતાં તેમાં ભેદ જણાયછે. તેમજ આ હાથ, આ પગ, એવો અવયવોમાં પણ ભેદ જણાયછે. છતાં અજ્ઞાનીઓ પણ કોઈ પ્રસંગે દેહને એકજ માનેછે અને ભેદ જોતા નથી, એવો અર્થ જણાયછે.

[2] આ શ્લોકમાં 'જીવ વ્યાપક છે' એવો સ્માર્ત્તવાદ કહેલો છે. અસુર રૂકમી સાંભળે તેવી રીતે વૈદિક 'જીવ અણુ છે' એવો વાદ કહેવો યોગ્ય નથી તેથી કર્મમાર્ગનો બોધ કરેલો છે એમ પાછલ કહેલું છે. તેથી પૂર્વમીમાંસામાં પ્રસિદ્ધ 'જીવ વ્યાપક છે' એવો વાદ અહિં કહેલો છે. ચિત્‌ના સમૂહરૂપ જીવ વ્યાપક છે અને એકજ છે. જ્યારે વ્યષ્ટિરૂપ જીવો અનેક છે અને અણુ છે: એ પ્રમાણે આમાં વિરોધ રહેતો નથી (લે).

* કાર્ય (ઘડો) ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં તે ન હતું, એટલે તેનો અભાવ હતો. આ અભાવને પ્રાગભાવ (ઉત્પત્તિ પહેલાંનો અભાવ) કહેછે. કાર્યનો ધ્વંસ (નાશ) થયા પછી તે જણાતું નથી એટલે તેનો અભાવ હોયછે, આ અભાવને પ્રધ્વંસાભાવ કહેછે. પ્રાગભાવનો આરંભ હોતો નથી, કારણકે તે ક્યારે શરૂ થયો તે કહી શકાતું નથી. કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એટલે તેનો અંત આવ્યો. આથી ઉલટું પ્રધ્વંસાભાવનો આરંભ કાર્યનો ધ્વંસ થાય ત્યારે થાય છે, પણ તેનો અંત હોતો નથી, કારણકે તે કાર્ય ફરી જોવામાં આવતું નથી.

તેમ[1] કહેલું છે.

'આ' એટલે દેખાતો. મરેલા (દેહ)નો અંત થાયછે (અને) અવયવવિનાના (દેહ)ની ઉત્પત્તિ થાયછે,[2] તેથી (દેહ) દેખાડવાની અગત્યતા છે. અથવા વિદ્યમાન (હયાત) દેહના જન્મ અને મરણ દેખાતાં નહિ હોવાથી, (દેહ આરંભ અને અંતવાળો છે કે નહિ તે વિષયમાં) પોતાના સિવાયના (દેહો)જ પ્રત્યક્ષ સાથે મળતા આવતા હોવાથી,[3] જે શ્રુતિને પ્રમાણ માને છે તેને 'આ' (દેહ આદિ અને અંતવાળો છે) એમ કહેછે.

એ પ્રમાણે નિત્યપણાં અને અનિત્યપણાનો ભેદ કહીને (૨) 'દ્રવ્ય (પ્રાણ અને ગુણરૂપ)' શબ્દથી ગુણાતીત અને ગુણવાળાપણાનો ભેદ કહેછે. દ્રવ્ય આધિભૌતિક છે, પ્રાણો અધ્યાત્મિક છે (અને) ગુણો આધિદૈવિક છે, એટલે (અનુક્રમે) દેહ, ઇંદ્રિય અને દેવતારૂપ આ (દ્રવ્ય પ્રાણ અને ગુણ) જ સ્વરૂપ છે જેનું (તેવો દેહ છે).

વળી 'આત્માની અંદર અવિદ્યાએ કલ્પેલો' વિશેષણથી ત્રણ ભેદો (કહેલા છે) કે (૩) આત્મા આધાર છે અને દેહ (તેના ઉપર) આધાર રાખનારો છે. (૪) આત્મા સિદ્ધ (પદાર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ) છે, દેહ પોતાથી કલ્પાએલો છે અને (૩) અવિદ્યાથી આત્માને ઠેકાણે મૂકાએલો છે (જ્યારે) આત્માની તો પોતાની પ્રવૃત્તિ થાયછે.

(૬) 'દેહીને સંસારમાં ભ્રમણ કરાવેછે' શબ્દોથી ખરાબ અને સારૂં ઉત્પન્ન કરનાર તરીકેનો ભેદ જણાવેછે કે, દેહ પોતાની અંદર માત્ર અભિમાન રાખવાથી આત્માને સંસારમાં નાખેછે (જ્યારે) આત્મા તો દેહનું હિતજ ઇચ્છેછે. એ પ્રમાણે છ પ્રકારનો ભેદ દર્શાવેલો છે. ૪૫.

વળી, 'આ પુરૂષ સંગરહિત છે' એ શ્રુતિ આત્માને (કોઇનો) સંગ નથી એમ કહેછે, (જ્યારે) દેહ તો સર્વના સંગવાળો છે, એવો ભેદ જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકમાં આત્માનાજ ધર્મો કહેછે:—

नात्मनो ऽन्येन संयोगो वियोगो वासता सति ॥
तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः॥४६ ॥

હે સતિ ! જેમ દૃષ્ટિ અને (દેખાતા) પદાર્થ સાથે સૂર્યનો સંયોગ અથવા વિયોગ (હોતો) નથી, તેમ આત્માનો બીજા અસત્ (પદાર્થ)

---

[1] તત્ત્વદીપનિબંધ ૨-૧૧૬માં આ અભાવો (કાર્યનાં) કારણરૂપ નથી પરંતુ પ્રાગભાવ કાર્યની કારણની અવસ્થા છે, અને પ્રધ્વંસાભાવ પણ કાર્ય ઘટનો નાશ કરનાર દંડ વિગેરેનું સ્વરૂપજ છે એમ કહેલું છે. તેથી અહિં 'इव' '(કારણ) ન હોય તેમ' કહેલું છે. (લે).

[2] મરણ પામેલા દેહનો અંત દેખાયછે, તેમજ ગર્ભપાત થાય ત્યારે અવયવ વિનાનો દેહ ઉત્પન્ન થએલો દેખાયછે, તેથી દેહ સદા અવયવવાળોજ હોય એવું નથી, એવો ભાવ છે (લે)

[3] પોતાના દેહની ઉત્પત્તિ અથવા મરણ કોઇથી જોઈ શકાતુંજ નથી. બીજાના દેહોની ઉત્પત્તિ અને મરણજ પ્રત્યક્ષ દેખાયછે. તેથી પોતાના દેહના શ્રુતિપ્રમાણથીજ ઉત્પત્તિ અને મરણ જાણવામાં આવેછે, એવો ભાવ છે.

સાથે સંયોગ અથવા વિયોગ હોતો નથી, કારણકે તે (અસત્ પદાર્થ)ની પ્રસિદ્ધનું તે (આત્મા) કારણ છે. ૪૬.

આ આત્માનો બીજાની એટલે દેહની સાથે સંયોગ અથા વિયોગ હોતો નથી. "પહેલાં સંયોગ થયા પછી વિયોગ થાયછે, તેથી 'સંયોગ નથી' એમ કહેવામાં આવે ત્યારે જૂદા જૂદા અવયવોવડે સંયોગ ન હોય અને સંયોગ પણ હોય, એવી ચમત્કારિક વાત (કહી હશે)" એવી શંકા થાય, તેથી 'સંયોગ પણ હોતો નથી (અને) વિયોગ પણ હોતો નથી' એમ બંને ન હોવાનું કહેલ છે. 'વિયોગ (નથી)' એમ કહેવાથી સંયોગ કોઈપણ સમયે નહતો એમ કહેવાયું.

સંયોગ અને વિયોગ (અનુક્રમે) પદાર્થ અને તેના અભાવરૂપ હોવાથી, બંને ન હોય તેમ કેમ બને ? જે (થવાનું) સંભવતું હોય તેપણ 'નથી' એમ કહેવામાં આવતું હોવાથી, જે(થએલ) છે તેજ 'નથી' એમ કહેવાતું નથી, એવો નિયમ નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'અસત્ સાથે' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ દોરડું અને સર્પનો સંયોગ અથવા વિયોગ નથી, કારણકે સર્પનો કોઈપણ અંશ દોરડામાં નથી, તેમ અસત્ દેહ સાથે આત્માનો સંયોગ અથવા વિયોગ હોતો નથી.

' દેહ પ્રત્યક્ષ અને શ્રુતિથી જણાયછે, આત્મા પણ અનુમાન પ્રત્યક્ષ અને શ્રુતિથી જણાયછે, અને (તેઓનો) ભેદ કહેલો છે. તેથી (તેઓનો) વિયોગ ભલે હો, (સંયોગ અને વિયોગ) બંને ન હોવાનું કેમ સંભવે ?' એવી શંકા થાય, તેથી (દેહ) અસત્ હોવાથી (બંને ન હોવાનું સંભવેછે) એમ કહેલું છે.

'(દેહ) પ્રમાણથી સાબિત થએલ હોવાથી તે (દેહનું અસત્પણું)જ નથી' એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં 'કારણકે તેની પ્રસિદ્ધિનું તે કારણ છે' શબ્દોથી (દેહ અસત્ હોવાનું) કારણ કહેલું છે. તે દેહની પ્રસિદ્ધિ અથવા ઉત્પત્તિ અથવા જ્ઞપ્તિ (જ્ઞાન)નું કારણ આત્મા હોવાથી, એટલે આત્માના પ્રકાશને લીધેજ દેહ પ્રકાશતો હોવાથી અને (તેની આત્માથી) જૂદી (જૂદે સ્થલે) સ્થિતિ નહિ હોવાથી, (તેમના) સંયોગ તથા વિયોગ નથી. જૂદા જૂદા (સ્થલે) પ્રાપ્ત થતા હોય તેવા બે પદાર્થોનાજ સંયોગ અથવા વિયોગ થાય છે, એવો લોકમાં નિયમ છે. તેથીજ ઉત્પત્તિમાં જે જેને આધીન હોયછે, તેઓમાં સંયોગ સંબંધ હોતો નથી, જેમકે દ્રવ્ય અને ગુણમાં, અથવા જ્ઞાન અને જેનું જ્ઞાન થાયછે તે પદાર્થમાં. છતાં પણ (આ દૃષ્ટાંતમાં) બંને (પદાર્થો) સત્ હોવાથી, (તેઓમાં) સમવાય સંબંધ અથવા સ્વરૂપસંબંધ સ્વીકારેલો છે. અહિં દેહ અસત્ હોવાથી, એક (દેહ) અસ્તિત્વ વિનાનું હોવાથી, દોરડું અને સર્પની પેઠે (તેમનામાં) સ્વરૂપસંબંધ નથી. (તેમનામાં) સમવાય (સંબંધ) પણ નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવશે. સંયોગ અને વિયોગ તો કોઈપણ પ્રકારે નથી. (બીજાથી) પ્રકાશતા પદાર્થ અને તેનો પ્રકાશ કરનાર પદાર્થ વચ્ચે સંબંધ નથી એમ જણાવવા, 'દૃષ્ટિ અને (દેખાતા) પદાર્થ

સાથે [સૂર્યનો સંયોગ અથવા વિયોગ (હોતો) નથી]' એવું દૃષ્ટાંત કહેછે. નેત્રના અધિષ્ઠાતા દેવ જે સૂર્ય, તેનાથી જેને સત્તા પ્રાપ્ત થાયછે તેવું નયન વિષય(પદાર્થ)ને જૂએછે, (પરંતુ) તે (સૂર્ય)ની સાથે પણ તેઓનાં (નયન અને તેનાથી જોવાતા પદાર્થના) સંયોગ અને વિયોગ થતા નથી; કારણકે મુખનો દર્પણ સાથે અથવા (તેમાં પડતા પોતાના) પ્રતિબિંબ સાથે કાંઇ પણ સંબંધ નથી.* આ અર્થનું જ્ઞાન અધિકારીનેજ થાયછે, તેથી (ઉપર) કહ્યું તેમાં (રૂક્મિણીને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે સતિ !' એવું સંબોધન કરેલું છે. આથી દેહ વિગેરેમાં આસક્તિ ન રહે તે માટે વૈરાગ્ય[1] પણ સૂચવેલ છે, કારણકે પોતાની[2](આત્માની) અંદર આસક્તિ રહેવાથીજ તે પ્રાપ્ત થાયછે, નહિતો (પ્રાપ્ત) થતો નથી. ૪૬.

'પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શ્રુતિથી જીવના જન્મ વિગેરે જોવામાં (જાણવામાં) આવેછે, અને તેથી સંઘાત (જીવ અને દેહનો સમૂહ)જ તેવો (જન્મ વિગેરેવાળો) હોવાથી, દેહ જો અસત્ય (અસત્, અસ્તિત્વ વિનાનો) હોય તો (તે જન્મ વિગેરે) આત્માનાજ થાય, તેથી (દેહ) અસત્ હોવાના કારણે (આત્મા અને દેહનો) સંયોગ નથી એમ સિદ્ધ કરતાં અનિષ્ટ પરિણામ આવેછે, બધા દોષો આત્મામાંજ આવેછે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેછે:—

जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् ॥
कलानामिव नैवेन्दोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥४७॥

જન્મ વિગેરે વિકારો તો જેમ કલાના છે, ચંદ્રના નથીજ, તેમ દેહના છે, કયારેય આત્માના નથી. કારણકે આનું મૃત્યુ અમાવાસ્યા જેવું છે. ૪૭.

'तु' 'તો' શબ્દ (ઉપર જણાવેલી) શંકાનો નાશ કરેછે. જન્મ વિગેરે દેહનાજ થાયછે. જે પ્રકારથી દેહ સાબિત થાયછે તેજ પ્રકારથી (તેના) જન્મ વિગેરે સાબિત થાયછે, કારણકે તે (જન્મ વિગેરે) અને તેઓ દેહના સંબંધી હોવાનું તે (પ્રકાર)થીજ સાબિત થાયછે. તેથી (દેહ અને તેના જન્મ વિગેરે) બંને અસત્ હોવાથી, જન્મ વિગેરે પણ દેહનાજ છે, કારણકે યોગ્યનો યોગ્ય સાથે સંબંધ થાય

---

* આ વાકય છપાએલ શ્રીસુબોધિનીમાં આ વાકય પછીના વાકય પછી છાપેલું છે, પણ અર્થ જોતાં આ વાકય પહેલું જાઇએ એમ જણાતાં એ પ્રમાણે ભાષાંતર કરેલ છે.

[1] આ ઉપદેશ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા આપેલો છે, અને 'વૈરાગ્ય થાય તે માટે પુરાણોમાં માયિકપણું કહેલું છે' એવો સિદ્ધાંત હોવાથી, અને રૂકમી અસુર હાજર હોવાથી બલભદ્રે અહિં માયાવાદ કહેલો છે, એવો ભાવ છે (લે)

[2] આત્મામાં આસક્તિ થવાથીજ દેહ વિગેરેમાં આસક્તિ રહે નહિ. આત્મામાં આસક્તિ ન હોય તો દેહ વિગેરેમાં આસક્તિ મટે નહિ. તેથી આત્મામાં આસક્તિ થાય માટે આત્મા દેહથી જૂદો છે એવો બોધ કરેલો છે, એવો ભાવ છે (લે)

છે. જેમ *સર્પ 'હાલેછે, આવેછે અને કરડેછે' વિગેરે પણ દેહનાજ ગુણો છે, એ પ્રમાણે જન્મ વિગેરે પણ દેહનાજ ધર્મો છે, કારણ કે (તે) વિકારો છે; કેમકે સર્વ વિકાર વિનાના આત્માના વિકારો હોતા નથી.

'જ્ઞાન(પ્રાપ્ત થયા) પછી (જન્મ વિગેરે આત્માના ધર્મો) નથી એ ઇષ્ટજ છે' એવો મત 'क्वचित्' 'ક્યારેય' શબ્દ ખોટો ઠરાવેછે, કારણકે 'આ સર્પ નથી' એવું જ્ઞાન થયા પછીજ (તેમાં) સર્પ હોતો નથી, એવું નથી પરંતુ (સર્પ) દેખાતો હતો તે સમયે પણ (તેમાં સર્પ નહતો).

ઉત્તરાર્ધથી તે વિષયમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત કહેછે. પંદર સંખ્યાવાળી ચંદ્રની કલાઓમાંથી એક દિવસે એક (કલા)નો નાશ થાયછે, પરંતુ ચંદ્રનો (નાશ) થતો નથી. કારણકે કાલ જાણનારાઓ કહેછે કે તે(ચંદ્ર જલમય છે, તેમાં સૂર્યના કિરણોનું પ્રતિબિંબ પડેછે અને (તે કિરણો ત્યાંથી) જાય‡ છે.

'અમાવાસ્યાના દિવસે આખા ચંદ્રનો ક્ષય થાયછે, અને (પછી) નવો નવો ઉત્પન્ન થતો જાયછે. તેથી કલાનો ક્ષય કેમ (કહોછો) ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે અમાવાસ્યાજ§ આ જીવ અને ચંદ્રનું મરણ છે, પરંતુ અમાવાસ્યાના દિવસે તે દેખાતો નથી તેથી તેનું મરણ થતું નથી. તેવી રીતે આ (જીવ)નું કાલમાંજ મરણ† થાયછે, અને તે કાલ કોઇ સમયે ઉંચા અથવા હલકા પણ દેહના સંબંધથી તેનો (જીવનો) પ્રકાશ કરેછે, અને કોઇ સમયે પ્રકાશ કરતો નથી, એમ તેનાં મરણ વિગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવેછે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેનું મરણ થતું નથી. (જીવનું મરણ થતું હોય તો) મરણ થતાં (જીવ અને દેહ) બંનેનો વિયોગ થતો હોવાથી અને દેહ (જીવથી) છૂટો રહેતો હોવાથી, મરણ થતું નથી એમ સાબિત કરવાનો જૂદો શ્રમ લેવો ન પડત. ૪૭.

'દોરડામાં કલ્પેલા સર્પની પેઠે કોઇવાર મિથ્યા બનેલા (અસત્) પદાર્થ સાથે સંબંધ થાયછે. દેહ સાથે તો (તેનો) મહાભૂતોમાં લય થાય ત્યાંસુધી સંબંધ હોયછે. તેથી દૃષ્ટાંત વિષય (લાગુ ન પડતું) હોવાથી, દેહ ભલે સત્ય અથવા આત્માના સંબંધવાળો હોય' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેછે:—

यथा शयान आत्मानं विषयान् फलमेव च ॥
अनुभुङ्क्तेऽप्यसत्यर्थे तथाप्नोत्यबुधो भवम् ॥४८॥

જેમ સૂતેલો પુરૂષ પદાર્થ નહિ હોવા છતાં પણ દેહ વિષયો અને ફલનો ભોગ કરેછે તેમ અજ્ઞાની સંસાર પ્રાપ્ત કરેછે. ૪૮.

---

* 'સર્પ' એટલે 'દોરડામાં ભ્રમને લીધે કલ્પેલો સર્પ.'

‡ સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્ર ઉપર પડેછે અને ત્યાંથી પ્રતિબિંબિત થઇ પૃથ્વી ઉપર આવેછે, તેથી ચંદ્રની જૂદી જૂદી કલાઓ થાયછે.

§ 'અમાવાસ્યા' એટલે 'દેખાવું નહિ તે' એવા અર્થમાં યોજાએલ જણાયછે.

† 'મરણ' પણ 'અદર્શન, દેખાવું નહિ તે' એવા અર્થમાં યોજાએલ જણાયછે.

‘જે કોઈ સમયેંજ હોય તેજ મિથ્યા હોય,’ એવો કોઈપણ નિયમ નથી. તેથી ઉલટું દરરોજ જોવામાં આવે તે પણ અસત્ હોય છે. જેમકે જ્યારે જ્યારે પુરૂષ શયન કરે છે (સ્વપ્નમાં પડે છે) ત્યારે ત્યારે પદાર્થો ન હોવા છતાં તેને आत्मानं દેહનો, માલા ચંદન વિગેરે વિષયોનો અને फलम् સુખનો અનુભવ થાય છે. વળી આટલાથી તે (વિષયો) સત્ય હોવાનું સાબિત થતું નથી, કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર ૩–૨–૩ માં (તે માયિક છે) તેવો નિર્ણય કરેલો છે. તેવીજ રીતે સૂતેલા (પુરૂષ)ની પેઠે અજ્ઞાની भवम् સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે. અજ્ઞાન નિદ્રા જેવું છે એવો અર્થ છે.[1] ૪૮.

તેથી અજ્ઞાનથી જ દેહનું ભાન થતું હોવાથી, અને દેહ મિથ્યા હોવાથી દેહનો સંબંધ હોય ત્યારે જ આત્મા હદવાળો જણાય છે, અને (તે) હદવાળો જણાતો હોય ત્યારે જ (આ) શત્રુ, (આ) મિત્ર, વિગેરે ભાન થાય છે તેથી, (આ) પરંપરાનું મૂલ અજ્ઞાન જ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનથી તેનો નાશ કરવો જોઇએ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम् ॥
तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ॥४९॥

તેથી હે પવિત્ર હાસ્યવાળી! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા (અને) અંતઃકરણમાં દુઃખ અને મોહ કરનારા શોકને તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર કરી, સ્વસ્થ થા. ૪૯.

શોક તો વિષમ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અજ્ઞાનથી જ થનારો છે. શોકનો ત્યાગ કરવા માટે, ‘आत्मनः અંતઃકરણમાં દુઃખ અને મોહ થાય છે જેનાથી’ એમ (તેના) બે દોષો કહે છે. તેથી તે અજ્ઞાન ઘણું નુકશાન કરનારૂં હોવાથી, તેને તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર કરી તું સ્વસ્થ થા, એવો ઉપદેશ અથવા (એવી) પ્રાર્થના છે. ‘હે પવિત્ર હાસ્યવાળી!’ એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે તને શાંતિ કુદરતી જ હોવાથી, કૃત્રિમ (આવી ચડેલાં) (શોક)નો નાશ કરવામાં ઘણો ક્લેશ કરવો પડશે નહિ. ૪૯.

એવી રીતે ઉપદેશ કરેલું જ્ઞાન ભગવાનની [2]સન્નિધિને લીધે ફળ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुकउवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:–

एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ॥
वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥५०॥

---

[1] જેમ નિદ્રાથી સ્વપ્ન થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી સંસાર થાય છે, એટલે ‘અજ્ઞાની’ શબ્દથી નિદ્રા જેવું અજ્ઞાન કહેલું છે એવો ભાવ છે. (ટે)

[2] આ જ્ઞાન પણ અસુર (રૂક્મી)ની હાજરીને લીધે ફળે નહિ, કારણ કે અસુરો દેહને આત્મા માનનારા છે એમ છાંદોગ્યમાં જણાવેલું છે. છતાં પણ ભગવાન સમીપ હોવાથી આ જ્ઞાન ફળ્યું એવો અર્થ છે. (ટે)

ભગવાન સામે એવી રીતે બોધ કરેલી સુંદરીએ શોકનો ત્યાગ કરી મનનું બુદ્ધિથી સમાધાન કર્યું. ૫૦.

'ભાગવત સિદ્ધાંતનો[1] ત્યાગ કરી (બલભદ્રે) જ્ઞાનના સિદ્ધાંતનો[2] એવી રીતે કેમ બોધ કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સુંદરી' અને 'ભગવાન' શબ્દો યોજેલા છે, કારણ કે (૧) ભગવાન (પોતાના સિદ્ધાંતથી) વિરૂદ્ધ (વર્તન)વાળાને પોતાનો સિદ્ધાન્ત કહેતા નથી, કેમકે તે (સિદ્ધાંત)માં મુક્ત (જીવો)નોજં અધિકાર છે. (૨) વળી આ સુંદરી વિષયોમાં આસક્તિવાળી છે, અને (૩) બલભદ્ર સાધનમાં મચ્યા રહેનારા છે. તેથી ત્રણે પ્રયોજનો તેવા પ્રકારના હોવાથી જ્ઞાનથી જ બોધ કર્યો, અને જ્ઞાનનું ફલ માત્ર તેના શોકનો ત્યાગ જ થયું, (એટલે) ભગવાનમાં દોષ હોવાની તેની જે બુદ્ધિ હતી તે (મટી) ગઇ. પછી વ્યાકુલ થએલા મનનું બુદ્ધિથી સમાધાન પણ કર્યું. એક[3] ભગવાનના સંબંધમાં દોષ (તેના મનમાં) હતો, બીજો[4] વ્યાકુલતાને લીધે તેને જ દુઃખ આપનારો હતો. બંને દોષ દૂર થયા એ જ્ઞાનનું ફલ (મળ્યું.) ૫૦.

એ પ્રમાણે રૂકિમણીના સમાધાનનું વર્ણન કરી, રૂકમીને છોડી દેવો એ જ (રૂકમી અને રૂકિમણી) બંનેને સુખ કરનાર હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેને છોડી દીધાનું કહે છે:—

प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः ॥
स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ॥५१॥

જેના માત્ર પ્રાણ જ બાકી રહેલા હતા, જેનાં બલ અને કાંતિનો નાશ થયો હતો અને જેનો પોતાનો મનોરથ નિષ્ફલ થયો હતો તેવા, શત્રુઓએ મૂકી દીધેલા તેણે (પોતાને) કદ્રૂપ કરેલો તેનું સ્મરણ કરતાં (ભોજકટ નામનું મોટું શહેર વસાવ્યું.) ૫૧.

બલભદ્ર (રૂકમીને) મૂકી દે તોપણ (તેને) મદદ કરનાર કોઇ નહિ હોવાથી બીજો તેને હણે એવું સંભવે, તેથી 'શત્રુઓએ મૂકી દીધેલો' કહેલો છે. શત્રુઓથીજ 'નાશ થયો હતો બલ અને કાંતિનો જેનાં' તેવો(તે હતો). તે બીજું ભૂલ્યો પરંતુ (તેને) કદ્રૂપ કરેલો તેનું સ્મરણ કરતો હતો. કદ્રૂપ થવા છતાં પણ જો પોતે ઇચ્છેલું કાંઇક (પ્રયોજન) સિદ્ધ થાત, તો તે તેવી રીતે ઉદાસ ન થાત, પરંતુ 'નિષ્ફલ થયો છે પોતાનો મનોરથ જેનો' તેવો (તે હતો). ૫૧.

છતાં પણ ભગવાને તેની બેન ઉપર કૃપા કરી (પત્ની તરીકે સ્વીકારી) તેથી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો તેણે ભંગ કર્યો નહિ. તેથી જ કુંડિનપુરનો ત્યાગ કરી બીજેજ રહ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

[1] 'શ્રીકૃષ્ણ પેઠે સર્વ અખંડ છે' એવો સિદ્ધાંત. (લે)

[2] શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૬-૮ માં જણાવેલ સર્વનું અસત્ય તરીકે જેમાં ભાન થાય છે તે સિદ્ધાંત. (લે)

[3] શોક. (લે)

[4] મનની વ્યાકુલતા. (લે)

अहत्वा दुर्मतिः कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ॥
चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरम् ॥
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्रुषा ॥५२॥

શ્રીકૃષ્ણને હણ્યા વિના, નાની (બેન)ને પાછી લાવ્યા વિના (તે) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાએ રહેવા માટે ભોજકટ નામનું મોટું શહેર વસાવ્યું. 'હું કુંડિનમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ' એમ કહીને ક્રોધથી ત્યાં રહેવા લાગ્યો. ૫૨.

આ (રૂક્મી) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હતો, તેથી જ્યાં તેને મુંડેલો ત્યાં જ રહ્યો, કારણ કે ભોજો મરેલાનું કાપડ લેનારા છે. જાતિ હલકી થતાં ભોજમાંથી યવન થાય છે, એમ (ભોજને) યવન પહેલાં કહેલો છે. તે (ભોજ)નું (कटः) શ્મશાન, એટલે મરણ સુધી હું ત્યાં જ રહીશ એવા વિચારથી તે ગામનું નામ 'ભોજકટ' એવું (રૂક્મીએ) પાડ્યું. જો કે (એમ કરવાથી) કોઇપણ પુરૂષાર્થ સરવાનો ન હતો, કારણ કે **દુષ્ટ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ન કરવાથી કાંઇપણ દોષ થતો નથી,** છતાં પણ (તે રૂક્મિનો) ભાઈ હોવાથી ક્રોધથી ત્યાં જ રહ્યો. ૫૨.

પછી ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

भगवान् भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ॥
पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह ॥५३॥

હે કુરૂના પુત્ર! એવી રીતે રાજાઓને જીતીને, ભીષ્મકની પુત્રીને શહેરમાં લાવીને ભગવાને વિધિ પ્રમાણે (તેની સાથે) વિવાહ કર્યો. ૫૩.

જ્યારે બધાએ (રૂક્મિણીમાંથી) મમતાનો ત્યાગ કરવાથી (તે) સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાની થઇ, ત્યારે પણ (તેની સાથે) વીર્યરૂપી મૂલ્યથી વિવાહ કરવા માટે ભગવાને એવા પ્રકારે રાજાઓને જીતી, ગાંધર્વ નિયમ પ્રમાણે તેને નહિ પરણતાં, ઉપનયન પેઠે વિવાહ પણ સંસ્કાર હોવાથી, સર્વની સંમતિ થાય તે માટે (તેને) પોતાના શહેરમાં લાવીને उपयेमे (તેની સાથે) વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કર્યો. 'ઘણું કરીને ક્ષત્રિયો એ પ્રમાણે કરતા નથી તેથી ભગવાને પણ કર્યું નહિ જ હોય, પરંતુ (સાંભળનારને) સદ્બુદ્ધિ થાય તે માટે (શુક એમ) કહે છે' એવી શંકા થાય, તેને 'હે કુરૂના વંશજ!' એ સંબોધનથી દૂર કરે છે. ૫૩.

બધાની સંમતિથી (ભગવાને) વિવાહ કર્યો એમ દેખાડવા માટે મોટો ઉત્સવ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहे गृहे ॥
अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ॥५४॥

હે નૃપ! તે સમયે યાદવોની નગરીમાં ઘેર ઘેર યાદવોના પતિ શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય પ્રેમવાળા માણસોને મોટો ઉત્સવ થયો. ૫૪.

'नृणाम्' 'માણુસોને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે માત્ર સગાંઓને જ નહિ, પરંતુ બધાઓને જ (ઉત્સવ થયો). યાદવોની નગરી એટલે દ્વારકામાં, તે વિષયમાં કોઇપણ વિરૂદ્ધ મતનો ન હતો એવો અર્થ છે.

યાદવોમાં પણ પરસ્પર અણુબનાવ સંભવે છે, તેથી તે (તેમ ન હતું એમ જણાવવા) માટે 'અનન્ય પ્રેમવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે.

'યાદવો સ્વભાવથી ઉદ્ધત હતા. તેઓ અનન્ય પ્રેમવાળા કેમ થયા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'યાદવોના પતિ શ્રીકૃષ્ણમાં' શબ્દો યોજેલા છે. જ્યારે ભગવાન યાદવોના પતિ થયા, ત્યારે તેઓ તેવા (શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય પ્રેમવાળા) થયા, એવો અર્થ છે. 'હે નૃપ!' એ સંબોધન (પરિક્ષિતને આ વાતમાં) વિશ્વાસ થાય, તે માટે યોજેલું છે. જેમ તું (પરિક્ષિત) (શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય પ્રેમવાળો) થયો; (તેમ તેઓ પણ થયા), એવો અર્થ છે. ૫૪.

આ વિવાહમાં ભગવાનને (કાંઇ) ભેટ મળી નહિ, અને તે (ભેટ મળેલી) ન હોય ત્યારે વિવાહની તેવી શોભા થાય નહિ, તેથી તે (ભેટ મળી તે જણાવવા) માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

नराः नार्यः प्रमुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥
पारिबर्हमुपाजहुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥५५॥

સાફ કરેલા મણિ જડેલાં કુંડલો પહેરેલાં માણુસો અને સ્ત્રીઓ આનંદ પામી જૂદા જૂદા રંગના વસ્ત્રોવાળાં વરકન્યાને ભેટ આપતા હતા. ૫૫

પોતે અલંકાર ધારણ કરેલા (માણુસો અને સ્ત્રીઓ) જૂદા જૂદા રંગના વસ્ત્રોવાળાં અલંકાર ધારણ કરેલા પણ વરકન્યાને ભેટ આપતા હતા, કારણ કે જેવો દક્ષિણના લોકોનો રીવાજ છે તે પ્રમાણે વરકન્યાને તે પ્રમાણે (ભેટ આપવાનું) કરવું જ જોઇએ. ૫૫.

વિવાહ તરત જ આવ્યો તેથી, અને ભગવાન ઓચિંતા પધાર્યા તેથી (દ્વારિકાને) ખાસ તે માટે શણુગારેલી નહિ હોવા છતાં (તે) સ્વભાવથી જ શણુગારેલી હતી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सा वृष्णिपुर्युत्तभितेन्द्रकेतुभिर्विचित्रमाल्याम्बररत्नतोरणैः ॥
बभौ प्रतिद्वार्युपक्लृप्तमङ्गलैरापूर्णकुम्भागुरुधूपदीपकैः ॥५३॥

તે વૃષ્ણિઓની નગરી ઉંચા કરેલા ઇંદ્રકેતુઓથી, જૂદા જૂદા રંગવાળા પુષ્પો વસ્ત્રો અને રત્નજડેલાં તોરણોથી, ઘેર ઘેર કરેલાં મંગલોથી, ભરેલા કુંભો અગરના ધૂપો અને દીપકોથી શોભતી હતી. ૫૬

उत्तम्भितैः ઉંચાં કરેલાં ઇંદ્રથી પણ ઉંચે સ્વર્ગ સુધી પહોંચેલાં केतुभिः ધજાના ચિહ્નોથી અને બીજાં (શોભાના સાધનોથી) તે દ્વારકા શોભતી હતી. ઇંદ્રકેતુ એટલે પારિજાત, સુધર્મા વિગેરે અને બીજાં કલ્પવૃક્ષો. જૂદાં જૂદાં રંગવાળાં પુષ્પો, વસ્ત્રો

અને રત્ન જડેલાં તોરણો સ્વભાવથી જ હતાં (સદાએ ત્યાં રહેતાં). વધારામાં પણ ઘેર ઘેર મંગલો કરેલાં હતાં. ભરેલા કુંભો અગરના ધૂપો અને દીપકો (પણ હતા). એ પ્રમાણે રહેવાનાં સ્થાનોની ઉપરના મધ્યના અને નીચેના ભાગની શોભાનું વર્ણન કર્યું. ૫૬.

નીચેના શ્લોકમાં રસ્તાઓની (શોભા) કહે છે:—

सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् ॥
गजैर्द्वास्सु परामृष्टरम्भापूगोपशोभिता ॥૫૭॥

નિમંત્રેલા પ્રિય રાજાઓના મદઝરતા હાથીઓથી સિંચાએલા રસ્તાઓવાળી, આગણાંઓમાં સિંચાએલી, ચારે તરફ રોપેલી કેળો અને સોપારીનાં વૃક્ષોંથી (દ્વારિકા) શોભતી હતી. ૫૭.

નિમંત્રેલા જે प्रेष्ठाः ઘણા પ્રિય રાજાઓ હતા, તેઓના मदच्युद्भिः હાથીઓના ગંડસ્થલમાંથી ઝરતા મદથી જ સિંચાએલા રસ્તાઓવાળી (દ્વારકા) થઇ. તેથી વધારે (જલનું) સિંચન વિગેરે કરવા અવકાશ ન હતો એવો અર્થ છે. 'આંગણાંઓમાં (સિંચાએલી)' શબ્દથી આંગણાંમાં તો છંટકાવ કરેલો એમ કહેલું છે. परिमृष्टाः ચારે તરફ રોપેલાં જે કેળ વિગેરે, તેમનાથી શોભતી હતી. વિવાહ થયા પછી, (કેળ વિગેરે) લાવીને કરેલ (રોપેલ) એવું અનુમાન થાય છે. ૫૭.

कुरुसृञ्जयकैकेयविदर्भयदुकुन्तयः ॥
मिथो मुमुदिरे तस्मिन्संभ्रमात्परिधावताम् ॥૫૮॥

કુરૂઓ અને સૃંજયો, કૈકેયો અને વિદર્ભો, યાદવો અને કુંતિઓ પરસ્પર આનંદ પામ્યા. તે(ઉત્સવ)માં ઉત્સાહને લીધે દોડધામ કરનારાના (સંબંધી) થયા. ૫૮.

ભગવાન રૂકિમણી સાથે થયા (જોડાયા) ત્યારે છએ પ્રકારના ક્ષત્રિયો સ્વભાવથી દ્વેષવાળા હોવા છતાં એકબીજાના વેરનો ત્યાગ કરી પરસ્પર આનંદ પામ્યા. (૧) દુર્યોધન વિગેરે કૌરવો, અને સૃંજયો એટલે પાંડવો અથવા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વિગેરે પાંચાલો; કારણ કે તે બે પરસ્પર શત્રુઓ હતા. (૨) (તેવી જ રીતે) કૈકેયો અને વિદર્ભો, અને (૩) તે પ્રકારે યાદવો અને કુંતિઓ તે ત્રણે પ્રકારના પરસ્પર દ્વેષ કરનારાઓએ પરસ્પર આનંદ જ કર્યો. વળી ઉત્સાહને લીધે દોડધામ કરનારાના સંબંધીઓ પણ થયા. ઉત્સવની તૈયારીઓ કરવા માટે તેમના (ભગવાનના) સેવકો બધાએ કામમાં રોકાઈ ગયા, એવો અર્થ છે. ૫૮.

માત્ર યાદવોની નગરીમાં જ ઉત્સાહ હતો એમ ન હતું, પરંતુ લોકમાં સર્વ સ્થલે ઉત્સાહ થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ॥
राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्विस्मिता भृशम् ॥૫૯॥

ઠેકઠેકાણે ગવાતાં રૂક્મિણીનાં હરણનું શ્રવણ કરીને રાજાઓ અને રાજાઓની કન્યાઓ ઘણો વિસ્મય પામતાં હતાં. ૫૯.

ઠેકઠેકાણે ગવાતાં, સર્વ સ્થલે સંભળાતું હોવાથી અસંભવિત નહિ તેવાં, ભગવાને કરેલાં (રૂક્મિણીનાં) આશ્ચર્યકારક હરણનું શ્રવણ કરીને, 'એ પ્રમાણે કેવી રીતે હરણ કર્યું હશે?' એમ રાજાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા; અને '(ભગવાન) આપણને પણ લઈ જશે' એમ રાજાઓની કન્યાઓ આશ્ચર્ય પામી. ૫૯.

એ પ્રમાણે ઉત્તમ(પુરૂષો)ના મોટા ઉત્સવનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં સાધારણ(પુરૂષો)ના મોટા ઉત્સવનું વર્ણન કરે છેઃ—

द्वारकायामभूद्राजन् महामोदः पुरौकसाम् ॥
रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियःपतिम् ॥६०॥

હે રાજા! લક્ષ્મીના પતિ શ્રીકૃષ્ણને રૂક્મિણીરૂપ લક્ષ્મી સાથે જોડાએલા જોઇને દ્વારકામાં શહેરીઓને ઘણો આનંદ થયો, ૬૦.

શહેરીઓ એટલે નગરના કામકાજમાં જ મચ્યા રહેલા નગરના સાધારણ રહીશો. તેઓને પણ ઘણો આનંદ થયો. જો કે તેઓમાં વિવેક હોતો નથી, છતાં પણ વસ્તુની શક્તિથી જ તેઓ તેવા (આનંદી) થયા. તે અર્થ 'લક્ષ્મીના પતિ', સ્ત્રીઓના જ હિત માટે અવતરેલા 'શ્રીકૃષ્ણને રૂક્મિણીરૂપ **रमया** લક્ષ્મી સાથે **उपेतं** જોડાએલા જોઇને' શબ્દોથી કહેલો છે. હરિ સદા લક્ષ્મી સાથે જોડાએલા છે, પરંતુ આવિર્ભાવ એકલા(લક્ષ્મી વિનાના હરિ)નોજ થાય છે, તેથી સદા સ્ત્રી જેમને મુખ્ય છે તેવા શહેરીઓને તેવો (ઘણો) આનંદ ન થાય. હાલમાં તો પૂરેપૂરી શક્તિ (લક્ષ્મી સહિત હરિ) એક જ સ્થલે (પ્રકટ) થઇ, તેથી (તેઓને) ઘણો જ **मोदः** સંતોષ (આનંદ) થયો. ૬૦.

ઇતિશ્રીમલ્લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ અધ્યાય છઠ્ઠો.

निरूपितो भगवतो भार्यायास्तु परिग्रहः ॥
षष्ठाध्याये तु पुत्रस्य स्वीकारोऽत्र निरूप्यते ॥१॥

ભગવાને ભાર્યાનો સ્વીકાર કર્યો તે તો વર્ણવ્યું. અહિં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં તો પુત્રના સ્વીકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

लोके हि पुत्रभार्याणां सम्बन्धे स्याद्धि संसृतिः ॥
दुष्टभावेषु संसृष्टास्तत्र कृष्णेन मोचिताः ॥२॥

કારણ કે લોકમાં પુત્ર અને ભાર્યાનો સંબંધ થાય ત્યારે સંસાર થાય. અહિં

તો દુષ્ટ સ્વભાવવાળા સાથે સંબંધમાં આવેલા, (તેઓને) શ્રીકૃષ્ણે (સંસારમાંથી) મુક્ત કરાવ્યા* છે. કા. ૨.

न चापि भगवान् कृष्णः कमप्यत्र निवारयेत् ॥
भागिनं यत्र यो भागी निवृत्ते हरिसाद्भवेत् ॥३॥

વળી આ વિષયમાં કોઇપણ ભાગવાળાને હરિ અટકાવતા પણ નથી. જેમાં ભાગવાળો હોય છે તે(નો ભાગ) નીકળી જતાં (તે પદાર્થ) હરિનો થાય છે. કા. ૩.

अतः शम्बरनिर्मुक्तः पुत्रो जात इतीर्यते ॥
पुत्रत्वं च न कालादेः किन्तु स्वेच्छात एव हि ॥४॥
तादृशस्य हि जीवस्य ततः कामकथोच्यते ॥

તેથી શંબરે મૂકી દીધેલો (મૂકી દીધેલ છે ભાગ જેમાંથી તેવો) પુત્ર થયો એમ કહેલું છે, કારણ કે તેવો જીવ કાલ વિગેરેને લીધે પુત્ર થતો નથી, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાથી જ (પુત્ર) થાય[1] છે. પછી કામની કથા કહેવામાં આવે છે. કા. ૪½.

(આ) પહેલાનાં (ત્રણ) અધ્યાયોથી પત્નીની ઇચ્છાથી ભગવાને પત્ની કરી (એમ કહ્યું), અહિં પણ પુત્ર(કામદેવ)ની ઇચ્છાથી ભગવાને કામને પુત્ર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:-

कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युना ॥
देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥१॥

પહેલાં રૂદ્રનાક્રોધથી બળેલા, વાસુદેવના અંશરૂપ કામે તો ફરીથી દેહ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમનોજ આશ્રય કર્યો. ૧.

'કામની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, કારણ કે કામને લીધે પત્નીમાં પ્રવૃત્તિ થાયછે. તેથી પોતાની (ઉત્પત્તિ)નું પોતે કારણ થવાતું નહિ હોવાથી, કામની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે' એવી શંકા થાય, તેનો 'तु' 'તો' શબ્દથી નિરાસ કરેછે. 'વાસુદેવના અંશરૂપ' શબ્દથી તેનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે તે જીવ નથી, પરંતુ વાસુદેવ એટલે મોક્ષ આપનારનો અંશજ છે. **(વાસુદેવમાંથી) ભક્તિ તોડી પાડવા માટે કામ અને માયા એ બે અંશો નીકળ્યા, અને (અનુક્રમે) પુરૂષ તથા સ્ત્રીમાં રહી, જે પ્રકારે (ભગવાનમાં) ભક્તિવાળું ન થાય તેવીજ રીતે જગતને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.** તે(કામે)તો સર્વને મોહ ઉત્પન્ન કરતાં મુખ્ય અધિકારી મહાદેવને પણ મોહ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી. પછી

---

* સંસારમાં પડેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ ભગવાનને સંસારમાં પધારવું પડ્યું છે, અને તે માટે સ્ત્રી અને પુત્રોનો તેમણે સ્વીકાર કરેલો છે. જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૩૦–૩૭.

[1] પ્રદ્યુમ્ન જેવો જીવ કાલ વિગેરેને લીધે પુત્ર થાય, તેવું સંભવતું નથી, પરંતુ પોતાની એટલે પ્રદ્યુમ્નની ઇચ્છાથીજ તે પુત્ર થયો, એવો અર્થ છે. (લે)

रुत् બધાએ રોગોનો **द्रावयति** નાશ કરેછે એવા સર્વ રોગનો નાશ કરનારા (રૂદ્રે) કામને પણ રોગ માની, ક્રોધથી બાળી નાખ્યો. ત્યારથી કામનો ઉદ્ભવ થતો નહતો, કારણ કે લોકમાં પ્રવૃત્તિવાળો અધિષ્ઠાતા શક્તિવિનાનો થયો. વળી મોક્ષ આપનાર ભગવાન પણ અવતરેલા નહતા, કે જેમના(મોક્ષ આપવાના કાર્ય)માં આ (કામ) વિઘ્ન કરે; પરંતુ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારે તેવો અક્ષય દેહ પ્રાપ્ત કરવાને માટે કે જેથી રૂદ્ર બાળે નહિ, તે માટે તે ભગવાનનોજ તેણે દેહ પ્રાપ્ત કરવા માટે આશ્રય કર્યો; એટલે 'તેમનામાંથી દેહસહિતજ[૧] હું બહાર નિકળીશ' એવા વિચારથી, તેમનામાં ફરી[૨] પ્રવેશ કર્યો. [૩]તેણે ગોપિકાઓ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રવેશ કર્યો, કારણ કે તેઓ પહેલાં પુરૂષરૂપથી રહેલાં હતાં. પછી તેઓ સ્ત્રીઓ થયાં ત્યારે તેમનામાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત નહિ થતાં, તેમની દ્વારા તેણે ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો[૩]. ૧.

તેઓ (ગોપિકાઓ) સ્વભાવથી પુરૂષરૂપ હોવાથી, તેમનામાંથી ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં, જ્યારે રૂક્મિણીનો (ભગવાન સાથે) સંબંધ થયો[૪], ત્યારે જ તે તેમનાથી (રૂક્મિણીથી) ઉત્પન્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ॥
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥२॥

શ્રીકૃષ્ણના વીર્યમાં ઉત્પન્ન થએલો તેજ વૈદર્ભીથી જન્મ્યો, (અને) કોઇ રીતે પિતાથી ઉતરે નહિ તેવો 'પ્રદ્યુમ્ન' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. ૨.

કારણ કે રૂક્મિણી ભક્તિપ્રધાન હતી. અહિં ક્રિયાશક્તિને ભગવાનનું વીર્ય

---

૧ બળેલાં દેહવાળા કામદેવે, 'હું ભગવાનને પ્રાપ્ત થઇ તેમની પાસેથી દેહસહિત બહાર નીકળીશ' એવા વિચારથી ફરીથી ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથીજ તેનો દેહ ભગવાનના (દેહ) જેવો હતો, એવો ભાવ છે. (લે)

૨ કામ વાસુદેવનો અંશ હોવાથી પહેલાં પણ ભગવાનમાં હતો. તેમનામાંથી નીકળ્યા પછી મહાદેવે તેને બાળી દીધો, પાછો ફરીથી તેણે તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો, એમ જણાવવા **'पुनः'** 'ફરી' શબ્દ યોજેલો છે.

૩...૩ ભગવાનમાં કામે કેવી રીતે ફરી પ્રવેશ કર્યો તે અહિં કહેલું છે-ભગવાનના બે અંશોમાંથી કામ પુરૂષોમાં રહ્યો, અને માયા સ્ત્રીઓમાં રહી. ગોપિકાઓ પહેલાં અગ્નિકુમાર હતી. તે પુરૂષ હોવાથી કામ તેમનામાં રહેલ. પછી તેઓ સ્ત્રી (ગોપીઓ) થયાં, એટલે તેમનામાં રહી નહિ શકવાથી તેમની દ્વારા તેણે ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો. (લે)

૪ જ્યારે ભગવાનનો રૂક્મિણી સાથે સંબંધ થયો ત્યારે રૂક્મિણી દ્વારા તેનો જન્મ થયો. શ્રુતિરૂપ (ગોપીઓ) સાથે (ભગવાને) રમણ કરેલું હોવા છતાં, તેમણે પતિપણાના સંબંધપૂર્વક પ્રથમ રૂક્મિણીને જ સ્વીકારેલાં, તેથી આ પ્રમાણે કહેલું છે. ગોપીઓએ કાત્યાયનીને ભગવાનને પોતાના પતિ કરવા વિનતિ કરેલી, તેથી ભગવાન તેમના પતિ હતા એવી સંભાવના થાય, તેથી તેઓ સ્વભાવથી પુરૂષરૂપ હોવાથી, તેમની દ્વારા ઉત્પત્તિ થાય તેમ નહતું એમ જણાવેલુંછે (લે)

કહેલ છે, અન્નમય (વીર્ય) કહેલું નથી; કારણ કે ક્રિયા 'સત્'ની (શક્તિ)[1] છે. (કામદેવ) પોતે[2] ચિદ્રૂપ હતો, અને તેને 'સત્' અંશની જ જરૂર હતી. 'સત્' અંશમાં પડેલું રૂપ ક્રિયાશક્તિ છે એટલે ક્રિયાશક્તિમાં (તેનો) આવિર્ભાવ થયો. તે (અર્થ) 'શ્રીકૃષ્ણના વીર્યમાં થઇ છે ઉત્પત્તિ જેની' એ વિશેષણથી કહેલો છે. 'एव' 'જે' શબ્દ બીજા જીવનો તેમાં પ્રવેશ (થતો) નથી એમ જણાવવા (યોજેલો છે). તેથીજ લોકમાં 'प्रकृष्टं ઘણીજ द्युम्नं શક્તિ (થાયછે) જેનાથી' એવા 'પ્રદ્યુમ્ન' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને રૂક્મિણીના અંશનો સંબંધ થએલો હોવાથી 'આનંદ' અંશ પણ તેનામાં હતો. ઉત્પન્ન કરનાર પણ 'પ્રદ્યુમ્ન' હતા, તેથી તેનું ઈચ્છેલું જ નામ થયું, એમ કહેલું છે. એમ (હોવા) છતાં, જો ભગવાનની ઇચ્છા અનુકૂલ ન હોત તો (તેને) અક્ષય દેહ પ્રાપ્ત થાત નહિ, તેથી 'કોઇ રીતે પિતાથી ઉતરે નહિ તેવો' શબ્દથી તેણે ભગવાનની સમાનતા પ્રાપ્ત કરી હતી એમ કહેલું છે. अवमः એટલે ક્ષય. (अनवमः એટલે) કોઇ પણ અંશથી હલકો નહિ તેવો, એવો અર્થ છે. ૨.

આટલા (સમય) દરમ્યાન નારદે શંબરને જણાવ્યું કે 'આ (કામ) દશ દિવસથી મોટો ન થાય, તેટલામાં (આને) હણવો જોઇએ. તેમ કરવામાં નહિ આવે તો (તેને) ભગવાનના શ્રીહસ્તનો સ્પર્શ થતાં તે હણી ન શકાય તેવો થશે.' (એ પ્રમાણે જણાવવાનું) કારણ કે તે (શંબર) કામનો શત્રુ હતો, (અને) જ્યારે બધાએનો ભાગ છૂટો પડી (નીકળી) જાય, ત્યારેજ ભગવાન (કામને) પુત્ર તરીકે સ્વીકારે. એ પ્રમાણે જેને (નારદે) કહેલું છે તેવા શંબરનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं शम्बरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम् ॥
स विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम् ॥३॥

ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર તે શંબર પોતાના શત્રુને ઓળખીને, દશ દિવસથી નાના તે બાલકને લઇ જઇને સમુદ્રમાં નાખીને (પોતાના) ઘેર ગયો. ૩

ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર (શંબરે) સ્ત્રીના રૂપથી (અંતઃપુરની) અંદર પ્રવેશ કર્યો कामरूपम् ઇચ્છા પ્રમાણેનું રૂપ આ (શંબર)માં છે તેથી, સજાતીય સજાતીયને* લઈ જતો હોવાથી રક્ષણ કરનાર દેવોએ તે(કામ)નું રક્ષણ કર્યું

---

[1] 'શક્તિ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. ક્રિયા 'સત્' અંશની શક્તિ છે એવો અર્થ થાય છે (લે)

[2] કામ પોતે ચિદ્રૂપ હતો. દેહ 'સત્' અંશવાળો હોવાથી, 'સત્' અંશનો સંબંધ થાય ત્યારે તે દેહવાળો થાય, તેથી તેને 'સત્' અંશની જરૂર હતી. (તે ભગવાનથી પ્રાપ્ત થયો). તેથી આ (કામનો નવો) દેહ ભગવાનનો 'સત્' અંશ હોવાથી, તે (પ્રદ્યુમ્ન) ભગવાન હોવાનો ભ્રમ થયાનું આ અધ્યાયના ૨૮ મા શ્લોકમાં કહેશે. (લે)

* 'સજાતીય' એટલે એકજાતના. કામદેવ અને શંબર બંને 'કામરૂપી' ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારા હોવાથી સજાતીય હતા, અથવા શંબર કામરૂપ હોવાથી, કામનો સજાતીય હતો એવો ભાવાર્થ છે.

નહિ. તેથીજ **अनिर्दशम्** દશ દિવસનો થયાં પહેલાંજ **तोकं** બાલકને લઈ જઇને (તેણે સમુદ્રમાં નાખ્યો). **न निर्गतानि** થયાં નથી **दशाहानि** દશ દિવસો **यस्य** જેને, એમ (એ સમાસમાં) 'अह्नः' 'દિવસ' શબ્દનો લોપ (થએલો છે). 'પોતાના શત્રુને ઓળખીને' શબ્દોથી લઇ જવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. બીજાં વાક્યથી નારદદ્વારા (ઓળખ્યો), એમ જાણવું. બાલકને હણવો ન જોઈએ એવા વિચારથી, (તેને) **उदन्वति** સમુદ્રમાં નાખીને ઘેર ગયો. કાલ જેને ખાઇ જતો નથી તે બધાએથી આદર કરવા યોગ્ય થાયછે, તેથી (શંબરે) તે(બાલક)ને પ્રાકૃત માની સમુદ્રમાં નાખ્યો. સમુદ્ર પોતેજ તેનું ભક્ષણ કરશે એવા (વિચારથી), સમુદ્રમાં નાખ્યો. ૩.

પછી સમુદ્રે (શંબરે વિચારેલું તેથી) ઉલટું કરવા માટે (તેને) માછલા પાસે ગળાવી તે (શંબર)નાજ ઘેર મોકલ્યો એમ નીચેના (બે) શ્લોકથી કહેછે:—

तं निर्जगार बलवान्मीनः सोऽप्यपरैः सह ।।
ततो जालेन महता गृहीतो मत्यजीविभिः ।।४।।

તેને બલવાન માછલાએ ગળ્યો. પછી માછીમારોએ તેને પણ બીજાં (માછલાં) સાથે મોટી જાળમાં પકડયો. ૪.

ચેતનવાળો બાળક ગળવામાં અડચણ કરે તેથી તે (ગળી શકાય તે) માટે 'બલવાન' વિશેષણ યોજેલું છે. તેને પણ બીજાં માછલાંઓ એટલે દુર્બલ માછલાંઓ સાથે તે (શંબર)ના સેવકોએ મોટી જાળમાં પકડયો. તે(મોટાં માછલાં)થી પણ જાળ મોટી અને મજબુત હતી. 'માછીમારોએ' શબ્દથી તેઓનો તે કુદરતી ઉદ્યમ (ધંધો) હતો, તેથી આ (કામ)માં તેમના વધારે પ્રયાસનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી (એમ જણાવ્યું) ૪.

પછી નીચેના શ્લોકમાં એમ કહેછે કે શંબર માછીમારોનો અધિપતિ હતો તેને, જેમણે મોટાં માછલાં પ્રાપ્ત કરેલાં તે માછીમારોએ તે (મોટુ) માછલું આપ્યું:–

तं शम्बराय कैवर्ता उपाजह्रुरुपायनम् ।
सूदा महानसं नीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतम् ।।५।।
दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् ।।

માછીમારોએ તે શંબરને ભેટ આપ્યું. રસોઇઆઓએ રસોડામાં લઇ જઈ પોતાની છરીથી (તેને) કાપ્યું. તેના ઉદરમાં અદ્ભુત બાલકને જોઇને માયાવતીને આપ્યું. ૫.

उपायनम् એટલે ઉત્તમ ભેટ. તે (શંબરે) પણ વિચાર કર્યા વિનાજ **सूदेभ्यः** રસોઇઆઓને અથવા ખાટકીઓને (તે) આપ્યું. રસોઇઆઓએ વળી (તેને) રસોડાના સ્થાનમાં લઇ જઈ કાપ્યું. પછી તેના ઉદરમાં અદ્ભુત બાલકને જોઇને માયાવતીને આપ્યું, કારણ કે તે કામની સ્રી રતિ હતી. પછી કામ બળી જતાં, જ્યારે તેની સ્રીને શંબર લઇ જતો હતો ત્યારે તે (સ્રી)ની અંદર માયાએ પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી

તેનું નામ 'માયાવતી' પડ્યું; અને ક્ષણે ક્ષણે માયાથી મોહ પામેલા તે(શંબરે) રસોઇની અધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરી. પછી (રસોઇઆઓ બાલક કામને લાવ્યા ત્યારે) માયાવતીએ બાલકને જોયો. 'વળી આ કોઈક મને કપટથી લઈ જશે' એવા ભયથી (તેના) મનમાં શંકા થઇ. ૫.

પછી નારદે ફરી આવી તેને જણાવ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः ॥
बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ॥६॥

બાલકનું તે(કામ) હોવાપણું, ઉત્પત્તિ (અને) માછલાનાં ઉદરમાં પ્રવેશ (એ) સર્વ નારદે શંકાવાળા મનવાળીને તેને કહ્યું. ૬.

(૧) બાલકનું તે હોવાપણું એટલે કામ હોવાપણું (૨) શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્પત્તિ (અને) (૩) નારદની પ્રેરણાને લીધે શંબરદ્વારા માછલાનાં ઉદરમાં પ્રવેશ. (એ ત્રણ કહ્યાં). ત્યાં (માછલાંના ઉદરમાં)થી અહિં (માયાવતી પાસે રસોડામાં) આવવાનું તો સ્પષ્ટ જ હતું, તેથી (અનુક્રમે) સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ત્રણ કહ્યાં. જો આ (કામ) માછલાંના ઉદરમાં રહ્યો ન હોત તો ભવિષ્યમાં કામને લીધે ભગવાનના સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહો અયોગ્ય થાત. ૬.

પછી તેણે ઓળખીને તેને રાખ્યો એમ કહેવા નીચેના શ્લોકમાં તે(માયાવતી)નું સ્વરૂપ કહે છે:—

सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ॥
पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥७॥

તે પણ 'રતિ' નામની કામની યશસ્વિની સ્ત્રી જ હતી (અને) બળી ગએલ દેહવાળા પતિના દેહની ઉત્પત્તિની રાહ જોતી હતી. ૭.

તે જેની આકાંક્ષા રાખતી હતી તે જ આ હતો. 'च' 'વળી' શબ્દ તો 'નારદે (તે) કહ્યું, અને તે (માયાવતી) પણ આકાંક્ષા રાખતી હતી' એમ એકત્ર અર્થ દર્શાવનારો છે. તે કામની જ સ્ત્રી હતી, પરંતુ કામને લીધે જેની તેની (બીજા કોઈની) થઈ ન હતી. 'રતિ' એવું તેનું નામ હતું. એમ (તે) પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આથી એમ કહેલું છે કે લોકમાં પણ તેની નિંદા થઈ ન હતી. જેમ કામ પુરૂષોમાં રહેલો છે તેમ રતિ સ્ત્રીઓમાં રહેલી છે, એવી પ્રસિદ્ધિ છે. વળી તે યશસ્વિની હતી એટલે તેણે યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેથી (તેને) યશનો સંબંધ હોવાથી (તેની) અપકીર્તિ થવાનો સંભવ ન હતો.

'પતિનું મરણ થતાં આવી (સ્ત્રી) વૈધવ્યના ધર્મો પાલન કરવા યોગ્ય હતી, તેણે બીજા રૂપમાં રહેલા પતિને કેમ સંઘર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. (તેનો) પતિ મરણ પામેલ જ હતો. તેમ ન હોય (મરણ પામ્યો હોય)

તો જગતની ઉત્પત્તિ જ ન થાય*; પરંતુ (તેનો) દેહજ[1] બળી ગયો હતો. (અને) તે (દેહ)ની ઉત્પત્તિની જ તે રાહ જોતી હતી. ૭.

તે (માયાવતી)ને ત્યાં (શંબરના રસોડામાં) આવવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

निरूपिता शम्बरेण सा सूपौदनसाधने ।।
कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं तदार्भके ।।८।।

શંબરે તેને માંસરસવાળો ભાત રાંધવા રાખેલી. પછી બાલકને કામદેવ જાણી (તે) બાલક ઉપર તે પ્રેમ રાખવા લાગી. ૮.

માંસરસવાળો ભાત રાંધવા (તેને રાખેલી), કારણકે તે માંસરસ રાંધનારાઓના કપટને જાણતી હતી. તેઓનું કપટ પ્રાણ હરનારૂં થતું હોવાથી, તેની (પોતાની) રક્ષા થાય તે માટે રસોઇના સ્થાનમાં તેને રાખી હતી. આથી ખાવાની તથા ખોરાકીની સામગ્રી તેને પ્રાપ્ત થઇ. લોકો તે (બાલક)ને તેનો પુત્ર જાણતા હતા, પરંતુ તે તેનું પુત્ર તરીકે પાલન કરતી નહતી, પરંતુ તે (તેને) કામ જ જાણીને, અને તેમાં પણ દૈવં બાલક તરીકે આવેલો પતિજ જાણીને, (તેના ઉપર) પ્રેમ રાખવા લાગી. ૮.

પછી માછલાનાં ઉદરના સંબંધને લીધે અને ભગવાનના સંબંધને લીધે થોડાજ સમયમાં, સાતમાજ વર્ષમાં, (તેનામાં) જૂવાની દેખાઇ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णी रूढयौवनः ।।
जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनां च विभ्रमम् ।।९।।

થોડાજ સમયમાં જૂવાનીમાં આવેલ શ્રીકૃષ્ણનો તે પુત્ર (પોતાને) જોનારી સ્ત્રીઓને મોહ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. ૯.

સોળમા વર્ષમાં જૂવાની આવેછે, કોઇને બારમા (વર્ષ)માં અને કોઇને આઠમાજ વર્ષમાં (જૂવાની આવેછે). આ (સાત વર્ષ જૂવાની માટે) થોડો સમય છે. (સાત વર્ષમાં જૂવાની આવી) કારણકે શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર, એટલે પિતાનો પુત્ર હતો.

---

* કામ મરી ગએલ હોય તો કામ નહિ હોવાથી કોઈની ઉત્પત્તિ જ થાય નહિ; કારણ કે કામને લીધે જ જગતની (જગતમાં સર્વની) ઉત્પત્તિ થાય છે. માત્ર તેના દેહને જ શંકરે બાળેલ હતો.

[1] 'જ' સબ્દનો સંબંધ 'દેહ' સાથે લેવો. 'दग्ध एव' એટલે બળતો જ તેનો દેહ હતો, પરંતુ બળીને રાખ થઇ ગયો ન હતો, એમ બીજાથી ત(ના દેહ)નો ભેદ જાણવો, તેથી મરણ પામેલ ન હતો, એવો અર્થ છે. (તે) અહિ दग्धः બળી ગએલો શબ્દ છે 'दहन्' બળતો શબ્દ નથી. તેથી આવો અર્થ લેવાનું યોગ્ય નથી. વળી દેહ બળતો જ હોય તો તેને જ ઠારવો યોગ્ય હતો, બીજા દેહની ઉત્પત્તિની રાહ જોવાનું કારણ પણ ન હતું.

रूढम् આવેલી છે. यौवनं જૂવાની જેને તેવો (તે થયો), ત્યારે (પોતાને) જોનારી (સ્ત્રી)ઓને મોહ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. જ્યારે સ્ત્રીઓના મનમાં મોહ (ઉત્પન્ન) થાય, ત્યારે જૂવાની પ્રસિદ્ધ થાય. તેમ (સ્ત્રીઓના મનમાં મોહ ઉત્પન્ન થતો)ન હોય તો જૂવાની અલૌકિક જ હોય, વધારે કહીને શું ? (તેને) જોનારી દેવની સ્ત્રીઓને પણ તે (મોહ) ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. ૯.

सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम् ॥
सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षती प्रीत्योपतस्थे रतिरङ्ग सौरतैः ॥१०॥

હે અંગ! તે રતિ કમલના પત્ર જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા, ઘણા લાંબા બાહુવાળા, નરલોકમાં સુંદર તે પતિને પ્રેમથી લજ્જાયુક્ત હાસ્યને લીધે ઉંચી થએલી ભ્રમરવાળી આંખથી જોતી, કામભાવથી સેવવા લાગી. ૧૦

પછી તે પતિ હોવાથી, ઘણાં સમયથી ઇચ્છેલો હોવાથી અને જૂવાનીને માટે થએલા વિલંબને લીધે (તેને) જૂવાની પ્રાપ્ત થતાં, (રતિ) તેને સેવવા લાગી. ભવિષ્યમાં થવાનાં કાર્ય માટે આ કહેલું છે.

'કમલના પત્ર જેવા વિશાળ નેત્રવાળા' વિશેષણથી તે કામને જાગ્રત કરનાર હોવાથી અને કામરૂપ હોવાથી (તેના) સંગ વિના રહેવાની તે(રતિ)ની અશક્તિ કહેલી છે. 'ઘણા લાંબા બાહુવાળા' વિશેષણથી (રતિના) સર્વ અંગોને સુખ થાય તે માટે (તેને) આલિંગન કરવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. 'નરલોકમાં સુંદર' વિશેષણથી (તેનો) સ્વભાવ પ્રકટ થાય તે માટે, 'તેવા (પતિ)ની અંદર મોહ યોગ્ય જ છે' એવું કારણ કહેલું છે. આરંભમાં લજ્જા નવીન સંગમ કરે છે, પછી રસ ઉત્પન્ન થતાં હાસ્ય થાય છે, (લજ્જા અને હાસ્ય) બંનેથી ઉંચી થએલી ભ્રમરથી સંગની ઇચ્છા, અને કટાક્ષથી જોવાથી પતિવ્રતાપણું સૂચવતી પ્રેમથી સેવવા લાગી. આ સેવન દેવતાના આરાધન જેવું કરતી ન હતી, પરંતુ सौरतैः કામભાવથી કરતી હતી, કારણ કે આ રતિ હતી. ૧૦.

પછી પ્રદ્યુમ્નનો (ભગવાનની) માત્ર ક્રિયાશક્તિથી આવિર્ભાવ થએલો હોવાથી, ભગવાનથી (તેનો) ભેદ જણાય તે માટે તેનામાં જ્ઞાન ન હતું એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે. તેમ ન હોય, જો (પ્રદ્યુમ્નમાં) જ્ઞાનશક્તિ પણ હોય, તો (ભગવાન અને તેનામાં) સમાનપણું જ થાય:—

तामाह भगवान् कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा ॥
मातृभावमतिक्रम्य वर्तसे कामिनी यथा ॥११॥

તેને ભગવાન કાર્ષ્ણિએ કહ્યું કે 'હે માતા! તારી બુદ્ધિ બગડી છે. તું માતાપણાનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રીની પેઠે વર્તન કરે છે. ૧૧.

(તે) 'ભગવાન' એટલે ધર્મમાં આસક્તિવાળો હતો, કારણ કે કાર્ષ્ણિ

(શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર) હોઇ, મર્યાદા (સાચવવા) માટે અવતરેલ હતો. અથવા સદાનંદનો અંકુર પણ સદાનંદ જ હોય, તેથી (પોતે ભગવાન હોવાથી તેને રતિની) જરૂર નહિ હોવાથી તેણે તેમ (આ શ્લોકમાં કહે છે તેમ) કહેલું છે. 'હે માતા!' એ સંબોધનથી તેનું અજ્ઞાન (જણાવેલું છે), કારણ કે વ્યવહારમાં તેમ હતું (તે માતા ગણાતી). આથી એમ કહેલું છે કે **કામ કુદરતથી ધર્મનો વિરોધી છે**. તેમ ન હોત તો 'માતા' શબ્દ બોલી, પછી તેની સાથે તે સંગ ન કરત. આ લૌકિકી ભાષા હોવાથી (આમાં) વાસ્તવિક વિરોધ નથી.

માતા પોતાનું અને બીજાનું માન સાચવે છે. અંગો ખુલ્લાં થાય ત્યારે માન રહેતું નથી. તેથી બધાએ પ્રાણીઓને માતા સંરક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. તેથી 'માતાપણાનો ત્યાગ કરીને' એટલે છૂપા (માતાના) પ્રેમને દૂર કરીને, જેમ પ્રકટ કામવાળી સ્ત્રી વર્તન કરે તેમ 'તું વર્તન કરે છે' એમ (કહેલું છે). ૧૧.

તે સમયે 'આનું જ્ઞાન જતું રહેલું છે' એમ માની, અજ્ઞાનને લીધે કહેલું ન કહેલા (બરાબર) હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેને (સત્ય સ્થિતિ) જણાવે છે:—

॥ रतिरुवाच ॥ રતિ કહે છે:—

भवान्नारायणसुतः शम्बरेण हृतो गृहात् ॥
अहं ते दयिता पत्नी रतिः कामो भवान् प्रभो ॥१२॥

તમે શંબરે ઘરમાંથી હરેલા નારાયણના પુત્ર છો. હે પ્રભો! હું તમારી વહાલી સ્ત્રી રતિ છું. તમે કામ છો. ૧૨.

કારણ કે તે (કામ) શંબરને પિતા અને તે(રતિ)ને માતા માનતો હતો. તે ખોટું છે એમ જણાવવા '(તમે) નારાયણના પુત્ર (છો)' એમ કહે છે. એક ખોટું કહેવાથી જ બીજું (ખોટું) ઠરતું હોવાથી, અને (પોતાનું) સ્વરૂપ આગળ (ઉત્તરાર્ધમાં) કહેવાનું હોવાથી એમ કહેલું છે.

'નારાયણનો પુત્ર અહિં કેમ આવ્યો?' એ વિષયની યોગ્યતા 'શંબરે ઘરમાંથી હરેલા' વિશેષણથી કહેલી છે.

'સાધારણ ધાવનું પણ માતાની પેઠે સંરક્ષણ કરવું જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હું તમારી વહાલી સ્ત્રી છું' એમ કહેલું છે. 'વહાલી' હોવાથી લોકના નિયમ પ્રમાણે ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. 'સ્ત્રી' હોવાથી વેદના નિયમ પ્રમાણે (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) નથી.

"છતાં પણ લોકમાં (મારી સ્ત્રી તરીકે તારી) પ્રસિદ્ધિ નહિ હોવાથી એમ કેમ (વર્તન થાય)?" એની શંકા થાય, તેથી '(હું) રતિ છું' અને 'તમે કામ છો' એમ કહેલું છે. ૧૨.

'કામ અહિં શત્રુના ઘરમાં કેમ આવ્યો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एष त्वाऽनिर्दशं सिन्धावाक्षिपच्छम्बरोऽसुरः ॥
मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादिह प्राप्तो भवान् प्रभो ॥१३॥

હે પ્રભો ! દશ દિવસથી નાના તમને આ શંબર અસુરે દરીઆમાં નાખી દીધેલા. માછલું ગળી ગયું. તેના ઉદરમાંથી તમે અહિં નીકળ્યા. ૧૩.

(શંબર) અસુર હોવાથી તેણે તેમ કરેલ; કારણ કે માછલું પોતાની જાતનાને (પણ) હણનારૂં છે. ‘તેના ઉદરમાંથી અહિં નીકળ્યા’ એમ કહ્યું, તેથી તે (માછલું) પણ મરાયું એમ જણાવ્યું. ૧૩.

પરંતુ શંબર બાકી (જીવતો) રહ્યો. તેથી તેને હણો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ॥
मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः ॥१४॥

તે હુમલો કરી ન શકાય તેવા, જીતી ન શકાય તેવા, સેંકડો માયા જાણનારા તમારા આ શત્રુને મોહ કરનારી વિગેરે માયાઓથી તમે જીતો. ૧૪

‘હુમલો કરી ન શકાય તેવા, જીતી ન શકાય તેવા, સેંકડો માયા જાણનારા શત્રુ’ શબ્દોથી (પ્રદ્યુમ્ન) સાવધાન થાય તે માટે તે(શંબર)ના ગુણો કહેલા છે. (તે) ‘હુમલો કરી ન શકાય તેવો’ હોવાથી લૌકિક ઉપાયથી હણી શકાય તેવો ન હતો. આથી ઝેર દેવું વિગેરે પ્રકારો પણ (તેને હણવામાં) નકામા જણાવેલા છે. (તે) ‘જીતી ન શકાય તેવો’ હોવાથી ક્ષત્રિયના ધર્મ(યુદ્ધ)થી પણ હણી શકાય તેવો ન હતો. ‘શત્રુ’ હોવાથી અવગણના કરાય તેવો ન હતો. ‘आत्मनः’ ‘તમારા’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે હણવાથી જ (શત્રુવટ દાખવતો) અટકશે, બીજા પ્રકારે અટકશે નહિ.

‘ત્યારે અલૌકિક યુદ્ધથી તેણે હણવો જોઇએ’ એવો વિચાર ‘સેંકડો માયા જાણનારા’થી ખોટો ઠરાવે છે.

‘ત્યારે હણી ન શકાય તેવાને કેમ હણવો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મોહ કરનારી વિગેરે માયાઓથી’ યુક્ત થઇ ‘આ(શત્રુ)ને તમે હણો’ શબ્દોથી (તેને હણવાનો) ઉપાય કહે છે. આરંભમાં તેને મોહ ઉત્પન્ન કરો, પછી સામી માયાઓથી તેની માયાઓને દૂર કરો, કારણ કે અસુરોની માયા ભગવાન હોવાથી, ‘તેથી એ પ્રમાણે જાણનારે બધાએ પ્રકારોથી ઉપાસના કરવી’ એ વાક્ય પ્રમાણે ઉપાસના (દેવોને અને અસુરોને) સમાન હોવાથી અને અનેક પ્રકારે ઉપાસના કરનારો ઉત્તમ હોવાથી, મોહ ઉત્પન્ન કરે તેવી વિગેરે માયાઓથી તેની માયાઓને દૂર કરવી એ યોગ્ય જ છે. ૧૪.

‘જેમ (તે મારો શત્રુ છે એમ) હું જાણતો નથી, તેમ તે પણ જાણતો નથી.

જાણ થાય ત્યારે જ અપકાર કરનારો થાય, તેથી તેને હણવો ન જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

परिशोचति ते माता कुररीव गतप्रजा ॥
पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा ॥१५॥

ગૂમ થએલી પ્રજાવાળી તમારી માતા પુત્ર ઉપરના પ્રેમથી વ્યાકુલ થઇ મરેલાં વાછરડાંવાળી ગાયની પેઠે દુઃખી થઇ, ટીટોડીની પેઠે શોક કરે છે. ૧૫.

કારણ કે માતા દયાને યોગ્ય છે, તેથી તેનું દુઃખ દૂર કરવા માટે (આને) હણવો જ જોઈએ એવો ભાવ છે. 'તમારી માતા' એમ માનથી કહે છે. તે (માતા)નું રૂક્મિણી હોવાપણું અથવા વૈદર્ભી હોવાપણું શોકને દૂર કરનારૂં[1] હોવાથી તે કહેલ નથી. ટીટોડી વિવેક વિનાની હોય છે. તે રાત્રે શોક કરે છે. આ (દૃષ્ટાંત)થી (માતાને) ઉંઘ (આવતી) નથી એમ સૂચવેલું છે. 'ગૂમ થએલી પ્રજાવાળી' વિશેષણથી શોકનું કારણ કહેલું છે. गता કોઈએ હરી લીધેલી છે प्रजा પ્રજા જેની તેવી (તે છે). (પ્રજાનો) નાશ થએલ હોય તો તે પાછી આવવાની શંકા રહેતી નહિ હોવાથી, તેવો (ઘણો) શોક થતો નથી. તે પ્રજા પણ પુત્રરૂપ હોવાથી, માત્ર અંદર (અંતઃકરણમાં) શોક ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આખા દેહ અને બધી ઇંદ્રિયોને ક્રિયારહિત કરે છે એમ 'પુત્ર ઉપરના પ્રેમથી વ્યાકુલ' વિશેષણથી કહેલું છે. પુત્ર ઉપરનો પ્રેમ ઘણું જ વ્યાકુલપણું કરે છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી વિરોધને લીધે પિતાએ અને ભાઈઓ વિગેરેએ (તેને) તજેલી હતી. એ પ્રમાણે બંધુઓના વિરોધને લીધે માતાના પક્ષના કોઇ સાહાય્ય કરનારા ન હોય તેવી બાપડી(ના મન)નું પુત્રથી જ સમાધાન થાય. તેથી તે (તેના મનનું સમાધાન કરવા) માટે પણ જવું જોઈએ, એવો અર્થ છે.

વળી વિવાહ પછી મનનો સંતોષ નહિ હોવાથી, પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પિતા વિગેરે ગણના કરે, તે (પુત્ર) પણ (ખોવાઇ) જાય ત્યારે ચિંતાને લીધે દુઃખી પણ થાય, એમ 'દુઃખી' વિશેષણથી કહેલું છે. 'દુઃખી' એટલે (મનના) તાપવાળી.

'વિવેકથી સર્વ (દુઃખ)નું સમાધાન થશે' એવી શંકા થાય, તેથી એ વિષયમાં 'ગાયની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. વાછરડાં વિનાની જેવી ગાય (તેવી તે છે), કારણ કે તેવી (ગાય)ની ક્યાંય મમતા હોતી નથી, બધીએ મમતા વાછરડામાં જ

---

[1] માતાને 'રૂક્મિણી' કહેવામાં આવે તો રૂકમ (સુવર્ણ)ના સંબંધને લીધે તેની પાસે સર્વ સંપત્તિઓ હોવાથી, તેને તેવો શોક થવો સંભવે. જો તેને 'વૈદર્ભી' કહેવામાં આવે તો તે ભક્તિને મુખ્ય માનનારી હોવાથી, તેને શોક થવાનું સંભવે નહિ તેથી સામાન્યરીતે 'માતા' એમ જ કહ્યું, પરંતુ રૂક્મિણી, અથવા વૈદર્ભી, એવું ખાસ (ગુણવાળું કાંઇ નામ) કહેલું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

હોય છે, બીજાઓની મમતા તો (ઘણામાં) વહેંચાએલી હોય છે. તેથી સર્વ સ્થલે ગાયનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. આ (માતા)એ તો બધા સ્થલેથી મમતાને ખેંચી લઈ તમારામાં જ રાખેલી, તેથી તે ગાય જેવી છે. ૧૫.

प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ॥
मायावतीं महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् ॥१६॥

એમ કહીને માયાવતીએ મહાત્મા પ્રદ્યુમ્નને સર્વ માયાઓનો નાશ કરનારી મહામાયા નામની વિદ્યા આપી. ૧૬.

એમ માત્ર કહેવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય નહિં, તેથી પરિણમતો વિષય પણ જાણવો* જોઈએ, તેથી એ પ્રમાણે કહીને (માયાવતીએ) વિદ્યા પણ આપી. સ્ત્રીએ આપેલી વિદ્યા[1] તરત જ ફલે છે. પ્રદ્યુમ્ન પણ નામથી જ પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિદ્યા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જ હતો. ‘મહાત્મા’ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે વિદ્યા ફલશે. તે વિદ્યા પોતાની (રતિની) અંદર આવેલી માયા જ હતી એમ જણાવવા ‘માયાવતી’ એવું (નામ) કહેલું છે.

‘દૈત્યોની (માયા) જેવી સાધારણ માયા હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી તેવી ન હતી એમ જણાવવા ‘મહામાયા’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે ભગવાનના બધાએ અંશોને મોહ (ઉત્પન્ન) કરવા પ્રવૃત્ત થએલી આ[2] મહામાયા હતી.

‘દૈત્યોની માયા ભગવાન જ થાય છે, તેથી આ મહામાયા કેમ હોઇ શકે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સર્વ માયાઓનો નાશ કરનારી’ વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે તે(દૈત્યોની માયા)માં સ્વધા વિગેરેમાં[3] થાય છે તેમ (ભગવાનનો) થોડો જ

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘न सिध्यतीति’ પછી ‘फलितोऽर्थो ज्ञातव्य एवेति’ શબ્દો વધારે છે, તેનો અહિં અર્થ કરેલો છે. ‘ज्ञातव्य’ ના બદલે ‘दातव्य’ પાઠ વધારે યોગ્ય જણાય છે. તેથી પરિણમતો અર્થ ‘સર્વ માયાઓનો નાશ કરનારી મહામાયા’ પ્રદ્યુમ્નને આપવી જોઇએ, તેથી આ શ્લોક કહેલ છે એવો થાય છે.

[1] કારણ કે સ્ત્રી ઉત્તમ મિત્ર અને પોતાનું અર્ધ (અંગ) છે. તેથી તે વિદ્યા આપે કે તરત જ ફલે છે. તેથી સ્ત્રી બોધ આપે તે તરત જ હૃદયમાં ચોંટે છે એમ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે (લે)

[2] અનેક પ્રકારે ઉપાસના કરનાર ઉત્તમ છે એમ કહેલું છે. તેની ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થએલી આ માયા છે, એવા હેતુથી આમ કહેલ છે. ભગવાનના અંશોને એટલે માયારૂપ ભગવાનના બધા અંશોને (મોહ ઉત્પન્ન કરવા આ પ્રવૃત્ત થએલી છે) એવો અર્થ છે. (લે)

[3] જેમ ‘સ્વધા’ કહીને દ્રવ્ય આપે (અગ્નિમાં હોમે) ત્યારે ભગવાન પિતૃનું રૂપ ધારણ કરી (તે દ્રવ્ય આપનાર) પુત્રનું પાલન કરે છે, પરંતુ ભગવાન પ્રકટ થતા નથી, અને તેટલાં (કાર્ય)થી એ પુત્રને મોક્ષ આપતા નથી, અથવા દેહમાં આત્મા હોવાથી તેની બુદ્ધિનો નાશ કરતા નથી, તે પ્રમાણે ‘फट्’ ‘जहि’ શબ્દો કહી (ભગવાનની) ઉપાસના કરવામાં આવે

પ્રકાશ થાય છે. બીજાઓને મોહ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાન તેવા રૂપવાળા થઇ પાલન કરે છે, પરંતુ તેઓને મોક્ષ આપતા નથી. તેથી પીડા કરનારાઓમાં જેમ જીવનું ચૈતન્ય તિરોહિત રહે છે તેમ તે[1] પણ તિરોહિત રહે છે. તેથી (આ માયા) સર્વ માયાનો નાશ કરનારી છે. ૧૬.

પછી 'વિદ્યા મેળવેલો, ક્લેશ વિના કર્મ કરનાર હુ (તેને) જાણ કરાવીને જ હણીશ' એવા વિચારથી, વિદ્યાનું ઘણું બલ જણાવવા તેણે (શંબરને) પડકાર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स च शम्बरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ॥
अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन् संजनयन् कलिम् ॥१७॥

અને તેણે શંબર પાસે જઇ, સહન ન થાય તેવી ગાળોથી તેનો તિરસ્કાર કરી કજીઓ ઉત્પન્ન કરતાં યુદ્ધ માટે (તેને) પડકાર્યો. ૧૭.

'च' 'અને' શબ્દથી તે(પ્રદ્યુમ્ન)ની અંદર પ્રવેશેલા ભગવાન (કહેલા છે), અથવા પહેલાંની ક્રિયા (વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તે) તેનામાં ભળી એમ કહેલું છે. તેમ થતાં (ક્રિયા ભળતાં) એવું પરિણામ થાય છે કે તેને હણવા માટે જ વિદ્યા ગ્રહણ કરી. 'अभ्येत्य' 'પાસે જઇ' શબ્દથી (તેને) ભય ન હતો એમ જણાવેલું છે. 'યુદ્ધ માટે પડકાર્યો' શબ્દોથી (એમ કહ્યું છે કે પ્રદ્યુમ્ને) છલથી પ્રવૃત્તિ કરી નહતી.

બાલકનું વાક્ય છે એમ માની (શંબર યુદ્ધ કરવા) પ્રવૃત્ત થાય નહિ, તેથી 'સહન ન થઇ શકે તેવી (ગાળો)થી' (તેનો) તિરસ્કાર પણ કર્યો એમ (કહેલું છે). 'तं' 'તેનો' એટલે પ્રસિદ્ધ (શંબર)નો (તિરસ્કાર કર્યો એમ કહ્યું), કારણ કે પ્રસિદ્ધ (પુરૂષ) થોડો પણ તિરસ્કાર સહન કરતો નથી. તેમાં પણ બીજાએ કરેલો

ત્યારે ભગવાન બીજાને મોહ ઉત્પન્ન કરવા માયારૂપ થઇ, એ પ્રમાણે ઉપાસના કરનાર ભક્ત (અસુર)નું પાલન કરે છે, પરંતુ બીજી માયાનો નાશ કરતા નથી, કારણ કે તેટલા કાર્ય માટે જ તે પ્રકટ થએલા હોય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧ જેમ જીવમાં રહેલું ભગવાનના અંશરૂપ ચૈતન્ય પીડા કરનાર દૈત્યોમાં હોવા છતાં તિરોહિત રહે છે, અને તેમનાં જીવન સિવાય કર્મ જ્ઞાન વિગેરેની તેમને પ્રાપ્તિ કરાવતું નથી, તેથી બીજા જીવો પેઠે તેઓ પણ જીવો હોવા છતાં તેઓને અધર્મમાં જ રૂચિ થાય છે. (અને) દૈવી જીવોમાં તો ભગવાનનો અંશ પ્રકટ હોવાથી તેઓનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રમાણે શંબરની માયામાં ભગવત્પણું હોવા છતાં તે તિરોહિત હોવાથી તેનાં પાલન સિવાયનું બીજી માયાઓનો નાશ કરવાનું વિગેરે કાર્ય તે કરતું ન હતું. તેથી પ્રદ્યુમ્નના જેવી શંબરની માયા હોવા છતાં, શંબરની માયા માત્ર તેનું પાલન કરતી. પ્રદ્યુમ્નની માયામાં તો ભગવત્પણું પ્રકટ હોવાથી તેનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થયાં. તેથી તેનો જય થશે. પ્રદ્યુમ્નમાં એવું ભગવત્પણું પ્રકટ થવાનું કારણ અનેક પ્રકારે ઉપાસના કરનાર હોવાપણું છે એમ પહેલાં કહેલું છે. શંબરના માયા માત્ર તેનું પાલન કરતી હોવા છતાં, પ્રદ્યુમ્નની માયાથી તે માયાનો જ નાશ થવાથી શંબરનું પાલન પણ થયું નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)

(તિરસ્કાર) કહી જણાવતો નથી, પરંતુ પોતે જ તિરસ્કાર કરે છે. સ્નેહને લીધે પુત્ર વિગેરે પણ કોઇ વાર એમ કરે છે, તેથી (આ તિરસ્કાર) તેવો ન હતો એમ જણાવવા 'કજીઓ ઉત્પન્ન કરતાં' શબ્દો યોજેલ છે. કજીઓ ઉત્પન્ન કરતાં (તિરસ્કાર કર્યો), એટલે 'હું પ્રદ્યુમ્ન કામ છું તું (મારો) શત્રુ છે, હું તને હણીશ' વિગેરે વાકયો કહ્યાં એવો અર્થ છે. ૧૭.

પછી (શંબર) યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पादाहत इवोरगः ॥
निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः ॥१८॥

પગથી ચગદાએલા સાપની પેઠે દુષ્ટ વચનોથી તિરસ્કારેલો તે ક્રોધને લીધે લાલ નેત્રવાળો થઇ હાથમાં ગદા લઇ બહાર નીકળ્યો. ૧૮

'જેમ (પ્રદ્યુમ્ન માટે) તેનામાં સ્નેહ[1] હતો, તેમ દ્વેષ પણ થયો. તેથી 'યુદ્ધ માટે) તેણે કેમ પ્રવૃત્તિ કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ વચનોથી' શબ્દથી તિરસ્કાર ખરાબ (કરેલો એમ) કહેલ છે. દુષ્ટ વચનોથી તિરસ્કારેલો પિતા પણ પુત્રને હણે છે; તેથી (પુત્રપણું) બનાવટી થએલ હોય ત્યારે (યુદ્ધ માટે) કેમ પ્રવૃત્તિ ન કરે? એવો અર્થ છે.

"'આ (પ્રદ્યુમ્ન) (મારૂં) મૃત્યુ એવા ખાસ પ્રકારથી આવેલ છે' એવા ભયથી (શંબર યુદ્ધ કરતાં) કેમ અટકયો નહિ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'પગથી ચગદાએલા સાપની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે, કારણ કે ઘણા રોષવાળો સર્પ મરણ પણ પામે છે પરંતુ (યુદ્ધથી) અટકતો નથી; કેમકે તેને સાચવવા યોગ્ય ક્રોધ જ છે, પરંતુ બીજાઓ (સાચવવા યોગ્ય) નથી. પછી 'એકની સાથે એકલાએ જ યુદ્ધ કરવું જોઇએ' એવા વિચારથી હાથમાં ગદા લઇને જ બહાર નીકળ્યો, પરંતુ કવચ પણ પહેર્યું નહિ, તેમજ કોઇ સાહાય્ય કરનાર પણ સાથે રાખ્યો નહિ તે પ્રમાણે (બહાર) નીકળવાનું કારણ 'ક્રોધને લીધે લાલ નેત્રવાળો' વિશેષણથી કહેલું છે. ક્રોધને લીધે (તેને આ મારૂં મૃત્યુ છે એવું) કાંઇ જાણવામાં આવ્યું નહિ. નેત્ર પણ લાલ હોવાથી, (પ્રદ્યુમ્નને) જોઇને પણ ખબર પડી નહિ. ૧૮

પછી આરંભમાં જ (શંબરે) પોતે (પ્રદ્યુમ્નને) હણવા માટે પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने ॥
प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिर्घोषनिष्ठुरम् ॥१९॥

---

[1] (પ્રદ્યુમ્ન તેનો પુત્ર લોકમાં ગણાતો હોવાથી જેમ સ્નેહ હતો, તેમ દ્વેષ પણ થયો), એટલે સ્નેહ હતો તેટલો દ્વેષ થયો, પણ તેથી વધારે દ્વેષ થયો નહિ. તેથી (સ્નેહ અને દ્વેષ) બંને સરખા હોવાથી, સ્નેહને દાબી દઇ દ્વેષનું કાર્ય (યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ) કેમ થયું? એવો અર્થ છે. (લે)

ગદા ફેરવીને ઝડપથી મહાત્મા પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ફેંકીને તેણે વજ્રના કડાકાથી ભયંકર ગર્જના કરી. ૧૯.

ક્રોધને લીધે મોટી ગદાને પણ તોળી રાખીને અથવા ફેરવીને, ઝડપથી એટલે (પ્રદ્યુમ્ન) સાવધાન થાય નહિ તે પહેલાં (તેણે પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ફેંકી). આથી એમ સૂચવેલું છે કે (આ) અપરાધને લીધે પણ તેનો પરાજય થશે. 'મહાત્મા' વિશેષણથી તે(પ્રદ્યુમ્ને) પલાયન કર્યું નહિ એમ સૂચવેલ છે. (ગદાના) માત્ર ફેંકવાથી જ (પ્રદ્યુમ્નને) હણેલ છે એમ માની તેણે ગર્જના કરી. મૂર્છા પામેલો તે ગર્જનાથી સંપૂર્ણ રીતે મરણ પામે એમ જણાવવા, 'વજ્રના કડાકાથી ભયંકર' એવું તેનું વિશેષણ કહેલું છે. **वज्रस्य** વજ્રનો **नितरां घोषः** પડવા સમયનો મોટો કડાકો, તેનાથી પણ **निष्ठुरम्** ભયંકર, એવો (એ વિશેષણનો અર્થ છે). ૧૯.

આવો (શંબરનો) ઉદ્યમ પણ પ્રદ્યુમ્નના પરાક્રમને લીધે વ્યર્થ ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तामापतन्तीं भगवान् प्रद्युम्नो गदया गदाम् ॥
अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत् स्वगदां नदन् ॥२०॥

ભગવાન પ્રદ્યુમ્ને તે દોડી આવતી ગદાને ગદાથી ભાંગી નાખી, ક્રોધ કરી ગર્જના કરતાં પોતાની ગદા શત્રુ ઉપર ફેંકી. ૨૦.

પોતાની ગદાથી (પોતા તરફ) આવતી તે ગદાને **अपास्य** દૂરથી જ ભાંગી નાખી, પછી ક્રોધ કરી, 'શત્રુને હણવો જ જોઈએ' એવા, અથવા 'ન હણવામાં આવે તો તે હણશે' એવા વિચારથી, તેની પેઠે પોતે પણ ગર્જના કરતાં પોતાની ગદા ફેંકી. 'ભગવાન' શબ્દથી આ (એમ કરવાનું) સામર્થ્ય હોવાનું કારણ કહેલું છે. (આ) ભગવાનનું કાર્ય હોવાથી, અથવા ભગવાનના આવેશવાળો (પ્રદ્યુમ્ન) હોવાથી, (તેને માટે) 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. ૨૦.

પછી લૌકિક (ઉપાય)થી જય થશે નહિ એમ વિચારી; 'ભગવદ્રૂપ માયાથી હું યુદ્ધ કરીશ' એવા વિચારથી તે (યુદ્ધ કરવા) લાગ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् ॥
मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः ॥२१॥

અને તે અસુર મયે દેખાડેલી દૈત્યોની માયાનો સારી રીતે આશ્રય કરીને આકાશમાં રહી શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર ઉપર અસ્ત્રોનો વરસાદ કરવા લાગ્યો. ૨૧.

'દૈત્યોની' વિશેષણથી ભગવત્પણું[1] કહેલું છે. 'સારી રીતે આશ્રય' એટલે મનપૂર્વક ભક્તિથી (આશ્રય). સિદ્ધ પાસેથી (ગ્રહણ કરેલો) ઉપદેશ સફલ થાય છે એમ જણાવવા 'મયે દેખાડેલી' શબ્દ યોજેલ છે. પછી અદૃશ્ય રહી **अस्त्रमयं** (**वर्षं**)

---

[1] 'માયાનું' શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. (લે)

આગ્નેય વિગેરે અસ્ત્રોનો જથ્થો શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન ઉપર (નાખવા લાગ્યો અને) પોતે विहायसि આકાશમાં જ स्थितः રહ્યો, એટલે આકાશમાં રહી (અસ્ત્રોનો વરસાદ કરવા લાગ્યો). અસુરોની અંતરિક્ષમાં પણ ગતિ છે એમ જણાવવા તેમ (આકાશમાં રહેલો) કહેલ છે. ૨૧.

પછી માયા ભગવદ્રૂપ હોવાથી (પ્રદ્યુમ્નને) કાંઈક પીડા થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः ॥
सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् ॥२२॥

અસ્ત્રોના વરસાદથી પીડાતા રૂકિમણીના પુત્ર મહારથીએ સર્વ માયાઓનો નાશ કરનારી સત્ત્વ(ગુણ)રૂપ મહાવિદ્યાનો (આશ્રય કરી, અસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવ્યો). ૨૨.

હલકાઈ જણાવવા 'રૂકિમણીના પુત્ર' એમ કહેલ છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના પુત્રને પીડા (થવાનું) સંભવતું નથી. છતાં પણ 'મહારથી' એટલે ક્ષત્રિય જાતિનો હોવાથી પ્રાપ્ત કરેલ શક્તિવાળાએ સાક્ષાત્[1] તેણે (માયાવતીએ) ઉપદેશ કરેલી સત્ત્વરૂપ સામી વિદ્યારૂપ (માયા)નો આશ્રય કરીને, પોતે પણ અસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવ્યો, એવો (ગયા શ્લોક સાથે) સંબંધ છે. ૨૨.

પછી તે (શંબરે) પણ ઘણી માયાઓ દેખાડી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

ततो गौह्यकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः ॥
प्रायुङ्क्त शततो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः ॥२३॥

પછી દૈત્યે ગુહ્યકોની, ગંધર્વોની, પિશાચોની, સર્પોની અને રાક્ષસોની (માયાઓ)નો સેંકડો પ્રકારે પ્રયોગ કર્યા. તે શ્રીકૃષ્ણના પુત્રે તે (માયાઓ)નો નાશ કર્યો. ૨૩.

આ (ગુહ્યકોની વિગેરે) પાંચ (अंगमायाः) પેટા–માયાઓ છે, કારણ કે તેણે અંગ સહિત ભગવાનની સેવા કરેલી એમ જણાય છે. ગંધર્વો પણ દૈત્યોનો પક્ષ લેનારા છે. તેઓના પેટા–ભેદો છે, એમ 'સેંકડો પ્રકારે' શબ્દથી કહેલું છે. 'તે' એટલે પહેલાં જેણે માયા પ્રાપ્ત કરેલી છે તે 'શ્રીકૃષ્ણના પુત્રે તેમનો નાશ કર્યો' એમ બધીએ (માયાઓ)નો તરત જ નાશ કર્યો એમ કહેલું છે. ૨૩.

પછી (શંબરના) બંને પુરૂષાતનનો નાશ થતાં, (પ્રદ્યુમ્ને) તેને મારી નાખ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

[1] માયાનો (માયાવતીએ) ઉપદેશ કર્યો ત્યાં (સોળમા શ્લોકમાં) 'સર્વમાયાનો નાશ કરનારી' એમ કહેલું છે. અહિં પણ તેજ વિશેષણ જણાવેલું હોવાથી, આ તેજ માયા છે એમ જણાવવા આમ કહેલું છે. ઉપદેશ કરનાર માયાવતી હોવાથી અને તેણે સાક્ષાત્ (પોતેજ) ઉપદેશ કરેલો હોવાથી, માયા સાક્ષાત્ જ (પ્રદ્યુમ્નને) પ્રાપ્ત થઇ, પણ તેને મંત્ર વિગેરેની જરૂર રહી નહિ એવો ભાવ છે. (લે)

निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम् ॥
शम्बरस्य शिरः कायात्ताम्रश्मश्रोजसाहरत् ॥२४॥

ધારદાર તલવાર ઉંચી કરીને શંબરનું મુગટવાળું, કુંડલોવાળું અને લાલ દાઢીવાળું માથું બલથી કાપી લીધું. ૨૪.

જેમ બાજ દેખાતાં પક્ષીઓ લીન (કાંતિ વિનાના) થાય છે તેમ તે (પ્રદ્યુમ્ન) દેખાતાં શંબર લીન થયો, એટલે કાંતિ વિનાના થએલા તેના ઉપર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તલવાર ઉંચી કરીને મુગટ અને કુંડલોવાળું, એટલે ઉપર અને બંને બાજુએ શોભાવાળું અને નીચે પણ લાલ દાઢીવાળું ભયંકર (તેનું માથું પ્રદ્યુમ્ન) બલથી **अहरत्** કાપી લઇ ગયા, એવો અર્થ છે. ૨૪.

આ કર્મ નિંદાપાત્ર ન હતું એમ જણાવવા દેવોએ (પ્રદ્યુમ્નને) માન આપ્યું એમ પચીસમા શ્લોકમાં કહે છે:—

आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः ॥
भार्ययाम्बरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा ॥२५॥
अन्तःपुरवरं राजन् ललनाशतसंकुलम् ॥
विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः ॥२६॥

હે રાજન્! સ્તુતિ કરતા દેવોવડે પુષ્પોના ઢગલાથી વૃષ્ટિ કરાતા, આકાશમાં ફરનારી પત્નીથી આકાશમાર્ગે પુરમાં આણેલા (પ્રદ્યુમ્ને) આકાશમાંથી જેમ વીજળી સાથે મેઘ પ્રવેશ કરે તેમ પત્ની સાથે સેંકડો સ્ત્રીઓથી ભરપૂર ઉત્તમ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૫-૨૬.

आकीरणं એટલે સર્વ તરફ વૃષ્ટિ. કાયાથી થતી, અને વાણીથી થતી (સ્તુતિ) કહી, મનથી થતી (સ્તુતિ) અર્થથી કહી. તેથી સર્વ પ્રકારે દેવોએ (આપેલું) માન જણાવ્યું. પછી આકાશમાં ફરનારી માયાવતી **विहायसा** આકાશમાર્ગે પ્રદ્યુમ્નને દ્વારકા એવા હેતુથી લઇ ગઇ કે, પહેલાં ભગવાનના ઘરમાં પુત્રપણું પ્રસિદ્ધ થાય (અને) પછી બીજે સ્થલોએ પુત્રપણું જાણવામાં આવે. ‘ पुर ’ શબ્દથી અંતઃપુર કહેલું છે. પ્રદ્યુમ્નને ઓળખાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણના અંતઃપુરમાં લઇ ગઇ. ૨૫.

અંતઃપુરોમાં (તે) ઉત્તમ હતું. સેંકડો સ્ત્રીઓથી ભરપૂર હતું. ‘ (જેમ) વિજળી સાથે મેઘ ’ શબ્દોથી શોભા (વર્ણવી) અને દોષ ન હતો એમ કહ્યું. આકાશમાર્ગથી (અંતઃપુરમાં) પ્રવેશ થતાં, (માણસોને તે પ્રવેશ કરે છે એવો) વિચાર પણ થયો નહિ. આધિદૈવિકો તો (પ્રદ્યુમ્ન ભગવાનના પુત્ર છે એમ) જાણે છે, તેથી તેઓએ (પ્રવેશ કરવામાં) વિરોધ કર્યો નહિ. ‘ પત્ની સાથે પ્રવેશ કર્યો ’ તેથી (પ્રવેશ કરવામાં) લૌકિક દોષ પણ ન હતો. ૨૬.

પછી નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ (શ્લોકો)થી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરેલા

(પ્રદ્યુમ્ન)ના સંબંધમાં (કરેલા) વિચાર કહે છે. ત્રણ (શ્લોકો)થી બધી (સ્ત્રીઓ)ના વિચાર, અને પાંચ (શ્લોકો)થી રૂક્મિણીના વિચાર કહે છે:—

तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥
प्रलम्बबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् ॥२७॥
अलंकृतमुखाम्भोजं नीलवक्रालकादिभिः ॥
कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्र तत्रह ॥२८॥
अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः ॥
उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं शुचिस्मिताः ॥२९॥

તેને મેઘના જેવો શ્યામ, પીળાં રેશમી વસ્ત્રોવાળો, લાંબા બાહુઓવાળો, લાલ નેત્રવાળો, સુંદર સ્મિતવાળો, સુંદર મુખવાળો, કાળા વાંકા વાળ વિગેરેથી શોભતા મુખકમલવાળો જોઇને, શ્રીકૃષ્ણ માનીને સ્ત્રીઓ લજ્જા પામીને જ્યાં ત્યાં સંતાઇ ગઇ. ધીરે ધીરે થોડા ભેદથી (આ શ્રીકૃષ્ણ નથી એવો) નિશ્ચય કરીને આનંદ પામેલી પવિત્ર હાસ્યવાળી સ્ત્રીઓ ઉત્તમ પત્નીવાળા(તે)ની પાસે આવી. ૨૭–૨૮–૨૯.

સાધારણ (સ્ત્રીઓ)ના વિચારના સંબંધમાં પ્રયોજન કહેવા માટે આરંભમાં (તેમને થએલ) મોહ કહે છે.

અંતઃપુરમાં જેટલા માણસો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ હતી. તેઓ પ્રદ્યુમ્નને ભગવાનના જેવો જોઈને, શ્રીકૃષ્ણ માનીને, આરંભમાં ह्रीताः લજ્જા પામી, (અને) શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ સંતાઈ ગઈ, કારણ કે તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરતી હતી, તેથી 'ભગવાન (અમને) જોઈ ગયા' એવા વિચારથી (તેમને) લજ્જા થઈ.

(પ્રદ્યુમ્ન) ભગવાનની સમાન હતો એમ કહેવા 'મેઘના જેવો શ્યામ' વિગેરે વિશેષણો કહે છે, કારણ કે ભગવાન પોતે છ ગુણો સહિત (સાત થાય) છે, (અને) આ (પ્રદ્યુમ્ન) પણ સાત પ્રકારે (તેમની) સમાન છે. શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભ વિના બીજા (ગુણો)ને જણાવનારૂં વર્ણન છે. (૧) 'મેઘના જેવો શ્યામ' વિશેષણથી રૂપનું સમાનપણું (જણાવેલું છે). (પ્રદ્યુમ્ન ભગવાનનો) પુત્ર હોવાથી જ આકૃતિ તો સમાન હતી. (૨) 'પીળાં રેશમી વસ્ત્રવાળો' વિશેષણથી વસ્ત્રોનું સમાનપણું (જણાવેલું છે). (૩) 'લાંબા બાહુઓવાળો' વિશેષણથી સ્ત્રીઓએ સારી રીતે જાણેલા અવયવનું સમાનપણું (કહ્યું). (૪) 'લાલ નેત્રવાળો' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે સ્ત્રીઓની પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડારૂપ) અયોગ્યતાને લીધે, ક્રોધવાળા હોય તેવા (તે) જણાયા. આ ભેદ આગળ કહેશે. (૫) 'સુંદર સ્મિતવાળો' વિશેષણથી તેઓનો વિચારેલો ગુણ (કહેલો છે). (૬) 'સુંદર મુખવાળો' વિશેષણથી સર્વથી ઉંચા પ્રકારની શોભા (કહેલી છે). (૭) 'કાળા વાંકા વાળ વિગેરેથી શોભતું છે મુખકમલ જેમનું' વિશેષણમાં 'વિગેરે' શબ્દથી કુંડલ, મુગટ વિગેરે (જણાવેલાં છે). વધારે (લખવા)થી

શું ? (આ વિગેરે શબ્દથી) ભગવાનની બધીએ સામગ્રી જાણવી; કારણ કે બધામાં ભેદ ઉત્પન્ન કરનારૂં મુખ છે, તેજ સમાન થયું, તેથી ભ્રમ (થાય એ) યોગ્ય છે. સંતાઈ રહીને દર્શન (કરવાનું) સંભવે છે, તેથી 'જ્યાં ત્યાં સંતાઇ ગઇ' એમ કહેલું છે. પછી જાણવાની ઇચ્છા થતાં અને શ્રીવત્સ વિગેરે ભગવાનમાં કાંઇક અધિક (ગુણ) છે એમ જોઈને, થોડા ભેદને લીધે 'આ સાક્ષાત્ ભગવાન નથી' એવો નિશ્ચય કરીને, 'તેમની સમાનતાને લીધે તેમનો (પુત્ર) છે' એવો નિશ્ચય કરીને, આ પુત્ર જ હોવો જોઇએ એવા વિચારથી આનંદ પામીને, ઉત્તમ સ્ત્રી સાથે તેને જોવાને બધીએ સ્ત્રીઓ આવી. 'શુચિ પવિત્ર સ્મિતં હાસ્ય છે જેમનું' એ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) તેઓમાં બીજો (શૃંગારનો) ભાવ ન હતો. ૨૭ થી ૨૯.

ત્યાં રૂક્મિણી પણ આવેલી. પહેલાં જે ગુણો વર્ણવ્યા તે તે (સ્ત્રી)ઓમાં અને તે (રૂક્મિણી)માં સમાન હતા. (રૂક્મિણીના) ખાસ (ગુણ) કહેવા માટે નીચેના શ્લોકમાં જૂદી રીતનો આરંભ કરે છે:—

अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ।
अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा ॥३०॥

પછી ત્યાં શ્યામ કટાક્ષવાળી મધુર બોલનારી વૈદર્ભીએ ગૂમ થએલા પોતાના પુત્રનું સ્મરણ કર્યું (અને) સ્નેહને લીધે (તેનાં) સ્તનો ઝરવા લાગ્યા. ૩૦.

(પ્રદ્યુમ્ન) ભગવાનનો પુત્ર છે એમ અનુમાનથી સિદ્ધ થયું. 'આ અમારો પુત્ર નથી' એવો તે (ભગવાનની બીજી સ્ત્રી)ઓનો તો નિશ્ચય હતો. આ(રૂક્મિણી)ને તો સંદેહ હતો, તેથી જૂદી રીત (अथ શબ્દથી) કહેલી છે.

'પુત્ર (છે એવો) નિશ્ચય થયા પછી, મારો અથવા બીજી (પત્ની)નો (પુત્ર છે) એવો વિચાર અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી (આ શ્લોકમાં) એમ કહેલું છે કે ભગવાનનો પુત્ર છે એમ નિશ્ચય કરવા માટે, આરંભમાં એક સાથે પોતાના જેવા પણ ગુણ તેણે (પ્રદ્યુમ્ન)માં જોયા.

'ત્યાં' એટલે સ્ત્રીઓના સમૂહમાં असितापाङ्गी સુંદર દેખાવવાળી અથવા असिते શ્યામ अपाङ्गौ કટાક્ષ છે જેના તેવી (વૈદર્ભી હતી). તેથી આની જ્ઞાનદૃષ્ટિ બીજીઓ કરતાં જૂદા પ્રકારની હોવાથી, આણે જ સમાનતાને લીધે પુત્રનું સ્મરણ કર્યું, કારણ કે (આ) વૈદર્ભી અત્યંત ભક્ત હતી. અંતઃકરણ અને દેહનું ઉત્તમપણું કહીને, વચમાં वल्गु મધુર भाषते બોલે છે તે 'મધુર બોલનારી' એ વિશેષણથી વાણીનું પણ ઉત્તમપણું કહેલું છે, કારણ કે તે ન કહે તો કાયા વાણી અને મનમાંથી એક (વાણી) (બીજાની) સમાન ન થાય (હલકી ગણાય). સમાનપણાને લીધે સંસ્કાર જાગ્રત થયો, તેથી તેણે ગૂમ થએલા પોતાના પુત્રનું સ્મરણ કર્યું. જો કે ઘણા જ નાના બાળક અને મોટા થએલામાં અવયવ વિગેરેમા સમાનતા હોતી નથી, છતાં પણ

તે (રૂક્મિણી)નું ત્રણે પ્રકારનું ઉત્તમપણું કહેલું હોવાથી, તેવા(નાના બાલક)નીજ મોટો થતાં આવી સ્થિતિ થાય છે એવો નિશ્ચય કરીને, તેણે પોતાના ગૂમ થએલા પુત્રનું સ્મરણ કર્યું. 'સ્નેહને લીધે ઝરતાં છે સ્તનો જેનાં' એ વિશેષણથી આધિભૌતિક[1] દેહનું અને તે પ્રાપ્ત કરાવનાર આધિદૈવિકનું[1] પણ મળતાપણું કહેલું છે. આના *ચાર ગુણો કહ્યા, એક અંદરનો અને ત્રણ બહારના. ૩૦.

(વિચાર કરવામાં) આરંભમાં જે દેખાય છે તે સંબંધી નીચેના શ્લોકમાં વિચાર કરે છે:—

कोन्वयं नरवैडूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ॥
धृतः कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥३१॥

આ ઉત્તમ પુરૂષ કોણ હશે? અથવા કમલ જેવાં નયનવાળો કોનો (પુત્ર) હશે? અથવા કોણે જઠરમાં ધારણ કરેલો હશે? આણે વળી આ કઇ (સ્ત્રી) પ્રાપ્ત કરી? ૩૧.

'નુ' શબ્દ તર્ક જણાવવા (યોજેલ) છે. આ કોણ એટલે દેવો પૈકી કયો (દેવ) છે એવો અર્થ છે. વૈડૂર્યમણિ શ્યામ અને પીળો હોય છે. આ (પ્રદ્યુમ્ન) મેઘ જેવો શ્યામ હોવા છતાં તે(રતિ)ની સાથે હોવાથી તેની કાંતિને લીધે વૈડૂર્ય જેવો બનેલો છે. 'જો વૈડૂર્યમણિ પુરૂષના આકારવાળો કુદરતી જ ઉત્પન્ન થયો હોય અને તે પણ ચેતન હોય તો (તે) પ્રદ્યુમ્નના જેવો થાય,' એવો વિચાર કરીને '**नरवैडूर्यः**' 'ઉત્તમ પુરૂષ' શબ્દ યોજેલ છે.

'જેમ અમુક દેશમાં હીરારૂપ પથ્થરો થાય છે, તેમ કોઇકના વંશમાં આવા જ" (પુરૂષ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી (આવો પુરૂષ હોવો એ) આશ્ચર્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'અથવા કમલ જેવાં નયનવાળો કોનો પુત્ર હશે?' એમ કહેલ છે. એવા કોણ હશે કે જેમનો આ પુત્ર હોય? કમલ જેવાં નયનોવાળો હોવાથી (આ) સ્થાવર (પદાર્થ)નો (પુત્ર) નથી. વળી સ્ત્રીની લાગણી પણ આનામાં દેખાય છે, તેથી સ્થાવર (પદાર્થ)માંથી ઉત્પન્ન થએલો નથી. મનમાંથી પણ ઉત્પન્ન થએલો નથી, તેમજ માત્ર પુરૂષથી પણ ઉત્પન્ન થએલો નથી. તેથી તેવા પુરૂષને યોગ્ય કઇ (સ્ત્રી) હશે એમ, 'કોણે જઠરમાં ધારણ કરેલો હશે?' શબ્દોથી તે (સ્ત્રી) સંબંધી વિચાર કરે છે. અથવા 'આ સ્ત્રી(રતિ) આ(પ્રદ્યુમ્ન)ને યોગ્ય ભલે હોય,

---

[1] સ્તનો આધિભૌતિક દેહ છે, તેમાં દુધ પ્રાપ્ત કરાવનાર સ્નેહ આધિદૈવિક છે. એ બંનેનું મળતાપણું થયું, એવો અર્થ છે. (લે)

* પૂર્વાર્ધમાં કહેલા ત્રણ વિશેષણોથી અનુક્રમે કાયા, મન અને વાણીનું ઉત્તમપણું કહ્યાં. એ બહારના ત્રણ ગુણો. સ્નેહ અંદરનો ગુણ ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યો. અથવા કાયા અને વાણીનું ઉત્તમપણું અને સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવું એ ત્રણ બહારના ગુણો કહ્યા, અને 'વૈદર્ભી' નામથી ઉત્તમ ભક્તિ અથવા અંતઃકરણનું ઉત્તમપણું અંદરનો ગુણ કહ્યો.

આણે તેને પ્રાપ્ત કેવી રીતે કરી?' એમ 'આણે આ કઇ પ્રાપ્ત કરી?' શબ્દોથી કહે છે. આણે પણ આ કઈ (સ્ત્રી) પ્રાપ્ત કરી? (ચોથા ચરણમાં) 'ઘા' શબ્દ તિરસ્કાર દર્શાવવા (યોજેલ છે), કારણ કે રૂક્મિણીના હૃદયમાં તે (રતિ) સારી રીતે (અનુકૂલ) જણાતી નથી, કારણ કે તે પૂર્વ જન્મના સંબંધવાળી હતી. ૩૧.

આ(પ્રદ્યુમ્ન)ને જોઇને પોતાના પુત્રનું સ્મરણ થયું તેથી, (અને) સમાનપણું જ સ્મરણ કરાવનારૂં હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં સમાનપણું જણાવે છે:—

मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् ॥
एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥३२॥

મારો પણ પુત્ર જેને સુવાવડીના મકાનમાંથી લઇ જવામાં આવેલ તે ગૂમ થએલો છે. જો તે ક્યાંક પણ જીવતો હોય તો આની સમાન વય અને રૂપવાળો હોય. ૩૨.

કારણ કે જેમ આ કોઇક(સ્ત્રી)નો પુત્ર છે, તેમ મારો પણ પુત્ર આવો છે. 'आत्मजः' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થએલો છે.

'જૂદા રહેલા ચારૂદેષ્ણ અથવા બીજા પુત્રની સમાનપણાને લીધે વાત કરે છે' એવી શંકા થાય, તે 'ગૂમ થએલો' વિશેષણથી દૂર કરે છે.

'ત્યારે મરણ પામેલામાં સમાનપણું ક્યાંથી હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લઇ જવામાં આવેલ' વિશેષણ યોજેલું છે. (તે અમને) દેખાય નહિ તે માટે આ ગૂમ કરવાનું થએલું. 'સુવાવડીના મકાનમાંથી' શબ્દથી (એમ સૂચવ્યું કે) દશ દિવસનો થયાં પહેલાં કોઇ તેને લઇ ગએલ.

'ત્યારે રાક્ષસ અથવા બીજો હણનાર જેને લઇ ગએલ તે (આની) સમાન કેમ હોઇ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જો ક્યાંક પણ જીવતો હોય' શબ્દો યોજેલા છે. (જો જીવતો હોય) તો 'આની સમાન વય અને રૂપ છે જેનાં' તેવો હોય. આટલાથી જે જીવતો હોવાનું સંભવે છે તેવા પોતાના પુત્રને આની સમાન કહ્યો. ૩૨.

અહિંથી નીચેના બે શ્લોકોથી (આ પોતાના પુત્રથી) જૂદો હોવાનું ખોટું ઠરાવી, આ તેજ હોવાનું યોગ્ય છે એવો ખાસ ગુણ કહે છે:—

कथं त्वनेन संप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ॥
आकृत्यावयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः ॥३३॥
स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः ॥
अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥३४॥

આકાર, અવયવો, ગતિ, સ્વર, હાસ્ય અને દૃષ્ટિમાં આણે શાર્ઙ્ગધનુષ્યવાળાનું સમાનપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું? અથવા જે બાલક

મારા ગર્ભમાં ધારણ કરાએલો તેજ આ નક્કી હોવો જોઈએ. આના ઉપર મારી ઘણી પ્રીતિ થાય છે. મારો ડાબો હાથ ફરકે છે. ૩૩-૩૪.

આ ભલે ઉત્તમ હોય. છતાં પણ શાર્ઙ્ગધનુષ્યવાળાનો પુત્ર ન હોય તો આણે તેમનું સમાનપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ? 'શાર્ઙ્ગધનુષ્યવાળા' શબ્દથી ભગવાનના પણ અથડાયાના ચિહ્નો જણાવેલા છે. તે (ચિહ્નો) આના ઉપર પણ છે એમ (કહેલું છે).

'આકાર, અવયવો, ગતિ....' વિગેરેથી સમાન છ ગુણો કહેલા છે. અવયવો અને અવયવવાળા(દેહ)ના કાર્યો સરખાં જણાવેલાં છે, કારણ કે સ્વર વાણીનું કાર્ય છે, હાસ્યવાળી દૃષ્ટિ લાગણી સૂચવનારૂં મનનું કાર્ય છે. (જો આ તેમના પુત્રથી) જૂદો હોય, તો આ (મનનું કાર્ય સરખું હોવાનું) તો સંભવતું નથી એમ (કહેલું છે.) ૩૩.

અથવા આ તેજ હોવો જોઇએ એમ વિચારે છે. 'नूनम्' એટલે નક્કી. જે ભગવાનનો પુત્ર હતો અને જેને મેં ગર્ભમાં ધારણ કરેલ (તેજ આ હોવો જોઇએ).

'ભગવાનને ઘણી સ્ત્રીઓ છે. તેથી કોઈ બીજા દ્વીપમાં અથવા બીજા દેશમાં ભગવાનથી કોઇ (સ્ત્રી)માં ઉત્પન્ન થએલો હશે. તેથી (તેમ માનવાથી) સર્વ ઘટે છે. તેથી તેં ગર્ભમાં ધારણ કરેલો કેમ હોઇ શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારો ડાબો હાથ ફરકે છે' એમ કહેલું છે. ડાબા હાથનું ફરકવું, કોઈ ઘણો જ પ્રિય જેનાથી પરમ આનંદ થાય તેને સારી રીતે ભેટવાનું સૂચવે છે. તેવો (ઘણો જ પ્રિય) પુત્ર જ છે. ૩૪.

એવી રીતે તે પોતાનો પુત્ર છે એવો નિશ્ચય કરેલ હોવા છતાં, લોકથી સારી રીતે તેવું જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરી શકાય નહિ, તેથી જાણે કે સંદેહવાળી હોય તેવી રહી. પછી ભગવાન નિર્ણય (કરાવવા) માટે બધા સાથે પધાર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः ।।
देवक्यानकदुन्दुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ।।३५।।

વૈદર્ભી એ પ્રમાણે વિચાર કરતી હતી ત્યારે દેવકીજી અને આનકદુંદુભિ સાથે, ઉત્તમ પુરૂષો જેમની સ્તુતિ કરે છે તેવા દેવકીપુત્ર પધાર્યા. ૩૫.

કારણ કે આ દેવકીપુત્ર ભક્તોનું, (અને) ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા છે, અને રૂકિમણી ભક્ત હતી અને વિચાર કરતી એવી રીતે દુઃખથી (ત્યાં) રહી હતી. તેથી તેનું દુઃખ દૂર કરવા માટે, પુત્રનો સ્વીકાર (કરવા)માં માતા અને પિતા (સ્વીકાર) કરાવનારા હોવાથી દેવકીજી અને આનકદુંદુભિ (વસુદેવ) સાથે (ભગવાન ત્યાં) પધાર્યા; કારણ કે આ (ભગવાન) ઉત્તમ પુરૂષો જેમની સ્તુતિ કરે છે તેવા છે. (તે પધાર્યા) કારણ કે તેમ ન કરે તો નિંદા થાય.

જેમ ' रक्ताक्ष ' (લાલ આંખવાળા)ને ' राक्षः ' કહેછે, તેમ અહિં (આ શ્લોકમાં) ' भि ' એ પડેલો* અક્ષર અક્ષરચ્યુતક અલંકાર હોવાનું જણાવે છે અને એમ સૂચવવા પડેલો (પડતો મૂકેલો) છે, કે આ પુત્ર (પોતાના) સ્થાનથી પડેલો જ હતો તે ફરી પ્રાપ્ત થયો. (ભગવાન) આ બધાની સાથે अगमत् પધાર્યા. ૩૫.

પધાર્યા પછી પણ જો (ભગવાન) પોતે (આ મારો પુત્ર છે એમ) કહે તો બહિર્મુખો લોભી કહે, તેથી (ભગવાન) શાંત રહ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः ॥
नारदोऽकथयत्सर्वं शम्बराहरणादिकम् ॥३६॥

ભગવાન જનાર્દને વૃત્તાંત જાણેલ હોવા છતાં શાંત રહ્યા. શંબરે કરેલ હરણ વિગેરે સર્વ (વૃત્તાંત) નારદે કહ્યો. ૩૬.

(શ્રીકૃષ્ણને) જ્ઞાન હોવાનું કારણ ' ભગવાન ' શબ્દથી (કહેલું છે). (તે) શાંત રહેવાનું કારણ ' જનાર્દન ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે તે जनानाम् માણસોની અવિદ્યાનો अर्दयति નાશ કરે છે, (અને) પોતાની નિંદા (તેઓ) કરે તો તો તેઓની અવિદ્યા દૂર થાય નહિ. તે સમયે ભગવાનની ઇચ્છાથી નારદે આવીને કહ્યું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આ (નારદે) પોતે જ કરેલું, તેથી આણે (પોતાનો) દોષ પણ દૂર કર્યો. શંબરે કરેલ હરણથી આરંભી (પ્રદ્યુમ્નનો) સમાગમ (થયો ત્યાં) સુધીનો બધો (વૃત્તાંત) કહ્યો, કારણ કે નારદનું વાક્ય બધાએને માન્ય હતું. ૩૬.

પછી બધાએ (તે) સ્વીકારવું જોઇએ. તેથી રૂક્મિણી સિવાયની શ્રીકૃષ્ણની બીજી પત્નીઓ શોકો હોવાથી, તેમણે તે પહેલાં સ્વીકાર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयोषितः ॥
अभ्यनन्दन् बहूनब्दान्नष्टं मृतमिवागतम् ॥३७॥

તે ઘણું આશ્ચર્યકારક (વૃત્તાંત) સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ ઘણાં વર્ષોથી ગૂમ થએલા મરેલા પાછા આવેલાની પેઠે (બાલક)નું અભિનંદન કર્યું. ૩૭.

આ રાજસી (સ્ત્રીઓ) હતી. ' માછલાંએ ગળેલો (બાલક) કેમ જીવતો રહ્યો અને સંપૂર્ણ અવયવોવાળો રહ્યો, વળી (માછલું) કપાતાં કેમ ઘવાયો નહિ અને સમુદ્રમાં નાખવા છતાં કેમ મરણ ન પામ્યો ?' એવું ઘણું આશ્ચર્યકારક (વૃત્તાંત) સાંભળીને (અભિનંદન કર્યું). ' શ્રીકૃષ્ણના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ ' શબ્દથી તેઓ

---

* ' देवक्यानकदुन्दुभिभ्याम् ' શબ્દને બદલે ' देवक्यानकदुन्दुभ्याम् ' છે, એટલે ' भि ' અક્ષર પડતો મૂકેલ છે. આ અક્ષરચ્યુતક એટલે જેમાં અક્ષર પડ્યો મૂકેલો છે તેવો અલંકાર છે. અલંકાર જેમ દેહને શોભાવનારા છે, તેમ ભાષાને શોભાવનારા ' અલંકારો ' (Figures of speech) છે, તે અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ) વિગેરેમાં કહેલા છે.

(પ્રદ્યુમ્નને પુત્ર તરીકે) સ્વીકારે નહિ, તો (તેથી) થતી હરકત જણાવેલી છે. (તેમના) પોતાના પુત્રને પણ એવી રીતે લઈ જવામાં આવે, તો બીજીઓ પણ (તેનો પુત્ર તરીકે) સ્વીકાર કરે નહિ, એવો ભાવ છે. 'આ અમારો પુત્ર છે' એમ અભિનંદન કર્યું, (પણ) શોકની સ્થિતિને લીધે દોષ જોનારી થઇ નહિ. વળી ઘણા સ્નેહને લીધે સંપૂર્ણ પ્રકારે આનંદવાળી પણ થઇ, તેનું કારણ 'बहूनब्दान्नष्टम्' 'ઘણાં વર્ષોથી ગૂમ થએલા એટલે નહિ જોએલા' વિશેષણથી કહેલું છે. અત્યંત સંયોગને લીધે બીજી (વિભક્તિ)નો પ્રયોગ કરેલો છે.* તે (આનંદવાળા થવા)માં ઘણા સમયે જોવામાં આવ્યો તેજ કારણ નથી, પરંતુ મરણ પામેલો જો તરત જ પાછો આવે તો પણ ઘણો આનંદ થાય છે એવો (અર્થ છે). મરેલા અને પછી સ્વસ્થ પાછા આવેલાનું જેમ લોકો માનપૂર્વક અભિનંદન કરે છે (તેમ અભિનંદન કર્યું.) દેહની હયાતી હોય ત્યારે જ,‡ જીવતું હોય તેનું અભિનંદન થાય છે. ૩૭.

નીચેના શ્લોકમાં સાત્ત્વિકોએ કરેલું અભિનંદન જણાવે છેઃ—

देवकी वसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ॥
दम्पती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदम् ॥३८॥

દેવકીજી અને વસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર, તેમજ સ્ત્રીઓ અને રૂક્મિણી તે પતિપત્નીને ભેટીને આનંદ પામ્યાં. ૩૮.

'તેમજ સ્ત્રીઓ' એટલે સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ 'તે પતિપત્નીને' એટલે પુત્ર અને પુત્રની પત્ની હોવાથી પ્રદ્યુમ્ન અને માયાવતીને ભેટીને આનંદ પામ્યાં. 'અને રૂક્મિણી' એ એમ જણાવવા જૂદા પ્રકારથી કહેલું છે કે બધાને જેટલું સુખ થયું તેટલું (રૂક્મિણી) એકલીને જ થયું. ૩૮.

નીચેના શ્લોકમાં સાધારણ તામસ(પુરૂષો)ની સંમતિ જણાવે છે:—

नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकसः ॥
अहो मृत इवायातो बालो दिष्ट्येति ह्यब्रुवन् ॥३९॥

અહા ! ગૂમ થએલા પ્રદ્યુમ્નને આવેલો સાંભળીને દ્વારકાના રહેવાસીઓએ કહ્યું:–'અહો ! મરેલો પાછો આવે તેમ (આપણાં) ભાગ્યથી બાલક પાછો આવ્યો.' ૩૯.

---

* '**बहून् अब्दान्**'માં બીજી વિભક્તિ યોજેલી હોવાનું કારણ કહે છે. આ ઘણાં વર્ષો તેનો સમાગમ થયો તે સમયની ઘણાં જ નજીકનાં એટલે તે સમયથી તરત જ પહેલાંનાં હોવાથી, બીજી વિભક્તિ યોજેલી છે.

‡ શંકરે કામદેવને બાળી નાખ્યા પછી, દેહ વિના તે રહેતો. તેનું જીવન હતું, પરંતુ દેહ ન હતો. તે સમયે તેનું અભિનંદન થઇ શકતું ન હતું. હવે દેહવાળો થયો અને જીવન હતું તેથી અભિનંદન થઇ શક્યું, એવો ભાવ જણાય છે.

તેઓને ઉલટો વિચાર* આવ્યો ન હતો, એમ જણાવવા 'અહો! મરેલો પાછો આવે તેમ....' એવું તેઓનું વચન કહેલું છે. લૌકિક ભાષામાં અસભ્ય વચનથી દોષ થતો નથી 'અહા!' અને 'અહો!' શબ્દો આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલા છે. (પ્રદ્યુમ્નનું) જવું (ગૂમ થવું) અને આવવું બંને આશ્ચર્યકારક છે એમ (તે શબ્દોથી) કહેલું છે. ૩૯.

કામે ઘણા પ્રયાસથી દેહ પ્રાપ્ત કર્યો, તેનું ફલ પ્રાપ્ત થયું કે નહિ, એ સંદેહ દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरो यदभजन् रहरूढभावाः ॥
चित्रं न तत्खलु रमास्पदबिम्बबिम्बे कामे स्मरेऽक्षिविषये किमुतान्यनार्यः ॥४०॥

જેને તેની માતાઓ પિતાના સમાનરૂપ હોવાને લીધે વારંવાર પોતાના પતિ માનતી હતી અને કામ જાગ્રત થવાથી એકાંતમાં રહેતી હતી, તેવા રમાના ધામરૂપ મૂર્તિની પ્રતિમાના વિષે તે ખરેખર આશ્ચર્યકારક ન હતું. તો પછી કામ હોય અને સ્મર જોવામાં આવે ત્યારે બીજી સ્ત્રીઓનું તો કહેવું જ શું? ૪૦.

पितृसरूपतया પિતા સમાન જે રૂપ, તેને લીધે **निजेशभावाः** 'આ શ્રીકૃષ્ણ જ છે' એમ (પ્રદ્યુમ્નની માતાઓ) માનતી હતી. **निजेशः** એટલે શ્રીકૃષ્ણ. તે(પ્રદ્યુમ્ન)ની માતાઓ પણ તેને જોઈને **रूढभावाः** જાગ્રત થએલ કામવાળી થતાં **रहः** એકાંતમાં રહેતી હતી એટલે સંતાઇ જતી હતી. આ આશ્ચર્યકારક નથી, કારણ કે **रमायाः** રમાના **आस्पदरूपं** ધામરૂપ જે **बिम्बं** મૂર્તિ એટલે લક્ષ્મીનું સ્થાન ભગવાન, તેનું **बिम्बं** કાર્ય એટલે પ્રતિબિંબ (પ્રદ્યુમ્ન હતો). બિંબના જેવી જ પ્રતિબિંબના સંબંધમાં બુદ્ધિ થાય છે, એટલે (તેમાં) કાંઇ પણ દોષ ન હતો. '**रमास्पदम्**' 'રમાનાં ધામરૂપ' શબ્દ તે(પ્રદ્યુમ્ન)ની અંદર લક્ષ્મીનાં પણ દર્શન થતાં હતાં એમ જણાવવા (યોજેલ છે). તેથી 'જો લક્ષ્મી તેની અંદર છે તો અમે કેમ ન હોઇએ?' એવું તેઓને ભ્રમ† થવાનું મુખ્ય કારણ કહેલું છે.

વળી કામ હોય ત્યારે (બીજી સ્ત્રીઓનું તો કહેવું જ શું?), કારણ કે કામને લીધે સર્વ સંભવે છે. વળી સ્મર જોવામાં આવે ત્યારે (કહેવું જ શું? કારણ કે તેનું) સ્મરણ થતાં જ તે અનર્થ કરે છે, તો પછી જોવામાં આવે ત્યારે તો કેટલો બધો અનર્થ કરે? જ્યારે ભગવાનની પત્નીઓની જ આ (પૂર્વાર્ધમાં જણાવી તે)

---

* ઉલટો એટલે પ્રદ્યુમ્ન શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર નથી એવો વિચાર.

† લક્ષ્મીનું ધામ હોવાથી લક્ષ્મીજી પણ શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાય. પ્રદ્યુમ્ન તેમનું પ્રતિબિંબ હોવાથી તેનામાં પણ દેખાય. પ્રદ્યુમ્નને શ્રીકૃષ્ણ માનનારી ભગવાનની પત્નીઓને એવો વિચાર થાય છે કે આ શ્રીકૃષ્ણ છે તેમની પાસે લક્ષ્મી છે તો આપણે કેમ ન જઇએ? આમ તેઓને ભ્રમ થાય છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

સ્થિતિ છે ત્યારે બીજી સ્ત્રીઓમાં તે ઘણો જ કામ ઉત્પન્ન કરે તેમાં કહેવું જ શું ? એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે કામ સર્વ લોકોમાં રહેલો છે એમ કહેલું છે. સ્ત્રીઓમાં રહેલો સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ પુરૂષોમાં (રહેલો સુખ ઉત્પન્ન) કરતો નથી, તેથી તે પ્રમાણે કહેલું છે. ૪૦.

ઇતિશ્રીમલ્લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
દશમા સ્કંધના વિવરણમાં છઠ્ઠા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય સાતમો.

सप्तमे कामतः प्रोक्तो विवाहस्तामसः परः ।
सात्त्विकश्च प्रसङ्गेन क्लेशेनोभे निवारिते ॥१॥

સાતમા (અધ્યાય)માં કામથી થએલો તાંમસ વિવાહ, અને પ્રસંગથી થએલો બીજો[૧] સાત્ત્વિક (વિવાહ) કહેલ છે. કલેશથી બંનેનું રક્ષણ[૨] કરેલું છે. કા. ૧.

क्लेशापनोदनार्थाय चौर्यमत्र निरूप्यते ॥
वाचिकं कायिकं चैव कायेन वचनेन च ॥२॥

અપકીર્તિ દૂર કરવા માટે અહિં ચોરીનુ[૩] નિરૂપણ કરેલું છે. વાણીની અને

---

[૧] જાંબવતીનો વિવાહ તામસ છે. બીજો સત્યભામાનો વિવાહ સાત્ત્વિક છે, અને તે ચોરીના પ્રસંગને લીધે કહેલ છે, એવો અર્થ છે. રૂક્મિણીનો વિવાહ બાકી રહેલ હોવાથી જ રાજસ સિદ્ધ થાય છે એવો ભાવ છે. (લે) આ અધ્યામાં પહેલાં સત્યભામાનો વિવાહ કહેલ છે અને પછી જાંબવતીનો વિવાહ કહેશે. તેથી સત્યભામાનો વિવાહ તામસ અને જાંબવતીનો સાત્ત્વિક હોવાનો શ્રીમદાચાર્યચરણનો આશય જણાવે છે. સ્યમંતકની ચોરીના આક્ષેપને લીધે ભગવાન જાંબવતીની ગુફામાં પધાર્યા અને ત્યાં જાંબવતીનો વિવાહ થયો, તેથી તે ચોરીના પ્રસંગને લીથે કહેવાયો.

[૨] કલેશથી રૂક્મિણી અને જાંબવતીને તેમના પિતાના ઘેરથી ભગવાન પોતાના ઘેર લઇ ગયા, એવો અર્થ છે. તેથી તેમના વિવાહ સાત્ત્વિક નથી. પરંતુ (સત્રાજિતે ભગવાનને) બોલાવીને સત્યભામાં આપી. તેથી તેનો વિવાહ જ સાત્ત્વિક છે એવો ભાવ છે. (લે) સત્યભામા અને જાંબવતીના વિવાહનું પ્રકરણ છે. આ બંનેને કલેશથી ભગવાન તેમના પિતાના ઘેરથી પોતાના ઘેર લાવેલ છે. સત્યભામાને લાવવા માટે જ ભગવાને સિંહને હણ્યો, જાંબવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું અને ભગવાન ઉપર ચોરીનું આળ આવ્યું. તેથી સત્યભામાના વિવાહમાં તો ઘણો જ કલેશ થયો છે.

[૩] સત્યભામાના વિવાહના પ્રકરણમાં કલેશ દૂર કરવા ચોરીનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી (તેમાં) કલેશ નહિ હોવાથી (તે વિવાહ) સાત્ત્વિક છે એવો અર્થ છે. (લે) કલેશ તો આ વિવાહમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ઘણો જ થયો છે.

કાયાની (અપકીર્તિ અનુક્રમે) કાયાથી[1] અને વાણીથીજ[1] (દૂર કરેલી છે). કા. ૨.

सम्बन्धी च तथा भक्तः स्वापराधापनुत्तये ॥
सत्यभामा जाम्बवती ताभ्यां सम्यक् निरूपिते ॥३॥

સંબંધીએ* અને તે પ્રમાણે ભક્ત તો બેએ પોતાના અપરાધ દૂર થાય તે માટે સત્યભામા અને જાંબવતીને પરણાવી. કા. ૩.

गुणा एतास्ततोऽग्रे तु विद्यारूपा निरूपिताः ॥
एवमष्टौ महिष्यो हि सात्त्विक्यस्तु ततः पराः ॥४॥

આ ગુણરૂપ[2] છે. પછી આગળ તો વિદ્યારૂપ (પત્નીઓ) કહેલી છે. એવી રીતે આઠ મહારાણીઓ છે. પછી બીજી તો સાત્વિક (પત્નીઓ) છે. કા. ૪.

विवाहाः सप्त कामेन कृपया तु सहस्रशः
विधितस्त्वेक एवोक्तो द्वयोरत्र निरूप्यंते ॥५॥

સાત વિવાહો કામથી થએલા છે. કૃપાથી તો હજારો થયા છે. વિધિ પ્રમાણે તો એક જ કહેલો છે. અહિં[3] બેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૫.

રૂક્મિણીનો વિવાહ અને (તેને થએલ) પુત્રની પ્રાપ્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં નિમિત્તને લીધે સત્યભામાનો વિવાહ (થયાનું) કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ॥
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥१॥

જેણે અપરાધ કર્યો હતો તેવા સત્રાજીતે પોતે ઉદ્યમ કરીને સ્યમંતક મણિ સાથે પોતાની પુત્રી શ્રીકૃષ્ણને આપી. ૧.

---

[1] સત્રાજિતે (ભગવાનની) નિંદા કરેલી (શ્લોક ૧૬) તે વાણીની નિંદા ભગવાને પોતે જાંબવાનની ગુફામાં પધારી, (તેની સાથે) યુદ્ધ કરી (મણિ પાછો લાવી આપી) તે દૂર કરી. (યુદ્ધ કરી દૂર કરી તેથી કાયાથી દૂર થઈ). 'શતધનુ પાસેથી ભગવાને મણિ લીધો છે' એવો ખોટો આરોપ ભગવાન ઉપર આવેલ (જૂઓ ઉત્તરાર્ધના આઠમા અધ્યાયના શ્લોક ૨૩, ૨૪ ઉપરનાં શ્રી સુબોધિની અને શ્લોક ૩૮.) શતધનુને હણીને તેની પાસેથી મણિ લઈ લીધો એવો આરોપ હોવાથી આ કાયાથી થતી નિંદા થઈ). તે ભગવાને અક્રૂરને લાવી, તેને બોધ કરનારાં વચનોથી દૂર કરી. એ પ્રમાણે આ અને આની પછીના એ બે અધ્યાયોથી અનુક્રમે બંને પ્રકારની નિંદા દૂર કરી, એવો અર્થ છે. (લે)

* સત્રાજિત સંબંધી હતો, જાંબવાન ભક્ત હતો, તે બંને '**ताभ्याम्**' શબ્દથી જણાવેલા છે.

[2] રજઃ, તમઃ અને સત્વગુણરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] 'અહિં' એટલે આ ચોરીના પ્રકરણમાં સત્યભામા અને જાંબવતી બંનેના વિવાહનું નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

‘સત્રાજીત્’ શબ્દ જેને અંતે ‘त्’ હોય તેવો, અને અંતે ‘અ’ (સત્રાજીત) હોય તેવો પણ છે. ‘सत्रान्’ રક્ષણ કરનારા જેમની સાથે છે તેવાઓને પણ जयति જીતે (તે ‘सत्राजित्’) એ અર્થમાં क्विप (પ્રત્યય) લાગે છે.[1] ‘सत्रानाम्’ જેમને રક્ષણ કરનારાઓ છે તેઓનો ‘जितं’ જય જેને લીધે થાય છે (તે सत्राजित) એમ અંતે ‘क्त’ પ્રત્યયવાળા (શબ્દથી) બહુવ્રીહિ (સમાસ) કરતાં અંતે ‘અ’ વાળો (શબ્દ) થાય છે. મોટા (પુરુષો)નો પણ જય આને આધીન જ છે; એવો બીજો (આ બીજા શબ્દનો.) અર્થ છે. (તેવા સત્રાજીતે) પોતે ઉદ્યમ કરીને પોતાની પુત્રી આપી. (ભગવાને તેની પાસે) પ્રાર્થના કરી નહતી તેમજ ઇચ્છા જણાવી નહતી, છતાં પણ (પુત્રી) આપવાનું કારણ ‘જેણે અપરાધ કર્યો હતો’ વિશેષણથી કહેલું છે. તેણે અપરાધ કર્યો હતો. તે અપરાધ દૂર કરવા માટે, જેને માટે અપરાધ કરેલો તે અપરાધનાં કારણરૂપ સ્યમંતક મણિ અને (તેની) સાથે દંડને બદલે કન્યા આપ્યાં. કેટલાક એમ કહેછે કે આ ટૂંકી કથા (કહી). વાસ્તવિક રીતે તો (વિસ્તાર[2]) સમાધિભાષા નથી; કારણકે ઉદાર લીલાવાળા (ભગવાન)ની અપકીર્તિ વિગેરે સમાધિભાષાનું કાર્ય નથી, કેમકે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવાં જ ચરિત્રો કહેવાં યોગ્ય છે. ‘જેણે અપરાધ કર્યો હતો’ વિશેષણથી (એમ સૂચવેલ છે કે) હરકોઇ પ્રકારે અપરાધ (થવાનું) પણ સંભવે છે. તેથી (તે) ઇચ્છેલું નહિ હોવાથી અથવા બીજા કલ્પમાં થએલ હોવાથી (શુકે પોતાની મેળે) કહેલ નથી. વાસ્તવિક રીતે સત્યભામા સરસ્વતીના અંશરૂપ અથવા ભૂમિના અંશરૂપ હતી, તેથી તેના (તેની સાથે પોતાના) વિવાહ માટે તેવો ઉદ્યોગ ભગવાને પોતે જ કરેલો. અહિં રાજસોનો (ભગવાને કરેલ) સ્વીકાર કહેવાનો છે. તે માટે સ્ત્રી પ્રકરણમાં સત્યભામા વિગેરેનો માત્ર[3] (પત્ની તરીકે) સ્વીકાર જ કહેવો જોઇએ. ૧.

(આ પહેલા શ્લોકથી જાણવાની) ઇચ્છા પૂરી થતી નહિ હોવાથી, (પછીનો ભાગ) ટૂંકી (કથા)નો જ કેમ નહિ?’ એવી શંકા થાય, તો એમ ન (માનવું), કારણકે મિત્રવિંદાના વિવાહ (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૯ શ્લોક ૩૦–૩૧)

---

[1] त्रायन्ति રક્ષણ કરેછે इति त्राः તે ‘त्राः’ त्रैધાતુના કર્તાના અર્થમાં क्विप् પ્રત્યય લાગવાથી આ શબ્દ થયો. અન્તે ‘आ’વાળો નરજાતિનો આ શબ્દ છે. त्राभिः सहिताः सत्राः તેમને જીતે તે ‘सत्राजित्.’ (ले).

[2] અહિં ‘વિસ્તાર’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. આ પહેલો શ્લોક જ સમાધિભાષા છે. બાકીનો બધો વિસ્તાર લૌકિકી ભાષા છે. તે પણ સમાધિ(ભાષા)નું પોષણ કરતો હોવાથી કહેલ છે, એમ નિબંધમાં કહેલું છે જ. (૩–૧–૧૦) (ले).

[3] ‘માત્ર’ શબ્દથી વિસ્તાર સમાધિભાષા નથી એમ જણાવેલ છે. તેથી જ રુક્મિણીના વિવાહનો વિસ્તાર પણ સમાધિભાષા નથી એમ પહેલાં કહેલું છે. (ले).

પેઠે જેટલું કહેલ હોય તેટલાથી જ જાણવાની ઇચ્છા પૂરી થવાનું સંભવેછે. વધારાનું (રાજા) નીચેના શ્લોકથી પૂછેછે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહેછે:—

सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन् कृष्णस्य किल्बिषम् ॥
स्यमन्तकः कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरेः ॥२॥

હે બ્રહ્મન્! સત્રાજિતે શ્રીકૃષ્ણનો શું અપરાધ કર્યો હતો? તેની પાસે સ્યમંતક ક્યાંથી? (તેણે) હરિને પુત્રી શા પ્રયોજનથી આપી? ૨.

'હે બ્રહ્મન્' એ સંબોધન (શુકને આ સર્વ વિષયનું) જ્ઞાન છે એમ જણાવવા કરેલું છે. સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણનો અને તેમાં પણ રક્ષણ કરનારનો[1] અપરાધ કોઈ પણ કેવી રીતે કરી શકે? વળી ભગવાનના ભક્તો પાસે અપરાધના કારણરૂપ સ્યગંતક ક્યાંથી (હોય)? બીજા દેવનું ભજન કરવાથી તેમ (સ્યમંતકની પ્રાપ્તિ) થએલ હોય, તો તેનો (અન્યનું ભજન કરનારનો) નિરોધ સાથે સંબંધ કેવી રીતે હોય? એવો પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે. વિરોધીઓ અપકાર કરે તે યોગ્ય છે. તેમ (સત્રાજિત વિરોધી) હોય તો તેઓ પોતાનાં સર્વસ્વ સાથે કન્યાનું દાન કરે તે ઘટતું નથી. તેથી આ (સત્રાજિત) (વિરોધી અને સર્વસ્વ સાથે કન્યાનું દાન કરનાર એવા) બંને પ્રકારનો કેમ હતો એવો (પ્રશ્ન છે). તેણે શા પ્રયોજનથી પુત્રી આપી? કન્યા પણ સૂર્યથી જ વરદાનથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, પરંતુ તેની ઔરસ* (પુત્રી) નહતી. ભગવાન નંદના પુત્ર હતા તેની પેઠે તેની પણ (આ) કન્યા હતી, એવી બીજા પુરાણમાં જણાવેલી સ્થિતિ છે. તેથી જ યાદવો (પરસ્પર) વિવાહ કરતા એવો દોષ માનવો નહિ. અહિં[2] પણ 'સ્રીરત્ન અને રત્ન પણ (આપીશ)' (શ્લોક ૪૨ માં) કહેલું હોવાથી, (સ્રીરત્ન) દેવ પાસેથીજ (તેને) પ્રાપ્ત થએલ એમ સૂચવેલું છે. ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા ભગવાન પણ તે (પોતાની) સમાન ગોત્રની હોય તો (તેની સાથે) વિવાહ ન કરે. ૨.

વિસ્તારથી (ઉત્તર) કેહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી કથાનો આરંભ કરેછે:-

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહેછે:—

आसीत् सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ॥
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमंतकम् ॥३॥

સત્રાજિત થઇ ગયો. સુર્ય ભક્તનો પરમ મિત્ર હતો. સૂર્યે પ્રસન્ન

---

[1] શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા બનાવી સર્વ (યાદવો)નું રક્ષણ કરેલ. તેવાનો અપરાધ કોણ કરે? (લે).

* પતિ પોતાની ધર્મપત્નીમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરે તે ઔરસ કહેવાય છે. જૂઓ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૨–૧૨૮.

[2] 'અહિં' એટલે શ્રીમદ્ભાગવતમાં. (લે).

થઇ તેને મણિ આપ્યો. સારી રીતે પ્રસન્ન થએલા ઉત્પન્ન કરનારે સ્યમંતક ઉત્તમ પ્રકારે આપ્યો. ૩.

'થઇ ગયો' એ શબ્દથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે આ સ્વતંત્ર (સમાધિમાં નહિ જોએલી) કથા છે. 'સત્રાજિત થઇ ગયો' એ જૂદું વાકય છે. 'સૂર્ય પણ ભક્તનો પરમ મિત્ર હતો,' એમ તેની સરસાઇ જણાવવા કહેલું છે ભક્તને મિત્રતાનું તરત દાન કરેછે, એમ સૂર્યના સ્વભાવનું વર્ણન કરેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે સૂર્ય ઘણો દયાલુ છે અને થોડું ભજન (કરતાં) પણ ઘણું આપેછે. પછી શું થયું તે 'પ્રસન્ન થઇ તેને મણિ આપ્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. મણિ એટલે સ્યમંતક (મણિ). 'કયાંથી મણિ (આવેલો) ?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી 'સૂર્યઃ' 'ઉત્પન્ન કરનારે' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે મણિ ઉત્પન્ન કરેછે. બધુંએ સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે, તેથી તે માત્ર મણિ ઉત્પન્ન કરે તેમાં દોષ નથી. તે (સત્રાજિત)ના માટે જ મણિ ઉત્પન્ન કરેલો એવું અનુમાન થાયછે, કારણ કે પ્રસન્ન થઇને, તેની ભક્તિથી સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને, તેણે સ્યમંતક ઉત્પન્ન કર્યો. ઉત્પન્ન કર્યા પછી પણ, તેથી પણ વધારે પ્રસન્ન થઈને ઉત્તમ પ્રકારે આપ્યો, એટલે તેનામાં શકિત મૂકીને આપ્યો. ઉત્તમ પ્રકારે આપેલ હોવાથી જ તે (દાન) ભોગ આપનારૂં એટલે ભોગનાં સાધન પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થયું, એવું અનુમાન થાય છે. ૩.

તેથી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તેનો ભોગ (કર્યાનું) કહેછેઃ

स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ॥
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥४॥

હે રાજન્! તે મણિને કંઠમાં ધારણ કરીને, સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતો દ્વારકામાં પ્રવેશેલો તે તેજને લીધે ઓળખાયો નહિ. ૪.

(સૂર્યે) પોતાનું તેજ તે(મણિ)માં મૂકેલું, તેથી તેને ધારણ કરવાથી સૂર્ય જ ધારણ કરાયો. તેથી જ તે(મણિ)ના પ્રભાવને લીધે, જેમ સૂર્ય (પ્રકાશે) તેમ પ્રકાશતો થયો. જો તે બીજા સ્થલમાં રહે તો કાંઇ અયોગ્યતા ન થાય, અને સૂર્ય (તેનું) રક્ષણ કરનાર થાય; પરંતુ તે તેને ધારણ કરીને દ્વારકામાં રહેતા ભક્તોને જાણે કે ઠગતો હોય તેમ (દ્વારકામાં) આવ્યો, તેથી સૂર્યે (તેની) દરકાર કરી નહિ એવો અભિપ્રાય જણાવવા, 'દ્વારકામાં પ્રવેશેલો' શબ્દોથી તેણે દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો એમ કહેલું છે. બીજા (રાજા)ના પ્રદેશમાં બીજો રક્ષણ કરતો નથી એમ જણાવવા, 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'તેજને લીધે ઓળખાયો નહિ' શબ્દોથી તેનો મનોરથ ફળ્યો એમ કહેલું છે. ૪.

તેનો પ્રભાવ સર્વના જાણવામાં આવ્યો એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં લોકોને (થએલ) ભ્રમનું વર્ણન કરે છેઃ—

तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः ॥
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥५॥

તેને દૂરથી જોઇને, તેજને લીધે નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળા સૂર્યથી ભય પામેલા માણસોએ પાસાથી રમતા ભગવાનને (નીચે પ્રમાણે)કહ્યું ૫

(તે) નજીક હોય તો ઓળખાય પણ ખરો. દૂરથી જ (તેને જોયો અને) તેમાં પણ તેજને લીધે નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળા થયા. પોતાના સ્વામીના રહેઠાણે મોટા (પુરૂષો) પણ આવે છે એવા સંતોષને લીધે તેઓ ભગવાનના રહેઠાણે આવ્યા. 'ભગવાન પણ બીજા (કાર્ય)માં રોકાએલા હોઇ આનું સન્માન કરશે નહિ, તેથી ખોટી થએલો આ તેજથી આપણને દુઃખ દેશે' એમ સૂર્યથી ભય પામેલા (તેઓ)એ પાસાથી લૌકિક વ્યસનરૂપ દ્યૂત રમતા ભગવાનને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 'સો (પુરૂષ) પાસાની રમત જાણે છે,' તેથી વચમાં જૂગાર ખેલવાના દિવસે જ સારા પુરૂષ(ની રમત)માં પાસાની રમત (ગણાય છે)[1] એવો નિર્ણય થાય છે, તેમ ન હોય તો ધર્મનું સ્થાપન કરવા અવતરેલા (ભગવાન) પાસાની રમત કેમ રમે, કારણ કે તે (રમત) અધર્મનું મુખ્ય સ્થાન છે. (સૂર્યનું) આવવું વિઘ્ન કરનારૂં (થશે' એમ) માની 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલો છે ૫.

સૂર્યના આવવાથી પોતાનીમેળે ભગવાનની સરસાઇ જાણી, (તેમની) સ્તુતિ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી તેમની પ્રાર્થના કરેછેઃ—

नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥
दामोदरारविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥६॥

હે નારાયણ! હે શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનારા! હે દામોદર! હે કમલ જેવાં નયનવાળા! હે ગોવિંદ! હે યદુનંદન! આપને નમસ્કાર હો. ૬.

'નારાયણ' શબ્દ(નો અર્થ એવો છે કે) નારાયણ સૂર્યના અન્તર્યામી છે એટલે તે (અન્તર્યામી ભગવાન) (ભૂતલ ઉપર) પધારતાં અન્તર્યામીની પ્રેરણા વિના કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી (અન્તર્યામીને) વિજ્ઞપ્તિ કરવા સૂર્ય આવવાનું સંભવેછે એમ (સૂર્ય આવવાનું) કારણ કહેલું છે. તેથી 'આપને નમસ્કાર હો,' અથવા અમારાથી માત્ર નમસ્કાર થઇ શકે તેમ છે, એવો (અર્થ છે) 'શંખ ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) (આ) શેષ ઉપર શયન કરનાર નારાયણ નથી, અથવા (આ શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણમાં) નારાયણપણું સિદ્ધ કર્યું. 'દામોદર' શબ્દથી ભક્તો ઉપર કૃપા રાખનારપણું (જણાવી) તેવા (ભગવાન)ને અહિં પધારવાનું કારણ કહેલું છે. 'કમલ જેવાં નયનવાળા' શબ્દથી (ભૂતલ પર)

---

[1] સભાને યોગ્ય (માનવંતા) સો પુરૂષોમાં જૂગાર રમવાના દિવસે પાસાની રમત રમવાની મના નથી, એવો નિર્ણય છે એવો અર્થ છે. (લે)

પધારેલા (ભગવાન)નું (બીજાનાં) દુઃખ દૂર કરવાનું કાર્ય કરેલું છે. ‘ગોવિંદ’ શબ્દથી તેમ (દુઃખ દૂર) કરવાનું આવશ્યક છે (એમ કહેલું કે), કારણ કે આ ઇન્દ્ર* બન્યા છે. વળી ‘યદુનંદન’ શબ્દથી તે માટે જ અવતરેલા છે, એમ (કહેલ છે). ૬.

તેથી જ અહિં આપને ઘણું કાર્ય હોવાથી (આપ) પોતે (સૂર્ય પાસે) પધાર્યા નહિ, તેથી (તે) પોતે આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ॥
मुष्णन् गभस्ति चक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥७॥

હે જગતના પતિ ! માણસોનાં નયનોને કિરણોનાં સમૂહથી આંજી દેતો તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો આપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળો આ સૂર્ય આવે છે. ૭.

આવીને તેને વિજ્ઞપ્તિ કરવાની છે, એમ ‘સૂર્ય’ શબ્દથી કહેલું છે. આ ઉત્પન્ન કરનારો છે, અને હમણાં ભગવાન લીલાથી રહે છે, એટલે તે (લીલા)ને અનુકૂલ (પદાર્થો)ની ઉત્પત્તિ થાય તે માટે (અનુકૂલ કયા પદાર્થો છે એમ) પૂછવા આવે છે, એવો અર્થ છે.

પ્રશ્ન તો દૂતદ્વારા પણ થઇ શકે, તેથી વધારાનું (આવવાનું કારણ), ‘આપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળો’ વિશેષણથી કહે છે. (આપના ઉપર) સ્નેહ ન હોય, છતાં પણ દર્શન (કરવા)ની જરૂર છે, એમ ‘હે જગતના પતિ’ એ સંબોધનથી કહેલું છે. ‘કિરણોના સમૂહથી આંજી દેતો’ શબ્દોથી પોતે (ભગવાનને આ) નિવેદન કરવાનું કારણ કહેલું છે. દૂર રહેલા (સૂર્ય)નાં કિરણો થોડાં હોય છે, સમીપમાં તો કિરણોના સમૂહથી પીડા કરે છે. ‘માણસોનાં’ શબ્દથી (પોતે) થોડા સત્ત્વવાળા હોવાનું કહેલું છે.

‘ત્યારે (તેનો) આ દોષ દૂર કરવો જોઇએ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો માણસોનાં નયનોને (આંજી દેતો)’ શબ્દોથી તેનો આ (દોષ) સ્વાભાવિક છે એમ કહેલું છે. જ્ઞાન આપનાર ભગવાન અહિં પધારેલા છે, (ત્યારે સૂર્ય) જ્ઞાનનાં સાધન (નયન)ને જ દૂર કરે છે, તેથી (તેનો) ઉપાય કરવો જોઇએ. ૭.

‘છતાં પણ તમે અંતરંગ (સેવકો) છો. તેમને‡ (પીડા કરતાં) અટકાવો’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ॥
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥८॥

---

* જૂઓ ૧૦–૨૪. ૧૯ થી ૨૩.

‡ અહિં ‘तान्निवारयत’ ને બદલે ‘तन्निवारयत’ પાઠ હોવો જોઇએ. ‘સૂર્યને અટકાવો’ એવો અર્થ થાય. બહુવચન હોવાથી ‘કિરણોને નયન આંજતાં અટકાવો’ એવો અર્થ લેવો જોઇએ.

ખરેખર! ઉત્તમ દેવો ત્રણ લોકમાં આપના માર્ગને શોધે છે. હમણાં યાદવોમાં છૂપાએલા જાણીને (આવે છે), અથવા બ્રહ્મા (આપના) દર્શન કરવા આવે છે. ૮.

દેવો આવે છે તેમને કેવી રીતે અટકાવવા? તેમાં પણ પોતાના પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવતા, અને તે પણ ઉત્તમ દેવો, (તેમને કેવી રીતે અટકાવવા?) વળી હમણાં (આપને) યાદવોમાં છૂપાએલા જાણીને આવે છે તેમાં જો કોઇ અટકાવે, તો 'આજ (અમને) ઠગે છે' એમ માની તેને જ તેઓ હણે.

છતાં પણ સૂર્ય નહિ આવતો હોય, કારણ કે તે સદા (આકાશમાં ફરવાના) કામમાં રોકાએલો હોય છે એવી શંકા થાય, તેથી 'અથવા* બ્રહ્મા (આપનાં) દર્શન કરવા આવે છે' શબ્દો કહેલા છે. અથવા બ્રહ્મા દર્શન કરવા આવે છે. 'અવતરેલા (ભગવાન) બીજું રૂપ ધારણ કરવાથી જૂદા પ્રકારના થતાં, પહેલાંનો વ્યવહાર યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે પ્રભુ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. હે સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા! (એવો અર્થ છે). ૮.

તે સમયે કર્મનો ત્યાગ કરવો ન જોઇએ એવા વિચારથી ભગવાને તેજ સ્થિતિમાં રહી પ્રજાના મોહને દૂર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः ॥
प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥९॥

અજ્ઞાનીઓનું વચન સાંભળીને કમલ જેવાં નયનવાળા (ભગવાને) હસીને કહ્યું (કે) આ સૂર્યદેવ નથી, મણિથી પ્રકાશતો સત્રાજિત્ છે. ૯.

બાલાનાં અજ્ઞાનીઓનું (તે) વચન હતું, કારણ કે તે (અજ્ઞાની)ઓ પોતાની સરસાઇનો જ વિચાર કરે છે, પરંતુ કારણ જાણતા નથી. તે પ્રમાણે આ (દ્વારકાના લોકો) પણ મારી સરસાઇને જ પોતાની સરસાઇ તરીકે જાણે છે. તેથી જે કોઇ આવતો હોય તેને મોટો અને મારો સંબંધી માને છે. તેથી પોતાની સરસાઇમાં મચ્યા રહેનારા અજ્ઞાનીઓને જોઇને (ભગવાને) હસીને, તેમને (પોતાની) દૃષ્ટિથી જ સુખ આપ્યું એમ 'કમલ જેવાં નયનવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. આ દેવરૂપ સૂર્ય નથી, પરંતુ સૂર્યનું તેજ છે, અને આ (સત્રાજિત્) સૂર્યનો ભક્ત છે તેથી 'દેવ' શબ્દ બરાબર ઘટે† છે. પરંતુ આ સત્રાજિત્ છે. 'આવો (પ્રકાશતો) કેવી રીતે થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મણિથી પ્રકાશતો' વિશેષણ યોજેલું છે. ૯.

---

* 'द्रष्टुं त्वां' ને બદલે 'द्रष्टुं वा' પાઠ આચાર્યશ્રીએ લીધો હોય એમ જણાયછે.

† આ સૂર્ય દેવ નથી. સૂર્યનું તેજ છે અને સૂર્યનો ભક્ત છે, પણ સૂર્ય 'દેવ' નથી, એમ જણાવવા 'દેવ' શબ્દ યોજેલો છે.

તેના ભોગનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી મણિથી તેને ધનની પ્રાપ્તિ થવાનું જણાવે છે:—

सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ॥
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥१०॥

જેમાં ઉત્સવ અને મંગલ કરાવેલ છે તેવા સંપત્તિવાળા પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને સત્રાજિતે દેવમંદિરમાં મણિને બ્રાહ્મણો પાસે મૂકાવ્યો. ૧૦.

ભગવાનની કૃપાથી (મણિ રખાવ્યા) પહેલાંથી જ સંપત્તિવાળું (હતું), અને જેમાં ઉત્સવ અને મંગલ કરાવેલ છે તેવું (સત્રાજિતનું ઘર થયું). આથી ધર્મ અને કામ જણાવ્યા. એવી રીતે (અર્થ, ધર્મ અને કામ એ) ત્રણનો સમૂહ જેને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલો છે તેવા ઘરમાં પ્રવેશ કરીને, (સત્રાજિતે) તે (મણિ)માં પોતાની ભક્તિ ઘણી હોવાને લીધે देवसदने દેવની પૂજા કરવાના મંદિરમાં દૈત્યો (ત્યાં) પ્રવેશ કરે નહિ તે માટે બ્રાહ્મણો પાસે મંત્રપૂર્વક મણિને न्यवेशयत् સારી રીતે મૂકાવ્યો. ૧૦.

નીચેના શ્લોકમાં (ત્યાં) રાખેલ (મણિ)થી થતું ફલ કહે છે:—

दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ॥
दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ॥
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥११॥

હે પ્રભુ ! દિવસે દિવસે તે આઠ ભાર સોનું ઉત્પન્ન કરતો. જ્યાં પૂજેલો મણિ રહેતો ત્યાં દુકાળ, મારી, અનિષ્ટ, સર્પ, મનના રોગ, દેહના રોગ, અશુભ અને માયાવાળાઓ રહેતા નહિ. ૧૧.

'ભાર' એટલે બરાબર પાંચ મણ—ચાલીસ શેર મણ કહેવાય છે. તે અમુક (તોલાનું) માપ છે; અને તે (ભાર) આઠ, એટલે ચાલીસ મણ સોનું (મણિ) દરરોજ ઉત્પન્ન કરતો, કારણ કે તે(મણિ)ની ઉત્પત્તિ સૂર્યમાંથી થએલી. તેથી આ (મણિ) પણ प्रसविता ઘણું ઉત્પન્ન કરનારો હતો. તેની* ઈચ્છા ન હતી એમ જણાવવા 'હે પ્રભુ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (મણિ) માત્ર ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનાર જ નહતો, પરંતુ અનિષ્ટને દૂર પણ કરતો, એમ છેલ્લી બે લીટીઓથી કહેલું છે. 'દુકાળ' એટલે વરસાદ ન વરસવાથી થતી (અનાજની તંગી), 'મારી' એટલે શીતલા વિગેરે દેવોની સત્તાના વ્યાધિથી થતાં મરણ, 'અરિષ્ટ' એટલે મનના અને દેહના રોગનાં કારણરૂપ બીજાં (મરણનાં ચિહ્નો), મનના રોગો, દેહના રોગો, વળી સ્વપ્ન વિગેરે અશુભ, અને રાક્ષસો પૂતના વિગેરે માયાવાળાઓ—જ્યાં પૂજેલો આ મણિ રહેતો ત્યાં આ (બધા) રહેતા નહિ, એમ મણિનું જણાય તેવું અને ન જણાય તેવું સામર્થ્ય વર્ણવેલું છે. ૧૧.

---

* પરિક્ષિતની ઇચ્છા તેવો મણિ પ્રાપ્ત કરવાની નહતી, એમ જણાવવા.

અયોગ્ય (પુરૂષ)માં મોટો ધર્મ (સ્યમંતક જેવો કિંમતી મણિ) યોગ્ય નથી એમ વિચારી, આ મણિને લીધે સત્રાજિતનો નાશ થશે, અને પોતાના શહેરમાં (તેનો) નાશ થાય તે ઠીક નહિ, (વળી) બીજા દેવોની અહિં (દ્વારકામાં) સત્તા નહિ હોવાથી તેમની કૃપા પણ નકામી છે, એવા હેતુથી બંને લોકમાં ઇચ્છેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે જેટલું દ્રવ્ય તે(મણિ)માંથી ઉત્પન્ન થાય તેટલું ગામો વિગેરેનાં (દાન) મારફત તે(સત્રાજિત)ને અપાવી ઉગ્રસેનને મણિ અપાવવા માટે ભગવાને સત્રાજિતને કાંઇક કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा ॥
नैवार्थकामुकः प्रादाद् याञ्चाभङ्गमतर्कयत् ॥१२॥

કોઇ સમયે શૌરિએ યાદવોના રાજા માટે તેની પાસે મણિ માગ્યો, ધનની કામનાવાળાએ (તે) નજ આપ્યો, (અને) માગણી ન થાય તેવા વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૨.

'કોઇ સમયે' શબ્દથી ભગવાનનો એવો અભિપ્રાય જણાવેલો છે કે જેટલા સમયમાં (તારૂં) મૃત્યુ દૂર થાય તેટલા સમય માટે (તું મણિ) આપ, (અને) પછી (તું) પોતે જ રાખજે.

'(જેની પાસે મણિ હોય) તેનું જ મૃત્યુ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'યાદવોના રાજા માટે*' શબ્દ યોજેલ છે. 'શૌરિએ' એ શબ્દથી (મણિ ઉગ્રસેનને) અપાવવાનું સામર્થ્ય અને લૌકિક પક્ષપાત કહેલાં છે.

છતાં પણ તેણે (મણિ) આપ્યો નહિ, એમ 'ધનની કામનાવાળાએ નજ (આપ્યો)' શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે તે પ્રાપ્ત થએલાં ધનની જ કામના રાખતો હતો, પરંતુ મૃત્યુ દૂર કરવાની (કામના) પણ રાખતો ન હતો, તેથી તેણે ન આપ્યો, અને જે પ્રકારે આ (ભગવાન) માગે નહિ તેવા જ ઉપાયો વિચાર કરવા લાગ્યો. 'સૂર્યને કહેવું, અને તે (સૂર્ય)ની મારફત ઉપદ્રવ કરાવવા, પછી માગશે નહિ' એમ માગણી ન થાય, તેવા વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૨.

એવી રીતે (૧) (ભગવાનની) આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન અને (૨) અપકારનું ચિંતન એવા બે તેના દોષો કહ્યા. તેને લીધે (તેને) પોતાને જ નુકશાન થયું, અને આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનનું ફલ મરણ પણ (પ્રાપ્ત) થયું એમ બે અધ્યાયોથી કહે છે. ભગવદ્‌ભાવ વિનાનો આવો (કિંમતી) મણિ પણ નુકશાનકારક થયો એમ જણાવતાં, ભગવાનની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનથી તેમના (સેવક)ની બુદ્ધિ જ દુષ્ટ થઈ તેથી, ભગવાનના ગુણો ભક્ત ઉપર જ ઉપકાર કરનારા હોવાથી માત્ર સત્રાજિતે જ પહેરવા યોગ્ય તે પૂજ્ય

---

* આભાસમાં કહ્યું તેમ અયોગ્ય પુરૂષ પાસે આવો મણિ હોય તેથી અનિષ્ટ થાય, પરંતુ યાદવોના રાજા (રાજા હોવાથી) યોગ્ય પુરૂષ હોઈ તેમની પાસે મણિ રહે તેથી તેમનું મૃત્યુ થવાનો ભય નથી, એવો ભાવ છે.

મણિને પણ સામાન્ય મણિ જાણીને, તેનો ભાઇ પ્રસેન પણ તેની (પોતાની) કીર્તિ થાય તે માટે કંઠમાં (મણિ) રાખીને (મૃગયા કરવા) ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ॥
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥१३॥

એક સમયે તે ઘણા તેજસ્વી મણિને કંઠમાં પહેરીને ઘોડા ઉપર બેસીને પ્રસેન વનમાં મૃગયા કરતો હતો. ૧૩.

‘આના તેજથી જનાવરો આંધળા થશે, (અને) પછી પકડાશે’ એવા વિચારથી સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતા ઘણા તેજસ્વી મણિને કંઠમાં પહેરી, પ્રસેન ઘણી સેનાવાળો હોવા છતાં એકલો ઘોડા ઉપર બેસીને મૃગયા કરવા ફરતો હતો. मृगाः જનાવરો यान्ति નાશ પામે છે આમાં તે મૃગયા એટલે જનાવરોનો નાશ કરનારી રાજાઓની રમત; તે (કરવા)ના પ્રયોજનથી વનમાં ફરતો હતો. ૧૩.

(મણિ) ઘણાં તેજવાળો હોવાથી, (તેના તેજનો) વિરોધ કરનાર સિંહ, તે (પ્રસેન)ને હણી મણિ લઇ ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ॥
गिरिं विशञ्जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥१४॥

પ્રસેનને ઘોડા સાથે હણી, મણિ પડાવી લઇ સિંહ પર્વતમાં પ્રવેશ કરતો હતો ત્યારે મણિની ઇચ્છાવાળા જાંબવાને (તેને) હણ્યો. ૧૪.

અલૌકિક ઉપાયથી જનાવરોને હણવા ન જોઇએ, કારણ કે ભગવાને તેઓને અલૌકિક (કાંઇ) આપેલ નથી. તે (તેમને હણવા) માટે મૃગયાજ (મુકરર) કરેલી છે. મણિથી તેઓનો વધ (કરવાનો) વિચાર કરતાં, તે (મણિ)ને લીધે જ પોતે મરણ પામ્યો. **તે મણિ દેવરૂપ હોવાથી, કોપેલો મણિ જેની પાસે રહેલ હોય તેની જ હત્યા કરાવે છે**, એમ પરંપરાથી ઘણાના વધ કહેવામાં આવે છે. ઘોડા સાથે પ્રસેનને હણીને સિંહે મણિ લીધો. હલકાં સ્થાનમાં મણિને લઇ જતાં, પર્વતમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતાં ગુફામાં પ્રવેશ કરતાં તેને પણ જાંબવાને હણ્યો.

‘તે (જાંબવાન) મોટા (મનવાળો) હતો. તેણે એ પ્રમાણે સિંહને કેમ હણ્યો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મણિની ઇચ્છાવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. (તેણે સિંહને હણ્યો), કારણ કે હણાયા વિના સિંહ મણિ મૂકતો ન હતો. ૧૪.

તે (જાંબવાન)ને મણિનું (જે) પ્રયોજન (હતું તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले ॥
अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यँतप्यत ॥१५॥

તેણે પણ ગુફામાં મણિને કુમારનું રમકડું બનાવ્યું. ભાઇને નહિ જોતાં, ભાઇ સત્રાજિત દુઃખી થયો, ૧૫.

ગુફામાં એટલે પોતાને રહેવાની ગુફામાં **कुमारस्य** ઘણા નાનાં બાલકના રહેવાના સ્થાનમાં (મણિને) **क्रीडनकं** રમવાનું સાધન (રમકડું) બનાવ્યું. આટલું એક જ દિવસમાં થયું. પછી ભાઇને શોધવા માટે સત્રાજિતે માણસોને મોકલ્યા. પછી (તે) ક્યાંય પણ મળ્યો નહિ. તેથી ભાઇના સ્નેહને લીધે ભાઇને નહિ જોતાં, સત્રાજિત્ દુઃખી થયો; કારણ કે મણિ પણ ગૂમાવ્યો અને ભાઇ પણ ગૂમાવ્યો. ૧૫.

પછી 'શું થયું?' એવો વિચાર કરતાં, ભાઇની પેઠે આ (સત્રાજિત)ને પણ દુષ્ટ બુદ્ધિ થઇ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः ॥
भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपज्जनः ॥१६॥

કંઠમાં મણિ રાખીને વનમાં ગએલા મારા ભાઇને ઘણું કરી શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યો છે એમ (તેણે કહ્યું). તે સાંભળીને જન (એક બીજાના) કાનમાં કહેવા લાગ્યા. ૧૬.

'આ (પ્રસેન) પણ (મૃગયા કરવા) ગએલો. ભગવાન પોતે પણ મૃગયા (કરવા) પધારેલા, ત્યાં તેમણે પોતે (તેને) હણ્યો અથવા બીજા પાસે હણાવ્યો,' એમ (તેણે કહ્યું). 'ઘણું કરી' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે આ) ઉત્તમ માન્યતા (નિર્ણય) છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જ મણિના ગુણોને હઠાવવા શક્તિવાળા છે. વળી પહેલાં તેમણે મણિ માગેલો એવું, અને વનમાં હણવાથી કોઇને પણ ખબર નહિ પડે એવું (તેને હણવાનું) કારણ પણ છે. એવો નિર્ણય કરીને ભગવાન ઉપર તેણે ખોટું તહોમત મૂક્યું.

'કોઇ પણ (એમ) કહેતું નથી. તેં કેમ (એવો) વિચાર કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારો ભાઇ' શબ્દ યોજેલ છે. મને તો (પ્રસેન) વહાલો હતો, તેથી હું કહું છું, બીજો શા માટે (એમ) કહે? એવો ભાવ છે. વહુ વિગેરેને રહેવાના સ્થાનમાં ઘરમાં (તેણે) તે કહેલું. પછી એક બીજાના કાને (વાત) આવતાં લોક ધીરેથી બોલતા હતા. મંત્રની પેઠે ધીરે ધીરે ભગવાનની અપકીર્તિ બોલતા હતા, કારણ કે 'जनः' જન્મ લેનાર હતા, (અને) હલકા દોષથી જન્મમરણ વિગેરે (દુઃખ) પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૧૬.

ભગવાન પહેલાં (આ) વૃત્તાંત જાણતા હતા, છતાં પણ લોકના નિયમ પ્રમાણે વ્યવહાર કરતાં, વિશ્વાસપાત્ર (પુરૂષ)ના મુખથી પોતે પણ સાંભળીને પછી તેમણે તેનો ઉપાય કરવા પ્રયત્ન કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि ॥
मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥१७॥

ભગવાન તે સાંભળીને પોતાને ચોંટેલું કલંક દૂર કરવા નગરવાસીઓ સાથે પ્રસેનના પગલે પગલે પધાર્યા ૧૭.

તે વૃત્તાંત વિશ્વાસપાત્ર (પુરૂષ)ના મુખથી અથવા અકસ્માત્ સાંભળીને (ભગવાન પ્રસેનના પગલે પગલે પધાર્યા). ઉપશ્રુતિ (વૃત્તાંત) સર્વને જણાવે છે, તેથી તેનો ઉપાય કરવા (ભગવાને) પ્રવૃત્તિ કરી એમ કહેવા, ' પોતાને ચોંટેલું કલંક દૂર કરવા ' શબ્દોથી (તેનો) ઉપાય કરવાનુ પ્રયોજન કહેલું છે. કલંકનુ आलिप्तं ચોંટવું એટલે લેપની પેઠે (પોતાની) ઉપર દેખાવું. ' પોતાને ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જો ભગવાન તેને દૂર ન કરે તો (ભગવાન) પોતે સર્વના આત્મા હોવાથી, તે દોષ (ભગવાનને એટલે સર્વના આત્માને) રહેવાથી, કોઇની પણ મુક્તિ થાય નહિ. તેથી તેને દૂર કરવો એ યોગ્ય જ છે. તે (દૂર કરવાનુ કાર્ય) લોકના નિયમ પ્રમાણે જ કરવું જોઇએ, તેથી (ભગવાન) નગરવાસીઓ સાથે પ્રસેનના પગલે પગલે પધાર્યા, એટલે પગલાંના ચિહ્ન જાણનાર (લોકો) સાથે તે (પ્રસેન) ગયો હતો તે માર્ગે अन्वपद्यत, તેજ માર્ગે પોતે નગરવાસીઓ સાથે પધાર્યા. તેમ ન કરે તો લોક બનાવટ (ઢોંગ) જાણે (માને). ૧૭.

પછી તેને જોયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा वने ॥
तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥१८॥

લોકોએ પ્રસેનને અને ઘોડાને વનમાં સિંહથી હણાએલા જોયા અને તેને પર્વત ઉપર રીંછે હણેલો જોયો ૧૮.

સિંહના નખોનાં ચિહ્નો દેખાયાથી, સિંહે જ હણેલો જાણ્યો. પછી મણિ પણ આ (સત્રાજિત)ને આપવાનો હતો તેથી, (અને સિંહે) પોતાના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા યાદવ (પ્રસેન)ને હણ્યો હતો તેથી, (ભગવાન) પગલાંના ચિહ્નો જાણનારાઓ સાથે જ સિંહ ગયો હતો તે માર્ગે પધાર્યા, તેને પણ બધાએ લોકોએ अद्रिपृष्ठे પર્વત ઉપર હણાએલો જોયો, અને તે પણ રીંછથી (હણાએલો જોયો), રીંછનાં પગલાંના ચિહ્નોથી તે જણાયું. ૧૮.

રીંછને શોધવા ભગવાને પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ऋक्षराजबिलं भीममन्धेन तमसावृतम् ॥
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥१९॥

પ્રજાને બહાર રાખીને રીંછરાજની ભયંકર અને ગાઢ અંધકારથી છવાએલી ગુફામાં ભગવાન એકલા પધાર્યા. ૧૯.

જો કે ભગવાન ભક્તને માટે જ ત્યાં પધાર્યા હતા, છતાં પણ મણિને (લાવી આપવા) માટે (ભગવાને) દુઃખદાયક (કાર્ય) પણ કર્યું એમ લોકમાં જણાવવા, તેમણે તે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો.

' રીંછ હલકો પશુ છે. ભગવાન ત્યાં (તેની ગુફામાં) શા માટે પધાર્યા ?' એવી શંકા થાય, તેથી ' રાજ ' શબ્દ યોજેલો છે. રીંછનો રાજા મોટો જ હોવો જોઇએ.

બીજો (ત્યાં) જઈ શકે તેમ ન હતું એમ જણાવવા, 'ભયંકર અને ગાઢ અંધકારથી છવાએલી' એવાં (ગુફાનાં) વિશેષણો કહેલાં છે. (ત્યાં) અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયોનાં કાર્ય થઈ શકે તેમ ન હતાં એમ જણાવવા (એ) બે વિશેષણો (યોજેલાં) છે. (ત્યાં) ગાઢ અંધકાર હતો એટલે કોઈ સમયે સૂર્યનું તેજ (પહોંચ્યું) ન હતું. આથી એમ સૂચવેલું છે કે મણિએ પણ ત્યાં પ્રકાશ કરેલો ન હતો. તેથી ભગવાન બીજાઓને બહાર રાખીને એટલે પોતે દયાળુ હોય તેમ જણાવીને (એકલા ગુફામાં પધાર્યા). (બીજા સાથે હતા તે) સાધારણ (પુરૂષો) હોવાથી, શક્તિ વિનાના હોવાથી અને રોકી શકે તેવા નહિ હોવાથી તેમણે ભગવાનને (ગુફામાં પધારતાં) અટકાવ્યા નહિ એમ જણાવવા, (તેમને માટે) 'પ્રજા' શબ્દ યોજેલો છે. સાધારણ (પુરૂષો) તો ત્યાંથી પાછા (દ્વારકા) ગયા એમ જણાવવા પ્રજાને જ બહાર રાખ્યાનું કહેલું છે. 'પ્રાયશ્ચિત્ત એકલાએ જ કરવું જોઈએ' એવી મર્યાદાનું જાણે કે પાલન કરતા હોય તેમ, ભગવાન એકલા જ (ગુફામાં) પધાર્યા. યાદવો પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી અને અપકીર્તિના પણ ભયથી સાથે ગયા નહિ. ૧૯.

ત્યાં પ્રવેશ કર્યા પછી (ભગવાને) મણિ જોયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ॥
हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥२०॥

ત્યાં ઉત્તમ મણિને બાલકનું રમકડું બનાવેલું જોઇને, (તેને) હરવાનો વિચાર કરી (ભગવાન) તે બાલકની નજીકના સ્થલમાં ઉભા રહ્યા.૨૦

જો કે ત્યાં બીજા પણ દિવ્ય નાગલોકના મણિઓ હતા, (અને) તેથી સ્યમંતકને ઓળખવો એ કઠણ હતું, છતાં પણ (તે પોતે) સ્વભાવથી જ ઉત્તમ હતો, તેથી લૌકિક પ્રકારથી પણ ઓળખી શકાય તેમ હતું એમ જણાવવા 'ઉત્તમ મણિને' શબ્દ યોજેલ છે.

'છતાં પણ મણિ છૂપાં જ સ્થલે રાખવામાં આવે છે. તેથી ભગવાને લૌકિક પ્રકારથી તેને કેવી રીતે જોયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાલકનું રમકડું (બનાવેલું)' શબ્દ યોજેલ છે. બાલક રમે તે માટે (પારણાં) ઉપર બાંધેલો હતો, એવો અર્થ છે. બીજા પુરાણમાં તો એમ કહેલું છે કે (ભગવાને) સ્યમંતકને ઓળખાવનારૂં વચન પણ સાંભળ્યું. 'સિંહે પ્રસેનને હણ્યો, જાંબવાને સિંહને હણ્યો. હે સુંદર બાલક! તું રડ નહિ, કારણ કે આ સ્યમંતક તારો છે' એમ ત્યાં (તે પુરાણમાં) બાલકનું લાલન કરતી ધાવ કહે છે. તેથી લૌકિક પ્રકારથી પણ (સ્યમંતકને) ઓળખીને, 'અપકીર્તિ દૂર કરવા આ (સ્યમંતક) લઇ જવો જોઇએ, અને આ (જાંબવાન અથવા બાલકનો) કુદરતથી* નથી, (આને મણિનો) તેવો ઉપયોગ નથી, બાલકને સમજાવવાનું તો માત્ર રંગથી પણ થાય, (મણિની) પૂજા થતી નહિ હોવાથી ધનની ઉત્પત્તિ

---

* વાસ્તવિક રીતે મણિ જાંબવાના અથવા બાલકની માલીકીનો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

થતી નથી, (આ જાંબવાન અથવા બાલકને) સુવર્ણનો પણ ઉપયોગ નથી, અને પામર (જીવો)ને પૂછવું ન પડે એમ ક્લેશ વિના કાર્ય પણ થાય' એવા અભિપ્રાયથી (ભગવાને) પોતે જ (મણિને) લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. પછી (ભગવાનના એ) વિચારે જ ક્લેશ વિના કાર્ય થાય તે માટે બધી સામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવી એમ કહેછે. આરંભમાં ભગવાન બાલક પાસે કેટલાક સમય સુધી શાંત જ ઉભા રહ્યા, પરંતુ (મણિ) લઈને ત્યાંથી બહાર ન પધાર્યા. ૨૦.

(જાંબવાન) મોટો હતો, ભક્ત હતો, છતાં પણ ચોરી વિગેરેથી જીવન ચલાવતાં વિષયોમાં આસક્તિવાળો થવાથી પ્રાકૃત થએલો. તેથી તેના સંબંધને લીધે તેના સેવકો પણ પ્રાકૃત જ બનેલા. તેથી સદ્બુદ્ધિ નહિ હોવાથી અને વિષયમાં આસક્તિ હોવાથી ભગવાનને જોઇને વિચાર પણ કર્યા વિના, ધાવે રાડ પાડી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् ॥
तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धो जाम्बवान्बलिनां वरः ॥२१॥

તે નવા નરને જોઇને ભય પામેલીની પેઠે ધાવે રાડ પાડી. તે સાંભળીને બલવાનોમા ઉત્તમ જાંબવાન કોપ કરીને દોડી આવ્યો. ૨૧.

જો (આ દેખાય છે તે પુરૂષ) દેવોમાંનો કોઇ હોત તો વાચા બંધ કરવાનું વિગેરે કાંઈ કરત. (તેમ કરેલ નથી) તેથી તે (કોઇ દેવ) નહિ હોવાથી, (અને) ભગવાન ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા છે એમ જાણીને,* આ નર છે એમ (ધાવે) જાણ્યું. અથવા 'નર' શબ્દ આકૃતિ જણાવનારો × છે.

સ્વસ્થ હોય તે પણ રાડ પાડે એવું સંભવેછે તેથી તેમ નહતું એમ જણાવવા, અથવા (આ નર) પુત્રને મારશે એવા વિચારથી (અને) જાંબવાન પણ મોટો (બહાદુર) હોવાથી તેવો ભય નહિ હોવાથી, ભય પામેલીની પેઠે તેણે રાડ પાડી, કારણ કે તે બાલકનાં રક્ષણમાં રચીપચી રહેલી ધાવ હતી. પછી (ઘરની) અંદર બીજા કામમાં રોકાએલો હોવા છતાં, તે (ધાવનું) વચન સાંભળીને (જાંબવાન) આવ્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેછે 'મારા રહેઠાણે પણ મણિ માટે કોણ આવ્યો ?' એવા વિચારથી (તેને) ક્રોધ થયો. રામાયણમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ માટે 'જાંબવાન' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો, તેવો (ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો) પણ વિચાર કર્યા વિના આવ્યો. તેનું કારણ (તેને) બલનું અભિમાન હતું, એવા અભિપ્રાયથી 'બલવાનોમાં ઉત્તમ' વિશેષણ યોજેલું છે. બલવાનોએ પણ પસંદ કરવા યોગ્ય (તે હતો) એવો અર્થ છે. ૨૧.

---

* ભગવાન ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા છે, અને આ છૂપાઇ ચોરી કરવા આવેલ હોય તેવા હોવાથી ભગવાન નથી, માટે 'નર'જ છે એવો ભાવ છે.

× 'નર' એટલે 'માણુસની આકૃતિવાળા' એવા અર્થમાં યોજાએલ છે.

આવા (ઘણી બુદ્ધિવાળા)એ પણ કાલ વિગેરેને લીધે અજ્ઞાની થઈ ભગવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ॥
पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥२२॥

કોપ પામેલા અને પ્રભાવ નહિ જાણનારા તેણે પોતાના તે સ્વામીને પ્રાકૃત પુરૂષ માનીને તેમની સાથે યુદ્ધ કર્યું જ. ૨૨.

(જાંબવાન) પોતે પણ પ્રસિદ્ધ* હતો. (આ શબ્દથી) એમ સૂચવેલું છે કે તેમ (યુદ્ધ) કરતાં તેની લોકમાં અપકીર્તિ પણ થશે. તેમાં પણ નિશ્ચય પૂર્વક (યુદ્ધ કર્યું). જીવે શરીરથી ભગવાનની આરાધના કરવાની છે, તેમાં પણ પોતાના સ્વામી એટલે પોતે જ જેમની ઉપાસના કરતો હતો તે સ્વરૂપ સાથે (યુદ્ધ કર્યું).

'તે (શ્રીકૃષ્ણ જાંબવાન જેમની ઉપાસના કરતો હતો તે સ્વરૂપ) કેવી રીતે?' એવી શંકા થાય, તેથી '**तम्**' 'તે' શબ્દ યોજેલો છે. તેમની એટલે રઘુનાથની સાંથે (યુદ્ધ કર્યું). કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જ રઘુનાથ હતા, તેજ બધી સામગ્રી લઈને (ફરી ભૂતલ ઉપર) પધાર્યા હતા. બલભદ્ર તેજ લક્ષ્મણ હતા. રૂકિમણી તેજ સીતા હતાં, યાદવો તે વાનરો હતા, દ્વારકા તેજ અયોધ્યા હતી, અને ગોમતી તેજ સરયૂ હતી.

'ત્યારે તેણે (તેમની સાથે) યુદ્ધ કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી '(પ્રાકૃત) પુરૂષ (માનીને' શબ્દ યોજેલ છે. પ્રાકૃત પુરૂષ એટલે પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા (દેવ) માનીને (યુદ્ધ કર્યું), પરંતુ પુરૂષોત્તમ (જાણીને કર્યું નહતું).

'મોટા (જાંબવાન)માં પણ આવું અજ્ઞાન કેમ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કોપ પામેલા અને પ્રભાવ નહિ જાણનારા' વિશેષણો યોજેલાં છે. જોઇને ક્રોધને લીધે તેણે અલૌકિકપણું ન જાણ્યું, (અને) પહેલાં કરેલ ગોવર્દ્ધન (નો ઉદ્ધાર) વિગેરે (લીલાં)નો પ્રભાવ તો સત્સંગ નહિ હોવાથી અને ગુફામાં રહેનારો હોવાથી તેણે સાંભળ્યો નહતો. તેથી પ્રભાવ નહિ જાણતો હોવાથી અને કોપથી ભરપૂર હોવાથી પોતાના સ્વામી તરીકે (તેમને) નહિ જાણતાં (તેમની સાથે) યુદ્ધ કર્યું; અને ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા છે. તેમણે (કાંઇ પણ) કીધા વિના જ યુદ્ધ કર્યું, કેટલાક એમ કહેછે કે પ્રકૃતિ કાલ વિગેરે ભગવાનની (જાંબવાન)નો ઉદ્ધાર[1]

---

* શ્લોકમાંના '**स**' શબ્દનું આ વ્યાખ્યાન છે.

[1] અહિ લોકના ધર્મને આગળ કરી લીલા કરવામાં આવે છે, તેમાં 'પ્રકૃતિ' એટલે લોકના ધર્મોને અનુસરવું તે. 'કાલ' સત્તાવીશ નક્ષત્રરૂપ છે. 'વિગેરે' શબ્દથી કર્મ અને સ્વભાવ કહેલા છે. આ બધા સહન કરી શકયા નહિ, એવો અર્થ છે (લે). '**उत्तरार्धलीलायाम्**' પાઠ લેખકારે લીધેલ છે. દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતમાં '**उद्धारार्थलीलायाम्**' પાઠ છે, તે સારો જણાયાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. ભગવાન ભક્ત જાંબવાનનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ગુફામાં પધારેલા છે. શા માટે તેની સાથે તેમણે યુદ્ધ કર્યું તે આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીના અંતે જણાવેલું છે. ૨૮ તત્ત્વો શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૧-૨૨-૧ માં કહેલા છે, તેમજ તેજ અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૪ થી ગણાવવા માંડેલ છે. અઠ્ઠાવીસમાં 'પુરૂષ' નો પણ સમાવેશ થાય છે.

કરવાની લીલા સહન કરી શક્યા નહિ, તેમને પીડવા માટે જેમ ચાલીને ચરણો કોમલ કરે તેમ પુરૂષને મૂકી દેતાં (બાકીનાં) સત્તાવીશ તત્ત્વો જેગ કઠણાઈ તજી દે તેવી રીતે સેવક (જાંબવાન) ઉપર કરેલા મુક્કીના પ્રહારોથી ભગવાને તેમને કોમલ કર્યા.' બીજાઓ એમ કહેછે કે 'લાંબા સમયની મલ્લયુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને તેમ (યુદ્ધ) કર્યું.'

(ભગવાને એ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યું), કારણ કે રામાવતારમાં રામે 'તારી પૂજા હું ગ્રહણ કરીશ' એવું તેને વરદાન આપેલું. પછી તેણે 'મારૂં બલ વ્યર્થ જાય છે' એવી વિજ્ઞપ્તિ કરતાં, ભગવાને પછી કહેલું કે 'હમણાં બુદ્ધિ પ્રકટ કર, બલ પછી તું પ્રકટ કરજે, કારણ કે કોઇપણ જીવ તારૂં પરાક્રમ (બલ) સહન કરવાની શક્તિવાળો નથી.' તેથી તે (જાંબુવાન)માં મૂકેલી જ્ઞાનશક્તિ પહેલાના (રામના) અવતારમાં ગ્રહણ કરીને, અત્યારે (શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં) બલશક્તિ પણ ગ્રહણ કરીને, (તેની) પૂજા ગ્રહણ કરીને ભગવાન તેને મુક્તિ આપશે, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાને તે પ્રમાણે (ગુફામાં પધારી યુદ્ધ કરવાનો) ઉદ્યોગ કરેલો છે. ૨૨.

'ગ્રહો વિગેરેના કારણથી જય થતો નથી' એવી કદાચ તે (જાંબવાન)ને શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા માટે બધાએ નક્ષત્રોમાં નિરંતર યુદ્ધ કર્યું,* એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ।।
आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव ।।२३।।

જેમ માંસને માટે બે બાજ લડે તેમ જીતવા ઇચ્છનારા બંનેનું હથીઆરો, પથરા, વૃક્ષો અને બાહુઓથી સારી રીતે તુમુલ દ્વન્દ્વયુદ્ધ થયું. ૨૩.

બેનુ જ યુદ્ધ તે દ્વન્દ્વયુદ્ધ, સારી રીતે એટલે સારા પ્રકારે થયું, પરંતુ નટોની પેઠે માત્ર (નાટક) ભજાવવાનુ (થયું) નહતું. તુમુલ એટલે ઘણું. પ્રહાર કરતાં બધા બલનો ઉપયોગ એ (યુદ્ધનુ) તુમુલપણું. 'જીતવા ઇચ્છનારા બંનેનુ' શબ્દોથી તેમ (યુદ્ધ) કરવાનુ પ્રયોજન કહેલું છે. '(ભગવાન) તરતજ પ્રહારથી દુઃખ પામી યુદ્ધ પડતું મૂકે' એવી અજ્ઞાનને લીધે જાંબવાનની જીતવાની ઇચ્છા હતી. 'હારેલો જ (જાંબવાન મને) ઓળખશે[1]' એમ (પોતાને) ઓળખાવવાની ભગવાનની (ઇચ્છા હતી). 'હથીયારો (પથરા, વૃક્ષો અને બાહુઓથી)' શબ્દથી ત્યાં યુદ્ધ (કરવા)નાં ઘણાં સાધનો (હતાં એમ) કહેલ છે. આરંભમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના સાધનો હતાં. કેટલાક એમ કહેછે કે (જાંબવાન) ઘણો શૂરવીર હોવાથી ભગવાનને પણ (હથીઆરો) આપીને યુદ્ધ કરતો હતો. બીજાઓ એમ કહેછે કે જે હથીઆર જાંબવાન લેતો તેજ ભગવાન પ્રકટ કરતા. સાચો વૃત્તાંત એવો છે કે

---

* આ (ત્રેવીસમા તથા ચોવીસમા એ) બે શ્લોકોનો આભાસ છે એમ જાણવું (લે).

[1] મારાથી જીતાએલો મારો ભક્ત જ મારૂં સ્વરૂપ જાણેછે, એવો અર્થ છે. (લે).

જે (હથીઆર જાંબવાન) ફેંકતો, તેજ પકડીને તેનાથી (ભગવાન તેને) પ્રહાર કરતા. પથરા અને વૃક્ષો તો સ્હેલાઇથી મળે તેવા હતા. બધાએ (હથીઆરો) ભાંગી ગયા ત્યારે બાહુઓથી (યુદ્ધ કરવા મંડયા).

'આ યુદ્ધ કયા પ્રકારનું હતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ માંસ માટે બે બાજ લડે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. માંસને ઠેકાણે સ્યમંતક મણિ હતો, (અને) બાજ પક્ષીઓમાં સર્વથી બલવાન છે જ. જયાંસુધી સ્યમંતક મળે ત્યાંસુધી યુદ્ધ (કરવાના હત્તા), એવો અર્થ છે. (યુદ્ધ માટે સ્યમંતક) ઘણો આગ્રહ ઉત્પન્ન કરતો હતો, તેથી તેને માંસની સમાન (કહેલો) છે. '**क्रव्यम्**' ઉત્તમ કાચું માંસ સદા જીવન માટે જરૂરી હોયછે, તેમ લોકમાં અપકીર્તિ દૂર કરવા માટે ભગવાનને (સ્યમંતકની) જરૂર હતી. તે (જાંબવાન)ને પણ પ્રકાશતો (મણિ સિંહ ઉપરના) વિજયથી પ્રાપ્ત કરેલો છે, એવા મોહને લીધે જોઈતો હતો. બાજ જાતના (પક્ષી) ઓને અને શીઆળોને ભૂખની પીડા થતી નથી, તેથી ઘણા વિષયો (આ યુદ્ધ કરનારા અને બાજમાં) સમાન જોઇને, બે બાજનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ૨૩.

એ પ્રમાણે (થએલાં) યુદ્ધનો સમય નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः ॥
वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥२४॥

વજ્રના પ્રહારથી કઠોર એક બીજાની મુક્કીઓથી અટકયા વિના રાતદિવસ અઠ્ઠાવીસ દહાડા સુધી તે ચાલ્યું. ૨૪.

અઠ્ઠાવીસમા દિવસે (જાંબવાનને આ ભગવાન છે એવું) જ્ઞાન થયું, તેથી તે ફલસ્રૂપ દિવસનો પણ યુદ્ધની અંદર સમાવેશ કરેલો છે. વજ્રના પ્રહારથી પણ કઠોર એકબીજાની મુક્કીઓથી વચ્ચે અટકયા વિના તે યુદ્ધ (રાતદિવસ) ચાલ્યું. 'રાતદિવસ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે આ લોકમાં જરૂરી કાલને લીધે થતો વિસામો (રાતનો આરામ) પણ રહેતો નહિ. જેટલો પ્રહાર તે કરતો તેટલો ભગવાન કરતા. તે પણ બલરૂપ હોવાથી વજ્રના પ્રહારથી પણ તેનો પ્રહાર કઠોર હતો. તેથી (બંનેના પ્રહાર) સરખા હોવાથી, (કોઇ) અટકતું નહતું, તેમજ કોઈનો પરાજય થતો નહતો. (જાંબવાન) ભક્ત હોવાથી ભગવાને હણવા યોગ્ય નહતો, ભગવાનને તો મારવાનું અશકય જ હતું, અહિં* કાંઇક ખોટી કથા કહેલી છે. મહામાયાનું પૂજન આગળ* કહેલું છે તેનાથી (તે) વિરૂદ્ધ હોવાથી તે ધ્યાનમાં લેવી નહિ. બીજાઓ (તેને) જૂદા કલ્પની ગણી સમાધાન કરેછે, ૨૪.

---

* 'અહિં' એટલે આ પ્રસંગમાં હરિવંશમાં ખોટી કથા એવી કહેલી છે કે શ્રીકૃષ્ણે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે લોકોએ વસુદેવને આગળ કરી દ્વારકા આવી શ્રીકૃષ્ણનું અનિષ્ટ થયાનું જાહેર કર્યું. આ અધ્યાયના શ્લોક ૩૩ થી ૩૫ સુધીમાં કહેલા વૃત્તાંતથી તે વિરૂદ્ધ હોઇ ખોટી છે, તેથી તે ધ્યાનમાં લેવી નહિ.

તે (જાંબવાન)નું બલ કાલે કરેલું (આપેલું) હોવાથી સત્તાવીસ પ્રકારનો કાલ (૨૭ નક્ષત્રો)* થઇ જતાં, (અને) પ્રકૃતિએ કરેલું બલ હતું એવા મત પ્રમાણે પણ તે બલ અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનું હોવાથી જ્યારે (અઠ્ઠાવીસમો) પુરુષનો× પ્રકાર આવ્યો, ત્યારે તરત જ તેને વિવેક× ઉત્પન્ન થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:–

कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टाङ्गोरुबन्धनः ॥
क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः ॥२५॥

શ્રીકૃષ્ણની મુઠ્ઠીના પ્રહારથી જેના અવયવો અને (તેમના) ઘણાં સાંધાઓ ઢીલા થઇ ગએલા હતા, જેનાં સત્ત્વનો ક્ષય થયો હતો અને જેનાં અવયવોમાં પરસેવો થએલ હતો તેવા (જાંબવાને) ઘણો વિસ્મય પામી તેમને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૫.

તેનાં બલનો ક્ષય થયો ત્યારે પણ ભગવાનનાં બલનો ક્ષય થયો નહતો એમ (કહેલું છે). પછી થોડા પ્રહારથી પણ જેના અવયવો ભાંગી ગએલા છે અને અવયવોના ઘણા સાંધાઓ ઢીલા થઇ ગએલા છે તેવો એટલે જેના સર્વ અવયવો ભાંગી ગએલા છે તેવો થયો, એવો અર્થ છે. હાથ, પગ વિગેરે ભાંગી ગયા. પછી (યુદ્ધ કરવા) અશક્ત થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો એમ કહેવા માટે, 'જેનાં સત્ત્વનો ક્ષય થયો હતો, અને જેના અવયવોમાં પરસેવો થએલ હતો' એ વિશેષણોથી (તેની) બહારની અને અંદરની† અશક્તિ જણાવેલી છે. અંતઃકરણમાં વિવેકનો અને ધૈર્યનો ક્ષય થયો, અવયવોમાં પરસેવો થતાં શરીર પણ નબળું નીચોવી નાખેલું હોય તેવું થયું. પછી તે વિસ્મય પામ્યો. વિચાર કરતાં સમાગમ વિગેરે પ્રાકૃત ગુણોથી 'આ જીવ છે' એમ જણાતાં, 'કોઈપણ (જીવ) મારી સમાન બલવાળો જ નથી, તો પછી (આ મારાથી) વધારે બલવાળો કેવી રીતે થયો?' એવું આશ્ચર્ય થયું. અથવા (આ જો) ભગવાન હોય તો આવા સ્વરૂપથી કેમ પધાર્યા? એમ બંને (વિષય)માં વિરોધ હોવાથી ઘણો જ વિસ્મય પામ્યો. ૨૫.

પછી વિરોધ મટાડવાનો વિચાર કરતાં, (ભગવાનની) લીલાને લીધે પણ પ્રાકૃત (પુરુષ)ના જેવી ચેષ્ટા થાયછે, એવો નિશ્ચય કરીને, અને બલ (ભગવાનનું હોવાનું) પ્રત્યક્ષ સાબિત થએલ હોવાથી 'આ ભગવાન જ છે' એમ જાણીને, પોતાનો પરાજય મનની બહુ પીડા કરતો નથી એમ જણાવતાં, નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ શ્લોકોથી ભગવાનની સ્તુતિ કરેછે:—

---

*દરરોજ ચંદ્ર એક નક્ષત્રનો ભોગ કરેછે, તેથી ૨૭ દિવસે ૨૭ નક્ષત્ર થઈ ગયો.

× પ્રકૃતિના ૨૮ તત્ત્વો પૈકી પુરુષ સિવાયના તત્ત્વોમાં યુદ્ધ કર્યું. પુરુષ તત્ત્વનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેને વિવેક એટલે સત્ય જાણવાની બુદ્ધિ આવી, અને આ ભગવાન છે એવું જ્ઞાન થયું. ૨૮ તત્ત્વો સંબંધી પાછલા બાવીસમા શ્લોક ઉપરના શ્રીસુબોધિની જૂઓ.

† સત્ત્વનો ક્ષય થવાથી અંદરની અશક્તિ થઈ. અવયવોમાં પરસેવો થવાથી બહારની અશક્તિ થઈ.

जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ॥
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥२६॥

હું આપને સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણ, ઈંદ્રિયોની શક્તિ, અંતઃકરણની શક્તિ (અને) બલ, વિષ્ણુ, પુરાણપુરૂષ, ઉત્પન્ન કરનાર અને વશરાખનાર જાણું છું. ૨૬.

राजसैः सात्त्विकैश्चैव तामसैश्च त्रिभिर्गुणैः ॥
सम्पूर्णैः सहितो विष्णुर्भगवानेव नान्यथा ॥६॥

રાજસ તેમજ સાત્વિક અને તામસ ત્રણ સંપૂર્ણ ગુણો સાથે (આપ) ભગવાન વિષ્ણુ જ છો, (તે) ખોટું નથી. કા. ૬.

'(જાંબવાન યુદ્ધ કરતાં) કેમ અટક્યો ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જાણુંછું' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનને) ઓળખીને અટક્યો. જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે પણ (ભગવાનનું) જ્ઞાન થવાનું સંભવેછે, તેથી 'त्वाम्' 'આપને' શબ્દ યોજેલો છે. હું આપને ઓળખુંછું. 'સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણ, ઇંદ્રિયોની શક્તિ, અંતઃકરણની શક્તિ (અને) બલ' શબ્દોથી તે (જ્ઞાન)ના પ્રકારો કહેછે. પ્રાણ એટલે આસન્ય, ओजः ઇંદ્રિયોની શક્તિ, सहः અંતઃકરણની શક્તિ (અને) શરીરનું बलम् બલ તેની શક્તિ છે. એવી રીતે કાર્ય અને કારણના વિભાગથી સર્વ પ્રાણીઓમાં જેમનું વીર્ય વહેંચાએલું છે તેવા બલરૂપ આસન્ય આપ છો.

એ પ્રમાણે ઉત્તમ નરપણાનું* વર્ણન કરી, ઉત્તરાર્ધથી પુરૂષોત્તમપણું* જણાવેછે. (આપ 'વિષ્ણુ' છો). વિષ્ણુ (સત્ત્વગુણના અધિષ્ઠાતા) અધિકારી પણ છે, તેથી આપ માત્ર તેટલા નથી એમ જણાવવા 'પુરાણપુરૂષ' એમ વધારામાં કહેછે. (પુરાણપુરૂષ એટલે) પુરૂષોત્તમ. વળી તેવા પણ (આપ) 'ઉત્પન્ન કરનાર' છો. લોકોને ઉત્પન્ન કરોછો અથવા (તેઓનું) સારી રીતે પાલન કરોછો. વળી (આપ) 'વશરાખનાર' છો, કાલરૂપ હોઈ સર્વને વશ રાખોછો. પહેલાં (પૂર્વાર્ધમાં) રૂપના વિભાગથી ચાર પ્રકારે ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ કર્યું. હવે (ઉત્તરાર્ધમાં) ચાર પ્રકારે જ્ઞાનશક્તિનું નિરૂપણ કરેછે, અને જ્ઞાન ચાર પ્રકારનું છે (૧) એક વશ રાખનાર તરીકેનું (૨) બીજું ઇચ્છેલા (પદાર્થ)નું સાધન જણાવીને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તરીકેનું (૩) પછી ફલ આપનાર તરીકે રહેલ હોવાનું ત્રીજું (૪) પછી સર્વનો નિર્વાહ કરનાર સર્વરૂપ હોવાનું ચોથું. તે 'વિષ્ણુ' શબ્દથી અને બીજા શબ્દોથી ઉલટા ક્રમથી‡ જણાવેલું છે. ૨૬.

---

* 'નરપણું' એટલે ઉત્તમ દેહવાળા હોવાપણું. 'પુરૂષોત્તમપણું' એટલે ઉત્તમ આત્માવાળા હોવાપણું. તે (જાંબુવાન)ના જ્ઞાન પ્રમાણે દેહ અને આત્માનો ભેદ કહેલો છે. (લે). 'નરપણું' એટલે આત્મા (જીવ)પણું, 'પુરૂષોત્તમપણું' એટલે ઇશ્વર હોવાપણું એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે.

‡ 'ઉલટા ક્રમથી' એટલે વિષ્ણુ, પુરાણપુરૂષ, ઉત્પન્ન કરનાર અને વશ રાખનાર શબ્દોથી અનુક્રમે ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારો પૈકી, ચોથા, ત્રીજા, બીજા અને પહેલા પ્રકારનું જણાવેલું છે.

પહેલાં (ગયા શ્લોકમાં) પૂર્ણક્રિયાશક્તિવાળા અને પૂર્ણજ્ઞાનશક્તિવાળા તરીકે ભગવાનને જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં જગતના જન્મથી આરંભી મોક્ષસુધીનાં ચાર તેમનાં કાર્યોનું નિરૂપણ કરેછે:—

त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत् ॥
कालः कलयतामीशः परमात्मा तथात्मनाम् ॥२७॥

આપ નિશ્ચય તત્ત્વોના રચનાર છો, અને રચવાના (પદાર્થો)નું જે સત્ તે છો; ગણનારાઓના કાલ છો, ઈશ્વર છો, તેમજ આત્માઓના પરમાત્મા છો ૨૭.

('हि' 'નિશ્ચય' શબ્દથી) સંમતિ માટે શ્રુતિઓ (શ્રુતિઓની સંમતિ) જણાવેલી છે, **विश्वसृजां** તત્ત્વોના પણ આપ રચનાર છો. ઘડો વિગેરે રચવાના પદાર્થોનું 'સત્' સ્વરૂપ પણ આપ જ છો. આ (સત્ સ્વરૂપ)થી સ્થિતિ કહી. કાલ, મહાદેવ, યમ વિગેરે ગણનારાઓના પણ આપ 'કાલ' એટલે નાશ કરનારા છો. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું નિરૂપણ કરીને, 'પરમાત્મા' શબ્દથી મોક્ષ આપનારપણું જણાવેછે. **आत्मनां** બધાએ જીવોના (આપ) ફલરૂપ પરમાત્મા છો, એટલે સાયુજયનું સ્થાન છો એવો અર્થ છે. અથવા '**तथात्मनाम्**' એટલે પરમાત્મા તરીકે આપની સેવા કરનારના આપ 'પરમાત્મા' મોક્ષ આપનાર છો. અથવા ભગવાન સર્વરૂપ છે એમ કહેવા માટે 'સત્' અંશની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરનાર તરીકે (તેનું) સ્વરૂપ ભગવાન છે એમ કહીને, 'ચિત્' અંશ પણ ભગવાન જ છે એમ 'આત્મા' શબ્દથી કહીને, (ભગવાન) આત્મા હોવાથી જ (તેમનું) સ્વરૂપ સિદ્ધ થએલ હોવાથી તે (આત્માઓ)ને વશ રાખનાર અંતર્યામી સ્વરૂપ તરીકે ભગવાનની '**पर**' શબ્દથી સ્તુતિ કરેછે. ૨૭.

એવી રીતે મૂલરૂપ અને કાર્યરૂપ (આપ છો એમ) જણાવીને, 'જે રામ મારા સ્વામી હતા તેજ આપ છો' એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં રામાવતારનું પુરૂષાતન વર્ણવે છે:—

यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोऽब्धिः ॥
सेतुः कृतः स्वयशसोज्ज्वलिता च लङ्का रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानि ॥२८॥

જેમના સ્હેજ જણાએલા ક્રોધવાળા કટાક્ષોના છૂટવાથી ખળભળી ઉઠેલા મઘર અને મઘરમચ્છવાળા સમુદ્રે માર્ગ બાંધવા જણાવ્યું, (જેમણે) પૂલ બાંધ્યો, પોતાના યશથી લંકાને ઉજ્જવલ કરી (અને જેમના) બાણથી ઘવાએલા રાક્ષસના માથાંઓ ભૂમિ ઉપર પડયાં (તે આપ છો). ૨૮.

સ્હેજ उत्कलितः ખીલેલા (જણાએલા) ફૂલ જેવો ક્રોધ, અને તેમાં પણ ઉપર (બહાર) માત્ર કળીજ આવેલી, તે (ક્રોધ) પણ મનમાં જ હતો એમ 'કટાક્ષોના

છૂટવાથી ' શબ્દથી કહેલું છે મનમાં જરા ક્રોધ થયો એટલે દૃષ્ટિ (નજર) તેવી થઇ. તે પણ આખી (દૃષ્ટિ) નહિ, પણ કટાક્ષરૂપજ, અને. વળી તે દૃષ્ટિના અવયવો મોક્ષરૂપ હતા એમ જણાવવા ' કટાક્ષોના મોક્ષો (છૂટવું તે)' કહેલા છે. જીવતા હલકા જીવો તે (કટાક્ષોના મોક્ષો)થી ભય પામે તેમાં કહેવુંજ શું ? (કારણ કે) તેમને લીધે સમુદ્રે પણ માર્ગ બાંધવા જણાવ્યું, એટલે ' મારા ઉપર માર્ગ બાંધીને જાઓ ' એમ કહ્યું.

'(સમુદ્રે) માર્ગ આપવો જ જોઇએ, (સામે પાર જવાનો) ઉપાય જ કેમ જણાવ્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી ' ખળભળી ઉઠેલા મઘર અને મઘરમચ્છવાળા ' વિશેષણ યોજેલું છે. મઘરો અને મઘરમચ્છોનો ખળભળાટ જોઇને તેણે એમ કહ્યું, એવો અર્થ છે. વળી आपः જલ धीयन्ते રહેછે अस्मिन् આની અંદર, अब्धिः સમુદ્ર, તેથી (જો માર્ગ આપે તો) જલની ઉત્પત્તિ સદા ટળી જાય. તેથી મર્યાદાનું રક્ષણ થાય તે માટે પણ (સમુદ્રે) તેમ કહ્યું. જલનો (સમુદ્રમાં રહેવાનો) સ્વભાવ ભગવાને કરેલો છે, તેથી તે ફેરવી શકાય નહિ. તેથી (સમુદ્રને સામે કિનારે જવા) માર્ગ જ કરવો જોઇએ, તેથી (તે માટે તેણે) ભગવાનનેજ પ્રાર્થના કરી.

આકાશ રસ્તે જવાથી પણ (લંકા) જઇને (રાવણને) હણી શકાત, (પણ) તેમ થાય (કરવામાં આવે) તો રાક્ષસોનું સમાનપણું થાય તેથી, અલૌકિક કરવાનું થયું ત્યારે પથ્થરોને જ સમુદ્રમાં તરવાનું જણાવ્યું, વાંદરાઓને (સમુદ્રને) કૂદી જવાનું ન (સૂચવ્યું). તેથી ભગવાને ' પૂલ બાંધ્યો ' એમ કહેલું છે.

(૧) પૂલ બાંધવો એ રાજસ (૨) (લંકાને) બાળવી એ સાત્ત્વિક અને (૩) રાક્ષસોનો વધ એ બાકીનું (તામસ). એવાં ત્રણ ચરિત્રો અનુક્રમે વર્ણવેછે, અથવા જલ, અગ્નિ અને આસન્ય (પ્રાણ) (આ ચરિત્રોનાં) નિમિત્ત હોવાથી સત્ત્વ વિગેરે ક્રમ જાણવો.*

પોતાના યશથી લંકાને ઉજ્વલ કરી, એટલે ઉંચે સળગી, અથવા સળગાવી અથવા ઉજળી કરી. આથી એમ જણાવ્યું કે રઘુનાથે જ લંકા પ્રસિદ્ધ કરી. નહિતો (તેમણે તેમ કર્યું ન હોત તો) લંકાને કોણ ઓળખત ? કારણ કે રાક્ષસોનાં (રહેવાનાં) બીજાં સ્થલો લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી.

બાણોથી ઘવાએલાં (રાક્ષસના માથાંઓ) પોતેજ ભૂમિ ઉપર પડયાં. માત્ર ઘવાતાં જ ભગવાનનાં સામર્થ્યને લીધે જ (ભૂમિ ઉપર) પડી ગયાં. ૨૮.

એ પ્રમાણે (જાંબવાને) સ્તુતિ કરી ત્યારે ભાંગી ગએલ સર્વ અવયવોવાળા (તેને) પહેલાનાં જેવો કરીને, ભગવાને (તેને) કહ્યું એમ નીચેના (બે) શ્લોકમાં કહેછે:–

इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ॥
व्याजहार महाराज भगवान् देवकीसुतः ॥२९॥

---

* આ ત્રણ ચરિત્રો અનુક્રમે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ છે એમ જાણવું.

अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ॥
कृपया परया भक्तं मेघगम्भीरया गिरा ॥३०॥

હે મહારાજ! એવી રીતે સર્વ જ્ઞાન જેને સારી રીતે થએલું છે તેવા રીંછના રાજાને કમલના જેવા નયનવાળા દેવકીજીના પુત્ર ભગવાન અચ્યુતે ઘણી કૃપાથી સુખ આપનાર શ્રીહસ્તથી તે ભક્તનો સ્પર્શ કરીને મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૯–૩૦.

સર્વ જ્ઞાન જેને સારી રીતે થએલું છે તેવા, રીંછના રાજાને અચ્યુતે (કહ્યું). (તેમના) ગુણો પણ સર્વ તરફથી તેવા (અચ્યુત)જ હતા, તેથી (તે અચ્યુત છે). આ (કહેવા)નું પ્રયોજન પછીના (ત્રીસમા) શ્લોકમાં કહેશે. 'અથવા તે (જાંબવાને) કરેલા (પ્રહારો)થી (ભગવાનને) પીડા થઇ ન હતી, એમ જણાવવા ('અચ્યુત' શબ્દ યોજેલ છે).

વ્યાજહાર એટલે સ્પષ્ટરીતે કહ્યું. (રીંછજાત) નિંદેલી હોવાથી કદાચ (તેને) છલથી પણ કહે, (એવી શંકા રહે) તેથી આ કહેલું છે. સેવકના અપરાધની ગણના ન કરવી, એમ જણાવવા 'હે મહારાજ!' એવું સંબોધન (શુકે પરિક્ષિતનું) કરેલું છે.

'સ્પષ્ટ વચન કેમ કહ્યું? અને આજ્ઞા કેમ ન કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે (તે) સર્વ કરવા શક્તિવાળા છે. તેવા (શક્તિવાળા) પણ દેવકીજીના પુત્ર (હોઇ) ભક્ત ઉપર કૃપા રાખનારા હતા. તેથી આ (ભગવાન) સ્પષ્ટ વચન કહે તે યોગ્ય જ છે, એવો ભાવ છે. ૨૯.

’ વળી કહેતાં પહેલાંજ* તેનું હિત કર્યું એમ ત્રીસમાં શ્લોકમાં કહે છે. તેમનો (ભગવાનનો) એક વાર કરેલો સ્પર્શ પણ સદા રહે છે. અથવા સામાન્ય (માણસ)નો સ્પર્શ જ તેજ ક્ષણે સુખ આપનારો હોય છે, તો પછી આનંદમયના (સ્પર્શ)નું કહેવું જ શું? તેમાં પણ જે ક્ષણે તે કરવામાં આવ્યો ત્યારથી પછી (તે) તેવો જ રહે છે, તેથી (આ સ્પર્શથી જાંબવાને) પહેલાંની અથવા તેથી પણ અધિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. (તેની) મનની પીડા દૂર કરી એમ જણાવવા 'કમલના જેવા નયનવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન) દૃષ્ટિથી જ સર્વને સુખ આપનારા છે. 'સુખ આપનાર શ્રીહસ્તથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તેનામાં શ્રેષ્ઠપણું એવા હેતુથી સ્થાપ્યું કે ભવિષ્યમાં તેને સદ્બુદ્ધિ થાય. એવી રીતે કાયાથી અને મનથી સાંત્વન (કર્યું એમ) કહીને, 'મેઘના જેવી ગંભીર (વાણીથી)' શબ્દોથી વાણીથી પણ સાંત્વન કર્યું એમ કહેલું છે, કારણ કે મેઘો શબ્દથી જ (ભવિષ્યમાં) થનારા વરસાદને સૂચવીને ચિંતા વિગેરે સર્વ દુઃખો દૂર કરનારા હોય છે.

---

* ૨૯ મા શ્લોકમાં 'કહ્યું' એમ કહેલું છે. ૩૦ મામાં હિત કર્યું, તે કહેલું છે. છતાં 'સ્પર્શ કરીને' એમ (૩૦ માં શ્લોકમાં) કહેલ હોવાથી, પહેલાં હિત કર્યું અને પછી કહ્યું. (છે)

'છતાં પણ (ભગવાને) અયોગ્ય* કેમ કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણી કૃપાથી' શબ્દ યોજેલા છે. અથવા આ (શબ્દ)થી મનનું સાંત્વન (કહેલું છે). 'तम' 'તે' એટલે તેવી રીતે સ્તુતિ કરનાર, સાંત્વન (કરવા) યોગ્ય (જાંબવાન). ત્રણે પ્રકારથી સાંત્વન કરવાનું પ્રયોજન 'भक्त' શબ્દથી કહેલું છે. ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનું) વચન કહે છે:—

मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम् ॥
मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥३१॥

હે રીંછના રાજા! આ મણિથી પોતાની ઉપરનો ખોટો આરોપ દૂર કરવા મણિના નિમિત્તને લીધે અમે અહિં ગુફામાં આવ્યા છીએ ૩૧.

અહિં આવવાનું પ્રયોજન મણિ જ છે, મણિ લેવા માટે આવ્યા છીએ. ('वयम्' 'અમે' એ) બહુવચન પહેલાં જોએલા સર્વની સાથે (આવ્યા છીએ) એમ સૂચવે છે. અથવા 'हेतुः' શબ્દ નિમિત્તના અર્થમાં યોજાએલો છે. મણિના નિમિત્તને લીધે અમે આવ્યા છીએ, એવો અર્થ છે. 'હે રીંછોના રાજા!' સંબોધનથી (તને) ઓળખીને આવ્યા છીએ, એમ જણાવેલું છે. તેમ (ઓળખતા) ન હોત તો ગુફામાં મળવાનું ન થાત. 'ખોટો આરોપ દૂર કરવા' શબ્દોથી મણિનું પણ પ્રયોજન કહેલું છે. આ (મણિ લેવાનું પ્રયોજન ભગવાને જાંબવાનને) વિસ્તારથી કહેલું એમ જણાય છે. 'ખોટો આરોપ' એટલે નહિ કરેલા (કાર્ય) માટે નિંદા ગવાવી તે. 'લોકો સત્ય જાણનારા હોતા નથી, તેથી જોએલાને જ માનતા હોવાથી આ મણિથી આરોપ દૂર કરવા હું અહિં પધારેલ છું' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. જો કે ખોટો આરોપ ભવિષ્યમાં દૂર થશે, છતાં પણ (તેને દૂર કરવાની) ક્રિયાનો પ્રારંભ કરેલો હોવાથી (**प्रमृजन्** શબ્દમાં) વર્તમાનકાલનો પ્રયોગ જ યોગ્ય છે. (એ શબ્દ) એકવચનમાં તો એટલા માટે યોજેલો છે કે ખોટો આરોપ એક (ભગવાન)ના ઉપર જ હતો. '**आत्मनः**' 'પોતાની ઉપરનો' શબ્દથી (તે દૂર કરવાનું) આવશ્યકપણું જણાવેલું છે, કારણ કે તેમ ન હોય (તે દૂર કરવામાં ન આવે) તો ભક્તોનો ઉદ્ધાર (કરવાનું) સંભવે નહિ.‡ એવો ભાવ છે. ૩૧.

એવી રીતે (ભગવાને) પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો ત્યારે '(મણિ) શી રીતે આપવો' એનો વિચાર કરીને, માત્ર તેટલું (મણિ)જ આપવામાં આવે તો પોતાનું સેવકપણું ઠરે નહિ, (કારણ કે) માગેલું બધાએ આપે છે' એવા વિચારથી (મણિ) અને પોતાની કન્યા તેણે (ભગવાનને) આપ્યાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* અપરાધ કરનાર (યુદ્ધ કરનાર)નું સાંત્વન યોગ્ય નથી (તેથી તેવું અયોગ્ય કાર્ય કેમ કર્યું? એવી શંકા છે). (લે)

‡ પાછલ શ્લોક ૧૭ ઉપરનાં શ્રી સુબોધિની જૂઓ.

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा ॥
अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह ॥३२॥

એમ કહેવાએલા તેણે શ્રીકૃષ્ણને સત્કાર માટે મણિની સાથે પોતાની પુત્રી કન્યા જાંબવતી આનંદથી આપી. ૩૨.

जाम्बवतः જાંબવાનનું अपत्यम् સંતાન તે જાંબવતી આ (શબ્દ)થી એમ સૂચવેલું છે કે (આ બીજાની પુત્રી પોતે) પાલન કરેલી કન્યા ન હતી. રીંછોને (કન્યાદાનની) બીજી વિધિ નહિ હોવાથી, તેણે દાન જ કર્યું, તે પણ તે સમય પહેલાં (કોઇને) નહિ આપેલી કન્યા જ રહેલી. 'આનંદથી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે જાંબવાનનું) ભાગ્ય ખૂલ્યું, કારણ કે ભગવાનની પૂજા પણ થઈ, અને કન્યાના વર પણ મળ્યા. પછી તેજ કન્યાના દાનના સમયે સત્કાર માટે તેણે મણિ પણ આપ્યો. તેણે આ બંને કુશવાળા જલથી પ્રતિજ્ઞા કરીને* આપ્યાં નહિ, પરંતુ **उपजहार** પાસે લાવીને મૂકયાં, એવો અર્થ છે. ૩૨.

એ પ્રમાણે (ગુફાની) અંદરની સ્થિતિ વર્ણવીને, નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ શ્લોકોથી (ગુફાની) બહારની સ્થિતિ જણાવે છે:—

अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य बिलं जनाः ॥
प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥३३॥

ગુફામાં પ્રવેશ કરેલા શૌરિ બહાર પધાર્યા નહિ તે જોઇને બાર દિવસ રાહ જોઇને દુઃખી થઈ લોકો પોતાના શહેર ગયા. ૩૩.

(ગુફામાં) પ્રવેશ કરેલા (ભગવાન) તેજ દિવસે (બહાર) પધારશે એમ માનીને ત્યાં (ગુફા સુધી) ગએલા બહાર રહ્યા. (ભગવાન હમણાં પધારશે એવી) ચાલુ ઇચ્છાને લીધે ભોજન વિગેરે વિના બાર દિવસ સુધી રહીને, (પોતાના) બારે અંગો ક્ષીણ થતાં વિવેક ગૂમાવી બેઠા. (એટલે) ભગવાન શૌરિ (શૂરના પુત્ર) છે એવો તેમનો ઉત્તમ પ્રભાવ ભૂલી, દુઃખી થઈ, બાર દિવસ રાહ જોઇને પોતાના શહેર ગયા, કારણ કે 'બાર રાત્રિઓ સંવત્સરની સમાન છે.' ૩૩.

પછી જેઓ (ગુફા સુધી) આવ્યા ન હતા, તે દ્વારકામાં રહેલાઓ પણ ભગવાન (ગુફાની) બહાર પધાર્યા નથી એ સાંભળીને દુઃખી થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:-

निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ॥
सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥३४॥

શ્રીકૃષ્ણ (ગુફામાંથી) બહાર પધાર્યા નથી એ સાંભળીને દેવકીજી, દેવી રૂકિમણી, વસુદેવ. મિત્રો અને સગાંઓએ શોક કર્યો. ૩૪.

---

* રીંછોમાં મનુષ્યો પેઠે કન્યાદાનની કાંઇ વિધિ કરવાની નહિ હોવાથી, કાંઇ વિધિ કરી નહતી.

સ્ત્રીઓમાં અવિવેક વધારે હોય છે તેથી; (અને) તેમાં પણ પુત્ર માટે ઘણો સ્નેહ હોય છે તેથી, દેવકીજી વિગેરે ક્રમ* જણાવેલો છે. (દેવકીજી, રૂક્મિણી અને વસુદેવ) ત્રણ મુખ્ય છે. બીજાઓ મિત્રો એટલે સંબંધીઓ અને સગાંઓ એટલે કુટુંબીઓએ પણ શ્રીકૃષ્ણ ગુફામાંથી બહાર પધાર્યા નથી એ સાંભળીને '(ભગવાને ગુફામાંથી બહાર પધારવામાં) વિલંબ શા માટે કર્યો ?' એમ શોક કર્યો, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે ભક્તનું હિત (કરવા) માટે જ અવતાર લીધેલો છે એ વસ્તુના તત્ત્વને તેઓ જાણતા ન હતા. ૩૪.

એ પ્રમાણે બધાના શોક એટલે રાજસ દુઃખનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં તામસ અને સાત્ત્વિક દુઃખ જણાવે છે:—

सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ॥
उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥३५॥

દુઃખી થએલા તે દ્વારકાના રહેવાસીઓએ સત્રાજિતને શાપ આપતાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહામાયા દુર્ગાની ઉપાસના કરી. ૩૫.

'આ દુષ્ટ સત્રાજિત્ પ્રસેનની પેઠે મરણ પામો,' એવો (શાપ આપ્યો). એવી રીતે શાપ (આપવા)નું કારણ 'દુઃખી થએલા' વિશેષણથી (જણાવેલું છે), દુઃખી થવાનું પણ મુખ્ય કારણ 'દ્વારકાના રહેવાસીઓ' શબ્દથી (જણાવેલું છે). મથુરાનો ત્યાગ કરીને દેશના છેડે દ્વારકામાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણ એકલા જેમનું શરણ છે તેવા (લોકો) ભગવાન ન પધારતાં દુઃખી થાય તે યોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે. 'દ્વારકાના રહેવાસીઓ' (કહ્યા), તેથી એમ સૂચવેલું છે કે તેમનો શાપ પણ સત્રાજીતને ફલશે.

ઉત્તરાર્ધથી સાત્ત્વિક દુઃખ કહે છે, કારણ કે ભગવાનના પ્રકટ થવામાં અડચણ કરનારી માયા છે, અને '(મનુષ્યો તારી) પૂજા કરશે' (૧૦–૨–૧૦) એવું ભગવાને તેને વરદાન કરેલું છે. તેથી ભગવાને જે વર આપેલ તે અવશ્ય તેમણે (ભગવાને)જ સાચો કરવો જોઇએ, તેથી ભગવાન પ્રકટ થાય તે માટે બીજા દેવનું ભજન કરવા કરતાં, દુર્ગાનું જ પૂજન કરવું જોઇએ. ૩૫.

એવી રીતે ભક્તોનું ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ પોતે જોઇને પોતે પ્રકટ જ થતાં, અર્ધ માસ સુધી (તેઓએ) વ્રત (દુર્ગાનું પૂજન) કર્યું તેટલામાં જ કાર્ય જેમણે સાધેલું છે તેવા (ભગવાન) પોતે પ્રકટ થયા, અને પોતાનું વચન પણ સત્ય કર્યું (ઠરાવ્યું) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* 'વિવેક' એટલે સત્ય જાણવાની શક્તિ. સ્ત્રીઓમાં આ શક્તિ વધારે ઓછી હોવાથી તેઓ વધારે શોક કરે. તેથી પ્રથમ સ્ત્રીઓ કહી. સ્ત્રીઓમાં પણ પુત્ર માટે સ્નેહ વધારે હોય છે તેથી માતા વધારે શોક કરે તેથી પ્રથમ દેવકીજી કહ્યાં, એવો ભાવ છે.

तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषासवः ॥
प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥३६॥

દેવીના સ્થાનમાંથી જણાવેલી આશિષ સાથે પ્રકટ કરેલા છે પ્રાણ જેમણે તેવા, અર્થ પ્રાપ્ત કરેલા હરિ પત્ની સહિત હર્ષ ઉત્પન્ન કરતાં તેઓની અંદર પ્રકટ થયા. ૩૬.

પ્રકટ કરેલા છે આશિષ સાથે પ્રાણ જેમણે તેવા ભગવાન પોતેજ (ત્યાં) પધાર્યા. 'असु' શબ્દ હોવાથી સમાસના અંતે अच् (अ) પ્રત્યય* લગાડેલો છે. 'आशिषा' એમાં ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ† થયો નથી. 'प्रत्यादिष्टम्' એટલે જણાવેલી. 'प्रति' ઉપસર્ગ અનુકૂલતાના× અર્થમાં (લાગેલ છે). દેવીના સ્થાનમાંથી જે આશિષ (નીકળી) તેની સાથે ભગવાને પ્રાણો પણ આપ્યા‡ એવો અર્થ છે. અથવા દેવીના સ્થાનમાંથી જણાવેલી આશિષને લીધે એટલે દુર્ગાના આશીર્વાદથી सवः યજ્ઞરૂપ (ભગવાન) પ્રકટ થયા. અથવા 'प्रत्यादिष्टाशिषां सवा'✿ એવો પાઠ લેવો. અથવા (શુક) રાજાને કહે છે (કે) वः તમો ભક્તોના सः§ કામ કરનારા (ભગવાન) અર્થ પ્રાપ્ત કરેલા થઇ પ્રકટ થયા, એવો (અર્થ લેવો). અથવા દુર્ગાની આશિષોનો તિરસ્કાર કરીને, સર્વ કામનાઓ પૂરી કરનાર યજ્ઞસ્વરૂપ (ભગવાન) પોતે જ પ્રકટ થયા. 'અર્થ પ્રાપ્ત કરેલા' એટલે સ્યમંતક સાથે, सदारः પત્નીની પણ સાથે 'હર્ષ ઉત્પન્ન કરતાં' હરિ પ્રગટ થયા. 'હર્ષ ઉત્પન્ન કરતા એટલે સર્વ આભરણોથી શોભતા અને ભોજન વગેરેથી પુષ્ટ થએલા. પરંતુ થાકેલા નહિ, (તેવા પ્રકટ થયા) કારણ કે 'હરિ' સર્વનું દુઃખ હરનારા છે. ૩૬.

પછી (સર્વને) પરમાનંદ થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् ॥
सहपत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥३७॥

---

* 'असु' આ શબ્દ સમાસના અંતે છે. શબ્દના અંતે 'उ' હોવાથી તેને अच् (अ) પ્રત્યય લાગ્યો. તે પ્રત્યય પહેલાં 'उ'નો ગુણ ओ થતાં असो+अ=असवः શબ્દ થયો.

† 'आशिपा' ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચનનું રૂપ છે. તે એમને એમ રહેછે, તેના-પ્રત્યયનો તે શબ્દ સમાસની વચ્ચે આવવા છતાં લોપ થએલ નથી તેથી તે 'अलुक्' છે.

× સામાન્ય રીતે 'प्रति' ઉપસર્ગ પ્રતિકૂલતા એકલે વિરોધના અર્થમાં લાગેછે. અહિ અનુકૂલતાના અર્થમાં લાગેલ છે. प्रत्यादिष्टाशिषा એટલે આશિષોનો 'તિરસ્કાર કરીને' એવો અર્થ આગલ લીધો છે તેમાં प्रति ઉપસર્ગ પ્રતિકૂલતાના એટલે વિરોધના અર્થમાં લીધો છે.

‡ ભગવાન ગુફામાંથી બહાર ન પધારવાથી ભક્તો દુર્ગાની ઉપાસના કરતાં ચેષ્ટારહિત થએલા, તેમને ભગવાને પોતે પધારી પ્રાણ એટલે ચેતન આપ્યું એવો અર્થ જણાય છે.

§ 'तेषाम्'નુ વિશેષણ લેવું. જેમને આશિષો જણાવેલી છે તેવા તે (ભક્તોની) અંદર હરિ પ્રકટ થયા, એવો અર્થ એ પ્રમાણે પાઠ લેવાથી થાય.

✿ 'सः' પછી હરકોઇ વ્યંજન આવતાં, તેના વિસર્ગનો લોપ થાય છે.

મરણ પામેલ ફરીથી પ્રાપ્ત થાય તેમ કંઠમાં મણિવાળા હૃષીકેશને પત્ની સાથે પ્રાપ્ત કરીને સર્વે મોટો ઉત્સવ કર્યો. ૩૭.

લૌકિક ભાષામાં અસભ્ય દૃષ્ટાંત દોષ કરનાર થતો નથી. સાસરાએજ તે મણિ (ભગવાનના) શ્રીકંઠમાં બાંધેલો; તેથી તેની (ઇચ્છા) પ્રમાણે મણિ પોતાનોજ છે એમ જણાવતાં કંઠમાં મણિવાળા પોતે સ્ત્રીસહિત પધાર્યા. (ત્યાં) પધારવાથી અપકીર્તિ દૂર થઇ એટલું જ નહિ, પરંતુ આ (પધારવાથી) નિરોધ પણ થયો, એમ 'સર્વે મોટો ઉત્સવ કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. (ભગવાન) હૃષીકેશ* હોવાથી (તેમણે) તેઓને તેવીજ (ઉત્સવ કરવાની) પ્રેરણા કરી. ૩૭.

આરંભ (જેને માટે આરંભ કરેલ તે કાર્ય) વધારે સારી રીતે થાય તે માટે, (સત્રાજિત માટે મણિ) લાવવા (ભગવાન) નીકળેલા તેથી, એ પ્રમાણે (મણિ) પ્રાપ્ત કરીને પણ (ભગવાને તે) સત્રાજિતને જ આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:-

सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ ॥
प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥३८॥

ભગવાને સત્રાજિતને સભામાં રાજાની રૂબરૂ બોલાવીને અને (મણિની) પ્રાપ્તિ કહીને, મણિ તેને આપ્યો. ૩૮.

ભગવાન આરંભમાં જે (કરવાનો) વિચાર કરેછે તેજ કરે છે. આરંભમાં સ્યમંતક તે(સત્રાજિત)નો છે એવા વિચારથી (ભગવાને તે લાવવા માટે) પ્રવૃત્તિ કરેલી. કોઈપણ ઉપાયથી (ભગવાન) તેને પોતાનો માનતા નથી. તેથીજ ભવિષ્યમાં પણ (તે) લેશે નહિ. નિબંધમાં તો

'सर्वात्मनान्यहृदयं न गृह्णाति हरिः स्वयम् ॥
सर्वात्मनाऽप्रपन्नं च नाशायेव सुयोधनम् ॥७॥'

જેની અંદર બીજાનું હૃદય (મન) છે[1] તે હરિ પોતે કોઈપણ પ્રકારે ગ્રહણ કરતા નથી. જેમ સુયોધનનો નાશ માટે વિચાર કર્યો તેમ જે સંપૂર્ણરીતે શરણ આવેલો નથી[2] તેને (પોતાના તરીકે) ગણતા નથી. કા. ૭ એવું (મણિ ન લેવાનું) બીજું પણ કારણ કહેલુ છે.

પાછલથી-દુષ્ટ (સત્રાજિત) ખોટું બોલશે એમ માની અને તેને શરમ થાય તે માટે (તેને) સભામાં બોલાવ્યો, તેમાં પણ તેને ભય થાય નહિ તે માટે, અથવા

---

* 'હૃષીકેશ' એટલે ઇંદ્રિયોના સ્વામી. ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર.

[1] જેની અંદર બીજાનું હૃદય (મન) છે તે વસ્તુ કોઈ પ્રકારે ભગવાન ગ્રહણ કરતા નથી. તેથી ભગવાને મણિ લીધો (રાખ્યો) નહિ. (લે).

[2] ભગવાને સત્રાજિતને પણ પોતાનો ગણ્યો નહિ, કારણકે તે સંપૂર્ણ રીતે શરણે આવેલ નહતો. સુયોધન ભગવાનની સાહાય્ય માગવા તેમની પાસે આવેલો છતાં પણ (તે સંપૂર્ણ રીતે શરણે આવેલો નહિ હોવાથી) ભગવાને તેનો નાશ થાય તેવોજ વિચાર કર્યો, પરંતુ અર્જુન પેઠે તેને પોતનો માન્યો નહિ, એવો અર્થ છે. (લે).

રાજા પણ (તારો મણિ) લઈ લેશે નહિ એમ જણાવવા રાજાની રૂબરૂ (બોલાવ્યો). (મણિની) પ્રાપ્તિનો ઉપાય[1] અને પ્રકાર[2] (તેને) સારી રીતે કહીને, તેની માલિકી દૂર કરીને,* તેને મણિ આપ્યો, કારણકે ભગવાન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે (વર્તનાર છે) અથવા (તેને) હણાવવા (મણિ તેને આપ્યો), કારણકે (ભગવાને તેને) મણિ શા માટે આપ્યો તે કોઇએ જાણ્યું નહિ. 'આ તારો મણિ લાવ્યો છું તે લે' એમ કહ્યું. ૩૮

પછી તે (સત્રાજિતે) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી કહેછે:—

स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वा वाङ्मुखस्ततः ॥
अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ॥३९॥

અને ઘણો શરમાએલો તે રત્ન લઇ, તેથી નીચું મોઢું રાખી, પોતાના પાપથી દુઃખી થતો ઘેર ગયો. ૩૯

લોભને લીધે અને શિક્ષા (થવા)ના ભયને લીધે (રત્ન) લઈને શરમાયો. 'લોકમાં (મેં) અપકીર્તિ કરાવી' એમ 'ततः' તેથી એટલે પહેલાં કહેલાં અપકીર્તિ કરાવ્યાનાં કારણને લીધે જ નીચું મોઢું કર્યું. દુઃખ પણ તેથી જ થયું. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત થતાં (આની) પરલોકમાં શુદ્ધિ થશે.

તેનો કોઇ પણ બંધુ નહતો, તેથી કોઇને પણ પૂછયા વિના પોતાના ઘેર જ ગયો.

'રત્ન મેળવીને સંતોષ કરવો (દેખાડવો) જોઇએ, દુઃખ કેમ થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના પાપથી' શબ્દ યોજેલા છે, કારણ કે બીજા દેવની કૃપા કરતાં ભગવાનનો અપરાધ મોટો છે.§ ૩૯.

બલવાન સાથે (સંભવતા) વિગ્રહને લીધે મુંઝાઇ તે તેજ વિષયનો વિચાર કરવા લાગ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः ॥
कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम् ॥४०॥

બલવાન સાથે (સંભવતા) વિગ્રહને લીધે મુંઝાએલો તેજ પાપનું

---

[1] 'પ્રાપ્તિનો ઉપાય' એટલે 'ગુફામાં જવું' એવો અર્થ છે (લે). પ્રસેનના અશ્વની પાછલ જવાથી આરંભી જાંબવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું તે સર્વ પ્રાપ્તિનો ઉપાય જણાય છે.

[2] '(પ્રાપ્તિનો) પ્રકાર' એટલે યુદ્ધ (લે).

* મણિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય અને પ્રકાર જણાવ્યા, એટલે મણિ ઉપર સત્રાજિતની માલિકી નહતી એમ સ્પષ્ટ થયું.

§ બીજા દેવની ગમે તેટલી કૃપા હોય, છતાં ભગવાનનો જરા પણ અપરાધ હોય તો તે કૃપા નકામી થાય, અને અપરાધનો દંડ ભોગવવો પડે, એવો ભાવ જણાયછે.

બહુ (પુરૂષો) એ જેને માટે માગણી કરેલી તેવી, શીલ. રૂપ, ઉદારતા (વિગેરે) ગુણોવાળી તે સત્યભામાને ભગવાન વિધિ પ્રમાણે પરણ્યા. ૪૪.

सत्येन સત્યથી જ **भासते** પ્રકાશે તેવી સત્યરૂપ અને કાંતિરૂપ (સત્યભામા) હતી. જો કે તે (સત્રાજિતે) માત્ર (સત્યભામા) આપી જ હતી, છતાં પણ (ભગવાન) પોતે (તેને) વિધિ પ્રમાણે પરણ્યા, કારણ કે તેમ ન કરે તો બીજાને પરણાવવા આવતાં તેનો પાત થાય. 'બહુ (પુરૂષો)એ જેને માટે માગણી કરેલી તેની' વિશેષણથી તેનું (વિધિ પ્રમાણે પરણવાનું) કારણ કહેલું છે, કારણ કે પહેલાં બીજાની સાથે તેનું વાગપણ કરેલ છે કે નહિ તેવો સંદેહ હતો. તેથી (તે) કજીઆનું ધામ હોવાથી વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કરવો જ યોગ્ય હતો. વળી તેનામાં ગુણો પણ હતા એમ 'શીલરૂપ ઉદારતા (વિગેરે) ગુણોવાળી' વિશેષણથી જણાવેલું છે. 'શીલ' એ અંતઃકરણનો ગુણ છે, અથવા ઇંદ્રિયોનો ક્રિયારૂપ (ગુણ) છે. રૂપ શરીરનો ગુણ છે. ઉદારતા અંતઃકરણનો ગુણ છે. એવી રીતે ઉત્તમ ગુણોવાળી (તે) હતી. ૪૪.

એકનું ગ્રહણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાન) બીજાને લેવાની ના પાડેછેઃ—

भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ॥
तवास्तु देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥४५॥

હે રાજા! ભગવાને કહ્યું કે અમે મણિ લેશું નહિ. દેવના ભક્ત તને તે ભલે રહે, અને અમે ફલ ભોગવશું ૪૫.

(શ્રીકૃષ્ણ) ઇશ્વર હોવાથી અહિં (તેમની પાસે) સંનિયોગ શિષ્ટનો* નિયમ લાગુ પાડી શકાય નહિ. વિવાહમાં (મારો વિવાહ મારે કોની સાથે કરવો તેમાં) તો હું જ નિર્ણય કરનાર છું, પરંતુ મણિમાં (મણિ લેવો એ વિષયમાં) તો બધાની સંમતિની જરૂર છે, તેથી 'અમે મણિ લેશું નહિ' એમ (ભગવાને) કહેલું છે. તેથી (બધાની સંમતિની જરૂર હોવાથી)જ '**वयम्**' 'અમે' એમ બહુવચન યોજેલું છે. 'હે રાજા!' એ પરિક્ષિતનું સંબોધન (શુકે કરેલું) છે 'ભગવાને કહ્યું' એ વાક્ય સાથે તેનો સંબંધ છે. પરંતુ ભગવાને જે કહ્યું તેની સાથે (તેનો સંબંધ) નથી. રાજાઓ (ભગવાને બહુવચનના પ્રયોગથી કહ્યું) તે પ્રમાણે કહેછે એમ જણાવવા (એ સંબોધન કરેલું છે). વળી (તે સત્રાજીતે) બે આપ્યાં, તે પૈકી એક મારૂં હો અને એક (બીજું) તને ભલે રહે એમ 'તને ભલે રહે' શબ્દોથી કહેછે. તેનું કારણ 'દેવના ભક્ત' શબ્દથી કહેલું છે. નહિતો (તું મણિ નહિ રાખ તો) સૂર્ય (તારા ઉપર) ક્રોધ કરશે, એવો ભાવ છે.

---

* જે આપવામાં આવે તે બધું લેવું જોઇએ, અથવા તે બધું લેવાની ના પાડવી જોઈએ, પણ થોડું લઇ બાકીનું લેવાની ના પાડવી ન જોઇએ, એવો નિયમ હોવાનું જણાયછે.

‘છતાં પણ આપેલ (મણિ) કેમ તજો છો ?’ એવી સંકા થાય, તેથી ‘અને અમે ફલ ભોગવશું’ શબ્દો યોજેલા છે, મણિનું ફલ અમને ગણ મળશે, કારણ કે સાસરાને ઘણું ધન હોય ત્યારે જમાઇ જ તે ભોગવનાર થયછે. ‘च’ ‘અને’ શબ્દથી (બીજા) કોઇને (ભોગવનારમાં) ભેળવેલો છે. સત્રાજિતની તો એવી માન્યતા થાયછે કે (ભગવાન ધન ભોગવનારમાં) પોતાનો સમાવેશ કરેછે. ભગવાનનો અભિપ્રાય તો અક્રૂરનો (સમાવેશ કરવાનો) છે. તે (અક્રૂર) સાથે પહેલાં તેણે (સત્રાજીતે) કન્યાનું સગપણ કરેલું. (ભગવાન કન્યા અને મણિ) બંને લે તો તે (અક્રૂર)ને દુઃખ થાય તેથી ભક્તનું હિત કરવા અને ભક્તિમાર્ગને સત્ય કરવા ભગવાને તેમ કહ્યું, એવો અર્થ છે. ૪૫.

ઇતિ શ્રીમલ્લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં
દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત.

—ઇતિ દશમ-ઉત્તરાર્ધમાં રાજસ સાધન પ્રકરણ સમાપ્ત.—